

✓
UwG

138

1999
ՀԻՆ ՀԱՒԱՏՔ

ԿԱՄ

ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԿՐՈՆԻ ՀԱՅՈՅ

ՎԵՆԵՏԻԿ. — Ս. ՂԱԶԱՐ

1895

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ
ՀԱՎՈՐ Հ. ՄԱՆՍՆԴՅԱՆ

Գ Ի Տ Ե Լ Ի Ք

Երկու տարի է որ այս գրքոյիս մասն առ մասն հրատարակուի ի Բազմավիպ տաճարի, և հիմայ ամբողջ ձեռագեղ, քանի մի տեղ քիչ յաւելո՞ւածով կամ փոփոխու՞րեամբ: Ի սկզբանէ՝ (եր. 1-4) ըսած ըլլալով իմ մտածոքիւնս, երբ ըսելիք մի չուէիմ՝ իբր պատճառ կամ տեղեկութիւն. քի և կրքնայի աւելցրնել այլեւայլ, բայց Վերջաբանէ՝ աւելին այլ աւելորդ համարի: Միայն մեկ երկու փոքր ինչ նշանակեմ՝ իբր ուղղութիւն կամ լրութիւն, և ինչ մի գոչե ի գոշարձութիւն:

12 Երես. Պաշտ բառի վրայօք ըսածիս հետ՝ կրքնայ յիշուի համաձայն և նոյնաւուն Եգիպտացոց դիցունիւն, Pasth գրութիւն:

53. Ծանօթութեան մէջ անգղիական Օ-

բաղիւրն՝ և Ասիական, Asiatic Journal,
և ոչ Աշխարհագրականն ։

83. Թե գիտնական և քե ախտաբանական
աստեղաբաշխութեանց մեջ, Արեւելեայց՝ գըլ-
խաւորապէս Արաբացոց՝ Աստեղաց Յանկը,
Զի՞ն կոչուի. անոնց բարգմանող մերագգիք
այլ նոյնպէս կոչեն այդպիսի գրութեաները,
Զի՞ն գիրք. և յիշեն Աղրարաց մեջ զանագա-
նութեամբ՝ Զի՞ն Հնդկաց, Զի՞ն Մէլիքշահի
(Սելջուկեան կամ Տոշդրիկեան սոշղանի) և
Զի՞ն Ֆախրի. յետինս արդեօք Ֆախրիտտիկ
Ռազի կոչեցեալ բարգմանութեան է յ'ԺԲ դա-
րոյ, քե ոչքիչ մեկ մի, ինձ ծանօթ է ։
Մեր Աղրարք յիշեն մեկ երկոյս այսպիսի
գրոց հեղինակ եւս ի վկայութիւն իրենց
գրածին. ինչպէս. « Ի Պոմաշգարի ? խօսիցն
» և ի Համազին հրամանացն, որ ասցել են
» զստոյզն քապիք աստեղացն » ։ Յիշեն և
զՄովսէլ գիրք ախտաբաց, « որ շինեաց
» Ճարար՝ Աբրահամայ որդին ի Հեղատա-
» նաց » ։ Գրիգոր Աստուածաբանի գրոց
մեկնիչն (ըստ մերոց Լոնտանց գրոց) յիշե-
լնդ Զրադաշտի՝ Զորուսաբէս գրելով, և
զՊատոստանէս և Քաթաթրուստրէս ։

211. Մեր վանական վարդապետի՝ Ա-
րագլի վրայօք գրածը կարդալով, բանասեր
ովն՝ գրեց մեզ՝ հաշտութիւն ականատես ան-
ձե լսած, որ երբեմն գտուելով ի Պրոշա,
մեծ մզկիթին հրապարակին առջեւ, (ոչր սո-
վոր են տեղացիք նստիլ և զբօսնուշ, կոչ
տեսնեն օր մի, որ այն տեղ եղած երկոչ
բարձրաբերձ ծառոց մեկոշն զագարք՝ մօտե-
նան երկոչ շար արագրաց եռանկիւն մի ձե-
ւացնելով, որոց անկիւնակալ զխաւորն՝
նախ, յետոյ ամենքն ալ մի առ մի կտոշցնին
կոչ խորեն՝ այն տեղ բոշխսի նստած արագլի
մի բոշնոյ մեջ, և նորեկ դաւնալով կարգաւ
կոչ կըտցեն զարագիլն և արիւնշուայ վար
կոչ ձգեն՝ սատկած ։ Տեսողքն՝ հետաքնին
զարմացմամբ՝ տղայ մի հանել կոչ տան ծառն
ի վեր, բոյնը քննելոյ. որ կոչ գտնե անոր
մեջ երկոչ հաշիք սագի, փոխանակ արա-
գլի հաշիքի ։ Զարմանքնին կ'աշեղնայ. և
այլ աշեղի հետաքրքրելով և հարցընելով՝ կոչ
ստոշցեն, որ իրենց խաւրած լրտեսեն առաջ՝
ձարպիկ մանչուշ մի եղեր է եղեր ի բոյնն,
և արագլին հաշիքները գողնալով՝ անոնց

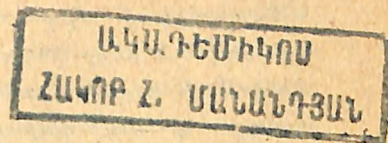
տեղ դրեր է սագի հաշիւը : Գայտնի է որ
արագիւն հաշիւին աւելի մեծ և պատռաւ
կան համարուած՝ մզկըրաց մեջ զարդ կա-
խոշի : Այսպէս Արագիւն իր համբաւեալ
արդարութեան զոհ կ'ըլլայ , թէ և վրեժխն-
դիրքն այլ արդարութեան և հաշտարմու-
թեան համար կարծոշին գործել , իրենց դա-
տողութեան կամ զգացման չափով : Կերկեր
մեր Շնորհալի սուրբ Հօր աղերսիւնն առ
Սրբունիկն Հռիփսիմէ ,

« Օճասպան արագիւ զոռ արդար » :

Հ. Ղ. Մ. Ա.

ՑԱՆԿ

ՀԲ. Հ——ԴՀ. Ե.	4
ԳԼ. Ա. Կրօնք. Հաւատք և Պաշտօն	25
» Բ. Աստուած	45
» Գ. Բնապաշտութիւն. — Մ. Լերիւնք և Քարիւնք. — Բ. Կրակ. — Ժ. Զուր. — Դ. Օղեղէն նիւթք և Լերեղթք. — Ե. Բառեղէնք և Ծառապաշտութիւն.	27
» Դ. Ախտաբք կամ Աղթաբք. — Լուսաւո- րաց պաշտօն. — Մ. Արեգակն. — Բ. Լուսին. — Ժ. Աստեղք. — Դ. Եղա- նակք	80
» Ե. Կենդանեաց պաշտօն	148
» Զ. Հրէշք. — Վիւալ, Վերալ, Վերապա- քալ, Եղնիւրուքալ, Առէլ, Համբա- րու, Շահապետք, Շուտ, Շաւալ, Պալք, Պարեկք, Յուշկապարեկք, Ճիւղք.	168
» Է. Ոգեղէնք. — Մ. Ոգեք. Քաղք, Ուրու- կանք, Ուրհէք. — Բ. Բարե Ոգեք. Հրէշ- տակք. Մեղնէ աղեկներ, Աղէկ մանուկ, Յաւերժահարսունք. — Ժ. Զար Ոգեք. Զարն, Սատանայ, Դեւք, Վատք, Այսք. Սուռնափա, Թուք, Խաժք, Շիւար,	

ՀԻՆ ՀԱԽԱՏՔ ՀԱՅՈՑ

— 3000 —

ր և է ազգի քաղաքական և բա-
րոյական կեանքը (որ սովորաբար
Պատմութիւն կ'ըսուի)՝ լաւ ճանչնալու
համար, անհրաժեշտ հարկաւոր է՝ իր
կրօնական իմացմունքը և գործը, պար-
զապէս ըսելով՝ իր հաւատքն ալ ճանչնալ. մա-
նաւանդ այն ազգաց՝ որ յիշուած են ի հնա-
գոյն ժամանակս, և կամ ժամանակի հետ՝ ան-
ցեր են, կամ դեռ կան և մնան։ Այս ետքին-
ներէս ըլլալն Հայոց՝ ոչ ոք կ'անգիտանայ.
ինչպէս այսօր՝ և նոր և միջին դարուց մէջ՝ ներ-
կայ ճանչցուած են Հայք, նոյնպէս և հին դա-
րուց և դիպաց մէջ։

Ամեն ազգաց, կամ զրեթէ, բաց յեբրա-
յեցոց, ծագումն և առաջին կեանքն՝ կամ

Թալլա, Աւէք, Անքնակ տեղիք, Առնակ,	
Գրօղ, Խալիկ, Հադիան, Կեռն . . .	190
Գլ. Ը. Գիւցաղունք. (Հայիկ և սյլն) . . .	254
» Թ. Գիւք. — Պաշտօն չատուածոց, Արա- մազդ, Անահիտ, Կանէ, Ասողիկ, Միհր, Տէր, Վահագն, Դէք վանատրի և Ամա- նորայ, Սպանդարամետ, Բար-Շամինա, Արմաշ, Բրիթ	248
» Ժ. Մոգութիւն. — Մազդեղանց աղանդ .	520
» ԺԱ. Հմայք. — Գուշակութիւնք, Հարցուկք, Կախարդանք	560
» ԺԲ. Հանդերձեալ կեանք	440
» ԺԳ. Պաշտամունք, Պաշտօնարանք, Պաշտօ- նեացք, Սպասք	426
» ԺԴ. Վերջաբան	472

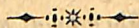
մթապատ կամ միգապատ է . մեր խնդիրն այս մութն և մէզը փարատել չէ . Հայ ազգին ծագումն և աճումն հետազօտել չէ , այլ անոր կրօնքը . որ աւելի զիւրօւ կու ճանչցուի՝ քան քաղաքական կեանքն , ինչպէս և այլ ազգաց . և երբեմն , կրնամք ըսել , թէ քաղաքական կեանքն բոլորովին անծանօթ ըլլայ , բայց կրօնական յիշատակը մնացած կ'ըլլան . և ինչուան մեր օրերս՝ հին քանդակք , զրօշեալք , որպիսի և է ձեռագործք , կու յայտնեն՝ պատմութեան մէջ անծանօթ կամ սակաւածանօթ ժողովրդոց էութիւնը , և իրենց գործերէն աւելի՝ կրօնքնին , և երբեմն զայս միայն :

Հայոց նման հին և նոր և միշտ պատմական ազգի՝ հին կրօնքն ալ քննել զիտնալ՝ նոր բան չէ . շատ անգամ և շատերէ գրուած և հրատարակուած է , աւելի կամ պակաս հմտութեամբ . որոց մերայ գառնալ ոչ շատ հարկ էր մեզի և ոչ ախորժելի , որովհետեւ ընդհանրապէս մուշտար , սուտ և անշնորհք բաներու պատկերք և գիտութիւնք են . սակայն և այնպէս՝ կրնան նոր լոյս ինչ ծագել ի մթութենէ . միտք՝ ոչ երբեք հաւանի չուզել զիտնալ՝ ինչ որ կարենայ զիտնալ իր նախնեաց և հին հարց գիտցածէն : Բայց զմեզ աւելի յորդորողն նոր կամ նորէն յիշելու և յիշեցընելու մեր նախնեաց կրօնքը ,

նոր ծանօթութիւններն են , զոր զիտունք՝ և զիտնոց կ'ընծայեն մեր օրերու՝ նորանոր յայտնուած հին յիշատակարանք , բեւեռագիրք , արձանագիրք , քանդակք , ի գերեզմանաց և ի փլատակաց զուրս ելած պէսպէս անօթք , զէնք , զիցաբանական պատկերք՝ քարեղէնք հողեղէնք և մետաղեայք , մեծ ու փոքր զարդեղէնք , գործիք , և այլն , և այլն :

Թերեւս կարծէ ընթերցողն՝ թէ ասոնց վերայ է մեր խնդիրն և խօսքն , և թէ այս նուազիւս բաներով՝ մեր նախնեաց հաւատքը կ'ուզեմք ճանչցընել : — Ոչ . զայդ թողումք ժամանակիս հնախոյզ իմաստնոց և իմաստակաց . որք ոչ միայն յայտնեն մեզի՝ նոր կրօնք նոր աստուածք Հայոց , (և մանաւանդ աստուածոց պիտաւոր խաղտալուր խաղիլաւ մի) , այլ և նոր կամ հին հայրեր , հին և անծանօթ Հայեր . մանաւանդ թէ ոչ Հայեր , այլ Հայաստան կու չուած երկրի վրայ բնակող Հայերէն հին ժողովուրդներ և ազգեր . և յետ անոնց՝ եկած կամ բուսած կ'ըսեն մեր այժմու Հայոց նախնիքը , ոչ շատ դարեր յառաջ քան զթուական Փրկչին : Ուրեմն թողլով անոնց աւելի պարզել և յայտնել այս շատ հետաքննական ազգերն և իրերը , մենք այլ կերպով մի իրենց և մեր ազգային աւանդութիւնը սիրող կամ քննող բա-

նասիրաց՝ կ'ուզեմք կրկնել, և ներկայացնել,
 ըստ կարի համառօտ, առանց շատ վեր վար
 թռչըտելու և ի խորս մանելու, որոյ համար ոչ
 թեւ ունինք և ոչ բաւական ոյժ՝ ըստ պահանջից
 հմտագունից, այլ պարզ և ռամկաբար նշանա-
 կելով՝ ինչ որ մեր նախնիք և օտարազգիք
 այլ ի զրուածս, և ինչ որ նիւթական յիշատա-
 կարանք՝ աւանդեր են Հայոց կրօնից վրայօք, և
 ինչ որ նշմարուած է և զեռ նշմարուի յազգային
 կարծիս, յուղիղ և ի ծուռ հաւատս և սովորու-
 թիւնս: Նախ՝ Հայոց ընդհանուր կրօնքի և
 Աստուծոյ զաղափարն կամ ըմբռնմանքը քննե-
 լով, յետոյ պէսպէս հաւատքնին կամ պաշտօ-
 նը, Բնութեան կամ Տարերաց, Աղթարաց,
 Կենդանեաց, Հրէշից, Ոգւոց Դիւցազանց, և
 Դիւց, նոյնպէս և Մոգութիւնն, Հմայք, Գու-
 շակութիւնք, Հանդերձեալ կենաց իմաստն,
 Պաշտամունքն և Պաշտօնեայքն:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԿՐԾՆՔ, ՀԱՒԱՏՔ ԵՒ ՊԱՇՏՈՆ

ՄԱՐԴՈՒՍ սրտին կամ հոգւոյն խորագոյն
 իմացմունքն՝ թէ գերագոյն էակ մի կայ, և
 ինքն անկէ կախումն ունի, և թէ հանդերձեալ
 կեանք մի կայ, զրեթէ ընդհանուր է ամենայն
 ազգի և ժողովրդեան, և անհատի այլ. և այն
 գերագոյն էակն է իրենց Աստուածն. իսկ իմաց-
 մունքն և անկէ հեռեւած գործքն՝ առ Աս-
 տուածն այն վերաբերեալ, և այն հազորդու-
 թիւնն երկրաւորաց բնդ երկնից, կամ ներ-
 կայիս ընդ հանդերձելոյն, է Կրօնքն, Հաւատքն
 և Պաշտօնն: Յեախնս՝ արտաքին նշանակ մի է,
 որով՝ իբր նիւթական կերպով և իրօք՝ վկայու-
 թիւն կու տայ իր հաւատացած էակին կամ
 էակաց, ըլլայ Աստուածն գերագոյն ըլլան չաս-
 տուածք և Դիւք, կամ որպիսի և է ոգիք կամ
 նիւթք: Ինչպէս Պաշտօնն ծագի ի հաւատոց, —
 վասն զի եթէ մէկն հաւատար բանի մի, և ոչ
 ալ անոր մտածութիւն կամ նիւթական բան մի
 նուիրեր. — այսպէս այլ Հաւատք ծագին ի Կրօ-
 նից: Հարկ է որոշել այս երկուքս՝ որ սովո-
 ըբար նոյն կարծուին, և կրնան կերպով մի

մէկմէկէ անբաժան ըսուիլ, բայց այնպէս՝ ինչպէս շինուածք մի տեսնուի՝ հիման վրայ հաստատուած. Կրօնք հիմն է, Հաւատքն շէնք: Հեթանոսք (որով կ'իմանամք և մեր հին Հայերը), շատ բաներու կամ դից կու հաւատային, ինչպէս և քրիստոնեայք այլևայլ մասանց (զոր օրինակ Հաւատամքի մէջ ըսածներնուն), բայց երկուքն այլ չէին ընդուներ զանոնք՝ եթէ ներքին ծանօթութիւն կամ մղում մի չունենային, որով յանձն առին հաւատալ այն իրաց. և այս էր կրօնից գերագոյն և խորագոյն իմաստն սպառնրեալ կամ ազդեալ ի մարդս:

Յայտ է՝ որ թէ և ամեն ազգ և անձն կերպով մի գրեթէ նմանապէս կ'ըմբռնէ զկրօնս և զԱստուած, այլ՝ ինչպէս ուրիշ բաներ՝ զայն այլ տարբեր ձայնով կամ անուամբ բացատրէ. սակայն այդ անուանք կամ բառք՝ կրրնան ի մացդուրթեան աստիճանն այլ աւելցընել և այլևայլել. և ոչ սակաւ հետաքննական երեւցած է բանասիրաց՝ այդ բառերուն ծագումն և իմաստը քննել և թափանցել, ըստ իւրաքանչիւր լեզուի: Իրենց թողլով բարակ քննութիւնը, մենք մեր լեզուի բառից վրայ այս դիտենք կարծօրէն, որ երկուքն այլ (Հաւատք և Կրօնք) յոգնակի են. թէ և եզակի այլ վարին՝ բայց հեռանալով ի մաստէն: Նշաններք այլ անցողաբար, որ Հա-

շառք բառն ձայնով և իմաստով նման է կամ մօտ՝ լատին լեզուի և անկէց ծագածներուն, (Fides, Fede, Foi), որոց մէջ եզակի է. թողլով ասոնցն ալ իրենց, եթէ ուզէինք մենք մեր լեզուին բառը ստուգաբանել, արդեօք կըրնայինք մօտեցընել կամ հետեւցընել Հաւարմատ բառի, որ սկիզբն, ծայր, և հօր հայր՝ նշանակէ: Բայց այս այլ թողլով բանասիրաց՝ անցնիմք առ Կրօնս, յիշելով անցողաբար և զայս, որ ինչպէս ի մեզ հաւատք նշանակէ եւս զաշինք, ուրիշի հետ խոստմունք և հաստատութիւն մի, Լատինք այլ ունէին ուխտից և զանցն շատուած մի հաւատոց անուամբ, Fidius.

ԿՐՕՆՔ. — Այս անունս առ մեզ շատ և սքանչելապէս կ'իմացընէ իր իմաստը, թերեւս լաւագոյն քան յայլ լեզուս. լատինն (և իր զաւակքն) Religio կ'անուանէ զայս, որ՝ ըստ հասարակ զործածութեան նմանաձայն բային (Religo, կապեմ) ստուգաբանեն կապ, կապել, կապուիլ, հաշուէ՝ մարդկան ընդ Աստուծոյ կամ երկնից, հաշուէ մանաւանդ մարդկան իրարու հետ. վասն զի քան զկրօնս զօրաւոր կապանք չկայ մարդկութեան: — Գեղեցիկ է այս յարմարութիւնս. բայց ոչ է սկզբնական, այլ ծագեալ նախնական իմաստէ մի. այսինքն երթադրելով որ կայ հաւատալի բան մի՝ հե-

տեւցընէ կապուիլ անոր հետ և անոր հաւատացելոց : Իսկ մեր Կրօնք անունն՝ չի ցուցընէր հետեւիլ նախապոյն իմաստի մի, այլ ինքնութիւն կամ ինքնաբերութիւն մի յայտնէ :

Հին անանուն հեղինակէ հաւաքած բառգիրք մ'ունիմք, (որոյ մէջ շատ հին և ընտիր բառեր այլ զտունին որք զեռ չեն յայտնուած շարագութեանց մէջ), սա Կրօնք բառը ստուգարանէ՝ ամենակարճ բայց ամենալի իմաստով. « Կրօնք՝ Կիր և Հաշանոչրիւն » : Այսչափ է բացատրութիւնն : Ո՛վ որ քիչ մի գրոց հայերէնը գիտէ, գիտէ ալ որ Կիր՝ կրելու արմատն է, և ինչպէս կրօնք յաճախ յոգնակի վարին՝ այսպէս և սա Կիրք գրուի և բտուի : Կ'իմանան ամենքն ինչ ըսել է կիրք, թէ և զանազան կերպով գուցէ իմացած ըլլան՝ ներքին և բուռն ինքնաբեր զգացում մի, և կիրք կոչեն զայն. և զի այս առնումը այլեւայլ հոգեկան զօրութիւններ կամ զգացմունք այլ կ'իմացուին, հաւատոյ զգացման սեփականուած է անունն Կրօնք. ըսել է որ սա է առաջին և հզօրագոյն կիրք բանաւոր մարդու, վերոյիշեալ խորագոյն տպաւորութիւնն յինքեան, ճանչնալու իր ծագումն կամ կախումն և պարտաւորութիւնն առ զերազոյն էակն :

Վայելչապէս յարէ ստուգաբանն՝ կրից հետ և Հաշանոչրիւն, իբրեւ անընպմէջ կամ անհրա-

մեշտ հետեւանք այդպիսի կրից հոգւոյ՝ զհաւանութիւն մտաց, որ է (ինչպէս առաջ ըսինք) Հաւաքն. և ըստ այսմ՝ այս անունն այլ կըրնայ ի հաւանութիւնէ ծագուած ըսուիլ քան ի սկիզբէ (հաւ), կամ երկուքէն միանգամայն :

Արդարեւ շատ զեղեցիկ, փիլիսոփայական և սրբազան իսկ գիւտ և յարմարութիւն է բառս այս՝ իր նշանակութեամբն. և մեծ պարծանք կըրնայ ըսուիլ ազգին կամ լեզուի՝ որ այսպիսի կամ այսոր համազօր նշանակիչ բառ մի ունի կամ յարմարցուցեր է, և իր զերագոյն սկիզբն և վախճանն՝ իր էութեան խորէն զգալով՝ Կրօնք ըսեր է, քան զանոնք՝ որ ի Կռնոռսէ՝ անծայր ժամանակէ մի՝ համարին զսկիզբն ամենայնի, նա եւ չաստուածոց : ... Բայց այս ըսելով ի միտք կու գան Յունաց, այն նրբամիտ և գիտնաբոյն ազգի, և մերձաւոր գիտնոց՝ Եգիպտացւոց և Հնդկաց յիշատակքն. և կու հարցընեմք մենք մեզի, արդեօք ազգային եռամեղ մ'է մեզի այս խոր և քաջիմաստ բանն լնծայել Հայոյ, որ այնչափ նուազ էր քան զնոսա՝ յիմաստասիրականս, և մի ի թանձր ժողովրդոց Ասիոյ, ինչպէս համարուի, չունենալով ոչ հին դարութիւն և ոչ մեհենական մնացուած : — Ըլլայ ինչ որ ըլլայ. բայց ո՞վ կըրնայ համարձակիլ ըսել, թէ այդ յիշեալ և ուրիշ նման հին ազ-

գաց մէջ՝ յստակագոյն կամ նահապետական Սասունաժպաշտութիւնն՝ կանխած ըլլայ քան թէ ի Հայոս։ Մեր երկրին զիրքն և ազգային և հին պատմութիւնը, ըստ մեր գաղման, վկայեն թէ Սասունաժպաշտութիւնն եղած ըլլայ հաւատք նախահարց Հայոց, և այսոր հաստատութեան՝ կրօնից անունն և իմաստն։ Զայս այլ ըսելով՝ մեծ և նոր բան մի ըսող չեմք ըլլար. որովհետեւ ընդունելի է ողջամտաց՝ թէ ճշմարիտ Աստուծոյ ծանօթութիւնն ունէին նահապետը կամ հարը հին ազգերու, որոց մէջ համարիմք զՀայն այլ, առանց վիճելու անոր հնութեան չափին վրայ. վասն զի իր հնութեան վրայ չէ հօս մեր խնդիրն, այլ իր աստուածաշտութեան հնութեանը, և այսոր՝ իր առաջին կրօնը ըլլալուն. յորմէ՝ յետոյ ուրիշ ազգաց նման՝ խոտուրեցաւ մոլորեցաւ, և նախաթուեալ աղանդոց մէջ ընկաւ, որոց վրայ պիտի գրեմք։ Հարկ էր ուրեմն՝ որ նախ յիշեմք աստուածաշտութիւնը կամ նահապետական կրօնը, առանց հարկ համարելու բացատրել զայս, որովհետեւ ամեն հին ժողովրդոց մէջ այլ նոյն և նման է աստուածաշտութիւնն, քանի որ թիւրութիւն չէ մտած միջերնին. իսկ երբ խոտորին՝ իրարմէ այլ հեռանան հաւատով և պաշտամամբք. և այն ատեն հարկ կ'ըլլայ առանձնակի քննել խօսիլ իւրաքանչիւր ազգի վրայ։

Զայս չսկսած՝ յիշեմք կրօնից և Հաւատոց իմաստի նման կամ մերձաւոր անուն մ'այլ ի լեզուիս, որ է Դաւանանք. այս այլ յոգնակի, թէ և դաւանութիւն այլ կ'ըսուի. իմաստն յայտնէ աստիճանաբար ծագումն կամ հետեւանք ի Հաւատոց, որպէս նա ի կրօնից. սա առաջին զգացումն՝ կիրքն էր, այնոր մտաւոր կերպաւորութիւնն և ներկայումս՝ Հաւատքն, իսկ այսոր բացատրութիւնն բանիւ՝ Դաւանանքն։ Չեմք ուզեր բառիս քերականօրէն այլեայլ իմաստները քննել, կամ աւելի քրիստոնէական կրօնից մէջ զործածուիլը. ինչպէս այլ ըլլայ՝ մեզի շատ հին կ'երեւի այս բառս այլ, և վերջի մասը թողլով՝ առաջինն կարծել կու տայ չընդկաց և Արեաց Տեւաւ, տեւադաւ բառից զուգորդութիւն, ինչպէս գուցէ և դեւ և դից ազգակցութիւնն։ Թողլով և զայս զխոնազունից քննութեան, հարեանցի յիշեմք և ի պարսկա-կանէն առ մեզ մտած Դեմ (թ. տին) և Գեշ կամ Կեշտ կրօնանիշ բառերն այլ, իրենց թողլով իրենց իմացածը։ — Յիշեմք նոյնպէս և զԱդաւոյ, որ՝ սովորականէ դուրս և մալար դաւանանք և վարդապետութիւն նշանակէ, թէ հեթանոսական թէ քրիստոնէական կրօնից մէջ. բայց գուցէ ի սկզբան ուղիղ կամ ընդունուած հաւատքն այլ նշանակէր, եթէ բառին առաջին

և գլխաւոր մասն՝ Աղ՝ համարիմք նոյնասկիզբն
 Աղօրք, Աղերս, Աղաւանք, այլ և Աղա, Ա-
 զաւնի, և այլն, բառից, որք ամենն այլ անոյշ
 իմաստ մի բնծայեն: — Յիշեմք յետ այսոցիկ
 և Պաշտօն բառը, որ ըստ իմաստին՝ կու գայ
 յետ Հաւատոց, որոյ մտաւոր արտայայտութիւնն
 է Դաւանանքն, զգալին և նիւթականն՝ Պաշ-
 տօնն. որոյ վրայ հարկ կ'ըլլայ խօսիլ յետ իւ-
 րաբանչիւր հաւատոց բացատրութեան. իսկ ծա-
 ցումն բառին՝ ի բարդութիւնս մտեալ (առան-
 ձին պաշտ չի գտուիր), թուի ի Պարօից մտեալ
 կամ հասարակ Հայոյն և նոցա. զուցէ անոնց
 Պիեհէշտ բառէն՝ որ արքայութեան պէս բան մի
 նշանակէ. յորմէ և Սքտիպիհէշտ՝ հրեշտակա-
 պետի անուն, իբրեւ վեհագոյն: Գուցէ նկա-
 տելու արժանի համարուի և բառին ի մեր լե-
 զու Պա վանկով՝ յարկելի իմաստ տուող բա-
 ռից կազմութիւնն. ինչպէս Պատարագ, Պատ-
 րոճակ Պատիւ, Պաղատանք, Պագաւնել,
 Պատշաճ, և այլն: Այս երկբայական և ոչ շատ
 կարեւոր բառից քննութիւնները յանձնելով
 երկայնամտաց՝ անցնինք առ ամենէն կարեւորն
 որ է Աստուած:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԱՍՏՈՒԱԾ.

ԱՍՏՈՒԱԾ լեզուին ընդհանուր կազմութիւնը
 քիչ շատ զիտողաց՝ զարմանալի և անյարմար
 բառ մի կ'երեւի այս, իր նշանակածին համար.
 Թէ և բարդայպէս՝ ո՞ր լեզու ո՞ր բառ կըրնայ
 յարմարիլ Աստուած, որուն ամենէն մօտ տեսողն
 այլ (Մովսէս) չկարցաւ բան մի պատշաճեցը-
 նել, և իրեն հարցուց ու լսեց, Եւ եւ՛ Որ Էն:
 Մեր լեզուի անյարմար ըսածս այս է, որ բա-
 ռին վերջաւորութիւնն ած, սովորաբար ոչ ներ-
 գործող այլ ներգործեալ ինչ նշանակէ. ինչպէս
 ըստռած, շինռած, հաստռած, ևն. թէ և
 կան բառք՝ որ աւելի իսկական նշանակութիւն
 ունին քան ածանցեալն, կամ թէ՛ ներգործական
 թէ՛ կրաւորական, ինչպէս կազմած, ազդուած,
 և այլն: Քերականական կազմութեան պէս
 նշանաւոր է և սեփականութիւն անուանն՝ յազ-
 դիս. մինչ Սեմական ազգեր իրարու նման ձայ-
 նիւ՝ Էլ, Ելոհիւ, Աղահ, և այլն, կոչեն. Հըն-
 զիկը, Արիկը, Հատինը, Յոյնը, Տեկա, Տեռա,
 Թեռա, Զեռա. Պարսիկը՝ Խիշտա, որոյ նման
 և Գերմանը և մերձաւորը Գոտ կամ Կոդ

(Gott, Gcd), Կոտ. Սկիւթք, Սլաւեանք Պոկ, յորմէ թուի պարթեականն Բագին, և այլն Հայք ոչ այսպիսի անուամբք կոչած են զՈր Էն, և ոչ օտարք մերոց անուամբ, զոնէ մերձաբնակք և մերձաժամանակք: Ըստ այսմ՝ շատ հետաքրքրական է ստուգաբանութիւն Աստուած անուան. զոր և կերպ կերպ ջանացեր են մեկնել մերայինք և օտարք: Ոմանք պարզապէս համարած են, թէ ոչ այդպէս հնչելու է գանունն՝ այլ Ազդոռած, որ յայտնի նշանակութիւն ունի, և շատ վայելուչ և յարմար է կրօնից իմաստին. և կան անձինք որ այսպէս այլ արտաբերեն զձայնն: Արդարեւ շատ իմաստասիրական և ընտիր գիւտ, եթէ ստոյգ ըլլար, կամ ած մասնիկն այլ չըլլար, նա և ոչ ոչ մասնիկն. զի Ազդ և Ազդոռ աւելի հզօր կամ ներդրածող կ'իմացուին՝ քան Ազգուածն:

Աւելի սովորաբար ստուգաբաններ են մերոնք, իբրեւ մեր ճշմարիտ հաւատոց հաստատող, Լուսաւորչէն առած, (Ազգութանգերութի կամ անոր թարգմանին զրչութեամբ), թէ նշանակէ Աստ — ածող կամ Ստեղծող արարածոց: — Ստուգիւ Աստուած այսպէս է, բայց այս մտօք զինքն անուանելն և երբն անստոյգ. ըստ յեանոյս՝ պարզմտաբար ըսեր են, թէ Ազամ այսպէս աւուանեց և այսպէս աւանդեց. բայց այսպիսի

կարծիք՝ Ազամայ խօսած լեզուին կարծեաց մօտենան. որոյ յարմարի անկարծելի (ծիծաղելի) մէկի մի վկայութիւնն, որ է Օձն. որ « ասաց » Եւայի, թէ՛ զի՞ է զի ասաց Արարիչն՝ որ » Աստ հաժ զձեզ. և զԱստ հաժն՝ Աստուած » արարին »: Այսպէս աւանդի հարց ու պատասխան գիտելեաց մէջ՝ գրուած յամի 1366: Այսու մտօք զրած են և մեր միջին դարուց բաւական ընտիր հեղինակք. ինչպէս Գր. Սկեւոացի. « Ըստ որում յ'աւտիս ածուաւ (կոչի) » Աստուած. և ի տիրելոյ ամենայնի՝ Տէր »: Բարսեղ Մաշկեւորցին այլ. « Աստուած ա » նունն՝ տեղծագործութեան և էացուցանել » լոյ է անուն »: Ուրիշ մեկնարան մ'այլ. « Աստուածն՝ տեսող ոչ ցուցանէ՝ այլ յ'աւտ » ածող »: Սա այս խօսքով յայտնէ որ չ'ընդունիր միւս կարծիք մի, ինչպէս Հին Բառագրոց՝ որ կ'ըսէ. « Աստուած ի տեսումն ածող, » կամ Երանգ լռչող » ? — Առաջին իմաստին մօտ՝ ոմանք այլ համարին, թէ ոչ աւտ ածող, այլ Հասող է և հաստուած. ինչպէս ծանօթ բանասէրն Լամին զրէր, (ի ծանօթութիւնս ռուս թարգմանութեան վարդանայ պատմչի), ի հաստուած բառէ, իբր հաստատութիւն անփոփոխ: Սա զրած էր, թէ Մովսէս Աստուծոյ ըսածէն « հասկացեալ՝ հաւատաց զի

» Աստուած է նա, որով է է, զի աւտ ածող
 » է ». և այլն : — Օտար հայազիրտաց մէկն այլ
 (Փռանկն Ville-fort) իր քառալեզուեան բա-
 ռագրոց մէջ՝ կերպով մի Աստուածն և Ազգուածն
 զուգելով՝ բացաարէ լատինարէն, Efficaciter
 produens. — Տարբեր ստուգարանութիւն
 մի գտուի Ս. Էւստաթէոսի վկայարանութեան
 թարգմանութեան մէջ (ի հարկէ ըստ թարգման-
 չին մտաց). « Աստուած՝ Աշոնալն (Օծուս) »
 » թարգմանի, ըստ ընդարձակութեան լեզուին
 » Գամրաց », այսինքն՝ Կապսպազովկացոց լե-
 զուաւ Էն՝ Աստուած կոչուէր և օծումն նշանա-
 կէր. բայց ուրիշ հին օրինակք (ԺԲ դարոց)
 վկայաբանութեանն՝ ոչ Աւծումն գրեն այլ Ա-
 ծոնալն, և խօսքն այլ ոչ առ Աստուած ուղղեն՝
 այլ առ Էւա :

Թողլով այս մեր լեզուական ստուգաբանու-
 թեան ջանքը, անցնինք քիչ մ'այլ առ օտարս,
 փնտռելու նման անուն մի : Հայագէտ կամ
 արեւելագէտ փռանկը օմանք, ինչպէս քիչ տա-
 րիններ առաջ ծանօթ Լազարեանց առաջնորդն
 Հ. Պօռէ (Eugène Boré), մեծ գիտնականն
 Սասի (Sacy) և Տիւպէօ (Dubeux), զիտնա-
 լով Հայոց և Պարսից թէ՛ լեզուի և թէ՛ կրօնից
 մերձաւորութիւնն (երբեմն), համարեցան թէ՛
 Աստուած բառն է կրկնութիւն Էզու աստուա-

ծանիշ բառի և զոհից, որ Յազդ փոխուած է
 առ մեզ¹, իբրու Էզուան—եզու կամ Աս-
 տուաւտ : — Բաւական յարմարութիւն. բայց
 մեզի հնագոյն կ'երեւի մեր Աստուած անունն,
 քան Պարսից և Զրապեշտի բէշն : Այս զան-
 զիկ աղանդոյ վեհից մէջ՝ յիշուի Աստովիտո-
 դոն անուն մահուան հրեշտակին, և թարգմա-
 նուի՝ ոսկորները բաժնող. իսկ իրենց յիշածն
 Գոշատադա՝ սանսկրիտ լեզուի մէջ է Սոշա-
 տադա, ձայնիւ և իմաստիւ աւելի մերձաւոր
 Աստուած անուն, և ինքնատուր նշանակելով՝
 չէ հնուի Որ Էն կոչմանէ : — Մօրազման հը-
 նասէր գերմանացին, ծանօթ բանասիրաց մե-
 րոց Կ. Պօլսի, ոչ շատ տարի առաջ՝ Փոխելոյ
 (ի Փոքր Ասիա) մէջ գտուած հին արձանագիրներ
 ջանալով մեկնել, գրած է թէ անոնց մէջ գտեր
 կարդացեր է Աստուաւտ կամ Աստուած՝ մեր
 հայ անուան նշանակութեամբ : Երողաոսի օ-
 բերէն ի վեր ըստուած է և շատ նշաններով այլ
 հաւանելի եղած՝ Փոխզաց և Հայոց մերձազ-
 րութիւնն, և մէկին ի միւսէն գաղթուին. սա-
 կայն Մօրազմանի ընթերցուածքն շատ տարա-
 կուսական են, ինչպէս և իր բեւեռագիր ըն-

¹ Յատուկ անուն այլ եղած, ինչպէս Յազդ
 Սիւնի նահատակեալ յաւուրս Վարդանանց :

թերցմունքն : — Անցեալ զարու սկիզբները հոչակուած Հոլանտացի հայազէտն՝ Լափրոզ (Lacroze) Մարաց Աօսիագէս (Ασιόγης, բաւ մեզ Ափգահակ) թագաւորին անունն՝ նոյն համարէր ընդ Աստուած Հայոց անուան, և թէ հին ասեւն ծ տառն Յունաց ղ զրոյ հնչումն ունէր, զոր և շատ փաստերով ցուցեր եմ, կ'ըսէ, իմ Հայ բառագրոց յառաջաբանի մէջ. — մենք չեմք տեսած այս բառգիրքը : — Գուցէ ասոնցմէ աւելի յարբնչութիւն ունենայ մեր Աստուած անուան՝ հնդկայինն Աստուաւորա, որ զերազոյն բան մի նշանակէ, աստուածային ծառ մի գլխիվայր, արմատն յերկինս, յորմէ բոլիւ կենդանութիւն, որ և ինքն իսկ Բրահման է, և այլ շատ բան. շատ այլ առասպել : Բայց եթէ հարկհամարութի մեր աստուածական անունն օտարի հետ զուգեւ, սա և միւս հնդկիկ Սոռատադ անուանք՝ ընտրեւազոյն կ'երեւին. զոր և թողումք ի քննութիւն կամ ի հերքումն զիտնոց. նոյնպէս և զ'Ասքլաոս, որ ի զանդիկ զիրս էական նշանակէ, և աստուածալայել է :

Իբրեւ յակնարկ մի ասոնց՝ յիշենք և զուցէ զսրատահական նմանութիւն Տոշէժ Duez բառի (եթէ այսպէս հնչուի) հին Կելտաց, որ նմանապէս Աստուած նշանակէր : Բառիս առջի մասին սլակասն՝ Աս՝ խնդրողը կըրնան Եւրոպիոյ

աւելի հիւսիսական ազգաց երթալ, Սկանտինաւեանց, որոց մէջ այլ փոքրիկ ձայնն աստուածեղէն բաներ կամ անձեր նշանակէ, ինչպէս և Ասկերտ ու Ասքոռգ անուանքն այլ՝ աստուածոց բնակարան, ըստ մեզ զիցաւան. այս անուամբ քաղաքն Ազախու ծովուն հիւսիսակողմէն էր : Իրենց լեզուաւ Աս կամ Անց՝ սիւն հաստատութեան նշանակէր. այնպէս կոչէին նա և իրենց քահանայական և զինուորական դասուց զխաւորները : — Ասոնց մերձաւոր Լաբոնաց զերազոյն աստուածն այլ Աջի՝ Atzhi կոչուէր, ինչպէս Հունգարացն՝ Իսդէն : — Եթէ քիչ մ'այլ, մանաւանդ թէ շատ այլ հեռանամք կամ թափառիմք երկրիս երկու ծայրերը, Օս աստուածային անունը լսեմք հին Եզիպտացոց Ղփտի սերնդոց մէջ. Ադոնա՝ Պոլինեզիոյ ովկիանապատ կղզեաց բարբարոսաց բերանում : — Բայց հերիք համարուի մեր այսքան զեզերանքն. իսկ հետեւանքն կամ ընտրութիւնն՝ հաճութեան ընթերցողաց. մեր հաւանութիւնն յայտնելով յայտմ, որ մեր ազգին նման հին է իր զերազոյն ճանչցած Էին Աստուած անունն. և երկրորդ, որ օտարաց մէջ այլ լսուին մերձաւոր ձայներ, որք թերեւս աւելի այսոր յարինչ են՝ քան Տէւս կամ Ջեւս անուանց :

Իբրեւ պատմական, միանգամայն և մասամբ
խոսկական աւանդութիւն մ'այլ չմոռնանք. նո-
րերս արեւելասէր գիտնականաց մտադրութեան
մեծ կէտ մ'այլ եղած է վանայ ծովուն ոլորան
և բոլորան, մանաւանդ իր հարուստ բեւեռածեւ
արձանագրութեանց և գեանի տակէն ելած
մեհենական անօթոց, զինուց և կահից համար.
ծովուն արեւելեան հարաւային կողմէն շատ
հեռու չէ Հայկայ — բերդ անուանեալ կիսաւերն,
և զեռ բնակեալ Աստուածաշէն գիւղն: Այդ
կողմերու իրաց աւանդապահ պէտք էր ըլլալ
հիմայ Աղթամարայ ծովուն զոհարն՝ կղզին և
աթոռն. արդ այսօր գիւանաց կամ մայր կոն-
դակի մէջ գրուած է ի հնուց, թէ, « Ազդեցոշ-
» քեամբն Աստուծոյ շինեցին (Հայկեանք)
» զմեծ բլուրն՝ անառիկ բերդ ի յահէ թշնա-
» մեաց. . . Էւ յետ նորա (Հայկին) ի զար-
» միցն՝ մնացին ի բերդն Աստուածաշէնայ »:
Էրկու անգամ յիշուած բերդն այլ նոյնն է,
հիմայ յանուն Հայկայ կոչուածն, որով՝ նա և
իւրքն անուանեցին զգեղն՝ Աստուածաշէն:
Այս տեղ մեր խնդիրն ոչ այս աւանդութեան
պատմական ստուգութեան վրայ է, ոչ Հայկայ
և իր հնութեան. ով և որ առեն այլ ըլլայ,
Աստուածաշէն անունն իր շատ հնութեան նշան
է. քրիստոնէական զարուց մէջ այդպիսի անուն

չէր կրնար գրուիլ. և Աստուած անունն՝ հը-
նագոյն մնացեալ յիշատակարան է:

Յետ ճանչնալու հին Հայոց կրօնից (որպէս
և նորոյս) առաջին անունը, առաւել եւս փա-
փազելի էր ճանչնալ զինքն. այսինքն, այն
գաղտնարար կամ պատկերը՝ զոր ունէին հին
Հայք իրենց Աստուած կոչած գերագոյն էա-
կին: — Այս կարեւոր խնդրոյս վրայօք՝ չեմք
կրնար բան մի ըսել, որովհետեւ ամենեւին
հեթանոսական հայ գրուած կամ յիշատակ չէ
ճանչցուած մեղ. բայց եթէ վերոյիշեալ Հայ-
կայ և շէնքին աւանդութիւնէն զուտեմք,
արիական կամ արիսական, այսինքն պատե-
րազմի և քաջութեան գաղափար տայ Աստուածն.
որովհետեւ կ'աւելցընէ կոնդակն, թէ, յերկնից՝
երագոյլ կու ցուցընէր Հայկայ Ազեղ ու Նետ,
զոր և շինէր Հայկն և անով հալածէր զթշնա-
մին¹. դարձեալ, Աստուծոյ ազդեցութեամբն
շինէ և անառիկ բերդը. և արժանաւայել եւ-
րախտագիտութեամբ կամ պարտականութեամբ՝
յանուն նորին Աստուծոյ կոչէ իր ձեռակերպը:

Բարեւոյնի և Նինուէի քանդակաց մէջ շատ
գոռու իրենց Ասուր շատուածոյ պատկերն՝ նոյն

¹ Այս աւանդութեանց վրայ կըրնամք ուրիշ
բան այլ աւելցընել, երբ առանձինն Հայկա՛-
վրայ խօսիմք:

և նման կերպարանով. բայց մէկ անձման քան, զակ մ'այլ գտուած է, կոտրած կոթողի մի վրայ (հիմայ ի Բրիտանեան մուսէոնի), որ կերպարանէ այնպիսի Աստուած կամ երկնաւոր, ի կիսաբոլոր մի, Աղեղն ի ձեռին. — միթէ, յարմար չէ՞ այս Հայկայ տեսլեանն :

Ազգին գերագոյն էակին ծանօթութիւնն՝ գրեթէ անմիջապէս պահանջէ և Արարչագործութեան գաղափարը. որոյ վրայ այլ բնաւ հին կամ հեթանոսական յիշատակ չունիմք. և նորահար առասպել համարիմք վերջին դարերու մէջ Աննիոսեան Բերսոսի զրոյցն. զոր իբրեւ պարզ զիպուած մի յիշենք : Աննիոս կամ Նանի Ճիաննի՝ վիտերբիացի Դոմինիկեան հետաքնին բանասէր կրօնաւոր մ'էր ի ԺԵ դարու, որ ասեւն Միաբանող անուանեալ հայազգի Դոմինիկեան կրօնաւորք, այլ կային ի Նախնական գաւառի, ուսկից շատ անգամ գային ի Հռովմ և ուրիշ իտալական քաղաքներ. Աննիոս ի

Ճենովա Դոմինիկեանց մեծաւոր էր՝ երբ եկան իր վանքը երկու Հայ միաբանք, որոց գլխաւորն էր Հ. Մատաթիա. ասոնցմէ առած կ'ըսէ շատ մի հին կորուսեալ և փափաքելի պատմեաց հասուկաիր գրուածներ, որոցմէ էր և կորուսեալ Բերսոսի մի պատմագրութիւն. յորում կ'ըսուէր, թէ հին Հայկազունք իրենց գերագոյն Աստուած ճանաչէին զՆոյ՝ որ և Երկինք, և իրեն կին զԵրկիր՝ Արեւիա անուամբ (միթէ Արարատ), որ յԵրկնից սերմնառեալ՝ ծնանի կամ գոյաւորէ զամենայն արարածս : Աննիոսի բոլոր պաշմանական հին գրուածոց հետ՝ այս և այսպիսիք այլ՝ ժամանակ մի հաւատալի և ընդունելի եղած էին շատոնց, հիմայ՝ չեն բնաւ աւելորդ է և մեզ քննել կամ քննողաց կարծիքը յիշել, թէ ո՞վ է հնարած զանոնք, կամ ո՞րչափ մեղադրելի և անմեղադրելի է Աննիոս, խաբո՞ղ թէ խաբուած : — Բայց եթէ այս աւարչագործութեան յիշատակն կըրնայ ունենալ ծագում ուրիշ ծանօթ աւանդութեանէ, պէտք է յիշեմք, որ մեր նախայիշեալ և համացեղ ըսուած Փռիւզացւոց մէջ այլ կար ոչ շատ աննըման աւանդութիւն մի. իբր թէ ի սկզբան կար Ադուն, *Αγδον, անկերպարան նիւթ մի, քարի ապաւածի նման, որ լայնատարած ցամաք մի ձեւացընէր. Միհր կամ Արեգակն բեղնաւորեց

զսա, և ծնաւ գԴիորդիոս. Յոյնք կ'առասպելէին՝ որ սա իր մօրը հետ կռուի ելերէ (մայրն էր Երկիր), անոր համար փոխարկուեր է ի քաւրածայո: — Այս և այսոր նման իրաց համար՝ շատ հեղ պիտի ստիպուիմք մեր պատմահօր խորեհնացոյ հետ բացագանչել. « Արդարեւ առասպել՝ և առասպելաց առասպել »:

Համեմատ վերոյիշեալ Աստուածաշինի և Հայկայ երազին աւանդութեան՝ մեր բարեմիտ պատմիչք համարին, թէ Հայկն ստոյգ աստուածապաշտ էր, և զրեթէ կրօնական եռանդեամբ հակառակեցաւ Բելայ. « Ոչ միայն զի (զու) » չես աստուած, այլ շուն դու և երամակ շանց » որ զկնի քո տողեալ սահին », ըսած ըլլայ առ Բել, ըստ թուլմ. Արծրունւոյ: Վարդան աւելի վստահութեամբ կ'ըսէ ի Պատմադրութեանն, թէ, Հայկն՝ « ոչ պաշտեաց զնա աստուած »: Իսկ իր Լուսաւորչի ներքողին մէջ՝ այլ աւելի համարձակ կ'ըսէ, թէ Աստուած հրամայած ըլլայ Հայկայ՝ հակառակել կռապաշտութեան, որ և « ոչ պաշտեաց ընդ եօթանասուն և մի » նահապետս երկրի՝ զպատկերն Բելայ, այլ » խրախուսեալ յԱստուած սատակեաց զնոյն » ինքն զկենդանին զառաջնորդն պատկերաւ » պաշտութեան », և այլն: — Եթէ արդարեւ Հայկն Յարեթի թոռան թոռն էր՝ հաւա-

նական էր իր աստուածապաշտութիւնն, ինչպէս հաւանական և ստոյգ այլ է՝ որ ինչուանքանի մի ցեղ նահապետաց սերունդ և ինչուան Աբրահամու ատեն, տեղ տեղ ուղիղ աստուածապաշտութիւն կար, և վկայեն Ս. Գիրք: Հայաստան՝ եթէ թատր եթէ մօտ թաւեր՝ ուր Ս. Գրոց առաջին պատմած դէպքն զործեցան յետ և առաջ ջրհեղեղի, Նոյի ո՛ր որդւոյ սերունդին այլ վիճակուած ըլլայ, անոր նահապետական հաւատքն պահած է անտարակոյս: Բայց մինչև ե՞րբ. — զայս զժուարին կամ անկարելի է ստուգել: Վանական վարդապետ մեր (որոյ աշակերտ էր պատմիչն Վարդան) իրերկրի (Հայ-Աղուանից) Վահրամ իշխանի մի բերնով՝ հարցընէ. « Քանի՞ » տարով յետեւ Հայք ի կռապաշտութիւն մը » տին », յետ ծագման կռապաշտութեան. և պատասխանէ, « Հարիւր »: — Իսկ կռապաշտութիւնն ե՞րբ մտաւ յաշխարհ. — վերեւ իմացուց Վարդան՝ թէ Բել նախ մնուց կռապաշտութիւն՝ իրեն պատկերը պաշտել տալ ուզելով. ոմանք այլ Սեմայ ցեղէն Աբրահամու հայրը կամ պապը համարին այսոր պատճառ: Բայց ասոնք մեզի աւելորդ խնդիրներ են. հարկ է որ հասարակաց ազգաց ամենէն զփոքակ ժանտախտն, սուտ հաւատքն, ուշ կամ շուտ Հայոց մէջ այլ ճարակուած համարինք, և

քննենք, նախ հնազոյն համարեալ աղանդները, ապա յատուկ կռապաշտութիւնը:

Այլ ո՛րչափ պժգալի է ողջախոհ քրիստոնէի՝ թողլով սառոյգ աստուածաշատութեան յիշատակները, զառնալ իր հնացեալ և մոռացեալ նախնեաց՝ ջնորից, ախտից, կրից և տգիտութեան, և ստեղծած կամ կարծած սնոտիքը փնտռել:.. Սակայն գոնէ փոխանակ անոնց՝ մենք ուղղահաւատ բաղդաւոր որդիքս՝ անգամ մ'այլ աւելի երկրպագութիւն և գոհութիւն մատուցանեմք՝ զմեզ լուսաւորողին և փրկողին Քրիստոսի, ճշմարիտ Աստուծոյ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԲՆ Ա Պ Ա Շ Տ ՈՒ Թ Ի Ի Ն

Ա. ԼԵՐԻՆՔ ԵՒ ՔԱՐԻՆՔ. - Բ. ԿՐԱԿ. - Գ. ԶՈՒՐ. - Դ. ՕԴԵՂԷՆ ՆԻԻԹՔ ԵՒ ԵՐԵՒՈՏԹՔ. - Ե. ԲՈՒՍԵՂԷՆՔ ԵՒ ՆԱԱՌԱՊԱՇՏՈՒԹԻՒՆ:

Ձշմարտութեան ուղիդ ճամբէն խոտորոզն՝ այլեւայլ կողմ՝ կըրնայ երթալ և կ'երթայ, և զիմացն ինչ ելնէ՝ անոր համեմատ այլ կըրնայ նորէնոր հետեւիլ. աւելորդ է ուրեմն հարցընել, թէ այս կամ այն ազգ՝ շիտակ ճամբան թողած՝ նախ ո՞ր ծուռը զացեր է: Սակայն թէ՛ հին և թէ՛ զեռ մնացեալ բարբարոսաց մէջ կ'երեւի՝ թէ յառաջ քան զանճնաւոր էակս և իրենց նմանս կամ աննմանս, անկենդան բնութեան մասանց հաւատք և պաշտօն ընծայեր են. որ՝ թէ և թանձր մտաց բերմունք է, այլ աւաղելի զարմանք մ'է՝ որ նա և մեր լուսաւոր ժամանակի շատգէտք և կարծեցեալ իմաստնոց ոչ սակաւք, զրեթէ կերպով մի բնապաշտք կամ նիւթահաւատք են, երբ չեն բնորոնիր ըստ Ս. Գրոց աւանդութեան՝ աշխարհիս և մարդու ստեղծումը. և որչափ այլ

խորշին այսպիսի անուշե՛, և թէ ոչ կրօնք ոչ պաշտօն՝ սակայն կերպով մի հաւատք մատուցանեն բնութեան . այս տարբերութեամբ՝ որ ասոնք իբր թէ բնութիւնը բարակցընելով՝ իրենց նօսը հետեւանաց կու հասնին , մինչդեռ հինք՝ բնութեան մեծութիւնը միանգամայն թանձրութեամբ լւմբոնէին : Եւ հարկ էր այսպէս ըլլալ . նախ , քանի որ բնութեան գաղաւնիքն քիչ ճանչցուած էին . և երկրորդ , որ նախ նական աստուածաշառութիւնն այլ՝ այսինքն Պաշտօնն՝ մասամբ ի բնութեան կատարուէր . երբ ոչ տաճարք , ոչ բազինք և ոչ այլեւայլ դործիք պաշտամանց հնարուած էին . երբ երկրին որ և է մասն՝ էր յատակ պաշտօնի և աղօթից տեղւոյն , երկինքն՝ անոր համապարփակ ձեղուն , ճիւղատարած ծառ մի՝ հովանի , կոշտ ժայռ մի՝ սեղան , և բուսական՝ երբեմն և կենդանական արարածք՝ նուէրք և զօհ : Այն աւեն այդ անշափ ձեղուն արեգակնափայլ պայծառութիւնն կամ աստեղազարդ ցոլցումունքն , երկրիս բիւրակերպ տեսարանքն , իր բարձրութեամբք (լեռանց) , խորութեամբք (ձորոց) և հարթութեամբ (դաշտաց) , ասոնց ծաղկած ծաղ և կանաչագարդ երեսքն , բուսոց և առնկոց տուած զուարճութիւնն և վայելքն , յաղթահասակ ծառոց աշտարակաձեւ գետնի երեսէն վերա-

նալն , անոնցմէ անհամեմատ բարձր լեռանց կոնաձեւ կամ խոժոռ երեւոյթքն , մանաւանդ՝ դեռ այն տաւն անոնց ներքին հնոցին վառ ըլլալով՝ հրաբուլիս ժայթմունքն , որստմամբք և սաստիկ սասանութեամբք , նոյնպէս և ջրոց տեղ տեղ ծովածաւալ տարածմունքն , տեղ տեղ հանդարտ ընթացքն , տեղ տեղ այլ անընդհատ և անհատնում շուարեցուցիչ շառաչմամբ լիծել սահիլ թաւալիլն՝ բրդանման փրփուրներով . ասոնք և այսպիսիք՝ զմայլմամբ , ափշութեամբ , վախով և պատկառանօք՝ ողջախոհ մարդկան միտքն այլ սիրտն այլ առ Աստուած վերացընէին , զնա ճանչնալով ափեղերաց այլ իրենց այլ ստեղծող և տնօրէն . և բնութեան անխօս լեզուին հետ ձայնակցէին զնա օրհնելու , զնա պաշտելու :

Իսկ երբ՝ և որոց կիրք , ախարք , հակառակութիւնք , բռնութիւնք՝ ապականեցին զբարս , և հանդերձ ծուլութեամբ անփութեամբ մթննցուցին զմիտս , պաղեցուցին զսիրտս , մարդ՝ որ երբեմն զԱստուած միայն իրմէ վեր , և զինքն այլ բնութենէ վեր զիտէր , նուաստացաւ քան զբնութիւն . փոխանակ անկէ աստուածազղեցիկ զեղեցիկութիւն , վեհութիւն , ջերմութիւն մի զգալու , սկսաւ մէկ կողմէ երկիւղ մի զգալ , միւս կողմէ իր կենաց ապրուստն անկէ ճարե-

լուն պատճառաւ, քիչ շատ պատկառիլ պատուել պաշտել՝ ինչ որ իրեն օգուտ կամ վախ կամ զարմացք պատճառէր. և փոխանակ միոյն Աստուծոյ վերջնապելութիւն իր հաւատքը, այլայլութեամբ կրիցն այլայլելով և կրօնքը, նախ իբրեւ Աստուծոյ զգալի պատկերք, յետոյ աստուածային իմն, և ապա (ոմանք) մինչեւ աստուածո համարեցաւ այն արարածները. և այսպէս խանգար սիրտ և ախմար միտք՝ մտուցին կամ ընդունեցան զԲնասպաշոռքիւն, որ կ'ըսուի և Նիշքասպաշոռքիւն և Տարրասպաշոռքիւն:

Յայտ է յիմացութենէ՝ որ երկու զլիսաւոր կիրք են շարժառիթք կրօնից, Սէր և Վախ. ինչպէս և հիմայ այլ ճշմարիտ կրօնից հետեւողքը կոչեմք աստուածասէր և աստուածալախ կամ երկիւղած: Ուղիղ կրօնից առաջին տարրն է և պէտք է ըլլայ Սէր. մուրումնութեանն՝ նախադաս երեւի վախն. և ինչպէս աղայոց վրայ աւելի զօրաւոր երեւի այս կիրքն, որք որ և է այլ լանդակ կամ մեծ բանէ վախեն, այսպէս այդ փոքրամիտ մարդկան՝ իրենց բոլորաիւրջ զրտուած բնութեան մեծամեծ և ուժով մասերն կամ արարածք՝ վախ ազդելով՝ պատկառելի և պաշտելի եղած են: — Առանց հեռու երթալու, երեւակայեմք մեր հին Հայկազունն Երաս-

խայ դաշտին վրայ, դէպ յարեւելք վարձած, անկէջ՝ իր ձախ կողմէն 10,000 ոտք վերացած լեռան մի զիմաց, աջ կողմէն 13,000, (խակապէս 16,000՝ յերեսաց ծովու), որոց մէկն Արագած կոչեցին իր նահապետն, միւսը Մասիք. ասոր իբր յանկարծօրէն տափարակ զեանէն այնքան և զրեթէ աննման և անհամեմատ քան զամենայն լեռինս վերամբառնալն, ինչուան այսօր այլ զամէնքն՝ թէ տղէտ թէ զիտուն, ասիացին այլ եւրոպիացին այլ հիացընէ, ո՛ր և է կրօնքի այլ հետեւող ըլլայ. ի՞նչ պիտի զգար, ի՞նչ պիտի ընէր այդ Հայկազն՝ քանի մի սերունդ յեանածին քան զՀայկն, այդ երկու լեռանց միջոց կանգնած. մանաւանդ երբ (ինչպէս կարծուի), ասկէ 3-4000 տարի առաջ, զեռ միայն անշարժ ճերմակ չէին անոնց զագագթունքն, այլ վերէն կամ կողերէն՝ շարժուն կարմիր այլ կ'երեւար կու փայլիլըէր, գտնէ ծուխի կամ ընդհատ բոցի ձեւով, և երբեմն երբեմն կ'որոտար կու հառաչէր հրեղէն շունչերով: — Միթէ հնադրոյն նահապետաց ատեն աւելի ստէպ և սաստիկ չէի՞ն այս հրաբլիթայ ներգործութիւնք և երեւոյթք: Այո. բայց անոնք ճանհային զԱստուած՝ ներգործիչ ի ձեռն բընութեան. իսկ զա՛ զբնութիւն ինքն ներգործող. կամ առանց առաջին պատճառը քննե-

լու՝ ասոր կ'ընծայէր իր վախն այլ իր պատկառանքն այլ . և այսպէս բնապաշտ՝ և մասնաւորելով՝ Լեռնապաշտ կ'ըլլար . ինչպէս գրեթէ ամենայն հին ազգաց մէջ հասարակ է այս . և մինչեւ հիմայ՝ թէ ոչ պաշտօն և ոչ հաւատք՝ այլ պատկառանք կը զգայ մարդ այդպիսի երկրանիւթ հսկայից առջեւ : — Շատերու զբոլար երեւի ըմբռնել, թէ ի՞նչպէս և ե՞րբ միաստուածեան ողջամիտ Հայն փոխուի ի մնալաւազանց , և՛ թէ ոչ անասուած՝ ըստ բոլոր իմաստի բառիս՝ այլ թիրաստուած : — Այս ցաւալի բանիս և ամաչելի դիւրաւ կու համագոլինք՝ անտարակուսելի Ս . Գրոց պատմութեամբ աստուածընտիր Հրէական ազգին . յեզիպտոսէ ելնելնէն ինչուան իրենց գերութիւնն և ինքնալարութիւնն ին կորուսանելն , հազար և աւելի ամաց միջոց , սակաւ կու տեսնենք անոնց մէկ մի ի կոապաշտութիւն յարկն , մէկ մի դառնալն առ Սասուած , յետոյ դարձեալ և շուտով՝ իրենց շրջապատ ազգաց անշնորհք պաշտամանց : Զգարմանանք՝ եթէ մեր նախնիքն այլ՝ — որ ոչ միայն այլեւայլ ազգօք և կրօնիւք շրջապատեալ էին , այլ և իրենց վաճառականութեան ոգւով՝ մանկին և ելնէին մօտ և հեռաւոր ազգաց մէջ , — այլեւայլ կրօնից պաշտամունք այլ ընդունած են , թէ և ոչ ամենքն ամէն կողմ երկրին :

Հարկ համարեցանք ի սկզբան այս խորհրդածութիւններս ընել , որպէս զի յետոյ յիշելի այլեւայլ տեսակ հաւատաց պատճառն և մուտքը հարկ չըլլայ մանր քննել կամ կրկնել : Դառնանք հիմայ ուր որ թողինք մեր հին բնապաշտ Հայն , իր լերանց առջեւ . բայց այս այլ յիշենք՝ որ թէ և միով անուամբ կոչուին այս կամ այն հաւատք և պաշտօնք , սակայն ամեն ազգ նոյն կերպով և պարագայիւք չէր հաւատար . այլ ինչպէս հիմայ թէ քրիստոնէութեան թէ օտար կրօնից մէջ զանազան ազանդք , դաւանանք և ծէսք կան , այնպէս և հին ազգաց մէջ :

Ս . ԼԵՐԻՆՔ ՆԻ ՔԱՐԻՆՔ . — Եւ զի նախ Լեռանց վրայ եկաւ մեր խօսքն՝ յառաջ տանելով յիշենք և զայս . որ Հայն ոչ թէ Մասեաց և Արագածի տեսքով միայն զրգուէր , այլ իր երկրին՝ եթէ կըրնայ բուռիլ՝ անթիւ լերանց տեսքէն . որոց մէջ՝ նոր քննութիւնք յայտնեցին շատ շիջեալ և դեռ ոչ խաղաղ շիջեալ հրաբուլդներ , մանաւանդ վերոյիշեալ լերանց երկու կողմի (հիւս . և հարաւ .) երկու մեծ լճերու կամ ծովակներու եզերքը : Գեղամայ (Սեւանայ) ծովն գրեթէ ամէն կողմէ պատուած է այդպիսի ցամքած հրաբաժակ լեռներով . Բզնունեաց կամ Աղթամարայ (Վանայ) ծովն իր մօտ և քիչ հեռի ունի Գրգուռն ու Նե-

բրովիմն (Նամրուտ), և մեծագոյն և զեռ ան-
հանդարտ թոնրակն (Թանաուրիկ Պայազիսոյ),
և բարձրագագած երկրորդ Մասիքն (Սիփան
կամ Սուպհան) լեռ, գրեթէ կից ծովեզերքին
հիւսիս . արեւմտեան կողմէ : — Վերոյիշեալ
պատճառներէն զատ կամ աւելի՝ Արարատեան
բարձր Մասիս՝ ինչպէս բարձրութեամբն գերա-
զանցէ քան զամենայն լեռինս Հայոց, գերա-
զանցէ թերեւս և քան զամենայն լեռինս երկ-
րի՝ յիշատակաւ Զրհեզեզին և Նոյեան տապա-
նին և անոր հետեւանաց . որչափ այլ աւելի
կամ պակստ հաւանական՝ և ոչ իսկ ստոյգ ըլ-
լար այս կարծիքս, ոչ միայն հին ասէն այլ և
հիմայ՝ այնքան դժուար է զայն ջնջել և մոռնալ,
որքան հնար է Մասեաց ձիւնեղէն կատարը
վար առնուլ կամ ձգել իր անհղ պատառուած
կողին մէջ : Եթէ լոկ աւանդութիւն ըլլայ Ս-
Յակովբայ հայրապետի փորձն՝ ելնելու ի լեռոն
Արարատայ ի խնդիր մնացորդաց տապանին,
կամ Տրդատայ՝ անոր կողերէն շալկելն և բե-
րել ութ վիթխարի քարեր և զնել իր աննման
կռուակից կուսին (Հոփսիսմեայ) յաղթական
տաճարին հիմերում, անտարակոյս են քրիս-
տոնէից ուխտագնացութիւնքն ի Մասիս, ոչ
միայն բնիկ իր տեղացեաց, այլ և օտարաց ի
հեռի աշխարհաց : Ապա ի՞նչ զարմանք եթէ

Մասիս՝ Ազատ անուամբ պատուական և սրբ-
բազան ճանչցուեցաւ ի հին Հայոց, և առաւ-
պելեցաւ անոնց Բ Արաաշէս թագաւորին շատ
անգամ յիշատակուած անէծքն առ իւր անդրա-
նիկն (Արտաւազդ), եթէ,

“ Գու յորս հեծցիս յԱզատ ի վեր ի Մասիս .
” Զքեզ կալցին Քաջք, տարցին յԱզատ ի վեր ի Մասիս,
” Անդ կացցես, և զլոյս մի տեսցես ” :

Յայտնի է ամենայն ազգային պատմութիւն
ուսանողաց այլ՝ անիծից (կարծեցեալ) հետե-
ւանքն . Արտաւազդայ ձիով որսի երթալով դէպ
ի վեր ի Մասիս՝ յանկարծ զարհուրիլ և ընկ-
նիլն ձիովն և որսորդութեան կազմածովքն և
բարակներով՝ (շուն) ի յանդունդս վրհին, հօն
կապուիլն ի Քաջաց՝ երկաթի շղթայիւք, զոր
ի զուր լգելով և լզուըրտելով ջանան տիրասէր
շունքն՝ մաշեցընել, կտրել և ազատել առանց
մեռնելու մշտաւանջ կապուած թագաւորը . որ
սպառնայ՝ թէ ելնէ՝ զաշխարհս ամէն աւերել .
բայց բնկերասէր զարբինք սալերնին բաղխելով՝
ամեն տարւոյ վերջ՝ նորէն նորէն ամրացընեն
հաստացընեն շղթաները : — Մասիս Ազատ
և Բաբաձր յատկանիշ անուններէն զատ՝ ունի և
Մքիկ կոչումն, զոր համարիմ նոյնպէս ի հին
առասպել աւանդութեանց մնացեալ : Յիշուած
է ուրիշ տեղ, որ Պլուտարքոս պատմիչն Ե-

բառխայ մօտ զիւցական լեռ մի յիշէ՝ Տիտրփոս անուամբ, որ յունարէն նշանակէ մթաթափանց, եթէ անունն այլ ի հայկական տարփ կամ տարափ բառերէն ծագած չէ՝:

Թէ յատուկ պաշտօն կամ պատիւ մ'այլ բնծայուէր Մասեաց, կամ որ և է կերպով սրբազանեալ և զիւցազնացեալ էր ի Հայկազանց, հաւանական երեւի. մանաւանդ եթէ ստոյգ են անուանք աւուրց ամսոյ, որոց՝ ըստ Պարսից և այլոց ոմանց ազգաց՝ իւրաքանչիւրն նուիրեալ էր մի մի զիւցազին կամ զից, և ի պաշտպանութիւն նոցա. այդ անուանց մէջ կան և անուանք լերանց Հայոց, Մասիս, Արագած, Վարագ, Կորդիս, Գրգռա, Պարսար, Նսրատ, Մանի (զոր լաւ եւս կոչելի էր Սեպուհ): — Եթէ ի Մեծ Հայս բլլային նորագոյն ժամանակաւ հայացեալ Կիլիկիոյ քանի մի լերինք, Կոնկռատ, Պարզկայ, Պրիտ, և այլն, գուցէ այս սրբազանելոց կարգում գրուէին: — Ինչ որ ստոյգ աստուածային կա-

1. Շատ այլանգակ առասպել է Պուտարքոսի յիշածն, իբր թէ, Միհր շատուած տեսնելով որ չեն ուզեր իրեն կին տալ, քարէ մի կուծնանի զՊիորփոս. սա յանդգնութեամբ Արէսի հետ կուուել յանդրգնելով՝ կու սպաննուի և քարալեռ մի կ'ըլլայ:

մօք՝ Սինա լեռն հրով ծխով վառուած ազդեց Հրէից՝ Մովսիսի միջնորդութեամբ, անոնց օրէնք և պատուիրանք արուած ասեն, կրնար նման իմն ազդել ո՛ր և է հրաբուզիս լեռ՝ տեղացեաց, մանաւանդ ի սկզբանն. և կրակին նուազմանէն վերջ մնային առաջին յիշատակք. մանաւանդ որ հրաբրդիսի սասանութեանց բրած ներգործութիւնքն լերանց վրայ՝ յիրաւի ահարկու և տխուր կերպարանք թողուն, վիհերով, պատառուածքներով, մեծամեծ քարանց կոշկոռներով, և անոնց ներսէն կամ խորէն փրօխած պէսպէս և գոյն գոյն նիւթերով. ինչպէս ինչուան հիմայ կ'երեւին՝ ուր որ այսպիսի լերինք կան: Այլ աւելի կ'ըլլար ահն ու սոսկումն՝ եթէ խաբեբայից, սուտ պաշտօնէից, գուցէ և զիւական հնարք այլ խառնուէին բընութեան ներգործութեանց:

Այսպիսի խառն բնական և անբնական իրք և կիրք՝ գուշակել տան Վանայ երկրին հաւաքային արեւմտեան կողմերում՝ ի սկզբան քրիստոնէական դարու յիշուած, յառաքելութեան Ս. Բարդղիմեայ, Անձեւացեաց գաւառին (որ արդէն վար ու փոր երկիր մի նշանակէ), Կանգուար և Ագուաւի քար կոչուած լերանց միջոցն. ուր որ յատուկ Քար կամ Քարայր մի կայր, և հօն՝ ըստ աւանդողին՝

« Դեւք բազում, (ըսեմք և ղիւսխաբք), բնա-
 » կեալ էին ի Քարն յայն, և պատրէին զմար-
 » ղիկ տեղւոյն, տուեալ յայնմ տեղւոյն զեղս
 » ախտականս. . կռաւաճայնս դարբնաց, ահա-
 » ւոր հրաշիւք և զարհուրանօք զործէին. յորս՝
 » մարդիկ աշխարհին սուլորեալք՝ անդ առ
 » Քարայրիկն (կամ Քռչայրիկն) ղեղերէին...
 » անուանեալ զանուն տեղւոյն այնորիկ Դարբ-
 » նաց-քար: Հասեալ Ս. Առաքեալն՝ հալա-
 » ծեաց զղարբինսն՝ զգործօնեայս չարին, և
 » զկուտն փշրեաց՝ որ յանուն Անահայ էր » :
 Անահայ՝ յետ ժամանակի հրաւիրուած է այս
 տեղ ի խաբեբայից. բուն պաշտելին կամ վախ-
 նալին եղած է խարդախ զարբնաց կռանաձայ-
 նութիւնն, և այն Քարայրն կամ Քարայն՝ որ
 նշանակէ և հալոցս զարբնաց և հանքերու
 կամ քարերու խոր տեղուանք, և խորէն հա-
 նած նիւթեր: — Այսոր նման էր և քիչ հե-
 ոու Բռք կոչուած լեռնակողմն, ուր թէ Կրակ
 թէ Զոր թէ կուռք պաշտուէին, և կային վի-
 շապաբնակ Քարայրք, ուսկից զիւսխաբքն և
 զիւսբախք՝ « Ահագին իմն և տեսիլս և փայ-
 » լիւնս, ձայնս և թնդմունս և ճայթմունս զոր-
 » ծէին». զորս նոյնպէս լուեցուց Ս. Առաքեալն.
 և անոնց տեղ, ըստ հին աւանդութեան ազգիս,
 Տիրամօր անձեռագործ Պատկերը զրաւ, և նոր

հաւատացեալ կոյսեր կարգեց ի պահպանութիւն
 տեղւոյն. զորս կրկին հաստատեց Ս. Լուսա-
 ւորիչն, և եղաւ վանքն մեծ ուխտատեղի, և է
 մինչև հիմայ, թէ և շատ անշքացեալ:

Յիշատակներէս յայտնի գուշակութիւն՝ որ ի
 Լեւոնց մասնական պաշտօն կամ պատկառանք
 մի ծագած էր ի Քարայրս և ի Քարիկն, յետ-
 նոցս՝ կամ մեծութեան կամ այլանդակ ձեւոց
 համար. և այս ուրիշ շատ ազգաց մէջ կ'երեւի,
 — ոչ միայն նրբամիտ Յօյներն այլ մէկտեղ առ-
 նըլով, իրենց պատգամախօս փոսերով և վիհե-
 րով և երկընքէ ընկած քարերով, նոյնպէս
 Կեղտաց, Բրետոնաց և Սաքսոնաց ծանօթ
 Տոլմէն (Dolmen), Մէնհիր (Menhir), Իր-
 մենտոշ կամ Հերմենսուլ (Hermensul). քա-
 րերով և քարաստուածներով, — այլ և աստուած-
 ընտիր Եբրայեցի նահապետաց մէջ, որք թէ
 և պարզ յիշատակի համար մեծ քար կամ քա-
 րեր կանդնէին. ինչպէս Յակովբ և Լաբան ի-
 րենց զաւանց մկայութեան համար¹, սակայն

1. « Առեալ Յակոբայ վէմ՝ կանգնեաց ար-
 » ձան, և ասէ ցեղբարսն Իւր. Կուտեցէք քա-
 » րինս. և կուտեցին քարինս, և արարին բը-
 » լուր. . և կոչեաց զնա Լաբան՝ Կարկառ վը-
 » կայութեան, և Յակոբ կոչեաց զնա Կարկառ
 » վկայ. . Եւ ասէ Լաբան. Ահա Կարկառս այս

Բեր—եղ կոչուեցան այնպիսի տեղեր, որ նշանակէ Տուն Աստուծոյ, որոյ տեղ յետոյ տաճարք շինուեցան և կոչեցան: — Ս. Լուսաւորիչ ի վարդապետելն առ նորապարձ Հայո, ըստ Ազաթանգելի պատմութեան՝ անոնց հայրերը Քարապաշտ կոչէ. որ կրնայ իմացուիլ թէ՛ վերոյիշեալ պաշտամանց համար, թէ՛ քարէ շինուած պատկերաց կամ կոոց: — Կրկին անգամ վերոյիշեալ Վանայ ուրտն՝ որ Հայոց երկրի զիցաբանական մէկ գլխաւոր կենդրոն մ'է, ունի իր նոյնպիսի Քարերն այլ, ինչպէս Ակռաբին և այլք. անոնց մօտերն՝ ըստ հին աւանդութեանց՝ Շամիրամ իր զարմանալիքը գործեց և անոնց մօտ սպանուեցաւ. և ի՞նչ եղաւ, որ յետ զմահն յիշելու՝ մեր պատմահայրն (Խորենացի) կ'ըսէ, թէ կ'ուզես հաւատալ, ահա « Եւ Շամիրամ՝ Քար առաջին քան զՆիորէ 1 »:

» և ահա Արձանս՝ զոր Հաստատեցաք ընդ իս
» և ընդ քեզ, եղիցի քեզ վկայ Կարկառս և
» վկայ արձանս », և այլն: Ծննդ. Գլխ. 10. 45:

1. Նիորէի առասպելն ծանօթ է, կին էր Ամիհոնի, և եօթն մանչ եօթն աղջիկ ծնանելով՝ կու պարծէր. նախանձօտն՝ Լատոնա սիրեցեալն յԱրամազդայ՝ սպաննել տուաւ զաւելները, զմայրն այլ փոխարկեց յապառափ:

Բ. ԿՐԱՎ. — Որ և է պատճառաւ ըլլայ՝ գրեթէ ամէն հեթանոսաց մէջ քիչ շատ մտած է Կրակի պաշտօնն. ոմանց իբրեւ յատուկ և գլխաւոր հաւատք, ինչպէս մեր պատմութեան մէջ շատ ծանօթ Սասանեան Պարսից, — ուրք ջանային և յետ լուսաւորութեան Հայոց քրիստոնէութեամբ՝ խափանել զայո, և նորէն մնոցընել զայն, — ոմանց այլ իբրեւ մի ի շատ շատուածոց և պաշտելաց: Այս յետին կերպով էր կրակի պաշտօնն ի Հայո. այսինքն՝ աւելի տեղական՝ մասնաւոր կողմանց պաշտօն քան ընդհանուր. որոյ կենդրոնն և սկիզբն հարկ է խնդրել նախայիշեալ հրաբուդիս զաւառաց և լերանց մէջ և վրայ. և ոչ միայն ասոնց (լերանց) պաշտաման մէկ պատճառ, ինչպէս ըսինք քիչ մի առաջ, հրաբուդիքն էին, այլ թուի և գլխաւոր պատճառ. որով կանխէ կրակի պաշտօնն քան զինքը ծածուկ ի խորս պահող և յանկարծ տեղէ մի զուրս հանողն: — Կրակի այրող բնութեան կից լուսափայլութիւնն այլ ի հարկէ զրդող և մեծ զրդող էր պաշտաման. եթէ մերձաբնակաց՝ հրաբուդին իր սաստիկ ներգործու

որ թէ և քարացեալ չէր դադրեր արտառնըր զղսել զաւակացը վրայ:

թեամբք ահուգող կ'ազգէր և անուլ պատկառանք և պաշտօն, պակաս վախով՝ այլ աւելի հանդարտ զարմացմամբ՝ գնոյն կ'ազգէր հեռաբնակաց, որք ի վիշերի՝ իրենց անծանօթ լերանց գազաթում գերազայն քան զամենայն մոզական լապտերս՝ վառուած մեծ և ցոլցուն ջահեր և լամպարներ տեսնէին. և երբեմն՝ այն բնութեան դադրած և լուծ ժամերուն՝ գետնի տակէն սողացող որոամանքներ. եթէ կրակն կու վախցընէր մօտեցողը, լոյսն կու զուարճացընէր տեսողը, և երկնից լուսաւորաց աղօտ ազգակցութիւն մի ցուցընէր։ Եթէ ասոնց պաշտօնն կանխեր է ոմանց ազդաց մէջ, և լոյսը յերկնից յերկիր իջուցեր է, կըրնամք կարծել թէ թերեւս Հայք՝ յերկրէ յերկինս հանած ըլլան զայն պաշտօն։

Ասով հաւանելի է որ շատ այլ հին ըլլայ կրակի պաշտօնն ի Հայս՝ քան Զրադեշտական կրօնից և Վռառնական կոչուած հուրն. և իւրարմէ տարբեր սկզբամբ կամ իմացմամբք կրակապաշտ եղած ըլլան Քանանացիք և այլ Սեմականք, տարբեր՝ Պարսք և Մարք, նոյնպէս և աւելի բարակ ազգեր՝ Յոյնք և Լատինք։ Մեր հին հարց գաղափարն կամ զգացմունքն՝ վերի ըսածներէս յայտնուի. և զի տեղական ըսուեցաւ կրակի պաշտօնն ի Հայս, մնայ ակնարկել

այն տեղեաց։ — Ասոնց գլխաւորն ըստ աւանդողաց քրիստոնէական կրօնից առաջին քարոզութեան ի Հայս, վերոյիշեալ Աղթամարայ ծովատաշտին բոլորտիքն եղած է, մանաւանդ ի հարաւակողմն, ուր տեսանք յԱնձեւացիս ըզԴարբնաց քարն և զԲոշք. թէպէտ առաջինին մէջ կրակի նիւթ կամ բղետամ չի յիշուիր, բայց զարբնաց կռաւահարոշիւնն գուշակել տայ, թէ գոնէ առաջ այն այլ կ'երեւէր և լուսուէր. և երբ զազրեցաւ հրաբուղին՝ խաբեբայ պաշտօնեայք և մագբ տեղւոյն՝ իրենց քրաներով և սալերով ու կուտով կու ստեղծէին՝ թէ ոչ հրաբուղին՝ այլ հրացայտ կրակեալ։ Իսկ Բոշք՝ զեռ ի սկզբան քրիստոնէական դարու այլ բոլորովին մարած չէր, եթէ և գլուխն հանդչած էր և չէր ծխեր սիւնաձեւ ի վեր, բայց մէկ կողին վրայ պատառուած կամ բաժակ մի կայր, (որ գուցէ երկրագէտ աչքով զըննողի մի երեւի մինչեւ այսօր), և հօն էր ըստ պատմչի քարոզութեան Բարդուղիմեայ առաքելոյ և հրաշագործ Պատկերի Տիրամօրն (Անձեւացեաց կամ Հոգւոց վանաց), « Տոշն կրաւ » կի, աւելագ հրոյ, աւելադար աշրման աւ » տոշաճոցն » որ նշանակէ՝ թէ միշտ վառ էր տեղին ի բնէ, բայց թուի թէ և զրոնէն նիւթ կ'աւելցընէին կրակի աստուածութեան կամ

պաշտեղայն անյազուլթեանը. և այսու յայտ է՝ որ լոկ պատկառանք մի չէր այն տեղւոյն ընծայուած, այլ և աստուածական կարծիք և հաւատք մի. տարբեր Պարսից Օման կամ Աման կոչուածէն, որոյ պաշտաման ականատեսն Սարաբոն ի Կապպադովկիա՝ կու ստորագրէ (ԺԵ. Գ), նոյնպէս և Պեղասգեանց կամ ուրիշներու պաշտածէն. վասն զի կ'ըսէ պատմիչն, թէ « վառէին զԿրակն՝ Քոյրն, և զԱղբիւրն՝ Եղբայրն » : Այս խօսքս և վերը աստուած կու չեղն՝ յայտնէ, նախ, որ ոչ միայն զբոցն կամ գնիւթ կրակին պաշաէին, այլ և անոր մարդակերպ պատկեր մի. և երկրորդ, այս պատկերն իզական էր, պարկեշտօրէն Քոյր անուանուած, նա եւ փիլիսոփայօրէն՝ քոյր Զրոյ. թէ և զի տենք որ այս երկու տարերք իրարու հակառակ են, և թէ ուզեն իրարու համբոյր տալ, պայծառափայլ քոյրն ցըրտաշօշափ եղբոր շրթանց մէջ կու մարի: Կրակին հզօր բնութեանն՝ թուի թէ վայլէր արական կերպարանք ունենալ՝ ինչպէս Միհր աստուածն Պարսից. բայց Հայք անոր զգալի զօրութենէն աւելի՝ գեղեցիկութեան ծածուկ և յաղթող զօրութիւնը նկատեր են ի նմա. միանգամայն և սաստիկ տարփառուաց նման իրարմէ անբաժան կենօք և մահաւամբ. վասն զի եթէ քոյրն այն մեռնէր ի

զրկել եղբօրն, իր մարած մնացուածն անգամ պաշտելի էր. որովհետեւ իր մոխիրը ոչ յօղս ցնդէին, կամ Պարսից պէս ի Մոխրանոցս ամբարէին, այլ՝ « աստուածացուցեալ զօրով ի » Սեաշ Քարին՝ հոռէին յակն յորդաբուղի » Աղբերն՝ որ բղխէ յոտս լերանցն, որ է » յառաջ խորավիմին... Եւ զի ասէին զԿրակն » Քոյր, և զԱղբիւրն՝ Եղբայր, յերկիր ոչ ար » կանէին զմոխիրն, այլ արտասուօք եղբօրն » ջնջէին » : Գեղեցիկ և բանաստեղծական զրոյց, զուցէ և հին քերական և վիպասանական երգոց կրակապաշտ մեզի կամ քուրմի մի յիշատակ. որպիսի կըրնար բլլալ նոյն իսկ քրմապետ տեղւոյս՝ Բոշր, որոյ անուամբ՝ ըստ պատմութեանն՝ կոչուած էր և լեռն ¹ :

Այսպիսի մանրամասն կամ բոլորական պաշտաման համար՝ յարմարօրէն մեր քրիստոնեայ զրիչք այլ՝ (որպէս Ազաթանգելոս), փոխանակ կրակապաշտի կամ հրապաշտի՝ Մոխրապաշտ կոչեն իրենց բարբարոս հայրերը, և « Մոխրապաշտութիւնն նախնեաց մերոց », ինչպէս

1. Այսպէս գրուած է Տիրամօր Պատկերի պատմութեան ը տիր օրինակի մի մէջ, որ մեր տպագրածէն (յամի 1865) աւելի ճիշտբան է. « Որ տեղին Բուժ Լի. քանզի անուն քրմապետին Բուժ կարգայր » :

կ'ըսէ պերճախօս վարդապետն Անանիա ի ներ-
բողի խաչին, թէ միացընելով և թէ կերպով
մի զատելով մերայոց հրապաշտութիւնը՝ յօ-
տարաց. « Կործանիչ կոսպաշտ տաճարացն,
» Մոխրապաշտ և մոխրալից չառչռաւազն
» սովորութեանց, զանց առնելով զՈրմզդա-
» կան և զՎաւանական հրապաշտութեանցն
» հոգեկորուստ առչորմանցն հրակիզութեանց,
» զոր ի մերում Հայաստանեայց ազինս » :
Հօս չեմք ուզեր այս վերջի զրազեշտական ա-
ւանդութեանց վրայ խօսիլ, վասն զի այն ուրիշ
հաւատք էր, ինչպէս վերն այլ յիշեցինք, և
յետոյ աւելի պիտի յիշեմք:

Ի՞նչ տեսակ պաշտօն, հանդէս և նուէրք
կ'ընծայուէին Կրակ Եղբօր. — ստորագրուած
չեն. բայց գուշակուի քիչ մի. և նախ, պաշ-
տօնէից խարդախութիւնն, որք Կրակի վառա-
բանաց, բազնաց և պատկերաց մօտերը պահ-
ւրտած՝ « ահագին իմն տեսիլս և փայլունս,
» ձայնս և թնդմունս և կայթմունս գործէին » :
Երկրորդ, այս ահարկու սարսափն աճեցընելու
համար՝ ուրիշ վախ ձգող պաշտամունք այլ բե-
րած և զրած էին այն տեղ. ինչպէս, օձեր և
վիշապներ, զորս յետոյ պիտի յիշեմք. և աւելի
շար՝ իրենց շահու յարմար նուէրքներէն զատ՝
ամենէն անյարմարն այլ ընել կու տային, այս-

ինքն է Մարդագոհն. և իրենք՝ ինչպէս Դարբ-
նաց — քար տեղոյն զիւաց և զիւարախից հա-
մար ըսուած է՝ կու զուարճանային խաբուողաց
խեղճութեան, վախուն և մահուան վրայ ¹:

Վերոյիշեալ վարդապետն Անանիա իր ճառին
մէջ կ'ըսէ եւս. « զոր ի մերում Հայաստա-
» նեայց ազինս՝ Հոռ-բակ անուանեալ բազ-
» նաւ » . որով և զատէ առջի բառէն զերկ-
րորդն (բազինն). այս ետքինս հաւանօրէն Հայկ-
ազանց ժամանակէն վերջ՝ մօտած է ի Հայս,
իսկ Հոռ-բակն՝ իրենց կրակի պաշտաման ա-
տեն. և ինչպէս կ'ըսուի և բակ լուսնի և ա-
րեգական, այսպէս երեւի թէ այդ պաշտեցեալ
Կրակի պատկերն այլ բակ մ'ունէր, այսինքն
պսակ մի, գուցէ ճառագայթաւոր՝ զլսուն բոլոր-
աիքը, ինչպէս կերպարանեն զԱրեգակն և
զՄիհր:

Հայկազանց հրապաշտութեան միջավայրն՝
Դարբնացքարի և Բուծի հետ՝ երրորդ մ'այլ
ունէր (մեզի ծանօթ), երկրորդիս արեւմտեան

1. Կու յաւելու օրինակ մի. « Եւ մէջ խորածո-
» րոյն Օձիւք և Կարճօք և լի թունօք մահաբերին
» լցեալ էր. քանզի ժողովեալք աստուածա-
» ցեալք և դիւացեալք էին. ճշդէին փնչէին ի
» զուարճումն ոգէկորոյս մարդկանն, և չուրջ
» զմիմեամբք մակաղէին » :

հիւսիսային կողմը, Պաշատ լեռ կամ ինչպէս
 ուղղագրոյն թուի գրուած՝ Պաշատ, և աւելի
 եւս նշանաձայն՝ Պաշատոյդ. « ուր էին սաս-
 » տիկ յոյժ բազմութիւն զիւաց, զոր առէին
 » Տոշե Արամեագրայ և Ասողկան, մեհեանք
 » երկու, (ուր) յանուն յաճախ պաշտամանցն
 » տօն (կամ տուն) կարգային, որ է Պաշատ.
 » զոր և այժմ մարդիկ աշխարհին՝ յիճեալ ա-
 » սեն. թուիս ի Պաշատայ զիւացն գալ, ան-
 » լուր և անիմաց ¹ » : — Հեղինակ պատ-
 մութեան գալըստեան Ս. Հովսիսիմեանց՝ կ'ըսէ
 ասոնց համար, որ փախստամբ անսովոր ճամ-
 բաներով և լերանց մէջ թափառելով, հասան
 այս տեղուանքս, և տեսնելով այս պժգալի
 պաշտամունքը, « աղօթիւք և արտասուօք ի
 » յերկինս հայեցեալ, առեալ զսուրբ Նշանն,
 » ի վերայ կացեալ Աղբերն, և փախստական
 » եղեալ զիւացն՝ ի բաղինն անկանէին, վնայ
 » զվայիւ աղաղակեալ. և ի լեռնէ ի լեռան ոչ

1. Ուրիշ օրինակ մի աւելի շփոթ գրած է.
 « Թուրս ի Պաշատ, գիւաց զլուխ, անուն ան-
 լուր և անիմաց ». իմաստն թուի, թէ՛ այն կող-
 մերու մարդիկ իրարու հետ վիճելու առեն, երբ
 իրարու ըսածին չէին համոզուիր՝ մէկն մէկայլին
 կ'ըսէր, կարծուի թէ Պաշատոյ լերան գեւք
 խելքդ շփոթեր են, բան չես հասկընար :

» այլ ինչ լսիւր՝ բայց վնայ զվայիւ ճշեալ. և ի
 » բազնացն փախուցեալք գեւքն՝ անկանէին
 » յերկիրն Մարաց : Եւ զպատկերսն փշրեալ
 » զօրութեամբ Ս. Խաչին. զոր տեսեալ ընա-
 » կիչք գեղջն՝ հաւատացին ի Քրիստոս, և
 » մկրտեցան ի ձեռն սուրբ երիցանց նոցա » :
 Կ'աւելցընէ աւանդութիւնն, թէ « Եւ տեղիս
 » այս (Բութայ կողմն) էր Անակայ՝ հօր Սրբոյն
 Գրիկորի » : Սա քիչ աարի վերջը ջնջեց՝ եթէ
 յետ Հովսիսիմեանց մնացած էր հեթանոսական
 բան մի : — Բայց կարծեմ՝ թէ այնքան խոր
 և հզօր արմատացեալ աղանդն, դեռ այլակերպ
 յիշատակ մի թողած է, ծանօթ մինչեւ հիմայ
 այդ դաւառի և Մոկաց միջոց. — Բռքիկ Ս.
 Գեորգ անուամբ ուխտատեղի մի՝ բարձր լերանց
 վրայ. ուր՝ կ'ըսեն, թէ աքլորք ձայնելովն կամ
 լռելովն՝ կ'իմացընեն թէ կարելի՞ է թէ չէ
 ճամբորդաց անխառն աւանդի ձեռն միջէն :

Յիշենք հարեանցի՝ որ այս տեղույս մօտ լե-
 րանց մէջ էր և Կճաշ՝ պաշտամանց տեղի մի,
 թէ և կրակ չի յիշուիր, բայց « Դիւաց լցեալ
 » պաշտամամբ (որք ի գալըստեան Ս. Հովսիսի-
 » մեանց՝ զարհուրեալ և) զայրազնեալ՝ զի-
 » մէին ի վերայ, խեղէին ծռէին պնշատէին
 » զպաշտօնեայս իւրեանց. որ և անդ առաքե-
 » լանշան քահանայքն (ընկերք Ս. Կուսա-

» նացն) հաշվածեալ գնոսա և քանդեալ զպաշ-
 » տամունս նոցա, բռնկէին զխեղեալսն. վասն
 » որոյ տեղին կոչեցաւ (կճաւ կամ կրճատ), թէ
 » յայսմ տեղւոյ կճատէին կրճատէին զեւքն
 » զմարդիկն. յորում թողու զխաչն իւր Ս.
 » Գայիանէ՝ ակոյան զիւաց, որ էր Աւագա-
 » կին, որ և զտեղին յետոյ հաստատէ վանս՝
 » Սուրբն Գրիգոր » :

Այս յատուկ հրապաշտութեան կեդրոնէն
 շատ հեռու մեծ կենդրոն մ'այլ կար կրակի և
 կայ, և ամենուն ծանօթ է, մանաւանդ այս
 ետքի տարիներս. — Բագուի Նալթի հորերն
 ու հուրերն. — որ երբեմն իբրեւ առանձին գաւառ
 մի փայտակարան աշխարհի՝ Հայոց տէրութեան
 մասն եղած էր, և կոչուէր Եօրն փոքրակեան
 թագիւնք. հաւանօրէն եօթն դիւաւոր փորուած
 տեղ և բազին կար նալթը վառելու և պաշտե-
 լու, որոց մէկն յատուկ Վասնակեան հոռի կո-
 չուէր, Ազեթ Պեհրաւ ըստ Պարսից, որք նոյն
 թուով՝ ուրիշ կողմեր այլ կրակի Ատրոշաւ-
 ներ ունէին : Իսկ ի բնիկ Այրարատեան աշ-
 Խարհի մէջ՝ ի Բաղրեւանդ գաւառի, ուր Հա-
 յոց գլխաւոր պաշտամանց մէկ տեղն էր՝ ի Բա-
 գաւան, և Հոռլմայ Ամենագից (Պանթէոն)
 տաճարի պէս՝ այլեայլ կրօնից պաշտելիք, տա-
 ճարք և բազինք կային, մէկ բազինն այլ էր

կրակի. երբ յետ սպանման խոտորվու՝ հօր
 Ս. Տրդատայ՝ կրակապաշտութեան նորոգողն և
 անեցընդոն ի Պարսս՝ Արտաշիր Սասանեան՝
 քանի մի տարի տիրեց և Հայոց, բազաւոր
 կարծեց զինքն՝ որ այս տեղ գաւա զայն, և
 հրամայեց մշտովաւ պահել « զՀոռլն Որմըզ-
 դական՝ որ ի վերայ բազնին որ ի Բագաւան » ,
 (Խորեն. Բ. հէ). հաւանօրէն ուրիշ տարու-
 շաններ այլ վառել տուաւ այս այն կողմ. բայց
 քիչ տարի վերջ Տրդատ և Ս. Գրիգոր՝ միւս
 սնտոի պաշտամանց հետ կրակարաններն այլ
 ջնջեցին :

Իբր դար ու կէս ետեւ՝ երբ Արշակունեաց
 Թագաւորութիւնն վերցուեցաւ ի Հայոց, և
 Պարսիկք նորէն տիրեցին, Յազկերտի առաջին
 հոգն եղաւ, իր մեղերէն զրդուած, կրակապաշ-
 տութիւնն արծարծել ի Հայոս՝ սակայն քրիս-
 տոնէութիւնն այն ատեն ծաւալեալ և արմա-
 տացեալ էր մեր երկրին մէջ. և թէպէտ զը-
 տուեցան վատք ումանք և ուրաջողք՝ որք յան-
 զրգնեցան Լուսաւորչի ծագած լոյսը՝ Զրադեշտի
 ծխերով ծածկել, սակայն անոր յետին շառա-
 ւելն՝ մեծն Սահակ՝ զեռ նոր հանգներ էր,
 կենդանի էին իր հոգեկիր աշակերտքն. յորոց
 վերջիններէն մէկն Եղիշէ և յետոյ Ղազար
 Փարպեցի՝ մանրամասն պատմած և հասարա-

կաց ծանօթ է ինչ որ ըրին Հայք, եկեղեցական աշխարհական պատերազմական գրով սրով և հօգով. վարդանայ սպարապետի և Ղեւոնդի Երիցու սրբափայլ սրտի կրակներն՝ բազիններն այլ ապուշաններն այլ կործանեցին. և ինչպէս այս մեծասիրտ Երիցու գործակից Ս. Սահակ եպիսկոպոս Ուշտունեաց՝ համարձակ պատմեց Դենշապհոյ՝ իր ըրածն իր թեմին մէջ, նոյն իսկ մոզերը « սակաւիկ մի չարչարելով գանիւ » (ծեծով) նոցին իսկ ետու զԿրակն ի ջուրն ըն-
 » կենուլ. և առացի այսպէս. Աստուածք որ զեր-
 » կինս և զերկիր ոչ արարին, կորիցեն ի ներքոյ
 » երկնից»։ Եւ եթէ զեռ տեղ մի վառմայ կամ Որմզդի՝ կայծ մի մոխիր մի կայր, Ղեւոնդեանց քրիստոսանուէր արիւնն իսպառ մարեց զայն մն-
 զուց ամեն ջանքովն և մոմուռքով՝ զորս՝ յետոյ իրենց մէկ ընկերն և քաջ զրիչ՝ Եզնիկ՝ խայ-
 տառակեց իր գեղեցիկ գրուածովն Ընդդէմ քե-
 շին Պարսից։ Փոխանակ չաստուածացեալ Կրա-
 կին՝ մեր եկեղեցին մանկացեալ Ստուծոյ ի տաճարն զալըստեան յիշատակին (Տեառն ընդ-
 առաջ տօնի), իր սուրբ տաճարի և սրահի մէջ՝ իբրեւ նշոյլ սուրբ սիրոյ՝ կրակի բոց մի ցուցնէ ճշմարիտ հաւատացելոց։ — Գուցէ զեռ գառլին մեր երկրին մէջ հին տաճարաց մնացորդաց հետ՝ Կրակի բազնաց ալ, ինչպէս ոչ շատ տարի

առաջ Երեւանու կողմերում խորիսի մի վրան փոսածեւ՝ այդպէս կարծեցաւ։ — Նոյն ա-
 տեններ Մարաց Ատրպատականի կողմերն այլ (Սիւլէյմանիէ) պահաւիկ արձանագիր մի գը-
 տուեցաւ, զոր կարդացին « Հիրպետ Նամրի Արմինի », և թարգմանեցին Հրապետ Նամրի սահմանակցաց Հայոց¹։ Զրադեշտական կրօնից պաշտօնէից մէջ այլ ծանօթ է Հերպետ անունն։ Բայց շատ համարելով այս հրեղէն քեռ՝ ար-
 դէն բաւական ծանօթ սնահաւատ յիշատակը, ակնարկ մի տանք իր Աղբիւր Եղբօր, անցողա-
 բար նշանակելով այս երկու այլանիշ անուանց համաձայնութիւնն այլ (Աղբիւր և Եղբայր կամ Աղբար)։

Գ. ԶՈՒՐ. — Կենաց անտեսութեան մէջ ո՛րքան անհրաժեշտ կարեւոր է ջուրն, աւելի քան զկրակ, դոնէ քան զայս պակաս պաշտելի կամ պատուելի պիտի չըլլար ի նիւթապաշտից, և այնպէս եղած է առ այլեայլ ազգս, որք ծո-
 վեր, դետեր, աղբիւրներ աստուած կամ աս-
 տուածային ճանչցեր են։ Կրակի վրայօք ը-
 տածներէս կ'երեւի՝ որ Հայք ցամաք երկրի բը-
 նակիչք (այլ այնպիսի երկրի մի՝ որ հին Ա-
 սիոյ ամենէն զլիաւոր տէրութեանց երկիրնե-

1. Աշխարհագրական Օրագիր Լոնտ. 1867. երես, 279։

բու չուր մատակարարէ իր բազմաթիւ գետերով, մանաւանդ Եփրատով և Տիգրիսիւ), գետաց ակունքը կամ աղբիւրները սրբազաններ են, և հօն՝ ինչպէս տեսանք վերը՝ թափեին անոնց քեռ (կրակի) մեխիւնները. և եթէ այն յիշեալ լեռնոտ կողմանց մանր գետակներն այլ պատուած էին, ո՛րքան եւս առաւել մեծերն, մանաւանդ Հայ երկրի բնագետ Երասխն : Մոռցուած են հիմայ ազգային աւանդութիւնք առ սոր նկատմամբ . Մովս. Խորենացի (Ա. ԺԲ) կ'ըսէ միայն, թէ գետն այսպէս կոչեցաւ յանուն թոռան թոռին Հայկայ, առանց պատճառը յիշելու . բայց Պլուտարքոս՝ Յաղագս գետոց զբերն մէջ՝ մէկ երկուքը յիշէ . նախ՝ զԱրաքս (ինչպէս կոչեն օտարք՝ զգետն՝ Ἀράξης, Araxes) առնուանէ որդի Պիշոսի՝ որ իր պապուն՝ Արքելի հետ կուտելով՝ իշխանութեան համար, նետահար սպաննեց զնա, և ըրածին վրայ զղջալով կամ պատժուելով՝ մուգգնեցաւ և ձգեց զինքն ի գետն, որ առջ Բախարոս (Բագ-Տիւ ?) կոչուի եղեր : Արդեօք Բելի և իր թոռան Արքելի անունները՝ հեռուանց չի՞ յիշեցըներ այս աւանդութիւնս : Երկրորդն այլ զուցէ աւելի հեռու չէ . Արաքս՝ իր սահմանակից Պարսից հետ պատերազմ կ'ունենայ . պատգամք խոստանան իրեն յաղթութիւն՝ եթէ

երկու ազնուական կոյս աղջիկ զոհէ . նա խնայելով իրեն զաւակաց՝ Մեխաակ (Μεγακλ-ακ) անուամբ ազնուականի մի դստերքը առնուլ և զոհել կու տայ . հայրերնին՝ վրէժխնդրութեամբ յափշտակէ և սպաննէ Արաքսայ դստերքը և փախչի ի Սկիւթիա . իսկ սա սրբախն ցաւէն յուսահատեալ՝ ինք զինքը նետէ ի գետն Արմոս կամ Արմոն, որ կոչուի Երասխ : — Այս անուանքս այլ արդեօք Արմէնի և Մանաւագայ նմաններ չե՞ն լսեցըներ հազարաւոր տարիներու անցեալէն : — Ասոնց հետ յիշելով նոյն հեղինակին Երասխայ եզերքը եղած լերին, քարին և բուսոց համար ըսածներն այլ, աներկբայ կ'երեւի Երասխայ պաշտելութիւնն կամ սրբազնութիւնն : — Ըստ ակնարկութեան ինչ ուրիշ հին պատմչի՝ Եփրատ գետն այլ՝ որ յերկրէ Հայոց բղխէ, իբրեւ սրբազան պատուելի էր անոնց :

Բայց Հայք աւելի քան զԱղբերս և զԳետոս և քան զմեծն իսկ Ուլիան՝ (զորդին երկնից և երկրի և հայր ամենայն գետոց՝ ըստ առասպելաց Յունաց), մեծադոյն յիշատակ մ'ունէին այս լոյծ տարեր՝ Զրհեդէն, որ թէ և ամեն հին ազգաց աւանդութեան մէջ զբաւուր ալլեալ կերպով, բայց քիչ կամ հազիւ ազգ կայ որ կարենայ այն աշխարհակու ջրե-

րէն մարդկան սերունդն ապրեցընող Տապաւնը՝
իր երկրին մէկ լեռան վրայ դադրած ըսել,
բաւական կամ չափաւոր հաւանական փաս-
տով: Մեր խնդիրն այս բանիս վրայ չէ այս
տեղ. շատ է մեզի Ս. Գրոց և հին ազգաց
պատմութիւնն, և թարգմանչաց և մեկնչաց վը-
կայութիւնք՝ Այրարատեան և Կորդուաց լե-
ռանց վրայօք, որոց ստորուոր բնակողքն՝ իր-
բեւ անուրանալի հաւատք համարին մինչև այս-
օր. այլ խնդիրն այս է, թէ հին ատեն այլ
աւելի հաստատութեամբ բնդունէին զայս՝ այդ
լեռանց բնակիչքն, և լեռանց այլ՝ վրանին
գտուած կամ կարծուած Տապանին այլ՝ յար-
գութիւն կու տային, և պէսպէս կերպով Զըբ-
հեղեղի յիշատակը կատարէին: Այն տօնից
և պաշտամանց նշմար մ'այլ, ինչպէս ուրիշ բա-
ներու, անցեր է ի նոր և ի սուրբ կրօն ազ-
գայնոց, Վարդապետի հրաշափառ տօնին՝ ջրոյ
ցօղմունք ցրմունք և խողեր բնելով, ինչպէս
ամենուն ծանօթ է, և կրկնելն աւելորդ:
Նոյնպէս և Տապանն բնդունող լեռանց հա-
մար ըսուածքն առ մերայինս. ինչպէս է, ջրոց
նուազելու ատեն Տապանին տատանելով յա-
ծին լեռնէ ի լեռ, հանգըստեան յարմար զիւր
մը գտնելու, և գալով այս շատ անգամ յի-
շուած Աղթամարայ ծովուն կողմերը, անոր
հիմայ ծանօթ լեռան մի ըսել,

« Գրգռւա, ընկաւ դեռ. և ասոր պատասխանն,
« Գընա ի Մասիս,
« Զի բարձր է բան դեռ »:

Յայտ է այսոր բանաստեղծական գիւտ մ'ըլ-
լալն, թուի թէ և ոչ շատ հին. բայց հնա-
գոյն է վերոյիշեալ Հովսիսմեանց (այս նոր
տապանի նորատեսակ աղանեաց)՝ թափառա-
նաց ատեն՝ զաղբիլն քիչ մի Սողոմի կամ
Սաղոմի կոչուած լեռան ստորուոր, ի Բերկ-
րացոց կամ Բագրացոց գաւառի, (որ ոչ է
Վանայ մօտ ծանօթ գաւառն, այլ Կորդուաց
Պօհգանի կողմերը, ուր և ծանօթ է հիմայ
Պիրքէ անուամբ տեղին և Սոչիվա լեռն,
որոյ անուամբ և գաւառ մի կոչուէր Սոչ-
փիւս). « Վասն այսոր լեռին ասի յԱսորաց,
» թէ ի նուազել ջուրցն հեղեղաց՝ եհաս տա-
» պանն ի գլուխ լեռինն՝ որ է Սարաբա-
» դայ. և ընդ մէջ անցեալ Սղոցաձուկն՝
» արգելաւ զնաւն. և ասաց Նոյ՝ որդւոցն
» իւրոց, Ո՛հ, Սաղուի. այսինքն թէ՛ Սղու-
» ցաձուկն զիպեցաւ նաւիս. և զնոյն հաստա-
» տեցին ի մուտս լեռինն զանունն Սարա-
» բադ, և զանուն քաղաքացեղջն թմենի
» (կամ թեմնի, թեմնիս). այսինքն թէ՛ յայսմ
» տեղաջ ութ ոգիք ելին ի տապանէն: (Կ'ա-
» լեցընէ պատմիչն). Եւ այսորիկ թէ արդարեւ

» կամ սուտք՝ ինձ ոչ է փոյթ. բայց միայն
 » զի հաճեցուցից զմանկագունի բո մտացդ
 » զտարփանս. վասն այսորիկ գրեմք եղ զբը-
 » նան » . զայս կրկնեմք և ես ընդ խորե-
 նացայն, որոյ ոճն յայտնուի այս գրուածէս :

Բայց թողուլ հին ասորի աւանդութեանց
 նմանութիւնն ընդ այլոց սեմական աւանդու-
 թեանց՝ զոր յիշէ Եւսեբիոս ի ժամանակա-
 գրութեանն, յորմէ և խորենացի և այլք,
 կարծեմք թէ Հայոց Վիպասանից մասն այլ
 զպած է այս տեղ. ուր որ իրենց երգած մէկ
 մեծ դիցազն՝ Այրաքաչ կոչեալ Սմբատն բա-
 գրատունի՝ սպարապետ Բ Արտաշիսի, որ այն
 կողմերէն Ալիկա անուամբ ասորի աղջիկ մի
 առնըլով ի կնութիւն¹, անոր սիրոյն և անուան
 յիշատակ շինեց աւան մի գեղեցկադիր գե-
 տեղերքի վրայ, « ի ծառաւէտ ընկուզուտ տե-
 » ղիս », մօտ մշկաբեր լեռան մի և գետոյն
 կամուրջներուն, « ի կողմանս Տմորեաց » : —
 Այս նկարագրական և զիւցազնական տե-

1. Օրինակ մի գրէ. « Եկեալ յաւանն Սմբա-
 » տայ, որոյ յանուն կնոջն՝ որ յԱսորից ա-
 » ռեալ՝ Ալիկա. և է Ալիկա Սմգատու » : Ուրիշ
 օրինակ. « Եկին յաւանն Սմբատայ՝ ի կոչե-
 » ցեալն Ալիկէ, որ է Ուլիկ, կանայք Սմբա-
 » տայ ? և անուն կնոջ նորա Ալիկայ » :

ղուանքն այլ սրբեցին հրաշագեղ կուսանքն,
 որք ի Սողոփի ստորտը բնակած ատեննին՝
 աչաց ցաւի հիւանդութիւն ունեցան, « և կա-
 » ցեալ յաղօթմ՝ երկու Աղբերք բղխեցան,
 » որ է Ժանգ չրոյն կարմիր և սպիտակ. և
 » մինչեւ ցայսօր օգնէ աչացաւաց յանուն
 » Սրբուհեացն » : Եթէ պատմական հարկ էր
 առասպելախառն ջուրերը յիշել, հոգեկան հարկ
 մ'այլ համարուի՝ յիշել այսպիսի անձանց ի-
 ընեց վայել վարդազոյն և բիւրեղանման ջը-
 ըրեր բղխեցընելը : — Փոխան այս զոյնզոյն
 ջրերու՝ հիմայ քրիստոնեայ Հայք տեսակ մի
 յարգութիւն կ'ընծայեն Լոռաաղբիւրաց, ուր
 որ սրբազան յիշատակ մի ըլլայ, կամ բժշկա-
 րար համարուի, Սրբոց արդեամբք :

Թէ և մեր գրուածոյ կարգն զեռ տարերաց
 պաշտաման վրայ է և ոչ կենդանեաց, այլ
 նորէն ջրերու վրայ չղաւնալու համար, այս
 տեղ յիշենք և ինչ որ կ'աւանդուի ի մերայոց՝
 ջրաբնակ պաշտելեաց համար, զոր երեւա-
 կայութիւն մոռցեր է ալեաց մէջ, քիչ քիչ
 հեռանալով նահապետական պարզ յարգու-
 թենէ՝ զոր ընծայէին անոնց, կամ բնութեան
 միւս մեծամեծ կերպարանաց համար, կամ
 պատմական յիշատակաւ մի, ինչպէս Զրհե-
 ղեղին : — Մեր երկիրն ծովեզերեայ չըլլա-

լով՝ չէր այլ կրքնար ծովային հաւատալիք կամ պաշտելիք հնարել, և ինչ որ այնալիսի բան նշանակէ առ մեզ՝ օտար լեզուաց աշուններէն առած է՝ թարգմանութեան համար: Սակայն տեսանք որ շատ գետեր և լճեր ունի. երբ մոլար կարծիք զօրացան՝ ծրնան և ջրային հրաշալիք կամ հրէշք: որոց ամենէն սեփական ազգայինն կ'երեւի Ընգւայն՝ յատուկ բառիւ, որոյ ծագումն անյայտ է, եթէ ոչ ընկղմել բառէն ըլլայ. իսկ իմաստն՝ աւելի ծովու հրէշ ցուցնէ, իբրեւ զՆերեանս (Nereides) Յունաց, այլ և աւելի ահաւոր և փնտրակար. այնպէս որ՝ ի թարգմանութեան (Ոսկիբերանի Մեկն. Մատթէի), փոխանակ Յունաց կառուած Երիննեայ՝ Ընգւայն զրուած է. և զի սա կին էր՝ կնուշադէմ կերպարանէին Յոյնք: — Ասոնց առասպելաց մէջ նշանաւոր և հանրածանօթ են և Սիկիլիոյ նեղուցի յորձանաց և քարափանց միջոց՝ կարծուած երկու կէսանձն կէսշուն կենդանիք, մին Սիկիլոս՝ երբեմն գեղեցիկ Յաւերժահարսն մի, միւսն Կարիշպոխ (Seylla, Carybde) երբեմն կով գոգցող կին, իրենց նաւորդաց հասուցած վախով և փնտով: Առաջնոյն յոյն անունն յիշէ Բարսեղ Վ. Մաշկետրցի (Մեկն. Մարկ. աւետ.), ազահութիւնը

նմանցընելով՝ « Գազանադէմ և Շրեղառնգն » երեսաց կնոջ, և Սիկիլոն որ Շուն երեքգլխի » ասեն (վեցգլխի է ըստ Յունաց), Հիդրեն » (բազմապետի վիշապն) զոր այլք պատ » մեն »: — Ասոնց և Ընգւայի նման բան մ'այլ երեւակայած են Հայք, որք ի թարգմանութեան՝ Սիկիլայն և Կարիւպոխն միանգամայն Ապոլոնք կոչեն. սա՝ անունէն այլ գուշակութիւն յունականաց նման ճապով և ճանկով հրէշ գազան մ'եղած ըլլալ. — բայց Հայոց ո՞ր ջրոց կամ ո՞ր խորոց մէջ բնակէին, չեմ կրքնար գուշակել, բայց եթէ բառը հնարողին մտաց մէջ: — Որչափ այլ այս հրէշք չար և փնտրող էին, չարագոյն ևս էին իրենց խարուսիկ գեղեցկութեամբն և ձայնովը, զոր մեր ոչ շատ հին վարդապետաց մէկն՝ այսպէս նկարագրէ. « Ասեն իմաստունք, թէ է կենդանի » ինչ ի ծովն, որ ի միջոյն ի վեր ունի զկեր » պարանս գեղեցիկ կնոջ, և ի վայր կոյս՝ զճանկ » արծույ, և ունի քաղցր ձայն. զի յորժամ » լսեն նաւաւորքն՝ ի քաղցրութենէն ննջեն. » և յորժամ իմանայ գազանն՝ թէ ի քուն » են, գայ և յափշտակ զմարդն ի նաւէն, » և տանի պատառէ և ուտէ. իսկ իմաստունքն իննուն զականջս իւրեանց, և կա » պեն զինքեանս ի գերան արմիտնին (կայ-

» մըն), և այնպէս փրկին » : Այսպէս ը-
բաւ Ողիւսեա՝ երբ կապրի կղզւոյ և Իտա-
լիոյ ափանց միջէն կ'անցնէր նաւով . և թէ-
պէտ Սիրենեանք (Sirenes) անուշիկ
ձայներն՝ իր ակընջաց թխած մեղրամոմն այլ
հալեցին, բայց չի կրցան անոր ձեռաց և
ոտից կապանքն այլ կտարել, որովք խորա-
մանկ զիւցազն զինքը արնդարինդ կապել տուեր
էր կայմին, որ չըլլայ թէ այն կախարդաց եր-
գերէն զմայլած՝ երթայ քովերնին, և ուրիշ
ներուն պէս չուտելով չիմելով՝ մաշի մեռնի.
Իսկ Սիրենայք ամբշնալով իրենց յաղթուե-
լուն՝ նեաուեցան ի ծով և ի քար դարձան,
և նկարուին կէս կին կէս ձուկն :

Ծանօթ է առ մեզ և Նիանգ կամ Նա-
հանկ անունն, որով կ'իմացուին ջրաբնակ և
մանաւանդ գետաբնակ հրէշք կամ դադանք :
Խորենացոյ կոչուած Աշխարհադրութեան օ-
րինակի մի մէջ գրուած է. « Ասեն, թէ
» Նհանգ կայ յԱրածանի (Բաղրեսանդայ և
» Տարօնոյ գեան, Մուրատ չայ), որպէս
» յեփրատ. զոր՝ հաւաստի զիտեմք կենդանի
» Քարքաշա՞ն ? զուգեալ՝ զարինն ծծեալ և
» թողեալ. զոր ոմանք ասեն՝ թէ դադան է
» և չէ դեւ, այլ դադան. զոր Յովհան (Ոս-
» կիբերան) վասն դատերն Հերոդիադայ ա-

» տէ, թէ քան զՆհանգն ծովայինս արինար-
» բու էր » : Ասոնց համար այլ կ'ըսուէր, թէ
Սիրենայց կերպարանքն ունէին, և լուզորդաց
ոտից պլլուելով՝ խեղդէին : Մեր թարգմանու-
թեանց մէջ՝ տեղ տեղ Նհանգն՝ Չիադեաի կամ
Կոկորգիլոս նշանակէ, և օտուզիւ յետինս է բառ
պարսիկ լեզուի, Ժնգ : Մեր վերոյիշեալ
գետոց մէջ վկայեն ինչուան հիմայ տեղացիք՝
որ դուռին մեծամեծ ձկունք մարդաչափ : Բայց
հասարակօրէն այլ Յունաց Նայադ (Naïdes)
կոչած ջրային Յաւերժահարօունքը նշանա-
կէ Նհանգն, զոր՝ նորա կերպարանէին եղեգ-
ներով պսակուած և սափորի մի վրայ ճը-
կուած . ըստ աւանդութեան նոցա՝ ասոնք Գիտսի
դատերք էին : Իսկ մենք արդեօք կրնանք
առանց մեծ յանդըգնութեան ըսել, թէ մէկ
հայկական չաստուածոյ դատերք կամ թոռնայք
եղած ըլլան. որովհետեւ մեր լեզուին մէջ
արմատ բառն Նայ՝ նշանակէ խոնաւ, թաց,
և կ'ըսուի Նայ տեղեր (ի Բժշկաբանի). « Նա-
յական շողուլ խոնաւութիւն », (Ոսկիւր. Մեկն.
Թիղթոց, եր. 803) : — Միջին կամ աւելի
մօտ դարուց ազգային գոսան մի՝ ուրիշ ա-
նուամբ յիշէ զՍիրենայս՝ իր սիրելւոյն բաղ-
դատելով :

« Չեկայ թուչուն ի յօղբս՝ քեզ նըմանակ,
Եւ ոչ Ծովուռն դատերքըն քեզ օրինակ » :

Գ. ՕԳԵՂԷՆ ԵՐԵՆՈՑԹՔ. — Աղբ կակուղ տարրը
 թողլու ասեն՝ յիշենք առեւի կակղագոյն անդայա
 և անշոշափելի տարրն այլ, որոյ հետ յիշուած է
 ի գիրս մեր, եթէ ազգային մտացծնունդ է եթէ
 օտար, չէ յայտ, բայց բառերն հայաձայն են :
 Այս նրբագոյն կամ անգայտ տարրն է Օղբ,
 (Աղ) և Հով. որոց վրայօք (հաւանօրէն թարգ-
 մանեալ) գրուածոց մէջ կ'ըսուի. « Ծտեմարան
 » իմն(է) ի ջուրս, յորմէ օդք ելանեն ի դուրս,
 » Հռասափն, Քասափն, Սարսափն, Մա-
 » զատն կամ Նազատն. եւք սոցա ի ծովէ են
 » և զնացք սոցա յերկինս » : Եթէ ոչ ստոյգ՝
 գեղեցիկ զրոյց : — Որոշակի եւս ոչ միայն
 ի ջրոց՝ այլ և ջուր համարուի « Հողմն. ջուր
 » է լայնանիստ շտեմարանափակ, օդք ան-
 » հանգիստք. եւք նոցա յարտաքին ծովէ,
 » և զնացք նոցա ի ներքին ջուրց... բնոյ մէջ
 » ջուրց և երկնի՝ Օդք են, և բազում ան-
 » գամ յօդուտ յաղբերաց և յերակս ջրոց
 » յաճախեն. և են այսօրիկ, Յաստն, Սոք-
 » հապ, Անագոշն, Նեսփա. այսօրիկ են
 » որ շարժմունս առնեն, և երկինք հաստատ
 » լինի վասն երկրի » : — Այս անուանք
 հեռանան ի հայկականէ, յունարէն և արա-
 բիկ լսուին : Առաջնոց մէջ յայտնի է Հողմոց
 պաշտօնն, և անոնց հայրն և շատուած Եռո-

ղու. նոյնպէս և անուանքն, յորոց ոմանք հի-
 մայ այլ իբրեւ սոսկ զանազան հովերու նշա-
 նակք և որոշիչք՝ գործածուին : Թէ մեր հին
 Հայք այլ յատուկ անուններ ունէին Հողմոց
 և պատուէին, յայտ չէ, բայց շատ հաւա-
 նական, թէ վերոյիշեալ օդոց յիշատակներէն
 և թէ հրոյ և ջրոյ և քարանց. բայց ի գիրս
 գործածուած անուանք Հողմոց՝ յունականք
 են, յետոյ քանի մ'այլ արաբականք, զորս
 յիշել մեր նպատակէն դուրս է :

Բայց այս օգական երեւութից մէջ՝ մէկն
 և հօրագոյնն՝ ազգային առատպել և հաւատք
 մի երեւցընէ. այն է հիմայ (Ս. Գրոց Եղիայի
 պատմութեան մէջ քար առն՝ մարդու ափ ը-
 սուածը սխալ կարգալով) Թարառ կոչուածն,
 որ է փռ. Trombe marine կամ terrestre.
 նախնիք այսօր Վիշապ ըսած են, և ո՞ գիտէ
 ինչ աւանդութիւններով : Միջին դարու յի-
 շատակարանաց մէջ՝ Չկնամբ կոչուած է.
 թէ ի հնուց այլ այսպէս լսուած և թէ ոչ՝
 լաւ երեւակայութեամբ յարմարած է. որովհե-
 տեւ շատ հեղ ծովու վրայ կ'իջնէ սեւ սիւ-
 նածեւ, ամպատեոսակ և ձկան պէս գալարելով
 շարժի, և վեր քաշէ զջուր և զձուկն, և ու-
 բիշ նիւթեր և թափէ ի վերայ ցամաքի : Այ-
 սոր աւելի թեթեւն է Փոթորիկն. բառին

նուազական մասնիկն այլ առասպելի նշան մի
կու տայ : Վերոյիշեալ գրողն հոգմոց վրայ՝
զայս բացատրէ . « Հատուած է պտուտեալ
ներքուստ ի վեր փողեղով » 1 : — Կրնամք
կասկածիլ թէ Մորիկն եւս իր աւանդութիւնն
ունեցած ըլլայ . զոր նոյն հեղինակ աւելի
բնաբանօրէն բացատրէ . « Մորիկը՝ հալ և

1. Երկու տեսակ օգերեւոյթքս միանգամայն
բացատրէ Անանիա Շիրակացի կամ ուրիշ հին
բնախօս մի . « Յաղագս փորորիկ հողոյն , զոր
» ի բաժաղանս և յառասպելս Վիշապ հանել ա-
» սեն . Փոթորիկն հողմ է՝ որ ի յերկրէ ի վեր
» ելանէ , ուր վիհք ինչ հատեալ լինին ի քակ
» և ի խոռոչացեալ տեղեաց ինչ , որ ի փող
» անկեալ ընդ երակս երկրի , և ել ինչ գտեալ՝
» միաժողով ի վեր դիմեալ թանձրացեալ ամ-
» պով ահագին դղրդիւնս առնէ , մինչեւ զմայ-
» րիս յարմատոց ի բաց հանել , և վէմս խել , և
» զինչ գտանէ՝ ահագին ձայնիւ վերացուցանէ
» և ընկենու յերկիր . և այս է զոր Վիշապ հա-
» նել ասեն » : Աւելի պարզաբար Վանական
Վ . « Ասեն , թէ զՎիշապն ի վեր յողն քարչեն :
» Յայլեալ կողմանց հողմ շնչէ և ընդ իրար
» տիպի . այն Փոթորիկ ասի . թէ ոչ յաղթեն
» զիրար՝ ուրին ընդ իրար , և ի վեր ելանեն .
» տխմարք զայն տեսեալ՝ Վիշապ կարծեն կամ
» այլ ինչ » :

» հում հողմ արտադրեալ ² , հանդերձ ամպով
» շրջաբերեալ յընդլիմահարութենէ խիստ
» մարմնոց » : — Նոյնն՝ ի հրաբլրիսից ուժով
ելած օղը Վահակն կոչէ , « որ ի դուրս քար
» ընկենու կամ հող կամ կա » . իսկ կրակ
հանողը՝ կոչէ , « Լիպարեան , որ հուր հնչէ
» ի Սանդարամետե » . յայտ է որ ի Յու-
նաց առեալ , ըստ որոց՝ Լիպարոս հալածեալ
յեղբարցն՝ զնաց այս անուամբ կոչուած կըղ-
զին՝ մին յեւողեանց , ուր թաղաւորէր հող-
մոց չատուածն :

Հրապուրական անուն մի է և Շաման-
դաւըն , ըստ հեղինակիս՝ « Աւելորդութիւն
» ամպոց զառ ի ջուր փոփոխմանց » . և յիշե-
ցընէ մեր Բ Արտաշիսի մահուան մօտ փա-
փազը . « Բաղձայր մըղոյ մըրկեալ ծխոյ՝ շա-
» մանդաղեալ ի վերայ շինից և քաղաքաց .
» Ո՞ տայր ինձ զծովս ծխանի , ասէր , և
» զառաւօտն Նուասարդի . զլաղելն եղանց
» և զլաղելն եղջերուաց . (մինչ) Մեք փող
» հարուաք և թմբերի հարկանէաք » : —
Աւագ իրեն :

Ե. ԲՈՒՍԵՂԵՏԻ ԵՒ ՄԱՌԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ . —
Յամաք երկրի վրայ յետ լերանց ամե-
նէն մեծ և վսեմական բնական առարկայք՝

2. Յօրինակին գրուած էր արադուեալ :

են Ծառերն, երբեմն և ահարկու՝ ուր թանձր
Անտառ ձեւացընեն : « Կարծէին հեթանոսք ,
» կ'ըսէ մեր մեկնիչ վարդապետաց մէկն, թէ ի
» ներքոյ անտառախիտ ծառոց են աստուածք ,
» կամ ի Խորածորս » : Ոչ միայն մեծութեամբ
այլ և զեղեցկութեամբ և պէսպէս օգուտներով՝
թիւրհաւատ մարդկան մտաց վրայ հզօր ապաւո-
րութիւն ըրին և կ'ընեն , և աւելի քան զան-
գործարան և անշարժ արարածս (ինչպէս Լերինք
և Քարինք) . վասն զի ոչ միայն արտաքին և
երեւելի մասեր ունին կերպ ու կերպ կազմու-
թեամբք , գոյներով և յատկութեամբք , այլ և
ներքին՝ թէ և պարզ՝ գործարաններ , որովք՝
յերեւան զան , աճին , սնանին՝ իրենց յատուկ
բուսական կեանքով , և ըստ այնմ մեռնին եւս ,
ցամքելով և չորնալով . բայց զեւ զիսկինն այլ
(փայտերնին) շատ բանի պիտանի է , մա-
նուանդ շինութեան տանց և անոնց կահից , այլ
և տաճարաց : Ապա զարմանք չէ թէ և Ծառք՝
շատ ազգաց մէջ կերպով մի սրբազնացեալ են ,
և եղեր է Ծառապաշտութիւն . մանաւանդ
որ ծառերն կերպով մ'այլ ինքնին հրաւիրէին
զմարդիկ ի պաշտօն . ոչ անշարժ և անձայն մը-
նալով քարանց նման , այլ հովերու հետ վաշ-
նակցեալ՝ ըստ զօրութեան նոցա կամ աւելի
և պակաս ուժով փշելուն , անոյշ կամ ահաւոր

ձայներ կ'արձակեն , որպէս ամենքն գիտեն . և
քիչ մ'այլ աւելի գիտցողաց միաք՝ ինչպէս ու-
րիշ շատ բաներու նկատմամբ՝ կու գիմեն յու-
նական առասպելաց , և անոնց հռչակեալ պատ-
գամախօս Կաղնեաց , որոց գլխաւորն էր յԵ-
պիւռոս՝ Դոդօնի անտառն :

Կաղնի ծառն իր մեծութեամբ և ընդարձա-
կութեամբ , հնութեամբ , այսինքն՝ զարեր զիմա-
նալով , տերեւոց և կտրեանց (պտղոց) ձեւով՝ ոչ
միայն Յունաց այլ յատուկ և կելաաց սրբազան
էր . ասոնք այլ իրենց թաւկաղնեաց մէջ ունէին
պատգամախօս Դրուիդներն և Դրուիդուհիքն :
Ս . Գրոց նահապետական պատմութեան մէջ
այլ յիշուին ոչ միայն Կաղնին Մամբրէի , այլ
և ուրիշ ծառեր , Սաբէկն և Բեւէկն , Տանձին
և Մորենին , թող զՄայրն Լիբանանու , որք
ոչ միայն թիւրհաւատից , այլ տեղ տեղ և աս-
տուածապաշտից , գէթ պատուելի յիշատակաց
տեղիք էին . մանաւանդ որ շատ հեղ Աստուած
այնպիսի տեղուանք կը ցուցընէր յայանուելու
նահապետաց և մարգարէից , իբրեւ աստուա-
ծային ժամադրութեան վայր . և երբ Դաւիթ
կու հարցընէր Աստուծոյ՝ թէ ե՞րբ ելնէ թշնամ-
ւոյն դէմ ի պատերազմն , կ'աղբուէր իրեն՝ թէ
երբ Տանձեաց կամ Լալօնից անտառին շէրն-
կոցը ըսէ :

Հայկազանց ականջն այլ խուլ չէր այսպիսի տերեւաշարժ քնարներու եթէ իրենց բնավայրն չունէր յունական կամ գալլիական հրակայ կաղնիները, ունէր հօկայազոյն Սոսիներ, որոցմէ ոմանք դեռ մինչեւ այսօր կեան և կենան այլեւայլ կողմեր (ինչպէս յՈրդուատ Գողթան, ի վարդաշէն Գանձակայ, ևն) . որոց մեծութիւնն կամ հաստութիւնն գերազանցէ թերեւս քան զամեն իրենց ազգակիցս, ոչ ոտնաչափով այլ զրկաչափովք համբելով: Հին Հայոց Դոդոնն այլ էր յԱրմաւիր, ըստ աւանդութեան՝ շինուած Հայկայ թոռներէն, իսկ մօտի ծառերն՝ անոր անդրանկան՝ Արմենակայ ձեռատունկք էին. և իր ցեղին վերջին պայազատն՝ Անռշաշաւն՝ նոյն իսկ ծառոցն անուամբ Սօս կոչուեցաւ, « Քանդի ձօնեալ էր կ'ընէ պատմիչն (Խորեն. Ա. Ի.) ի Սօսիս Արամեակայ՝ որ » յԱրմաւիր. զորոց զսաղարթուցն սօսաւին, » ըստ հանդարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ օդոյն՝ » ոստոց եւեթ շարժումն, սովորեցան ի հմայս » յաշխարհիս Հայկազանց. և այս՝ ցրազոռմ ժաւմանակս » : — Գրչագրաց տարբերութեամբ Անուշաւանի համար ըսածն է՝ Սօս անռշաւեռ կամ Սօսանռշեր, ինչպէս կարդացեր է և Գր. Մաղիսարոս. « Սօսին յԱրմաւիր՝ առ դրան աւ » պարանիցն արքունի, զոր Անուշաւանն պաւ

» առէր՝ Արայեանն մանուկ, վասն որոյ Սօս » սանուէրն կոչիւր » : — Ընթերցողք խորհրդածեն անշուշտ՝ որ այս ծառի անունն տուած պիտի ըլլայ բնականօր սաղարթաւոր ծառոց ձայնին անունը, Սօսիս կամ Սօսաշիւն և կամ Սօսափիւն. ետքինս աւելի սաստիկ ձայնի նշանակ է, միանգամայն և ահարկու: — Լաւինք՝ Պահապան Ողոց նուիրած էին այս ծառս. և իրենց ծննդեան աւուր յիշատակին՝ Սօսի ճիւղերով պսակներ նուիրէին անոր: Հայք՝ իրենք զիրենք նուիրէին. երեւի թէ և իրենց նախնեաց հոգիներուն ձայները ըսէին Սօսեաց սօսափման մէջ, և աւելի կամ պակաս պաշտօն մատուցանէին: — Կուրք և պատկերք չաստուածոց և նմանեաց՝ կտրեցան կործանեցան անյայտ եղան. Սօսին՝ դեռ դալար և կենդանի մնայ, և իրեն պէս հազարամեայ սերունդներ արծրկէ, որովք մարդկան մտաց յիշատակներն այլ անջինջ մնան: Անցեալ դարու Զուգայեցի վարդապետ մի զրէ թերամիտ ազգայնոց ոմանց համար, թէ « Մեծամեծ ծառոցն համբուրն, » եթէ Սուրբ կայ ի վերայ » . կայ ըսող որ ինչուն հիմայ այլ այդ մեծամեծ ծառոց գտուած կողմերում՝ գտուին և չափէ աւելի պատուողք:

Միայն Սօսին չէր պատուեալ և պաշտեալ ի Հայոց. կային անշուշտ և ուրիշ ծառք, որոց

մէկ նշանաւորն և քրիստոնէութենէ շատ զար-
վերջն այլ, էր Բարտի. զոր յատուկ պատուէին
Արեւորդիք կոչուած կէսկէսքն կրօնիւք, մին-
չեւ ց' ԺԲ դար, և այլ ետեւ. ինչուան հիմայ
այլ գտուին այդ ազանգաւորք. և թէ Հայ չեն
ճանչցուիր, բայց անոնց հայրերը կամ հօրեղ-
բարքը՝ այնպէս ճանչնար մեր Ս. Շնորհալի
Հայրապետն, առ որս և գրէր և վկայէր, թէ
« Այլ ծառ՝ որ Բարտի անուանի՝ ՚ի կուսպաշ-
» սութեան ժամանակն ի պաշտօն առեալ էր,
» յորս՝ և Գեշք մտանէին, և ի մարդկանէ եր-
» կրրպագութիւն ընդունէին », և այլն: Ինչ
մտօք հիներն կու պաշտէին զայն. — հաւան-
օրէն անոր գեղեցիկ սուլուլիկ և երկնածիզ
ձեւին համար. իսկ իրենց Արեւորդիքն՝ համա-
րելով թէ Քրիստոսի Խաչն Բարտի փայտէ ե-
ղած ըլլայ. Շնորհալին զգուշացընելով կ'ըսէ.
« ԶԲարտի ծառն՝ մի՛ աւելի պատուէք քան
» զՈւռին և զԿաղամախին և զայլս ի ծառոց,
» և մի՛ կարծէք թէ փայտ խաչին Քրիստոսի՝
» Բարտի էր »:

Այս ծառոց պաշտաման վրայօք աւելի վկա-
յութիւնք չեն գտուիր ի զիրս մեր՝ ի յետին
դարս. բայց շատ բան գրուած կայ քանի մի տե-
սակ փոքր բուսոց և ծաղկանց համար ի Բժշկա-
բանս, յԱղթարս, յԵրազահանս և ի Գրա-

պանակս, որոց զեւ հաւատացողք և փնտոողք
գտուին. և թէպէտ այսպիսի մաստի հաւատք և
կարծիք գտուած են և գտուին զեւ ուրիշ ազգաց
մէջ՝ և ինչուան մեծպուի Գերմանացոց, այլ
յատուկ պնդութեամբ պատուած և պատուի ի
Հայոց՝ Լօշտակ կոչուածն՝ ծանօթ շատերու,
(Bryonia Alba կոչուած ի լատինաց, Bryo-
ne commune կամ Vigne blanche ի
փոանկաց), իր երկճիւղ արմատին՝ մարդոյ բար-
ձից և սրօնից նմանութեանն համար, որոյ վրայ
կ'աւելցընեն խաբեբայք ուրիշ նմանութիւններ
այլ, տաշելով և կոկելով, (ինչպէս կ'ընեն
նաեւ ի Գերմանիս). և այսոր համար կ'անուա-
նեն Մարդատակ, Մարդախոտ, Մարդա-
ժաղիկ, և այլն: Մերայնոց շատ թիւր և զիւրա-
հաւատ զրածնները թողլով, յիշենք պտղոցն հա-
մար բաժնին, որ սեւ ու կարմիր են, և երեք,
չորս կամ վեց մէկտեղ կ'ըլլան ճրղին վրայ.
« Թէ մարդ զանու յիւմէս, (զրեն Աղթարք),
» չորս հատ՝ ոչ աւել և ոչ պակաս, և ի նոր
» կտաւ ծրարէ, և ի սարսափոտին (հիւանդի)
» վրայ կենայ՝ օղջանայ Աստուծով. Հանց
» շնորհք առնու ի սմանէ (մարդ) և բան և միաք,
» որ կարէ գիտել զերկնային և զերկրային յատ-
» կութիւնք ». և պատուիրեն մայիս ամսու քա-
ղել զտակն՝ սահմանեալ աղօթքով, Թագաւոր

ամենայն խոտից կոչելով զնա. իբր « զի Աս-
» տուած ետ քեզ զամենայն խոտից խա-
սիաթն » : — Դարձեալ կ'աւելցընեն , թէ
« Ստացել են (առաջին խեղացիքն) թէ այս
» խոտս Սողոմոնի մատանած առնէ . և ասկից
» ամենայն դազանք և սողունք՝ ի հրաման կե-
» նան . և Աղեքսանդր թագաւորն այս խոտովն
» շատ բան և թագաւորութիւն վարէր » , և
այլն : — Լօշտակին՝ Մանրագորի հետ ունե-
ցած կամ կարծուած յարընչութիւնը թողումք
քննութեան բուսաբանից և բանասիրաց :

Թերեւս քան զԼօշտակն անուանի է Փենու-
նայն (Pæonia կամ Betonica Orientalis) ,
որ իր մեծ արժանաւորութեանն համար՝ տաս-
նեակներով անուններ այլ ունի , որոցմէ է
և Խաչափայտ և Քահանայոշկ կամ Քահա-
նայատակ . « զի երբ կտրես , կ'ըսեն վերոյի-
շեալ զրիչք , մէջն զէտ խաչ է » . այսոր համար
այլ սահմանեալ են աղօթք և աւետարան կար-
դալ՝ հանելու ատեն , իր շատ հրաշագործ օ-
գուտներուն համար . զի , « Գործամ ծխես (զայն)
» զեւն փախչի . թէ զարմատն տերեւովն ծխես ,
» ոչ զեւ և ոչ չար չմերձենայ ի քեզ և ոչ ի
» ատեն քո » , և այլն : Եւ թէ յիրք մի շարեն
» զայն(որ) սեւ հունան՝ և աղոցն ի վիզն կա-
» խեն , օգտէ ընտաւորին (չուանոաի) . . . և այ-

» նոց՝ որ յանվայր վայրիքն շուրջ զան՝ ի վիզն
» կախեն , շատ օգտէ » : Ըստ հին աւանդու-
թեանց , մեր յԲ դարու զիտնական առակախօս
Մխիթար Գոշ վարդապետն այլ իմացընէ , որ
« Փեւեւա զանձն սրբասէր ասէր լինել » . իսկ
յաջորդ դարու Բժշկարանք և Աղթարք՝ կատա-
րեալ Մաշտոցի ծխից և աղօթից նման կա-
նոն մի գրեն Փենունա հանելու եղանակին ,
խաչիւ , աւետարանաւ , խնկով , մոմով , և այլն .
աղօթից մէջ այլ սկսելով յիշել « զմարդն առա-
» ջին , զոր նախանձեալ չարն՝ խաբեաց զծաղ-
» բամիտ կինն՝ ճաշակմամբ պտղոյն . և ելեալ
» ի դրախտէն՝ անկաւ յերկիր անիծից և ցա-
» ւոց . և աղաղակեցին առ քեզ , Տէր , և ցու-
» ցեր նոցա ծաղիկս և պտուղս , խոտս և ար-
» մատս , ի բժշկութիւն մարդկան . ետուր և
» զգորութիւն շնորհի քո ի Փենունայս յայս ,
» ի ձեռն ծառայի քո մեծին Մովսիսի » : —
Ստոյգ է բուսոց բժշկական զօրութիւնն , զոր
զիպուածով կամ փորձով դտան մարդիկ . բայց
ստուգութեանն վրայ ո՛րչափ անստոյգ և սու-
տումուտ բաներ աւելցուցած են նանրահա-
ւատք . և եթէ Հայք ծխական կարգ կամ կա-
նոն մի գրեն են , արեւմտեայց մէջ ամբողջ
զիրք կայ գրուած իրենց սոյն Բետոնիկայի (Be-
tonica) համար . իրաւ է որ շատ հեղ սուան

ճշմարտին, ազիտութիւնն գիտութեան ետեւէն կ'երթայ՝ իբրեւ անոր շուքն, և շուքի պէս այլ աւելի մեծ և երկայն կ'երեւի. արժէքն այլ անկէ աւելի չէ:

Ղօշտակի և փենուռայի հետ՝ երրորդ դարմանալի և սրբազան ծաղիկ մ'այլ ունեցեր են Հայք, և թերեւս սեփական հայկական, թէ և ոչ քաջածանօթ. այս է Համասփիւռն, որ և Համասպրամ. որ ըստ վերոյիշեալ Վարդապետին և ըստ իր անուանակից և գրեթէ ժամանակակից մեծ բժշկին Միս. Հերացայ, «մի արմատ ունի և արձակէ բազուկս 12, և ունի արմէն մէկ գոյն մի ծաղիկ այլեւայլ, կապուտ և ծիրանի, շուշան, և այլ ամէն գունից դարձաւ զարեալ է», և այլն: Ամառը կու ծաղկի Համասփիւռ, բայց գանձու համար՝ «սրբա» է խնդրել զծաղիկն ի գիշերի, զի ի գիշերն «սրայծառագոյն երեւի ի յաշտ խնդրողաց»: Բուսաբանութեան թողութք ծաղկան զոյներն և ուրիշ յատկութիւնները նկարագրել, գտուելու տեղուանքն, և ինչ ցեղի բոյս ըլլալը. որ հաւանօրէն է *Lychnis* կոչուածներէն, և յատկապէս *Lych. Orientalis*. զոր անցեալ գաբուն սկիզբը տեսաւ և ստորագրեց հուշակաւոր փռանկ բուսաբանն Տուռնբֆոր (*Tournefort*).

Ի հարկէ այս երեքէս զատ կան և այլ քիչ

շատ զարմանալի յատկութիւն ունեցող բոյսք՝ ի Հայս, ինչպէս ամէն ազգաց մէջ, զորս աւելորդ համարիմ քննել և գրել. շատ ըլլայ յիշել միայն զԵրնէլաւն և զԵրնէլաւիտակն, որոյ անուն ըստ իս աւելի զարմանալի է. վասն զի զուտ հայերէն լսուի, և սակայն լատինն այլ *Eryngium* կոչէ, յորմէ փռանկն այլ *Erynge*, այլ և *Panicaut*. Արգ, ասոր համար այլ գրեն մեր ազգաբանք. «Ով զիր տակն» ի հետ սղահէ՝ ամենեւին զիւական չար չմերձենայ յինքն. թէ ուզես որ իմանաս զզօրութիւն սորա՝ գիտաւ չար դիւահար մի, և ասոր ի սորա տակէն, և մերկիկ ի վերայ սրտին զիր. ասել ապ զիւին թէ ուտի՝ է կամ էր է մտել. փախչի ի խաւարն արտաքին»: — Թող մնայ հօն:

Այս վերջի բուսոյ անուանէն և ուրիշ յիշատակներէ, և ընդհանուր բուսոց բաղձաթիւ և նշանական անուններէն հետեւի, ըստ մեզ, որ շատ հնուց մտած է ի Հայս ծանօթութիւն բնութեան բուսոց, անոր հետ և աւելորդ և սնտուի կարծիք և հաւասար. և զուցէ օտարներէն առածներէն աւելի՝ իրենց այլ առ օտարս մտուցեր են իրաւ և սուտ ծանօթութիւններ. մանաւանդ եթէ սոյոգ է Արաբացի հեղինակի մի աւանդութիւնն, ամենէն հին բուսաբանա-

կան կամ երկրագործական գրոց մէջ, թէ Հայ-
կազանց և Բաբելացւոց կամ Ասորեստանեայց
ժամանակ Յամբուշատ անուամբ Հայ մի գրած
բլլայ այս գիտութեանց վրայօք: Թէ ոչ անկէ՝
այլ Յունաց և յետոյ լատին հեղինակաց գոր-
ծոց մէջ այլ կան ոչ սակաւ բուսական տեղե-
կութիւնք, նաեւ առասպելախառն, որ ի Հայոց
առնուած են՝ ո՛ր և է եղանակաւ. ինչպէս Պլու-
տարքոսի յիշած Երասխայ ափերում, և անոր
անուամբ գտուած բոյսն Արքսա (*Arctæa*), որ
տեղացեայ լեզուաւ՝ կուսահալած թարգմանուի
եղեր. իբր թէ երբ կոյս մի մօտենայ անոր՝
ծաղիկն արիւն ցայտելով՝ թողմի չորնայ եղեր¹:
Մեծ բնագէտն Լատինաց՝ Երէցն Պլինիոս այլ
յիշէ Ադամանտ (*Adamantis*²) բոյս մի կա-
խարդական զօրութեամբ, որ ի Հայաստան և
ի Կապպադովկիա գտուէր. թէ որ առիժու մի
մօտեցընէին զայն՝ զազանն բերանաբաց կ'ինկ-
նար ի գետին:

1. Մեր գիտցած լեզուով չեմք կրնար ստու-
գաբանել այս անունս, բայց եթէ բառին վերջի
կէտը կոյս լսելով, առաջինն այլ հեռի, կամ
նման յարմարութիւն մի:

2. *Aliam (herbam) Adamantida, Armeniæ
Cappadociæque alumnam: hac admota leones
resupinari cum hiatu laxo: nominis causam
esse, quod conteri nequeat.* — Պլին. ԻԴ, 36:

Նոյն Պլուտարքոս նոյն Երասխայ կողմերում
յիշէ իրմէ հին Կտեսիփոն անուն պատմէ և
բուսաբանէ մ'առած. կ'ըսէ, թէ յառաջ յիշեալ
(երես 11) Գիորփոս (*Διοφρος*) լերան քովերը
համանուն ծառ մի կայ եղեր, պտղով՝ նուան
նման՝ բայց խաղողահամ. ուսկից թէ մէկն կե-
ղեւէ և հատ մի առնու ի ձեռքն և Արեւ
կանչէ (թերեւս Հայոց Արայն կամ Արեւ), մէ-
կէն պտուղն ի կանաչ փոխուի: — Աւելորդ
համարիմ յիշատակել ուրիշ բուսոց և ծաղկանց
այսպիսի սնոսի յատկութիւնները, մանաւանդ
որ մեր հեթանոս հարց համար յիշուած չեն,
այլ ի յետին և ի քրիստոնէութեան վարերու:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ԱՆՏԱՐՔ ԿԱՄ ԱՂԹԱՐՔ

ԼՈՒՍՍԻՈՐԱՅ ՊԱՇՏՕՆ. - Ա. ՍՐԵԴԱԿՆ. - Բ. ԼՈՒՍԻՆ.
Գ. ԱՍՏԵՂՔ. - Դ. ԵՂԱՆԱԿՔ

Աստուծոյ անհասանելի էութեան կամ
բնութեան՝ մարդկային մտօք՝ ամենէն աս-
տուածամուկ բացատրողն, Յովհ. աւետարա-
նիչ, ըսաւ. « Աստուած լոյս է » : Առաջին
սրբագիր հեղինակն (Մովսէս) Աստուծոյ ա-
րարածոց անդրանիկ կ'ըսէ զԼոյս. մարդու հա-
մար՝ յառաջ քան զայն, « խաւար էր ի վե-
րայ անդրնդոց » . և եթէ այն անչափ անձեւ
անծանօթ անդրնդոց մէջ՝ կար երկրիս սերմն
այլ, այն ասեւն յայտնուեցաւ երբ աստուա-
ծային կամքն հրամեց, թէ « Եղիցի Լոյս ,
և եղեւ Լոյս » : Լուսոյ, բայց այսպիսի լու-
սոյ (ոչ թանձր նիւթոց և ճրագաց) էութիւնն՝
ի՞նչ է . թողումք իմաստասիրաց . բայց մեզ բա-
ւական է մեր մտաց վկայութիւնն, թէ ար-
դարեւ գերազանց և ամենազնիւ ամենապա-
տուական ամենապիտանի բան մ'է, իբր կէս

աննիւթ կէս նիւթական գոյութիւն . որոյ ամե-
նէն զգալի և ամենապայելուչ կերպարանք և
բովանդակիչք կ'երեւին մեզ անոնք՝ զորս յե-
րեսս երկնից միանգամայն կոչեմք Լուսաշորք ,
և առանձնակի Աստեղք , Արեգակն , Լուսին ,
և այլն : Ասոնց տեսութիւնն յափշտակէ քիչ
շատ խոհուն միտքը, կամ ինքնին անոնք խօ-
սին մտաց՝ աւելի ազդու քան զայլ արարածս .
« Երկինք պատմեն զգործս Աստուծոյ , և զա-
» րարածս ձեռաց նորա պատմէ Հաստատու-
թիւն » , որ է բովանդակութիւն Լուսաւորացն :
Ըսել է, թէ ամենէն աւելի զգալի կերպով
զԱստուած կերպարանող, երեւցընող կամ բա-
ցատրող՝ Լուսաւորքն են, որք իբր անդիմա-
զրելի զօրութեամբ իրենց և իրենց արարողին
կու ձգեն մարդկան աչքը, միտքը և սիրտը :

Պարզ է ընթերցողաց՝ յառաջաբանիս հե-
տեանքն . — զմայրող աչաց հետ ուզիլ միտք
և սիրտ ունեցող մարդն՝ երբ և տեսնէր զլու-
սաւորս՝ կու պաշտէր անոնց և իր արարիչը,
ինչպէս յետոյ և հիմայ կու պաշտեմք զնա՝
տաճարաց մէջ : Եւ ինչպէս՝ ըստ սրապետ աս-
տուածաբան աւետարանչին՝ « Լոյսն ի խաւարի
անդ լուսաւորէ » , և չեմք կրնար լուսոյ գե-
րազանցութիւնն բմբռնել, եթէ խաւարին այլ
տիւրըր զազափարն և փորձը չունենամք, գրեթէ

ամէն օր՝ զիշերի և ցերեկի փոփոխմամբք, կու տեսնեմք կ'իմանամք որ խաւարն՝ մոլթն՝ լուսոյ ստուերն է, իր ետեւէն կ'երթայ կու պլտըտի, գրեթէ անընդմէջ՝ իր մօտէն. սակայն « խաւարն ոչ եղեւ նմա հասու » : Այսինքն ոչ երբեք կու դպչի կպչի խառնուի միանայ ահոր հետ. լոյսն միշտ լոյս է, խաւարն միշտ խաւար, ճշմարտութիւնն միշտ ճշմարտ, ստութիւնն և մոլորութիւնն՝ միշտ սուտ և մոլար : Բայց ինչպէս շուքն լուսոյ՝ սուտն այլ ճշմարտութեան մօտ և քովը գտուի. իմաստունն միշտ կու տեսնէ անոնց զանազանութիւնը, անիմաստն՝ կու խառնակէ, կու շփոթէ և շփոթի. և այն որ ուղղատես մտաց՝ պարզ Աստուծոյ հայելի և ցուցակ մ'էր, թիւրատես մտաց կ'ըլլայ ցուցանք մի, և փոխանակ պատկերի՝ իսկութիւն և գոյութիւն, միով բանիւ աստուածային, և աստուած իսկ : Որչափ շատերուն՝ աստեղաց տեսութիւնն և քննութիւնն պատճառ եղած է զԱստուած ճանչնալու, աստուածապաշտ ըլլալու, շատոնց (այլ և շատ հին ժամանակէ)՝ զանոնք աստուած կարծելու, և լուսապաշտ կամ աստեղապաշտ ըլլալու. ինչպէս ցուցնէ մեզի պատմութիւնն հնագոյն ազգերը, Քաղդէացիս, Բաբելացիս, Փիւնիկցիս, նա եւ Եգիպտացիս, և ինչուան նորա-

յայտ Ամերիկոյ աւելի կրթուած և հիմայ պրեթէ սպառած ազգերը : — Ասոնց մէջ ամենէն հին և նշանաւոր առաջին յիշուածն էր, Քաղդէացին. մինչեւ լուսաւորաց պաշտօնն և մալար կրօնքն ալ՝ որ պարզապէս Աստեղագիտութիւն և Ախտարք կամ Աղրարք կ'ըսուի, անոնց անուամբ Քաղդէութիւն ըսուած է :

Քաղդէից և հին Հայոց երկրին՝ գրեթէ միջոց չկայ. Կորդուաց լերինքն՝ հիւսիսային կողմէն Հայոց են, հարաւէն՝ Քաղդէից. և ասոնց Ուր կամ Հոռ քաղաքն՝ ուսկից ելաւ Աբրահամ երթալու ի Պաղեստին, և ուր իր նախնիքն աստեղաց պաշտօն մատուցանէին, սահմանակից է Հայոց Ատրպատականին : Ասոնց մերձաւորութիւնն, հին ազգաց հասարակ ծանօթութիւնք և մերազգեաց հետաքրքիր բարքն՝ չեն զժուարացըներ զմեզ հաւանելու՝ որ մեր նախնիքն այլ շատ կանուխ մոլորած ըլլան աստեղաց ուղիղ տեսութիւնէն, և հետեւած մոլար Աստեղագիտութեան և Աստեղաբաշտութեան, և Լուսաւորաց հաւատք ու պաշտօն մատուցած ըլլան : Զայս ճանչնալու պարզ եղանակն է՝ նշանաւոր Լուսաւորներն առանձինն նկատել :

Ա. ԱՐԵՑԱՅ. — Թերեւս միայն կոյրք չըզիսնան, թէ ըստ բնական տեսութեան մարդ-

կան՝ Արեգակն է գլխաւոր Լուսաւորաց, Ակն
(աչք) տիեզերաց կոչուած, զուցէ լաւ եւս էր
ըսել՝ Աչք տիեզերաց յարեգական. ուստի բնա-
կան այլ է՝ որ ի դերբնականէն մնորեալ միտք՝
զԱրեգակն աստուած համարէր, կամաց կամաց
խոտորելով իր նախնեաց զգացմունքէն. որք
զայն իբրեւ ամենէն զգալի յիշեցուցիչ աստուա-
ծութեան գնէին, և անոր նայելով՝ զԱստուած
պաշտէին. և ի սկզբանէ՝ ինչպէս մինչեւ հի-
մայ այլ՝ յարեւելք դառնային յաղօթեն. մեր
եկեղեցեաց խորանն կամ աւագ խորանն յայտնի
կեցած է վկայ բանիս: Հնադունից համար՝ Ա-
րեգակն առիթ մ'էր կրօնից, յետոյ պատուելի
եղաւ, և այլ յետոյ պաշտելի. պաշտօնն ու-
ղեց չափսած ատենն այլ տեսնել զԱրեգակն.
և հնարեց այնոր պատկերք, նախ բնածեւ,
ապա անձնական և մարդածեւ, յետոյ և առ-
անձինն անուն տալով՝ իբրեւ զատ աստու-
ծոյ. և այսպէս այլեւայլ ազգք այլեւայլ կեր-
պով կոչեցին. Քաղղեայք՝ Բել կամ Բահաղ,
Ասորեստանեայք՝ Արուր կամ Աուր, Պա-
ղեստինու զանազան ազգք՝ Բելիեգոլր, Մո-
ղոք, Փիւնիկեցիք՝ Արուր, Պարսք՝ Միհր,
Եգիպտացիք՝ Ոսիրիս, Յոյնք և Լատինք՝
Փեքս, և այլն. յետինքն՝ բաւական չգրելով
մէկ Արեւ աստուած մի, չորս հինգ այլ ա-

ւելցուցեր են, մէկն Արամազդայ որդի, միւսն
դարբին Հեփեստոսի, և այլն:

Գալով առ մեր Հայկազունս, և թողով
յօտար լեզուաց առնուած արեգական անուն-
ները (ինչպէս Բեզել¹ ի Հրէից), երկու սո-
վորական բառ ունիմք տուրնջեան լուսատուին,
թէ եւ երկուքն այլ մի սկիզբն ցուցնեն,
Արեւ (Րաւի ի ոսնակրիտ) և Արեգ-ակն,
յորմէ աւելի սովորական Արեգակն. որ՝ ինչ-
պէս աղբւր-ակն՝ ջրոյ բղիւմն ցուցնէ, սա
այլ տաքութեան և լուսոյ. նոյն իսկ Ար ար-
մասն՝ ձայնիւ լծորդ է Աւր (օր) և Հուր բա-
ռից. կրնամք երրորդ՝ զոնէ մերձաւոր՝ ա-
նուն մ'այլ գրել զԱրփի: — Ինչ որ ըլլայ
բառից ծագումն՝ հաւանօրէն հին Հայք ուրիշ
ազգաց պէս՝ նախ զԱրեգակն պատուած և
պաշտած պիտի ըլլան՝ յերկինս, իր առ-
երեւոյթ շրջանին մէջ, մանաւանդ ծագած և
ծածկուած ատենն՝ ի հորիզոնի. յետոյ բոլո-
րակի ձեւով ներկայած, ապա և մարդակերպ.
հուսկ յետոյ՝ թուի թէ օտարաց նման կամ
անոնց հետեւելով անձնաւոր այլ համարած

¹ Ըստ Ալբրհզր. Օրգր. Լոնտ. 1861. զարմա-
նալի հանդիպութեամբ՝ միջին Ամերիկոյ Զուլոյ
Ժողովրդեան լեզուաւ՝ Բեզէա կոչուի Արեգակն:

են, և այնպէս ձեւացուցած իրենց պաշտած տեղերում: — Ի՞նչ կերպարանք արդեօք ընծայած են: — Եթէ չեմք խաբուիր, հին վիպասանք մեր՝ ցուցընեն զնա՝ իրենց « Երկնէր Երկին, Երկնէր Երկիր » երգով, որոց զործակից կ'ըլլայ և Ծովն, որ կ'երկնէ կարմրիկ Եղեգնիկ մի, ուսկից բաց ու կրակ կ'ելնէ, և անոնց միջէն կարմրիկ ու խարտեաշ Պատանեկիկ մի կու վազէ կ'ելնէ, բոցեղէն մանրիկ աչքերով, և արեւակերպ: Այսպէս կարծեմ հաւաքին և կերպարանէին կամ գոնէ հնարէին պաշտօնեայք և բանաստեղծք Հայոց. որոց աւելի նորազոյնքն՝ այն խարտեաշ պատանեկիկն անձնաւորեցին կամ ուղեցին ճանչնալ ի Վահագն, թոռն կամ թոռնորդի իրենց ամենէն սիրելի թագաւորին և զիւցազին, Տիգրանայ, ժամանակակցի Կիւրոսի: Գուցէ և ի Հնդկաց եկած բուրմբ ի Տարօն՝ այսպէս յարմարցուցին իրենց և Հայոց հաւատքը, որք աստուածապէս պատուէին զԱլկնի զերագոյն կրակն, իբրեւ կենդանատու տարերաց և եղանակաց, որով և զուգէին ընդ Արեւու: Դիւրին էր զուգել և զԱլկնի ընդ Վահագնի, որ զլուի և Վահակն. և յայտնապէս կ'ըսէ մեր հին վարդապետաց մէկն՝ Արարչութեան բացատրութեան մէջ. « Ոմանք զԱ-

» րեգակն պաշտեցին և Վահակն կոչեցին ¹ »: Այդ հնդիկ Ալկնի անուան՝ միթէ չէ համանիշ և լատինն Ignis՝ հուր, և յոյնն Ἄγνος. — Մեր մերձաւորաց Վրացաց պատմիչք կ'աւանդեն, թէ իրենց մէջ Արեգական և ընդհանուր լուսաւորաց պաշտօնն շատ կանուխ մտած է, Մծխիթոսի մահուանէն քիչ վերջը, որ էր, նոյնպէս ըստ աւանդութեան, Հայկայ եղբորորդին:

Աւելի ստոյգ կամ երկրորդ տեսակ արեւապաշտութիւն՝ յայտնուած է ի Հայս՝ իրենց Արշակունեաց տէրութեան սկսմամբ. որոյ նահապետն Վաղարշակ՝ մի և կէս դար նախ քան զթուական Փրկչին, ուրիշ կրօնական պաշտամանց կարգադրութեան հետ, « Մե » հեանս շինեալ յԱրմաւիր՝ անդրիս հաստատէ » Արեգակաւ և Լուսնի » (Խորեն. Բ, Ը). յայտ է ուրեմն՝ որ այս անդրիք զիցական կամ մարգակերպ էին, և որպէս թուի՝ կիսաչափ, այսինքն մինչեւ ի կէս կամ մէջք մարդոց ձեւացեալ: Այլ թէ ի՞նչ ձեւ կամ կերպարանք ունէին՝ չէ յայտ. հաւանօրէն Միհրի զէմք ունէին, զոր յետոյ յիշելու եմք. որոյ պաշտօնն

1. Իբրեւ զիւցազնական անձն՝ յետոյ պիտի յիշեմք զՎահագն:

թէ և ենթադրեմք ի Պարթեւաց մտած՝ բայց հաւատքն արդէն կայր ի Հայս. կային և Հայք Արեգակնապաշտք կամ Արեգնապաշտք, ինչպէս կ'ըսուի մեր զրոց լեզուաւ: — Վաղարշակայ թոռնորդոյն ատեն, զօրապետն Բարզափրան՝ զաշանց հաստատութեան համար՝ նախ կ'երգնու յԱրեգակն, յետոյ ամենայն երկնաւոր և երկրաւոր պաշտելեաց. նոյնպէս Արշամ թագաւոր ստիպէ զԷնանոս Հրեայ՝ նախ « երկիր պագանել Արեգական, և (ապա) պաշտել զիւռոս արքայի »: (Խոր. Բ. ԺԲ). Թողումք Լաբուբնայի ըսածն վասն Եղիսացոց Արեւ և Լուսին պաշտելուն՝ ասորական շատուածոց հետ: — Վերոյիշեալ թագաւորն (Տիգրան) և իր հայրն Արտաշէս, որոց արեւոռն այլ կ'երգնոյր Բարզափրան, ուրիշ աւարներու հետ յունական կուռքեր այլ բերին և հաստատեցին յայլեայլ կողմանս իրենց աշխարհին, ինչպէս յիշեն Ագաթանգեղոս և Խորենացի. անհաւանելի չէ՝ թէ և անոնց մէջ ըլլային և յոյն Արեգակներ, Ապոլոնի և Փեբոսի կերպարանօք, կառօք և երկվարօք: Յետնոցս՝ (ձիերուն) զուցէ հին աւանդութեամբ մի՛ այլ ոչ հին Ոսկեփորիկ զրիչ մի՛ անուններն այլ նշանակէ, գրելով. « Անուանք վարչաց Արեգական, Էնիկ, Մենիկ, Բենիկ

և Սենիկ »: չգիտեմ թէ Փեբոսի կառաց ձիանքն այլ յոյն անուններ ունէի՞ն, թէ՛ առնք լոկ հայ խելաց ծնունդ են: ¹

Վերոյիշեալ երդման ձեւն՝ յայտնէ և Արեւու կեանք նշանակելն, որ մնացած է և ի քրիստոնէութեան. Բաղրատունեաց թողած արձանագրութեանց մէջ յեկեղեցիս՝ շատ հեղ գրուի յիշատակն՝ յարեւշատոռքիւն բարերարաց, այսինքն մատթանք երկար ապրելու. և մինչեւ հիմայ լսուի երդմնաձեւ կամ փաղաքշանօք՝ Արեւոյ սիրեմ, Երբ Արեւոյ սիրես, Արեւոյ մեռնիմ, և այլն. ինչպէս հիներն այլ մեռնելու կամ մեռցընելու համար կ'ըսէին զԱրեւ հատանել, յԱրեւէ արկանել, անկանել, և ասոնց նման բացատրութիւն.

1. Եթէ հայ խելքի և թէ օտարի ծնունդ է. 1288 թուին գրուած Տօմարի մէջ կայ հետեւեալ բանս. « Ձիւն է նիւթ ամանակի (Արեգական). « — Հուր է բաղազանեալ, աղ է և երկաթ. լոյս » է շանթախառն, հուր ձեւացիկ, և են ի նմա » պատուհանք 12 երկրացիկ, որոց 11 պատու » հանն յերկինս հայի և մինն յերկիրս: Եւ եթէ » կամիցիս գիտել զի՞նչ իցէ կերպարանք Արեգա » կանն. — մարդ է անբան և անիմաստ. կայ ի » մէջ հրեղէն երկուց երկվարաց! Եւ եթէ ոչ էր » յաման ակն արեգականն, երկիրս իրեւ զգը » զաթ մի բուրդ առաջի նորա վառէր »:

ներ. այսպէս՝ անշափահաս կամ երիտասարդ մեռնողն այլ կոչուած է « Արեւադէտ վախճանեալ » :

Անցողաբար յիշեցընեմք քննաբանից, որ աստեղապաշտքն Սաբէացիք՝ մերոց պէս Արեւ կամ Ոչրոշ կոչած են զԱրեգակն. զուցէ պատահաբար ինչուան Ուլիանիոյ մէջ Արեգակն պաշտօնէից ընկերութիւնն կոչուի Արեգի անուամբ (Arekois կամ Areois) : Բայց մեզի աւելի զիտելի են մեր երկրին մէջ այս լուսաւորին անուամբ կոչուած այլեայլ տեղեր, մանաւանդ ի Տարօն, ուր և Արեգակնածագ բլուրն, և ի Սիւնիս՝ որոյ ամբողջ գաւառ մի Արեւիք կոչուի, և պաշտօնն յայտնեցաւ յառաքելութեան Ս. Բարդղղիմեայ :

Աւելի զիտելին եւ զարմանալին է որ Արեւապաշտութիւնն քան զայլ հաւատս՝ կերպով մի աւելի երկար և խոր տպաւորուած է յազգայինս մեր, և այլեւայլ ժամանակ երեւցեր են Արեւորդիք, զուցէ մինչեւ հիմայ այլ, եթէ և զորա չորոշուին ո՛ր ազգի փնջորդ ըլլալ. ԺԱ. դարու կիսում Գր. Մազիսարոս՝ այս անուամբ յիշէ զանոնք, և ի Զանգիկ մոգուց համարի յառաջ եկած. « Ու » մանք ի նոցանէ զեղեալք՝ Արեգակնա » պաշտք, զոր Արեւորդիւն անուանեն. և

» ահա են յայդմ գաւառի (Միջագետաց) բա » զումք, և քրիստոնեայս զինքեանս յայտ » նապէս կոչեն. բայց եթէ որպիսի՞ մոլորու » թեամբ և անառակութեամբ վարին, զի » տեմք զի ոչ ես անտեղեակ » : — Իրմէ դար մի վերջը՝ իր Շնորհալի շառաւիղ Ս. Ներսէս՝ Սամստիոյ կողմանց Արեւորդեաց համար յայտնապէս կ'ըսէ, թէ Հայոց սեւրունքք են, որք « Ոչ կամեցան լուսաւորիլ ա » « տուածային լուսովն՝ ի ձեռն Լուսաւորչին մե » թոյ » . և կու պատուիրէ քահանայից, որ ա » նոնցմէ զարձի եկողներն ընդունելու ատեն՝ ե » ընսնին յարեւմուտք դարձընել տան և երեք անգամ թքնել յերեսս սատանայի, և խրատել, թէ՝ « զԱրեգակն՝ մի՛ այլ ինչ համարիք՝ քան » թէ՝ ճրագ աշխարհի, զոր ստեղծ արարիչն Աս » տուած, և եդ զնա յերկինս՝ լուսատու լինել » երկրի » : Արեւու պաշտաման կամ պատուոյ հետ՝ ասոնց Մազիսարոսի յիշած աւառակոշ » րիւնք՝ քիչ մ'աւելի բացատրէ մեր Ս. Հայ » րապետն, որով կ'իմացուի Պայլիկեանց և Թմն » րակեանց աղանդոց պիղծ խառնուրդն այլ ի » զործս և ի ծէսս նոցա. մինչեւ իրմէ քիչ մի » առաջ գրող վարդապետն Դաւիթ որդի Ալա » կայ՝ յայտնապէս կ'ըսէ, թէ « Պայլիկեանքն » կամ Մծղնայք՝ Արուիորդոց ազգն է » : Երկու

դար վերջն այլ՝ ժ. Դին կիսում՝ Մխիթար կաթողիկոս գրէր առ Պապն Հռովմայ, թէ այն առնն այլ գանուէին Արեւորդիք ի Մանազկերտ, որ շատ դարերով այլ յառաջ քան ըզՇնորհալին և զՄագիսարոս՝ բոյն էր թոնրակեան աղանդաւորաց և իրենց նմանեաց՝:

Յիշեալ ժ. Դ. դարու վերջերը՝ Լէնկթիմուր Մէրախնու կողմերը չորս գեղերու մէջ (Շու, Շմբըշախ, Սաֆարի և Մարաղի) Արեւապաշաներ գտնելով, կուջանայ զանոնք իր կրօնքին դարձնել, և չկարնալով՝ « աւերեաց » զքաղաքն, կ'ըսէ թուլմա Մեծօփեցի պատմիչ, և չորս (յիշեալ) գեղ՝ իսպառ կործանեաց. և յետոյ դարձեալ սատանայի հնաբիւք՝ բազմացան ի Մերախն և ի յԱմիզ »: Ասկէ առաջ կու գրէ Մխիթար Ապարանցի. « Են ոմանք Հայկազեանք և հա լեզուաւ » Արեւապաշտք, և կոչին Արեւորդիք. սորա ոչ ունին գիր և զպրուծիւն, այլ աւանդութեամբ ուսուցանեն հարքն զորդիսն իւրեանց, զոր նախնիք նոցա ուսեալք էին ի Զրադաշտ մն »:

1. Ասոնց վրայօք ի նոր ատենս կարեւոր և ընդարձակ տեղեկութիւնք հրատարակեցան, հայերէն (Բազմ. ՄԱ.), և գերմաներէն (Die Paulikianer, von K. Ter-Mkrtschian. Leipzig. 1893).

» գէ՛, անդրուշանին պետէ. և ընդ որ (կողմն)
» երթայ արեգակն՝ ընդ այնմ երկըրպագեն,
» և պատուեն զծառն Բաշտի և զՇոշաւն ծառ
» զիկն և զԲաւրապիկն և զայլսն, որ զգէմս
» իւրեանց շրջեցուցանեն ընդգէմ՝ արեգականն.
» և նմանեցուցանեն զինքեանս նոցա՝ հաւա
» տով և զործով բարձր և անուշահոտ. և առ
» նեն մատաղ ննջեցելոց. և տան զամե
» նայն հաստ Հա երիցու: Սոցա առաջնորդն
» կոչի Հագրդպետ. և յիւրաքանիւր ամի եր
» կու անգամ կամ աւելի՝ ամենեքեան այր
» և կին ուսար և զուար, ժողովին ի գուբ մի
» յոյժ խաւարին », և այլն: — Մեծօփեցւոյն
գրեալքէ ժամանակակից՝ թիւղկուրանցի Յովհ. պուէտն և հայրապետ՝ կ'երգէր.

« Կինն՝ ոչ պղծգայ յԱրեւորդւոյ,
Ոչ է թուրքէ ոչ է Հայէ.
Զու որ սիրէ՝ հաւատն այն է »:

Իսկ Արեւը սիրող բուսոց մէջ յիշէ ուրիշ երգիչ ծաղկաբան մի (Դաւիթ Սալաձորցի).

« Սինն, իրիցուկն ու Եղըրդակն, կու ըսպասեն Արեւոր
(դուն.
Նոցա երա՞նն ուրիշ է, կու շըրջին զօրն հետ արեւուն »:

Մեզի աւելի մօտ դարուց զրոյցաց մէջ այլ զուտւին յիշատակք Արեւորդեաց. մինչեւ հիմայ

Միջագետաց կողմերում Շենսի կոչուած աշտանակները՝ որ Արեւային ըսել է, հեթանոսութենէ, քրիստոնէութենէ և իսլամէ խառն կրօնք մ'ունին. բայց իրենց ազգի ծագումն յայտնի չէ, տեղացեաց ընդուն կու խօսին. իսկ բուն Հայոց երկիրներու մէջ՝ Կաղզուանայ կողմերում՝ գեռ լսուին Արեւորդի կամ Արծուդի կոչուած լեռինք՝ Երասխայ և Արածանոյ անջրպետք, ուր Եզդիսիք և արեւապաշտք՝ գոնէ Արեւորդիք՝ մեր օրերուս այլ յայտնուած են և յիշուած ի տեղագրողաց, որպիսի է Տէսիէ, (Texier, Asie Mineure, I. 105. 123) .

Արեգական ներգործութիւն մարդկան համար ամենէն աւելի երկրագործութեան կամ բուսոց աճելութեան համար հարկաւոր ըլլալն յայտնի է, և այնով զորիւն ի պատիւ նորա. և որչափ բնական պատճառաւ կոչուած են զանազան բոյսք այնոր անուամբ, կըրնայ գեռ յոմանս նշմարիլ և կրօնական ինչ մտածութիւն. ինչպէս յ'Արեգական մայր, Արեգական ծաղիկ, Արեգքոշիկ, Արեգածագ, Արեգածաղիկ, Արեգալաշ, և այլն: Արդեօք այսպիսի ազդեցութեան համար նախնիք իրօք կենդանի էակ մ'այլ կարծէի՞նք զԱրեգակն, կամ իր մէջ կենդանի էակներ, ինչպէս վերոյ-

գրեալ ծանօթութեան մէջ գուշակուի, և ինչպէս աղթարարան երգմենցուցիչ մ'այլ, հաւատալով կամ չհաւատալով, հիւանդութիւնները կ'ուզէր կապել նա և « 365 Սրբութիւն » որ կան ի սիրտ Արեգականն, (զ) որ ոչ հրեշտակք զիտեն և ոչ հրեշտակապետք, բաց միայն Հայր » : — Իսկ զու ուստի՞ զիտցար, ո՞վ խելացնոր. որ՝ նոյնպէս կ'ըսես՝ Թէ անոնց » չտեսած նա և « 365 Սուրբք՝ որք կան ի » մէջ ծովուն » :

Բ. ԼՈՒՍԻՆ. — Ինչ որ ի սկզբան Արեգական համար ըսինք, ըստ Ս. գրոց և բրնական տեսութեան մարդկան, անմիջապէս զնոյն կ'իմանամք և Լուսնի. զի որպէս զնա կարգեց Աստուած ի Լուսատու տուրնջեան, և սա կ'ըսուի Լուսատու գիշերոյ (Ծննդ. Ա. 16). ասոնց անուանք և յիշատակք իբրեւ խեղճիք (երկուորեակ) են ի հասարակաց միտս. իսկ առ Թերամիտս ոմանս՝ ոչ շատ օտար էր ըզ-Լուսին Արեշտ քոյր անուանելն, և անոր պէս ի պաշտօն առնուլն. որ՝ Թէ և Արեգական չափ մեծ և հզօր օգուտ չի տար մարդկան, այլ ունի և շատ առաւելութիւններ, Թէ անմխիթար մթութեան մէջ մուրեքոց ճամբայ ցուցնելով ի ծովու և ի ցամաքի, Թէ՛ իր արծաթափայլ դիմօք և նշողիւք զուարճա-

ցընելով զաչս, և զրաւելով զսիրտ՝ քան զարեգակն՝ որ զմիտս գրաւէ. թէ՛ դարձեալ, աւելի քան զնա աւուրց և ամսոց մանր չափերով, և չորեքմասնեայ ամամամբն և նուազմամբ ծնեղեաւք և յրմաւք՝ ¹. և թէ կենաց ներքին անտեսութեան (առողջութեան) փոփոխմանց ազդելով, մանաւանդ կանանց վրայ. և թէ և ոչ նոյնչափ ստոյգ ըլլայ՝ այլ հասարակ կոչումն եղած է ծանօթ ախտք՝ *Լուսնոտութեան*, որով բռնուողն կոչուի, *Լուսնաճար*, *Լուսնաժեռ*. որպիսիներ բժշկեց՝ ոչ զեղով՝ այլ բանիւ և հրամանաւ՝ ամենաբժիշկին և ամենողորմած Տէրն մեր Յիսուս. որ և օտար լեզուաց մէջ այլ նոյնպէս կոչուի հասարակօրէն (*Lunatique*). Տարբեր ախտակիր երեւի *Լուսնագանչն* իբր լուսնէն պատճառած ուղեղի նուազութեամբ: — Բուսոց վրայ այլ հանդարտ ազդեցութեամբն՝ առիթ եղած է լուսնի ընծայելու զոմանս, կամ իր անուամբ կոչելու, ինչպէս առ մերս՝ *Լուսնի քոշփն*

1. Մեր հին տօմարագրաց մէկն *Լուսնի քառորդներն* այլ կիսելով՝ ութ բաժին գրէ, այսպէս. «*Նախամահիկ*. *Զինի Մահկի վեց*. *Երկրորդ կտուր յեռ*. *Կորընթի յեռ*. *Մաշումն ի նոյն զիջական*, *Բովանդակ Լուսին*. *Լիալուսին Նախերկակտուր (Կոր) ընթի յեռ* »:

(*Ղուլիի Ղամար կամ Ղուլ Բաղամբար՝ ըստ Արաբաց, հասարակօրէն Zédoire առ արեւմտեայս*). որոյ «*Տերեւն՝ զհետ Լուսնին ընծայ*», «*թանայ*, (զրեն աղթարք և բժշկարանք մեր, և ըստ աւուրց *Լուսնի*) տերեւ ստանայ, և ոստն կերպիւ հնգետասանօրեայ *Լուսնին* » (*լինի*): *Լուսնի ընծայելուն կամ անոր հետ կերպով մի կապելուն մէկ պատճառն կ'երեւի՝ իրեն չորս զոյն ունենալ կամ փոխելն, ըստ չորս կերպարանաց Լուսնի: — Այսոր նման՝ թէ ոչ նոյն՝ է և Լուսնի ծաղիկն, պարզապէս Լուսնի կոչուած յԱրաբաց, Ղամար. որոյ համար կ'ըսեն բժշկարանք, թէ «Տերեւն կարմիր» յորզան զունով (*լինի*), և ի վերայ գլխուն՝ զեղնազոյն ծաղիկ, և տերեւք նորա զհետ Լուսնի ընթանան. զի առաջին օրն լուսնի՝ մէկ տերեւ ստանայ, և երբ լուսնինն փլէ՝ (*վերջին քառորդ*) նորա տերեւքն թափին, և զիր ծաղիկն ի վրայ գլխուն պահէ. և հանապազ այդ է իւր բնութիւնն. ի նոր սկսանելն՝ տերեւն արձակէ, և ի բուսանելն՝ մին մին թափի »: Յիշուած է և *Լուսնոտ ծաղիկ*, բայց ինչպիսութիւնն անծանօթ. — զուցէ նոյն և *Լուսնատակի ծառն*, որ և լուացտակ, այն է *Rosmarin* ըստ Փոսանկաց: — *Լուսնի թուփէն* զատ կոչուած է և *Լուսնի**

քար, ըստ Արաբաց (Հաճար ըլ-Ղամէր), և թուի տարբեր ի Լռաքարէ, զի ոչ Լուսնի՝ այլ Լուսոյ անուամբ է սա, և ըստ այսմ կոչի յԱրաբաց Հաճար են-նոշր ¹:

Կանխեցինք այս մանր և երկրորդական կամ հետեւորդ բաները յիշեցնելու, որ զիւրաւ հասկըցուի Լուսնի հաւատք և պաշտօնն, կամ միջնորդն և ճամբան Լուսնապաշտութեան. որոյ՝ յառաջ քան զանձնակերպ պաշտօնն՝ այսպիսի զիտողութեամբք կամ զբացմամբք՝ մտած կամ հետեւած է Լռանազիտոշրիւնն, որով և Լռանախտիոք կամ Լռանառնայր: Ինչպէս հասարակօրէն ամենայն լուսաւորաց քննութիւնն և նշանակութիւն՝ ի

1. Արեգական նիւթ ու կերպարանքը ստորագրողն (եր. 89) գրէ և Լուսնի համար, թէ « Ի հինգ մասնէ ստեղծաւ, երեքն լոյս է, մինն » հուր, միւսն՝ գնացողութիւն ի բանէն Աստուծոյ... - Քանի նիւթ է ամանակի Լուսնին՝ » որ կայ բազազանեալ. Օդ է ամպածեւ, լուսաւ » կերպ, թանձրամած, և ի նմա պատուհանք » 12 երկբացիկք, որոց վեցն յերկինս հային և » վեցն յերկիրս: — Զինչ կերպարանք են Լուսնին. — Են ի նմա իբրեւ երկու գոմէշս ծռ » վայինք. ընդ միոյն բերանն մտանէ լոյսն և » ընդ միոյն պակասի. քանզի լոյսն Լուսնի յա » րեգականէ ծագի », և այլն:

սկզբան աւելի կամ պակաս բուն գիտութիւն եղած է, և յետոյ աւելի տգիտաբար մեղրութիւն, այսպէս և Լուսնի՝ քան զայլ լուսաւորս զիւրաւ ճանչցուող փոփոխութիւնքն՝ ստոյգ և հարկաւոր գիտութիւն եղած են. այլ երբ սուտ ընդ ճշմարտին խառնուեր է՝ Լուսնագիտութիւնն այլ Աստեղագիտութիւնն այլ՝ անուամբ ուղիղ՝ բայց բացատրութեամբ մոլար և աղանդ դարձեր և զայս նշանակեն. և շատ տեսակ հմայութեանց և կախարդութեանց մէկն այլ՝ ոչ միայն եղած է Լուսնահմայութիւնն, այլ և զրեթէ հասարակաց առ ամենայն ազգս: Եւ որ աւելի զգալին է՝ միշտ և մինչեւ հիմայ իր հաւատացեալքն կամ խաբեբայքն ունի. ինչպէս թուրքիոյ աշխարհաց խաժամուժ ժողովրդոց մէջ ծանօթ են այդպիսի հմայողք, իրենց բառիւ Լռանադէտ կոչուած (Այ-պագար), զորս յիշելն անգամ թերեւս աւելորդ էր, եթէ զժբաղդաբար զեւ մերազգի բրիտաննէից մէջ այլ չգտուէին այսպիսիք, որք զրուած կամ անգիր Աղբարօք և պէսպէս Գրապանակօք և թուաբանական Լռանացոյց և Էփիմեքտեւ զրովք, չհետեւէին իրենց մոլար նախնեաց, որք Լռանառնայր կոչուին. « որ զօրն՝ չար և բարի » ասէ՝ Լուսնովն », ըստ բացատրութեան

վարդապետի միոյ յ'ԺԲ դարու, որ՝ ինչպէս
և իրմէ առաջ և ետեւ՝ զանոնք յանդիմանող
և խրատող եղած են:

Ասոնցմէ աւելի հետաքննելին է մեզ
յայտնի Լուսնապաշտն. զոր և տեսանք ընդ
Արեւապաշտին, հանդերձ իր անդրեօք կամ
պատկերօք Հայկազանց և Արշակունեաց ա-
տեն (եր. 88): Ի՞նչ կերպ էր Հայոց պաշ-
տած Լուսինն. — աւելի անձանօթ է մեզ,
ըստ որում և նուազ է Լուսինն՝ քան զԱրեւ-
բայց գուցէ իր պաշտօնն հնադրոյն և ժամա-
նակակից Քաղդէութեան. կարծիք է Ս. զորոց
մեկնչաց՝ թէ նոյն իսկ մեր ազգի կամ եր-
կրի անունն ըստ օտարաց, Ար-մենի կամ
Ար-միննի, երբայերէն՝ Լեառն Լուսնի նը-
շանակէ, իբր թէ լերանց վրայ լուսնի դի-
տողք եղած ըլլան՝ յիշեալ զրակից Քաղդէից
նման¹. և իրենցմէ այլ ինչպէս շատ ուրիշ

1. Ըստ այսմ՝ Իտալ նոր հեղինակ մի Պիւթա-
գորոսի ուղեւորութեան վիպասանական պատ-
միչ, երգել տայ Քաղդէացոց. «Ո՛վ Լուսին, բնա-
» կիչք աշխարհին Հայոց՝ որ մեր հին նախահարձն
» էին, նուիրեցին քեզի լեռ մի և պաշտօն, և
» կու պարծին քու անուամբդ կոչուելու»: —
Արդեօք Մանի՞ էր այն լեռն՝ զոր քրիստոնեայ
հարք մեր յետոյ նուիրեցին Հռիփսիմեանց ըն-

ազգաց՝ Մեն կոչուի Լուսինն, որպէս կոչուի
և անձնաւորեալն կամ՝ չաստուածն, Միջ ըստ
Յունաց, Men, Mena, Mene, որ և Ամիս
նշանակէ, ինչպէս ըսուի այս մերձաւոր ձայ-
նով ի լեզուս յունալատին ազգաց, Միջ կամ
Μήνας, և Անդղիացիք հիմայ այլ Մուն Moon
կոչեն զԼուսին¹: Այս Մէն անուամբ Յոյնք
քանի մի Լուսնական չաստուած ունէին, ոմն
արական, ոմն իգական, ինչպէս առ Գերմա-
նացիս արական է Լուսին նշանակող անունն
(der Mond), մինչ Արեւն իգական, (die
Sonne). հաւանօրէն Հայոցն արական էր նման
Լատինաց Lunus չաստուածոյն, որ և փոխ-
գազտակ այլ կերպարանուելով՝ աւելի հաւա-
նական է ի Հայոց և փոխազգաց անուած ըլ-
լալ, որոց ցեղակցութեան կամ իրարմէ ծա-

կեր Ս. Մանի կուսի: — Լակտանտիոս (Ը,
ձԳ) այլ կ'ըսէ, թէ չեմք ընդունիր զանոնք,
որ ի Կովկաս լերանց լուսաւորաց ընթացքն և
նշանները գիտելով՝ բիւրաւոր տարիներու յի-
շատակութիւն կ'ընեն:

1. Այս Յունաց Մինի լուսնադից պաշտօնեայք
կոչէին Μηναρχος. արդեօք այս անունն ունի
յարընչութիւն ընդ Մանաձիհր մեր և ընդ Մե-
նուչիհր Պարսից, թէպէտ սղբա՝ դրախտադէմ
կամ դրախտադեղ թարգմանեն այդ անունը:

գման վկայած են հին պատմիչք. և շատ հաւանական է որ Փառնակ կոչէին Հայք իրենց Լուսին չաստուածը, ինչպէս և կոչուէր ի Վրաստան և ի Պոնտոս՝ իրենց դրացի երկիրներում. բայց մեր լեզուին սեպհական է

Փառնակ. — Լուսնի դիք.

այդ անունն, և այսպէս համարիմք՝ մինչեւ որ ստուգուի Փոխզացւոց լեզուին նոյնութիւնն կամ տարբերութիւնն: — Հաւանական է դարձեալ և Լուսնեակ կոչիլն ի Հայոց, զտարբականն յաստուածականէն զանազանելու համար. և նշանաւոր զուգակցութիւն մի է՝ որ

Ետրուացիք՝ Խաւրիոյ մէկ մասին հին բընակիչք՝ յարեւմտեան Աօիոյ եկած (զոր հիմայ ոմանք ի գիտնոց ջանան ցուցնել ազգակից կամ ծագած ի Հայոց) Լուսնա կոչած են զԼուսին: — Մեր ռամկօրէն Լուսնեակ կոչումն՝ Լուսնի պայծառ ծագելը նշանակէ:

Եղջերածեւ, մանեկածեւ, կարակնածեւ կամ նաւակածեւ Լուսինն՝ (որպէս և իր պատկերաց մէջ կերպարանէին գլուխը), Մահիկ կոչուի առ մեզ, ըստ ծանօթ Պարսից Մահ կամ Մահի բառից, որ նշանակէ ըզԼուսին և զամիս. որոյ ձեւէն երեւի և Մեհեռանդ զարդն. բայց մեզի աւելի քննական է մեր Մեհեկի կամ Մեհեկան անունն ամսոյ, որ անմիջապէս հետեւի արեւանիշ Արեգ ամսոյ, երբ ըստ ուղղագոյն տումարի կամ օրացուցի՝ բնական տարին այս ամսով սկըսանի, Մեհեկանն այլ վերջին կ'ըլլայ, որով և մերձաւոր նոր տարւոյ: Ի յիշատակի անուանց ամսոց պիտի յիշենք դարձեալ զայս, ինչպէս յետոյ և զՄեհեհան անուն պաշտաման տեղեաց՝ որ ձայնակից է Մահիկ և Մեհեկի:

Այս երկու՝ աչք ու միտք հրապուրող մեծ Լուսաւորները թողլու ատեն, յիշենք հաճութեամբ՝ որ մեր նոր սուրբ կրօնքն՝ զմին

(Արեգակն) փրխտոսի նուիրեր կամ նման-
ցուցեր է. զմիւսն (Լուսին) իւր աննման
Մօր և մեր Տիրամօր. որոյ՝ երկուքին միան-
գամայն սեփականէ մեր շարական երգիչն,
« Սըբուհի, ի Լիբանանէ զիմեալ հարսն
» զգեցեալ զԱրեգակն արկեալ զքեւ, և ընդ
» ոտիւք զԼռախնն ստուերատեսակ » :

Գ. ԱՍՏԵՂ.Ք. — Եթէ Արեգական և Լուս-
նի՝ մեր կրօնից այլբանական նմանութեանց՝
հետեւցընեմք և զԱստեղս, պէտք է զասոնք
Հրեշտակաց նմանցընել. և արդէն Ս. Գիրք
Թէ զՀրեշտակս և Թէ զԱստեղս՝ Զօրոշրիւնք
երկնից (կամ Զօրք) կոչեն. մարդկան՝ ամենէն
շատ և խիտ մէկտեղ եկած ժողովն՝ զօրաց
բանակն է. այսպէս այլ հոգեղինաց բազմու-
թիւնն ըմբռնէ, մանաւանդ անոնց գերագոյն
զօրութիւնն այլ ճանչալով, և հոգեղինաց
հետ առընչութիւնն : Բնութեան տեսարա-
նաց մէջ չկայ պայծառագոյն և վսեմագոյն քան
զայս լուսաւորաց զօրաբանակ. զգայուն մարդ՝
չի կըրնար չըզմայլել՝ պարզ և յըստակ զի-
շեր մի՝ քանի մի վայրկեան դիտելով զայն :
Զկայ դարձեալ մարդկային հետաքրքրութեան
մեծագոյն առարկայ մի, և աւելի քան զար-
գիտաց՝ գիտնաց զԼուսն տանջող և խոնարհե-
ցընող. երկրիս վրայի առարկաներն այլ չի

ճանչնար ամբողջապէս, բայց աստեղաց ծա-
նօթութիւնն՝ յետ վեց եօթն հազար տարի-
ներու քննութեանց և գիւտից՝ դեռ այբբենի
գիտութիւն մ'է, մանաւանդ անոնց ներքին
էութիւնն, և շատ չի յուսացուիր համարձակ
կարգալ այդ աստուածագիծ երկնից մագաղաթը,
զոր ներկայ և հանդերձեալ կենաց և աշխար-
հաց՝ միջնորդի պէս պարզած է նա մեր դի-
մաց. և տեսակ մի արգիլեալ երկրի պէս է,
Տեսցես և մի՛ մոցես, այսինքն ոչ իմացիս՝
խակապէս ի՛նչ են, ինչո՛ւ համար են : Սա-
կայն քանի որ Աստեղք կու ցոլցուան յերկ-
նից ի վերայ մթընցած երկրի, պիտի չղա-
ղրին մարդկան աչքն ու միտքն իրենց քա-
շել. ինչպէս իրենցմէ մէկն (Բեւեռն Հիւս.)
յինքն կու քաշէ զմագնիս : Ինչ որ հիմայ է,
հարկ է որ ի սկզբան դարուց և ազգաց այլ
այնպէս եղած ըլլայ, և գուցէ աւելի այլ՝
հին ժողովրդոց, որք ի սկզբան ծածկուած
սուններու մէջ չէին բնակել, այլ բացօթեայք
էին, կամ թեթեւ ծածքով մի. և շատք հո-
վիւ և երկրագործ ըլլալով՝ աւելի շատ ժա-
մեր կամ ստէպ՝ գիշերը բաց երկնից տակ
և աստեղաց առջիւ դտուէին. և զի դեռ շատ
քիչ պատմական դիպումք եղած էին, մըա-
քերնին աւելի անդբաղ անարգել կու դիտէր

զբնութիւն՝ յերեսս երկրի և երկնից. և զուցէ հասարակաբար անոնց ուսմիկն քան զմերս՝ աւելի բան մ'այլ կարգար աստեղագրնտին վրայ. զոնէ՝ ստոյգ է որ իր յիշեալ պարզ անտեսութեան կամ արուեստին համար՝ օգուտ ճարեր անոնց զիրքէն շարքէն, երկնագմբէթին մէջ վեր կամ վար տեղափոխուած երեւելէն, որով և գիշերուան պահերն ու ժամերը քիչ շատ կ'որոշէր:

Սակայն ի՞նչ էր հասարակաց հին կարծիքն Սստեղաց էութեան համար: — Հաւանական է որ ի սկզբան ինչպէս զԱրեւն և զԼուսին ճանչնային, ինչպէս որ կ'ըսեն Ս. Գիրքը, զանոնք այլ նոյնպէս Սստուծոյ գործ և իբր Լուսնի օգնական ճրագք համատարած գիշերոյ, առանց թափանցելու ծածկեալ զաղտնեաց. իսկ երբ ուղիղ աստուածածանօթութիւնն աղօտացաւ՝ Սստեղք սկսան աստուածանալ, կամ խմբովին կամ առանձնակի պատուիլ, և պէսպէս կարծիք և առասպելք գոյացան՝ մանաւանդ աւելի պայծառ աչքի ընկնողաց վրայ. և ձեւացաւ Աստեղագիտութիւն, տարբերութեամբք յայլեւայլ ազգս, որոց առաջին համարուին Քաղդէացիք. և թէ ստոյգ է վերոյիշեալ կարծիք մեկնչաց և գիտնոց ունաց՝ նաեւ Հայք. իսկ Յոյնք իրենց

նուրբ և գեղեցկասէր ճաշակով՝ ամեն տեսակ առասպել մտուցին, իւրաքանչիւրի (ի հարկէ աւելի երեւելեաց) առանձին պատմութեամբք. շատն այլ միանգամայն՝ Աստղ (Aster) անուամբ մէկու մի որդիք ըսին. որք իբր թէ ուզելով Ոլիւմպոսի տիրել՝ շանթահար եղած ըլլան յԱրամազդայ, ոմանք վար թափուած, ոմանք այլ յերկինս կըսած կեցած: Թէ՛ ասոնց թէ արեւելեացց առասպելները քննել և յիշել, թէ՛ շատ երկար կ'ըլլայ և թէ՛ ոչ շատ հարկաւոր. բաւական է զիտնալն՝ որ սըտոյն հետ ստոյգ զիտողութիւններ եղած են, և ընդունուած զանազան ազգաց մէջ, և նոյն կամ նման կարծիքներ քանի մի առանձին աստեղաց, ինչպէս Մոլորակաց և քանի մի միաժողովից՝ որք Համաստեղութիւնք կ'ըսուին (Constellations) կամ Պարբաստեղաց:

Մեր ազգին համար վերը ըսուածէն կ'երեւի, և շատ մի Սստեղաց յատուկ անուններէն հաստատուի, որ Հայք այլ ունէին բաւական զարգացեալ աստեղագիտութիւն մի, ուղիղ կամ մոլար. բայց (ինչպէս ոմանք կ'ըսեն քանի մի աստեղաց համար՝ թէ մեծագոյն աստեղ մի կոտորուանք են), Հայոց աստեղագիտութեանն այլ միայն կոտորք մնան՝

իրենց լեզուի սեփական աստեղաց անուամբք, զատ ի թարգմանուած անուանց, որոց հետոյայտ է որ աստեղագիտական գրուածներ այլ թարգմանած են՝ յարեւելեայց և ի Յունաց, և մինչեւ հիմայ գտուին յԱղթարս և ի Տօմարս մանր գրուածք՝ երբեմն անանուն, երբեմն յանուն ֆաղդէացւոց կամ Դանիելի մարգարէի, քանի մի այլ առանձին հեղինակի կամ մոգի անուն կու տան: Դժուար է զատել ինչ որ գիտնական է և ինչ որ կրօնական՝ այս աւանդութեանց մէջ. որով ստիպուիմք ետքինս բացատրելու համար՝ նշանակել և զառաջինն, և սուտ և իրաւ Աստեղաբաշխութիւնն յիրար խառնել. որ՝ որպէս այլ բլլայ՝ թէ և շատ անկատար, կրբնայ հետաքննութեանց և բաղդաստութեանց առիթ բլլալ բանասիրաց: Այս մտքով պիտի նշանակեմք հետեւեալքը. նախ յիշեցնենով՝ որ բաց ի յառուկ աստեղագիտութեան գրուածներէ՝ մեր վարդապետք արարչութեան աւուրց վրայօք (առաջին և չորրորդ աւուր) գրելու աւտեն՝ այսպէս կ'ընեն երբեմն. և երկրորդ, որ ուղիղ աստեղաբաշխութեան մէջ յիշուած անուանքն այլ (մասամբ) շատ հին են և հաւանօրէն ազգային կամ հեթանոսական մերձաւոր աւանդութիւններէ մնացեալ, որոց սկիզբը գտնելն փափագելի է այլ ոչ յուսալի:

Յիշենք նախ Մոլորակ աստեղաց (Planètes) անուանքն, որք եօթն համրուին Արեգական և Լուսնի հետ, և շարթու օրերը նշանակեն. բայց շատ հեղ ասոնցմէ զատ՝ հինգ գրուին, և այս են հին և նոր ազգային կոչմամբ. զիտելի է և այս երկանունութիւնը 1:

	Հին.	Նոր.	Պարսկ.
Գիշերավար	Լուծ	Փայլածու	Տիր
Այգեսառլ. Լուսաբեր	Եղջերու	Արուսեակ	Նահիտ
Կարմիր աստղ	Ծղիաւորի	Հրատ. Ոսլ	Պէհրամ
Հետ Լուսնին	Արտախոյր	Լուսնիթագ	Ումիդդ
Մօտիւնդէն?	Փեռաղնոտի	Երեւակ ²	Քեաւ
		(վան. Զրուան.	

Վարդան Վ. գրէ առ Հեթում թագաւոր,

1. Յովհ. Եզնկացւոյ անուամբ գրուած քառօղի մէջ (Համբարձման). « Ոմն իմաստասէր՝
 » անունն Թարիմովս՝ ասացել է, թէ եօթն Մոլորակն ունի առանձին երկին. և թէ, հաստատութիւն իւրաքանչիւր երկնից՝ է 500 դաւրէն ճանապարհ մարդկան, և միջոց իւրաքանչիւր երկնիցն՝ նոյն չափովն՝ 500 դարէն ճանապարհ է »: — Գր. Տաթեւացի այս իմաստասէրը կոչէ Ռարիբ Մովսէս. (Հատ. Զըմբան, 682):

2. Ուրիշ հին անուանք այլ կան, բայց որն որին համեմատին՝ անտարակոյս է:

թէ Ենուիս՝ Սեթայ որդին « արար նշանազիրս, և կոչեաց անուանա Մոլորակացո », (արդեօք ի՞նչ լեզուով) :

Մեր հին անուանքն վերոյիշեալ հին ժամանակի մարդկան արուեստները յիշեցընեն, միանգամայն և այն ձեւերը՝ որով նշանակէին զմոլորակս՝ փոխանակ անուններն գրելու. Լուծն՝ արօրադրող (զետին բանող) եղանց վիզը պարուածը, ինչպէս Եղեքոսն՝ Որսորդութեան. Ծկրաշորն անծանօթ է, և պէտքս գրուած կայ, ինչպէս Ծկաշոր, զոր մեր բանասիրաց մէկն՝ յամառ թարգմանէ, կամ Ծպաշոր՝ զգետուց փէշը կամ կախ մասն նշանակելով, որ է Ծռպ. սակայն թուի թէ Ծկոր ուրիշ յատուկ բան մի նշանակէ. Մոկաց և Ռշտունեաց միջոց՝ Կարկառ վեճակի մէջ կայ այս անուամբ գիւղ մի. արեւելադէպք Ասորեստանեայց արձանագրութեանց մէջ կարդան Ծըկոշառ, բոլորակ և պարուրածեւ աշտարակի կամ դիտանոցի նշանակութեամբ : Այսոր ձեւն Աւետիս Ամբեցի իր տօմարագրութեան մէջ այսպէս գծած է . Կռոց նման՝ թէ ուրիշ բանի : — Արտախոյրն սովորական իմաստով գլխանոց կամ վերարկու է երեւելի և ոչ պարզ դտակ : — Փեռագնոտի կամ Փառագնոտի որ և Փառանգնոտ գրուած է, աւելի անծանօթ և աւելի ղեցաբանական կ'երեւի :

Արտախոյր՝ չորրորդ ի կարգին՝ չորրորդ աւուր արարչութեան յատկացընելով՝ գրէ Զաքարիա կաթողիկոս. « Էացուցեալ զարեգակն՝ » (Աստուած) եղ ի հատուածն առաջին՝ ըստ երայական ամսաթուին, և իշխանութիւն աստեղն Արտախուրի փայլեալ յարեւելից » : — Ծննդոց զրոց մեկնիչ մի այս անուն մոլորակաց՝ մէկ մէկ տարրական նշանակութիւն կուտայ, ըսելով. « Յոյցք մարդկան արուեստք » են հինգ աստղն. Լուծ՝ հող. Եղլերու՝ Զուր, որ է այծ ? : Արտախոյր՝ զմիտսն ասէ որ ի զլուին. Ծպաւոր՝ զգետն ասէ, որ է Օդն. Փառագնոտ՝ զհուրն » : — Հեթանոսք (ըստ Անան. Շիրակ.) բարերար համարէին զԼուսնթագ և զԱրուսեակ, խարդախ՝ կամ չար՝ զԵրեւակ և զՀրատ. « իսկ Փայլածուն՝ հասարակաց բնութիւն » : — Մոլորակաց ծանօթութիւնն շատ ի հնուց է, և աստեղաբաշխութեան մէջ ծանօթ ամեն ուսանողաց. մեր շատգէտ Վարդան վարդապետ (Պատմիչն) Եղիշէի Ծննդոց մեկնութեանէն առած գրէ, թէ « ի վեր քան զեօթն մոլորակս՝ եօթն այլ աստղ կայ նշանաւորք, » յոյժ ցրտագոյն և ամենեւին սառնամանիք. և են ի մէջ մոլորիցն և անմոլորից, և ըզհրաբորբոր ջերմութիւն արփոյն՝ նոքա յին.

» քեանս առնուն » : Ռէրիշ վարդապետ մ'այլ նոյն Եղիշէէ առած՝ այս եօթն աստղերը Աւսար առտեղը կոչէ , որ թուի Անպար՝ այսինքն անշարժ , ինչպէս համարուի Բեւեռն :

Գրեթէ ամենայն ազգաց ծանօթագոյն այս աստղս կամ աստեղք են , երկրիս հիւսիսային կողմի վերեւ . որոյ հակադիր երկնագնտի կողմն այլ կայ նման մի , և կ'ըսուին առ մեզ Բեւեռք Հիւս . և Հար . իբրեւ ծայրք առանցից՝ որոց վրայ շուրջ դառնայ երկինքն (փո . Pôles) : Երկրիս մեծ մասին զխողովեան և նաւարկութեան համար՝ Հիւսիսային Բեւեռն եղած է ուղեցոյց . այսոր մօտերն են Բազմաստեղքն (Pleiades), որոց այս կոչումն բնիկ ազգային կամ արեւելեան է թէ յունական , ոչ գիտեմ . եօթն են այս աստեղք ըստ Յունաց՝ դստերք Սալասայ և Պլեյոնի . Յովթայ դրոց մէջ այս անուամբ թարգմանած են մեր նախնիք . « Խեղամուս իցես կարգի » Բազմաստեղաց » (ԼԸ , 31) : Ոմանք նոյն համարին զԲազմաստեղս և Բեւեռն լծորդ Սայլ կամ Սայրք պարն ¹ աստեղաց , որ են

1 . Ինչպէս այս՝ ուրիշ տեղ այլ կ'ըսէ Զաքար . կաթղ . « Ծիր և մէջ երկնից է հանդէպ Սայլա » Թափիդ , ուր և Բեւեռքք են զկողմամբ հիւսիս » սոյ » . յոգնակի գրեթով (Բեւեռք) Թէ և միայն զհիւսիսայինն յիշէ :

եօթն աստեղք նման հասարակաց ծանօթ կառաց չորս անուոց , և քեղիի ձեւով երեք այլ շարուած աստեղք , որք Մեծ և Փոքր Արջ կոչուին յօտար ընդու , և այսպէս թարգմանին ի մերոց . բայց հին Հայոց մէջ մտած չեբեւիր այս յունական այլանդակ մտածութիւնն . որպէս թէ Կալիստով՝ Արամազդայ մէկ կինն՝ յարջ փոխուած ըլլայ , զոր տեսնելով իր որդին Արկաս՝ և չճանչնալով՝ ուզեր է նետահար սպաննել . Արամազդ՝ մայրասպանութիւնը խափանելու համար՝ զերկուքն այլ շահութահար կ'ընէ և փոխարկէ այս երկու արջային համաստեղութեանց՝ որոց մեծն յունն Արկասայ և արջոյ՝ Արքստորոս կոչուի : Նախնեաց թարգմանաբար զըսուած մի կ'ըսէ . « Հիւսիսային աստեղքն՝ որ յոմանց Արք » տօրոս կոչին , իսկ յոմանց՝ Հեփտաս ազ » ղուն (Εἴπτας ἄρχτος) , իսկ յերկրագործաց՝ « Սայլ , և ի նաւաւարաց Բազմոյր » : Եթէ ըստ ձեւոյ շարուած աստեղացն Սայլ կ'ըսուի , ուրիշ հին և անծանօթ աւանդութեամբ մ'այլ Սայլարափ կոչուած է ի մերայոց , թէ նոյն մեծն ըլլայ սա՝ թէ փոքր Արջն : Զաքարիա կաթողիկոս քանի մի ուրիշ համաստեղութեանց հետ յիշէ զայս . « Բե » վեռքդ որ կան ի մէջքն և ի ծիր և ի

» կուտակ երկնից՝ փոքր ինչ վերամբարձ քան
 » զՍալարափոյ, և նա է մէջասահման երկ-
 » նից, ոչ ուրեք ճանապարհազային հեռա-
 » տրութեամբ. և համօրէն բոլոր համաստե-
 » ղատունքդ՝ գնոքօք պարաուեալ շրջագային.
 » և Ծիրաժաւն՝ որ հատանէ գերկինս՝ իր-
 » բեւ զՅիւր կաթին երեւեալ, և իբրեւ զկաճ
 » շրջագայի, զոր մանկաիկ ի խաղօղ վարեն,
 » այնպէս պարաբերի յարեւելս և յարեւ-
 » մուտս, ի հիւսիսի և ի հարաւ. և յառա-
 » լել խառութենէն միաշար և առանց միջոցի
 » երեւին. զոր գեղջուկքդ՝ Յարդագող ա-
 » նուանեն »¹: — Ուրիշ անուամբք այլ կո-
 չուի Սայլն առ մեզ, Ալաշուք, որոյ ստու-
 զբանութիւն անյայտ. հին հայկական ա-
 լանդութիւն մի գուշակել տայ Քաղազնք և
 Քաղմոյք. զուցէ սա ոչ այնքան բազմութեան

1. Մեր հին տոմարագրաց մէկն կ'ըսէ. « Հաւ-
 » տատոշքիւն (երկնից). երեւի ի միջի նորա
 » Սայլն, որ շրջանակելովն պահէ և գոչէ առանց
 » բանի, և Հայկնն և Քաղմաստեղն պատեն ըզ-
 » կողմն հարաւոյ և ընդդէմ սահմանաց Սայլին՝
 » որ երեւի ընդ հիւսիսի. և ընթանան ի նմա
 » պտուղք յերեկոյին և ի մէջ զիշերի և առաւօ-
 » տու. և երթայ ի նմա Վասինն ի օտորնային
 » կողմն, հանդիպի սահմանաց երկրի, և ընու և
 » պակասի. և գնայ իմա Արեգակն՝ պատելով
 » զամենայն սահմանս նորա »:

իմաստով՝ որքան բազմելու, իբր սալալարին
 նստարան. — Գոշպարք, իբր խումբ մի (և
 թերեւս կուտարար) աստեղաց. — Վեցկի,
 և ի ռամկաց Գոշքանի աւտոյ. — Սայլի չորս
 կողմանց քառակուսի ձեւացընող աստղերն այլ՝
 միանգամայն խաչաւտոյ կոչեն: — Զով, այս
 այլ կամ զՍայլ կամ զԲազմաստեղս նշանակէ,
 մեզ անյայտ ծագմամբ, ինչպէս և Աստղա-
 կոյտ կոչումն. և աւելի հեթանոսական՝ Մաւն
 կոչնք Զրոշաւայ, որ պարսկային աղանդ յի-
 շեցընէ: Ասքան շատ անուանք այս մի կամ
 երկու պար աստեղաց՝ մեր ընտիր թարգման-
 չաց ծնունդ չէին կրնար ըլլալ, այլ իրենց
 հին և հեթանոս հարանց հաւատոց և զանա-
 զան աւանդութեանց: Իսկ ասոնց եօթն թիւն՝
 հասարակ է ուրիշ ազգաց այլ, և կրնամք ըսել
 Ս. Գրոց աւանդութեամբ. իսկ առ մեզ ի քրիս-
 տոնէական հաւատս այլ յաճախեալ է ըսելն
 Եօթնաստեղեան խորանք երկնից, իբր եօթն
 մասն կամ եօթն կարգ երկնից՝ մի քան զմի
 բարձրագոյն:

Վերոյգրեալ կաթողիկոսի մէկ յիշած աստ-
 ղակոյտն այլ՝ աստեղաբաշխութեան ամենէն
 նշանաւոր մասանց մէկն է, որ յարեւմտեայց
 Ծիւր կաթին կոչուի՝ ըստ Յունաց առասպե-
 լաց, իբր Հերայի զերակէս զիեցընելու ա-

տեն թափթըփած կաթէն ձեւացած (!), երկնից երես ընդարձակ և երկայն նուազ կամ ճերմակ լուսով տարածութիւն մի, զոր Ծիւրածան զրէ կաթողիկոսն, տարբեր ի Ծիւծանէ : Հայք այսոր յատուկ ազգային աւանդութիւն մ'ունէին, զոր նշանակէ Անանիա Շիրակացի ¹. « Ոմանք յառաջնոցն Հայոց ասացին, թէ ի խիստ ձմերանի՝ վաճառեցին նախնի Հայոց՝ գողացաւ զյարդ Բարշամայ Ասորեստանեայց նախնայ. զոր և մեք սովորեցաք բնախօսութեամբ Յարդգողի հետ անուանել ² » : Ահա լաւագոյն առասպել մի քան զպիղծս Յունաց. որոյ՝ զարմանք է՝ զի մասամբ համաձայնին և թուրքք՝ Սաւան եօրոշ

1. Սա Յունաց այլեւայլ առասպել զրոյցներն յիշէ, որոց մէկն այլ տգիտագունից զրուցածն է, կ'ըսէ, « Առագաստ Պերսեփոնայ, զոր Սպիտակ սուգ կոչեցին Աթենացիք » :

2. Ուրիշ տեղ մ'այլ գրէ. « Ոմանք Կարք ծիրանագոյ ասացին, և կէսք՝ Հիւս Արեգական ձառնապարհ. և այլք՝ Կառս երկնից՝ կէսք Պատառնումն, կէսք՝ Սպիտառնեալ ? և կէսք Յարդագողս զհետ աստուածոցն. իսկ ոմանք՝ Մարտիր և Կայան օգոյն անուանեցին : Այլ ոչ է այդ ամենայն, այլ թաղեալ հուր է, և մանր աստեղացն ցոլացումն լուսոյ » :

(ձիւտ Յարդի հետ) կամ օդրոշտոշ (զօղոշով) կոչելով՝ զայն լուսաւոր քօտիանման կամ գետանման մասն երկնից : Հիւս ձառնապարհ Արեգական կոչուին՝ թերեւս է ըստ աստղաբաշխից ոմանց, որք յիրաւի արեգական քիչ մի շեղիլ համարին ի գծէ Կենդանակամարին : Այսոր նման դարձեալ Յոյնք իրենց վաճառեցին՝ Հերակլի՝ համար կ'ըսէին, թէ եռազուկ Գերիոն թագաւորը (Երիւթեայ կղզւոյ) և անոր երկզուկս պահապան շունը սպաննելով՝ նախիրները քշեց տարաւ, և անկէ ձեւացաւ այդ երկնային ճամբան. զոր Փիլոն եբրայեցին այլ յիշելով՝ « Կառնար շուժափ արազըն » թաց Յարդագողի » կոչէ ըստ մեր թարգմանչին : Եւ զի յարդն յախտաւ և ի մնորս անասնոց դուռի, Կառք մարի այլ ըսուեցաւ, ինչպէս գրուի ի նախնեաց. « Օգբն երկն » նայնոցն են Կառս մարի, զոր ի հայերէն » բարբառ Յարդագող կոչեն. և այս է Մարտիր աման օգոյն թանձրայնեաց, զոր տեսանեմք ի գոյն սպիտակարանի » . յետին բառս նշանակէ բուռ, գած, որով պատերը ճերմակեցնեն : — Հեծանոց այլ կոչուած է Յարդգողն, անշուշտ յարդը ժողովող և ցրուող փայտին համար, զի այսպէս կոչուի սա : Հիմայ այլ ի ռամկաց կոչուի Սաւանօր դարմանաւ

գող, անշուշտ վահագնի և Բարշամայ նման աւանդութեամբ մի :

Ծիրն կաթին, Ծիրածան գրուած ի ճառո Ջաքար. կաթող. յիշեցուց մեղի զԾիածանն որպէս կոշուի հասարակօրէն առ մեզ՝ այն անձրեւի և լուսոյ շաղուածն երկընքի երեսէն կախ ձեւացած, զունադոյն բայց սակաւատեւ գեղեցիկ կամարը, զոր յետ աշխարհակուլ ջրհեղեղին, կ'ըսեն Ս. Գիրք, Աստուած իբրեւ նշան յիշատակի ցուցուց մարդկան, որ այնուհետեւ « Ոչ եւս եղիցի ջրհեղեղ շուրջ՝ »
 » ապականել զամենայն երկիր, զԱղեղն իմ
 » եղից յամսս, և եղիցի ի նշանակ յաւիտե-
 » նական ուխտին ընդ իս և ընդ ամենայն
 » երկիր. և եղիցի ի զումարել ինձ զամսս
 » ի վերայ երկրի, երեւեսցի Աղեղն իմ յամ-
 » սս, և յիշեցից զուխտ իմ որ ընդ իս
 » և ընդ ձեզ » : — Այս այլեւայլ երեւ-
 ցած գոյներն յօդս՝ Հիբիլ ծաղկան վրայ նը-
 մարելով՝ զոր Իռիս (Iris) կոչեն Լատինք և Յոյնք, զԻռիս՝ Հերայի նաժիշտ մի ստեղծե-
 ցին, զոր՝ հաւատարիմ ծառայութեան համար՝
 տիկինն փոխարկած ըլլայ ի Ծիածան կամ ի
 վերայ ծիածանի : Հայերէն անունն թէ ծա-
 ւալման թէ ցոլացման իմաստ կ'ընծայէ. իսկ
 պոյներուն մէջ երկուքն աւելի Հայոց աչքին

զարնելով՝ ռամկօրէն կարմիր-կանաւ կոչած են զօդերեւոյթն, և աւելի յստակ և հաս-
 րակ՝ Ծիրանի գօտի. իսկ այլ աւելի հին և
 անծանօթ կրօնից աւանդութեամբ՝ Տիրկան
 կամ Տիրական գօտի, թերեւ Տիր դից ըն-
 ծայուած : Աստուածակաւնար այլ կոչուած է,
 ըստ Անանիայի Շիրակացոյ, բայց թուի ի
 քրիստոնէից, ինչպէս հիմայ՝ Աստուածածնի
 գօտի ի ռամկաց :

ՀԱՅԱՆ. — Վահագնը յերկինս զասող Հայք՝
 ի հարկէ չէին կըրնար իրենց գերադոյն Դիւ-
 ցադին՝ Հայկին՝ ուրիշ տեղ տալ, բայց եթէ
 ամենէն պայծառ աստեղատունը, որ է ըստ
 արեւմտեայց կոչուածն Օրիոնի՝ Օրիոն, առաս-
 պելեալ որդի ծովու շատուածոյն Պիսիգոնի
 կամ Նեպտունի և Եւրիպեայ, և քաջ աստե-
 ղագէտ և որսորդ՝ որ Անահտայ հետ յանդըգնե-
 լով մրցել ի նետաձգութեան, ասոր նախանձով
 կարիճէ խածուած մեռնի, և զիցուհին զղջալով՝
 փոխարկէ զնա յաստղ մեծապայծառ : Հայոց
 աւանդութիւնն այլ իրենց Հայկին՝ գրեթէ զու-
 գահաւասարի յունականիս. Հայկին՝ իբր յառ-
 կանիշ գրուի քաջ Աղեղնաշոր ըլլալն, և իր ե-
 րեքթեւեան նետերովն սպաննել իր ախոյեանը
 (Բեւ) : Հայկն ստալին առմարադիր կ'ըսուի, որ
 է՝ ժամանակի և տարւոյ չափ ու շրջան որոշող.

և այս ի հարկէ աստեղագիտութեամբ կ'ըլլայ : Այս երկու առաւելութեամբք նմանին Օրիօն և Հայկն . սա միշտ և տառի յաւելմամբ Հայկն կոչուի , երբ յիշուի իբրև աստղ և աստեղատուն . վասն զի ըստ աստեղաբաշխից՝ թէ և մի է պայծառադոյն աստղն (որ առանձին անուամբ՝ ըստ նոցա՝ Bételgeuse կամ Adaher կոչուի , այլ ուրիշ աստղերով մէկ համաստեղութիւն կամ պար մը կազմէ , զոր (ինչպէս և ուրիշները) երկնագրութեան կամ աստեղացոյցի վրայ նշանակելու համար՝ (կենդանեաց կամ) մարդու կերպարանք մի ձեւացընեն , և անոր այլևայլ մասանց վրայ կու շարեն աստղերը , իւրաքանչիւրին զատ զատ անուններ տալով . այսպէս և (թողլով զայլս) Օրիօնի գօտի համարին և կոչեն զատ զատ անուամբք երեք միաշար պայծառ աստղեր , զոր և Երեք Բագաշորք այլ կոչեն : Այս ըլլայ թերեւս Հայոց այլ իրենց նախահօր զիւցազին կոչածն , Շաւիռոշք Հայկին : Շամփուր՝ յայտ է ինչ նշանակէ հասարակօրէն , (միտ խորվելու երկար երկամբ , այլ և զէնքի և սպանութեան սլաք) . բայց Շաւիրակ և Շաիրակ՝ նշանակէ մեր հին լեզուաւ նա եւ պակ . ո՛րն այլ ըլլայ՝ Օրիօնի պէս Հայկին վրայ յատուկ և ոչ աննման բան մ'այլ զու-

գուի¹ : — Դարձեալ , Օրիօն ուրորդն երկու Շուռն այլ ունի , մեծ և փոքր , որոց վզերնուն կապը բռնէ ձեռքով . Հայկ՝ իր ոտին Բելը և անոր զօրքերն այլ շուն կոչեց : Որքան այլ առասպելք և վիպասանականք համարուին այս բաներս , երկու զիտելիք են . Օրիօնի և Հայկայ նմանութիւնքն , և նոյնպէս եթէ մեր հին Հայկազանց զիւտ ըլլայ և եթէ մեր երանելի և քաջ թարգմանչաց՝ զՀայկն ի պայծառադոյն աստեղատան տեղաւորելն , պանծալի ազգային մտածութիւն մ'է . և թէ սուտ այլ ըլլար Հայկն , Սուրբ են անոնք՝ որ մեզի կարգացընել կու տան ի Ս . Գիրս . և Աստուծոյ իր ամենակարողութիւնը ցուցընելու ձայնն առ Յովբ՝ (ԼԲ, 31) , լսեցընելու և մեզ . « Միթէ զո՞ւ բացեր զՊատրոշակ Հայկին » . և իր զօրութեան սպառնալիքն առ բռնաւորս Բաբելացոց , Եսայեայ մարգարէի բերնով . (ԺԳ, 10) . « Ահաւասիկ օր Տեառն հասեալ » է անհնարին լի բարկութեամբ , զիսկաւելութեամբ սրամտութեամբ , առնել զսիւնզերս » անապատ . . . զի աստեղք երկնից՝ Հայկիւն հանդերձ և ամենայն զարդուն երկնից՝ ըյս

1. Հայկին կամ Օրիօնի անուան տեղ երբայեցերէն անունն է Շիւմար :

» մի' տացեն » : — Աւագ, որ լատին թարգմանութեան մէջ չի յիշուիր այս դասապետան աստեղաց, այլ միայն պայծառագոյն աստեղք կ'ըսուի. (Stellæ coeli et splendor earum). — Իսկ Յովբայ յիշած Հայկայ Պատրուակին ¹ տեղ՝ կ'ըսուի, « Կըրնա՞ս (Հայկին) Արկտուրոսի շրջանը շփոթել կամ դադրեցընել. (Gyrum Arcturi poteris dissipare?) : Մինչ հօս Հայկին՝ այսինքն Օրիոնի անունն լուռած է ի լատինն, ուրիշ տեղ (Թ. 9) նոյնն յիշէ միատեղ զԱրկտուր և զՕրիոն. (Qui facit Arcturum et Oriona et Hyades et Interiora austru). որոյ հակառակ՝ այս տեղ մեր թարգմանութեան և յոյն բնագրին մէջ չկայ Հայկին անունն, այլ գրուի, « Որ ա- » բար զԲաղմաստեղսն և զԳիշերալսարն, և » զՍայլն, և զՇտեմարանս Հարաւոյ ² » : — Այս ետքի անունս այլ զիտելի է իբրեւ հայկական անուն համաստեղութեան միոյ, զոր լատինն իմացընել տայ իբրեւ ի խորս հարաւադման երկնից ծածկուած աստղեր. ուրոց փոխան՝ եթէ հայերէնն ազգային առասպել

1. Յունարէնն է Φράγμα, որ յատուկ ցանկով փակուած նշանակէ :

2. Յոյնն է Ταμείας νότου Ներքնակողմն հարաւոյ :

մի չակնարկէ այլ՝ միշտ վսեմական է կոչելն Շտեմարանք Հարաւոյ. և արդարեւ հարաւային համաստեղութիւնք՝ թէ և պայծառք՝ այլ սակաւածանօթ և անտեսանելիք են բաղմութեան մարդկան քան զհիւսիսայինս :

Բայց մեզի աւելի հետաքննական էր զիտնալն՝ թէ ի՞նչ էր Պատրուակի Հայկին՝ ¹ ըստ հին աւանդութեան Հայոց, որ նոր դէպք կամ յիշատակ մ'այլ կ'աւելցընէր՝ այնոր ստոյգ

1. Աւետիք Տիգրանակերտցի հարցընէ և պատասխանէ. « Զինչ է Պատրուակն. — Պատասխանի. — Երեք է, մինն այն է՝ որ ի գունտն աստեղաց վեց կերպիւ մի քան զմի մեծ աստեղք կան, որ կոչին առաջին մեծութիւն, ք, գ, դ, և, զ. արդ առաջին մեծութենէն քանի աստեղք որ կան ի հաստատութեանն՝ նոքա կոչին Պատրուակք : Երկրորդ, Լուսաբեր մոլորակի՝ այսինքն Զօհրէի անունն է : Երրորդ է ինչ աստղ՝ որ ի գոլորշեաց ծնանի, և ի ժամանակս ժամանակս երեւի ի յօդդ՝ իբրեւ զԼուսին, որ շառաւիղն ծածկէ զամենայն աստեղս : Արդ ի մէջ գրոց յորժամ տեսանես Պատրուակ, ըստ տեղոյն և շարադրութեանն իմաստցիս՝ թէ որ պատրուակիցն է, և Յօր ի գիրս իւր յիշալ է : Այլ և յատուկ Պատրուակ Հայկն է, որ է Շաւիթըն, իւր մեծամեծ աստեղօքն մերձակայիւքն » :

կամ վիպասանական պատմութեան. որոյ մնացորդքն ըստ աստեղագաշտական տեսութեան՝ լրացնելու համար (մեր գիտութեան չափով) աւելցնեմք, որ ըստ ոմանց Հայկ կոչի և Կշիռ Կենդանակերպ համաստեղութիւնն (աւելցական 12 տանց մին), որոյ թաթերն են երկու հատ երրորդ կարգի մեծութեամբ պայծառ աստղեր. ոմանք նոյն համարին զԿշիռ և զՇամփուրս Հայկին, ինչպէս կ'ըսէ Երեմիա Մեղրացի բառագիրն. « Հայկն՝ Կշիռն է, » զոր ոմանք Շամփուրս ասեն ». և ինչուան հիմայ շինականք այն կողմի աստղերը կոչեն Ծիշ և Շամփուր, Քար եւ Կշիռ: — Ոմանք զՀրատ մնորակն եւս համարին Հայկ կոչուած. այս շիկակարմիր մնորակն և իր անձնաւորն՝ չաստուած պատերազմի՝ (Mars ըստ Լատ. "Մարս Արէս" ըստ Յունաց), չէր անպատշաճ՝ մեր պատերազմի և քաջութեան նախօրինակ խաչտակն և քաջագանգոռը կոչուած Հայկին կերպարանաց և արութեան. մանաւանդ եթէ ներուէր Օրիոն-Հայկին վերոյիշեալ զկաւոր աստեղ (Adaher) անունը Ատրափեր կարգալ, այսինքն Հրազիսակ, հուր-հեր ըստ վահագնի: Այս իմաստով (իբրեւ Հրատ-Արէս) Աղթաբք կ'ըսեն, թէ Ծնեալն ընդ աստեղատամբ Հայկին՝ յերկաթոյ մեռանի:

Յիշեցինք վերը Օրիոնի (Հայկին) Շուններն, որոյ Ատահեր մեծ աստղին հետ եռանկիւն մի ձեւացնեն դէպ ի հիւսիս, աջ ու ձախ կողմէն. մեծն՝ որ յաստաբաշխից Սիրիոս (Sirius) կոչուի՝ ըստ մեզ է յատուկ Շնիկ աստղն և ամենապայծառն յաստեղս, Սորիս կոչուած յեզիպտացոց, յորմէ և Սոթիական շրջանն, որ ի մեզ կոչի Շրջան Հայկին, որոյ ինչ ըլլալը բացատրուած է այլեւայլ անգամ մեր օրերուս. այս տեղ բաւական ըլլայ նորէն անդրադարձնել զմիտս՝ Հայկայ հընութեան և աստեղագիտութեան վրայ, հաւատար կամ բաղդատուած ընդ Եզիպտացոց. որք այս Սոթիական կամ Շնիկն 1461—1460՝ նահանջ և աննահանջ տարիներու շրջանով՝ կրօնական և քաղաքական տարիներու սկիզբն միացնէին. արդ, կամ Շնիկն այլ Հայկն համաստեղութեան մասն և նոյն համարելով, կամ հին աստեղ ստոյգ այս շրջանի ծանօթութեամբ ի Հայս՝ կոչեցաւ յանուն սորա Շրջան Հայկին, որով և իր զուցազնական պատիւն այլ նոր հաստատութիւն մի կ'աւանդու: — Փոքր Շան մեծագոյն աստղն որ Պրօկիոն կոչուի, յայտնի չէ թէ յատուկ անուն մ'ունէր հայերէն. իր լոյսն հազիւ Մեծին երրորդ մասին հաւասարի: — Շնիկն՝

պայծառութեանն համար Արամազդայ ասող
այլ կոչուած է :

Հայ անուամբք ծանօթ համաստեղութեանց
մէկն այլ է Եղորն, որ թէ և թարգմանու-
թիւն երեւի օտար լեզուի, ինչպէս և փաւն-
կերէնն Bouvier, այլ կոչուի կամ գրուած է
և Զովաղ կամ Զովոդ. այսոր գլխաւոր աստղն
է նախայիշեալ Արկտուրն, Arcturus, ամե-
նամեծ և ամենապայծառ աստեղաց մին, որ
և զունագոյն ցլմունք ունի, և փոփոխու-
թիւններն աւելի յայտնի կ'երեւին քան այ-
լոց. հաւանելի է թէ այս այլ յատուկ հայ ա-
նուն ունեցած ըլլայ, զուցէ և Գոռքաւնի աւտղն
ըլլայ՝ որ ընդ Սայլի յիշուեցաւ :

12 Կենդանակերպ համաստեղութեանց՝ որ
և Աստեղատունք արեգական կոչուին, — ի-
բրու զի իւրաքանչիւրին սահմանին միջում ա-
միս մի գնաց կամ կենաց արեգակն և բոլորէ
զտարին, — յատուկ անուն ոչ մեր լեզուի
մէջ կայ և ոչ ուրիշներու. ամենքն այլ հին
եգիպտական ծանօթ անունները¹ թարգմանե-
րն. ինչպէս, Խոյ, Յուլ, Եկտորեակ, և այլն.

1. Անան. Շիրակ. կ'ըսէ. « Զնոյն անուանս
յետ Քաղդէացւոց՝ կոչեն Յոյնք, Հայք, Պարսք »,
և այս երեք լեզուօք անուններն այլ գրէ :

միայն Աւերեաց հինգ օրերու տանուէրն
Արտախոյր կոչուի առ մեզ : Բայց՝ իբրեւ
թեթեւ հաւանութեամբ կարծեմ թէ այսպէս
ինչ նշանակեն Տառնտեղք տարւոյ ըսուած և
վեց միայն նշանակուած հին տօմարի մի մէջ. և
են, Վիշապ, որոյ անուամբ համաստեղութիւն
այլ կայ (Dragon). Կոռզ Վիշապ. Խոռակն
կամ Խիփակ, Խոյովակն, Կապարիկ, Բագմ-
ոտանիկ. յետինս՝ կրրնար Խեցզեանի զու-
գուիլ, եթէ բաւական հաւանելի ըլլար միւ-
սոց այլ 12 Կենդանակերպից թիւէն ըլլալն : —
Ըստ անուանց Կենդանակերպիցն՝ ախտարմըք
պէսպէս յատկութիւն յարմարցուցեր են անոնց.
յորոց է և Անան. Շիրակացոյ (կամ ուրիշի
մի) յիշածն. « Խոյն՝ ունի զիշխանականն,
» զգեղեցկականն, զգանգրական հերսն. —
» Յոռլն՝ ունի զուժեղնականն. — Երկաշո-
» ղեակն՝ զմիջասահմանականն. — Խեցզե-
» տիկն՝ կողմանաւոր է և գէջ. — Առիժն՝
» բըջօղ է և հողային, մեծակն է, խ(ա)նգա-
» րական և գոռզ. — Կոյսն՝ զարդասիրա-
» կան է, գէջ և գեղեցիկ. — Կշիռն՝ հա-
» ւաստարական է և զարդարական. — Կա-
» ռիձն՝ ծնելական և խոժոռակն. — Ա-
» ղեղնաշորն՝ պատերազմողական է և զօ-
» րաւոր. — Այծեղջիւրն՝ զանգիտական է

» և անբանական. — Զրհուսն՝ գիջական է
 » և խառնական. — Զոռկն՝ բարեխառնա-
 » կան է, և ընդդէմ հարկանէ » : — Այս
 կենդանակերպից տակ սահմանած էին երկրիս
 աշխարհագրական մասերն և ազգերը. ըստ
 այսմ, « Խոյն, Յուլն և Եկաւորին (պատ-
 » շածին) Պարսք և Բաբելոն, որ կոչին
 » Տուն տերունական. — Խեցգետին, Ա-
 » ռիւծ, Կոյս, Հայք և Գորդիակը (Կործայք)
 » և Յոյնք, որ կոչին Գիշերականք և Կող-
 » մանացիկը. — Կշիւն, Կարիճն, Աղեղ-
 » նաւորն, Այծեղջիւր, Զրհոս, Զուկն, տուն՝
 » որ մէջ է ընդ ամենայն երկիր » : Դարձեալ,
 ասոնց իւրաքանչիւրն մանրամասնաբար ստու-
 ըագրուած է իր ներքեւի աշխարհքներով և
 ազգերով. յորոց՝ « Խեցգետինն ձօնեալ է նա-
 » հանգին Հայոց » : Աղթարական զրոյց մէջ
 շատ ու շատ յարմար անյարմար բաներ գրուած
 են Կենդանակերպից ազգեցութեանց վրայօր :

Ասոնցմէ զատ յիշուած կամ մեր հանդի-
 պած հայկական անուանք աստեղաց՝ են հե-
 տեւեալքն, որոց ո՛ր համաստեղութեանց պատ-
 շածիլը՝ չեմ գիտեր, միայն ի նորոց լսուած
 Լռառոյ աւտոյն՝ որ Կենդանակամարի Կշիւ
 նշանին ներքեւն է՝ համարեմք նոյն Եզոդի
 վերոյգրեալ Արկտուրոս պայծառ աստղն. իսկ

Կշիւն այլ հին տօմարի մի մէջ Խափաւք
 գրուած է : Վանանդացին (Ղուկաս) Սեւադեմ
 աւտոյ կոչէ զԿալիսոպէ համաստեղութիւնը .
 այս անուամբ կոչուի հիմայ նորայայտ փոքր
 մնորակ մի եւս :

Տօմարական և աստեղագիտական զիրք մի
 վերոյգրեալ ծանօթից հետ խառն գրէ և այս
 անծանօթները, զամենն այլ միանգամայն
 Խառնարան Աստեղք կոչելով. և են,

Շնաստղն կամ փոքր Շնիկն.
 Խոլովակն, կամ Խոզովակ կամ Հոլովակ.
 Վարք կամ Վանքն.
 Ծիծառն.

Մեծ Արջ կամ Սայլն.
 Փոքր Արջն կամ Միւս Սայլ.
 Վիշապ.

Թռչնակն Զին (Պեղաս ?).

Զրօժ.

Բազմոտանի.

Բեւեւքն երկնից.

Խիփակն.

Մարգոն.

Կարճընդեաց (Կովաղեաց ?).

Ճոկանոտ կամ Կոճնատոն (Կոճանոտն ?).

Զրաքաշի (միթէ՞ Զրհոս տանուէրն).

Խոզ (նոր գրող յիշէ և վարագ՝ զուգեւոր
Հրատի). [աստղը].

Անդիակն (յիշեցընէ Հայկին զօտուոյն Անիտակ
Արկողն.

Ասոնցմէ զատ յիշուած է նա և Հանկն
(Թէ չիցէ Հայկին) որոյ նշանաձեւն է, Սողո-
մոնեան կնիքն:

Աւետիք Ամգեցին յիշէ զՀայկին իբրեւ պար
մի աստեղաց, նոյնպէս և զՀովիւն. Ար-
ծիւն. Քերքեղն. Քնարն. Սողոմոնի արուսն.
Յորեկնաղ մշակն. Մեծ Դունն. Պատերազ-
միկ աստղն. Գայլն: Խառնարան աստեղաց
յիշողն՝ կ'աւելցընէ և զայս. « Այս աստեղք
» են որ ցուցանեն զանձրեւաց աստուկութիւն.
» և որ ի ծովուն գնան սոքիմք՝ մանաւանդ
» Սայլն՝ յայտնի ցուցանէ զնաւազնացաց
» հետ. զի հիւսիսական աստեղքդ ոչ են
» գնացականք այլ կացականք, և շարժեալ
» ի վերին եօթն զօտեացն՝ որպէս ի ծովու
» ալէկոծին: Այս են նշանացոյց աստեղք.
» տխմաբք եպերեն, որ ոչ գիտեն զգիրս.
» այսմ վստն զրէ, եթէ՝ Եղ զնոսա Աստուած
» ի նշանս և ի ժամանակս »:

Աստեղ բառիւ մէկ երկու բարդեալ ա-
նուանք այլ կան, որ չեն նշանակեր յատուկ
աստղ մի. ինչպէս Երաստղ և Անկաստղ, որ

Շնկան բարձրանալն և ցածնալը, կամ ե-
րեւնալն և աներեւութանալը նշանակեն. ա-
սոնք յիշուին և ի նորագոյն տօմարս, ուրիշ
քանի մի անուանց հետ, որք աւելի կրօնա-
կան կամ աղթարական իմաստ ունին. ինչ-
պէս, Ըմբռնաղն, ի 23 Նոյեմբ. կամ 15
Հայոց Տրէ ամսոյ. « Որ զինչ այսօր լինի
(զրեն տօմարք), ձմեռն այնպէս անցանէ, Թէ
» ջեր է և Թէ ցուրտ է, Թէ պարզ և Թէ
» ամպ »: Ի հնագոյն տօմարս գրուի Բա-
մաղ կամ Բառամաղ, և կ'ըսուի տօն մի՝ « զոր
» պատուեն Քաղդէացիքն. այլ կատարելն
» հինգ ամբ են ». այսինքն հինգ տարին
անդամ մի, որպէս ոլոմպիադք Յունաց: Ո-
մանք այլ այս բառս մեկնեն ըստ մեր լե-
զուի, Աղով բռնել զօչխարս՝ ի սկզբան ձմե-
րան և ժողլել ի փարախս, Ս. Յակովբայ
տօնի օրերուն. կերպով մի համաձայնի այս
մերոց Նախըրքոյ կոչածին: Բանասիրաց Թո-
ղումք ստուգել, Թէ արդեօք Բառամաղն չէ՞
Գանգիսի հարաւակողմի Հնդկաց վիշնու չաս-
տուածն՝ զոր այն անուամբ կոչեն, Perou-
mal գրուած փառնկերէն: Գրուած է ի մե-
րայոց նա և Բաւպալ:

Գայլալագ անուն մ'այլ նշանակուի ի տօ-
մարս, մարտ ամսոյ 9 կամ 10ին. « Եւ զսա

» պատուեն ֆաղդէացիք (կ'ըսուի) . որպիսի
 » օրս այս՝ լինի զ'60 օր » : Բայց թուի թէ
 զարնանային հասարակածի յիշատակ պիտի
 ըլլայ , յորում աուր Արեգակն ի խոյ աս-
 տեղատուն մտանէ . — արդեօք խոյագող
 Գայլն այլ՝ առասպելական վազք մի ունի՞
 այս տեղ . որովհետեւ բառն (որ և Գալլազ
 գրուած կայ) հայերէն որոշ կ'իմացուի . (եթէ
 Ք տառիւ գրուած ըլլար՝ (քայլվազ) , Արե-
 գական երագելն և օրերու երկայնիւն այլ կըր-
 նար կարծիք մի արթընցընել ի միտս) :

Չատ ի հաստատուն աստեղաց (ըստ աչաց
 երեւելոյ) հասարակաց ծանօթ են և անհաս-
 տատք կամ յանկարծերեւեաց լուսաւորք ,
 որք ինչուան հիմայ շատ տեղ ռամկաց ահ-
 արկու կամ չարագուշակ թուին . եւս առաւել
 առ հեթանոսս էին , անտարակոյս և առ մե-
 րայինս . որոց ի'նչ կարծիք և հաւատք ունե-
 նալն յայտնի չէ . բայց որովհետեւ անոնց
 աւելի քննող աչքէն չէին վրիպեր , ի հարկէ
 առասպելական կամ կրօնական կարծիք այլ
 ունեցեր են : Այս տեսակ Լուսաւորաց երեք
 անուանք յիշուին սովորաբար , և մեկնին
 այսպէս ի լուծմունս գրոց Ս . Բարսղի . « Վար-
 » սաշորքն (կամ Գիւսաշորք որ և Նիգակաշոր
 » կամ Նիգակաճև և Ագեշոր) , և Հեծա-

» նակք և Գոշպարք . Սորա ոչ են աս-
 » տեղք , այլ ի յօղզ երեւի՝ ի հարմանէ
 » օղղոյ յիրեարս : Վարսաշոր այն է՝ որ ե-
 » ըւի երբեմն յօղզ աստեղածեւ , և ազի
 » ուննայ : Եւ Հեծանակք , որ ոչ բոլոր և ոչ
 » ունելով ազի իբրեւ զվարսաւորն , այլ եր-
 » կայն ցոլումն լինի իբրեւ զհեծան : Գոշ-
 » պարքն՝ որ մեծ բոլոր երեւի (Falot ?) ,
 » ոչ վարսաւոր և ոչ հեծանածեւ : ' Ըստ զա-

1 . Քրիստոսի խաչելութենէն հազար տարի
 վերջ (ըստ Հայոց ՆՁԹ=1040—1) արեգական
 խաւարումն՝ իբրեւ աշխարհիս աւերած՝ յիշեն
 պատմիչք մեր և օտարք . նոյն թուին Չահաշոր՝
 գիտաւոր մ'այլ երեւցած կ'ըսէ Մատթ . Ուռհայեցի
 տարէգիր , որ « երեւեալ յարեւմուտս կոյս յերե-
 » կորէն՝ և յետս սողալով գնայր , և եհար զԲազ-
 » մաւորն և զԼուսինն , և ինքն աներեւոյթ եղեւ
 » և յարեւմուտս դարձաւ » ! Աւելի գիտնորէն
 գրէ զայս Սմբատ Գունդատապլ . « Սողալով եկն
 ի հարաւ , ընդ Բագուսին և ընդ Լուսինն ի մէջն » :

Այսու անուամբք ոչ միայն պատահական լու-
 սոյ երեւոյթներ , այլ հիմոյ Հիւսիսայգ կոչուածն
 այլ (Aurore boréale) իմանալու է . առանց որո-
 շելու շատ հեղ զանոնք վերոյիշեալ տարէգիրն՝
 (Ուռհայեցի) մեծ վախով և մանրամասն օտո-
 բագրէ . ինչպէս ի Հայոց թուականս ԵՁ ի կողմն
 հիւսիսայ . ԵԹԸ . ԵԹԹ . ԵԹԹ . ԵԼԲ . և այլն :

» նազան ձեւոցն և յորջորջմունքն՝ այս է ա-
 » նուանքն՝ նման ձեւոցն եղաւ. բայց լինե-
 » լութիւն նոցա ի մի և ի նոյն պատճա-
 » ուէ, զոր Ուշիւնք ասէ, անդ լինի. Ուշիւ-
 » չար՝ զօղդ ասէ, որ շուրջ գերկրաւ է, յոր-
 » ժամ յերկրէ բարձրանայ մերձ յարփին.
 » զի որպէս նիւթ հրոյ՝ երկաթ և քար՝
 » բախեալ՝ կայծակունտ արձակէ, այսպէս
 » թանձր և պղտոր օդ՝ ի վեր ծառացեալ
 » բռնութեամբ հողմոյ՝ ի ներքս անկանի, և
 » հարմամբն յիրեարս՝ որպէս աստեղ երե-
 » լումն տայ: Զայսպիսիս՝ վարսաւոր և Հե-
 » ծանակ և Գուպար ասեն »: Թողումք
 մեկնչիս գիտութեան չափը, որ աւելի օղե-
 րեւոյթ քան լուսերեւոյթ նշանակէ¹. և չի
 յիշեր զԱստուկ կամ Թուիւ աստղը (Etoile

1. Գրեթէ նոյնպէս գրէ և Գր. Աստուածա-
 բանի գրոց մեկնողն, որ թէ և Հեծանակի տեղ
 Հեծանոց գրէ և Յարդգողն է կ'ըսէ, և Գու-
 պարքն այլ Բազմաստղն, ինչպէս մենք այլ Ը-
 սինք, բայց օղեղէն բան մի կարծէ. երկուքին
 այլ « նոյն է լինելութեան պատճառ, յորժամ
 մրրիկ և խառնակումն օդոց լինի թանձր և զալըղ-
 տորեալ տանի հարկանէ ընդ արփին. նա յայտ-
 նապէս որպէս զաստեղ երեւոյթ շնորհէ, և կեր-
 պարանէ ի տեսակ աստեղն »:

filante), որոյ պէսպէս կարծիք տան ռամիկը,
 և տուած են անոնց և մեր հեթանոս հարբ:
 Հին գրիչ մի, գուցէ Անանիա Շիրակ. ա-
 նուանէ զայս՝ « Աստղ որ ձգի յօդսդ, ի շփե-
 լոյ հողմոց լինի »: ուսկից կրակ ելնել ցու-
 ցընէ՝ իբր ելեկարութեամբ, և հրոյն դիմա-
 նալուն համեմատ՝ երկար կամ առժամայն
 կ'ըլլայ ձգուած աստղն:

Գ. ԵՂՄՆԱԿՔ — Լուսաւորաց պէտքն կամ
 զործն ստուգութեամբ երկու բանի համար
 սահմանեցաւ յԱստուծոյ, կ'ըսեն Ս. Գիրք.
 մէկ մի, « ի լուսաւորութիւն՝ ի վերայ երկրի,
 և մեկնել ի մէջ տունջեան և գիշերոյ »:
 մէկ մ'այլ, զի « եղիցին ի նշանս և ի ժա-
 » մանակս, և յաւուրս և ի տարիս »: Ուղ-
 զահաւատ և ծոհահաւատ՝ ամենքն այլ այսպէս
 ընդունած և բրած են, աւելի կամ պակաս
 քննութեամբ և գիտութեամբ. հասարակօրէն
 Արեգակամբ չափելով զտարին, Լուսնով՝ զա-
 միսս, Աստեղօք՝ գիշերուան ժամերը կամ
 պահերը, երբ երկրիս թաւալմամբ՝ անոնք
 Զենիթէն կամ զադաթնակիսէն քիչ քիչ զեւ
 ի հորիզոն խոնարհած երեւնան: Այս զննու-
 թիւններէն հետեւած լուսաւորաց պաշտօնը՝
 յիշեցինք. մնայր մեզ գիտնալ՝ թէ արդեօք
 ասոնց առերեւոյթ շարժմանց տեւողութիւնն՝

որ է Ժառանգակն, և իր մասերն այլ, պաշտած են Հայք, ինչպէս Յոյնք՝ Կոնոս մի ունէին չաստուած Ժամանակի, Պարսիկք՝ կամ Զանդիկք՝ զԶրուան, նոյնպէս և զԱմիսս: — Այս բանիս յայտնի նշան մի չկայ առ մերայինս, և ոչ այլ տարւոյ չորս Եղանակաց պաշտօն կամ անձնաւորութիւն, ինչպէս զըտուին առ բազմաստուած Յոյնս. բայց որչափ այլ այս տարւոյ բաժիններու անուանք զիւցական երեւոյթ մի չունին, և ձայնիւ՝ կարելի է քանի մի նմանութիւն ցոյցել յօտար լեզուս, զարձեալ զիտելի բան մ'է՝ երկու բարեխառն եղանակաց՝ հայերէն անուանց զոյգ վերջացանցն, Գարուն և Աշուն. նոյնպէս այլ երկու բարկ եղանակացն՝ Ամառն և Զմեռն¹. պատահաբար չեն կարելի այսպիսի կոչմունք՝ խելամուտութեամբ հնարուած երեւին. զոր թուումբ պարզել հնարագիտաց և բանասիրաց, բազդատելով օտար ազգաց և լեզուաց անուանց: Մեր հանդիպածն է (եթէ ուղիղ գրուած և կարդացուած են), Աշնան՝ Ոշն-

1. Վանական վ. բառից պարզ ձայնին միտ զնելով՝ կ'ուզէ ստուգաբանել. «Գարունն» որ » գայ ի յարումն. Ամառն այս է՝ որ յանօթ առ » նու. Աշունն՝ որ անշընչին. Զմեռն՝ որ ձիւնա » մեռ լինին »:

մասն կոչուին ի հին հնդկի՝ սանսկրիտ լեզու¹. և աւելի նմանութեամբք՝ ի զանդիկն՝ Զմեռն² կոչուի Զեռն, իսկ անձնաւորեալն կամ պաշտեցեալ ոգին կամ զեւն՝ Ծմակա. յայտ է որ առ մեզ Ծմակ կոչուի հիւսիսաւորդն, խոնաւ և շուր տեղուանք, ուր գուցէ և Հայն ունէր պաշտելի կամ խորշելի ոգի մի. այս եղանակին անունն և բերքն՝ (Զիւն)՝ շատ օտար ազգաց մէջ լսուի մերձաւորապէս համաձայն. Յուն. Χεῖμων, Լ. Hiems, Hibernus. Սանսկ. Հիւն՝ Զմեռն³. Յ. Σὺν = Զիւն. Հնդկաստանի Քեաֆիրք՝ Զիւն ասեն ձեան, Չոյն-զԶմեռն. Զանդիկք Զիւսո զձիւն. Սլանք՝ Սիւսեն՝ զձմեռն: Ամառն՝ Համա կոչուի ի զանդիկն. և զարմանալի հակադրութեամբ՝ Sommer գերմ. և Summer անգլ. ամառ նշանակեն, մինչ ձայնիւ մօտ են Զմեռան⁴:

1. Ուրիշ տեղ կարդացինք՝ որ ի սանսկ. Ոշն-նա՝ ամառ նշանակէ, Ոշն՝ այրել:

2. Կրնանք յիշել և այսօր արտագրեալն այլ՝ Սառն. որ ի զանդիկն կոչի Իսի, գերման Eis, եւ:

3. Իռլանտացիք այլ կոչեն Geimhre.

4. Բանասէր մի (Pictet) Ամառն և Զմեռն անունները նման գտնելով յայլեւայլ լեզուս, իսկ Աշնան՝ տարբեր, հետեւընէ՝ թէ ի սկզբան երեք եղանակ որոշէին տարւոյ. յետոյ աւելցաւ Աշունն:

Գիցական պաշտաման թողումք յիշել Հայոց Նոր տարւոյ տօնը, որ կէս մի քաղաքական հանդէս էր, կէս մ'այլ կրօնական :

Տարւոյ եղանակաց շորս բաժանման պէս՝ ամսոցն այլ ի 12 բաժնուիրն՝ հասարակ է գրեթէ ամէն քիչ շատ քաղաքակիրթ ազգաց, պէսպէս թուով օրերուն և աւելին ու պակասը լրացընելու կերպերով, զոր տօմարադիտութեան պատշաճի պարզել : Մեր հիմայ գործածած Տօմարից կամ Օրացուցից մէջ այլ կու յիշեմք Հայկական ամսոց անուանքն, և ամերուն ծանօթ են. բայց անոնց ծագումն ոչ նոյնպէս. և ոչ այլ ի սկզբն ամերնցն այլ այս անուններն ըլլալ երբեին, այլ փոփոխութիւնք և խառնուրդք եղած, որով և աննման իմաստիւք. բայց մեր խնդիրն կրօնական հաւատոց վրայ ըլլալով՝ այսօր նշանն ունեցողները կ'ուզեմք զատել, և մէկայններն եւս առ հարկէ յիշել : — Մեր միջին դարուց վարդապետք ոմանք շատ դիւրամտութեամբ, զուցէ և Հայկայ շատ պատուաւորութեամբ՝ ըսեր են, թէ այդ 12 անուանքն իր 12 որդւոց և դստերաց անուանքն էին. մինչ ծանօթագոյն որդւոցն՝ (Արմենակայ և այլոց), անուանք չկան անոնց մէջ. կարելի է որ մի քանին յատուկ անձանց և զիւցազանց

անուանք են, բայց այլք եղանակաց պատշաճին : — Առաջինն Նաշաւարդ, որ երկու կերպ տարեգլուխ դնելով, բնական և քաղաքական, ըստ յետնոյս՝ այժմու օգոստոս ամսոյ մէջ սկսի, ըստ առաջնոյն՝ ի մարտի հասարակածին կամ ի գարնանամըտի. և այն ատեն ամսոց շարքն այլ չըլելով՝ Արեգ կ'ըլլայ (և պատշաճապէս) տարւոյ առաջին ամիս : Նաւասարդի անուան պէսպէս անյարմար ստուգաբանութիւնք եղած են, ըստ հայերէն լեզուի. շատ հաւանականն է հին հնդկականէն ծագումն, Նաշա—նարառա, Նոր տարի կամ նոր շար նշանակելով : Երկրորդ և երրորդ ամիսք՝ շատ օտար հանդիպութեամբ Վրաց լեզուի երկու և երեք թիւերը նշանակեն. որ որչափ այլ ամսոց թուակարգին յարմար է՝ այնքան խորթ և անընդունելի է Հայ հոգւոյ, որ կրնար հակառակօրէն ըսել՝ թէ իր երկրորդ և երրորդ ամսոց անուանքը՝ Վիրք իրենց թուահամար ըրեր են : Երկրորդ ամիս մեր Հռի՛ ըստ վերոյիշեալ վարդապետաց՝ Հայկայ դստեր մի անուն է : Լաւագոյն չէր ըսել իր ծանօթ Խոռ որդւոյն, և պատուել եզրիպատական Հորի պէս (որ և Orus) թէ և յիշուի և առ յունալատինս Հորա զիցուհի զեղեցկութեան, (յորոց չէ հեռի և Խորոտիկ

կոչումն առ մեզ՝ զեղեցիկ նշանակութեամբ)։
Թողումք և պարսկերէն արեւու նշանակու-
թիւնն այս անուան։ Ոմանք այլ ի մեր վար-
դապետաց՝ Հոր և Հորեկ ստուգաբանեն. այս-
ինքն այն ամուռն՝ ցորենը և նմանիքը հո-
րերու մէջ ժողուելն և պահելն, ըստ սովո-
րութեան հին ժամանակի, նա եւ ներկայիս¹։

Երրորդ ամիսն Սահմ կամ Սահմի և Սա-
հեմի, նոյնպէս զուտոր Հայկայ համարուած,
անյարմար չէ իզական սահուն անուան, և
նմանի Նոյեմի եբրայականին. ունին և Յոյնք
յաւերժահարս մի Սամիս անուամբ, զուտոր
Մէանդր գետոյ։ — Զորրորդ ամիսն Տրե՝ որ
Հայկայ որդւոց կարգէն կ'ըսուի, շատ հաւան-
որէն յայտնէ զՏիր շատուած, որ պիտի

1. Աւելի նորալուր բան մի գրուած է Յովհ. Եգնիկացւոյ անուամբ հաւաքուած Տօնապատ-
ճառի մէջ. «Այր ոմն զՄատրան ամիս՝ ի Հոռի
» փոխարկեաց, որդւոյն իւրոյ Խոռէն կոչելով,
» յաղագս ընչաւէտութեանն իւրոյ՝ աղերսեաց
» զամենեւեան, յետ մեռանելոյ որդւոյն իւրոյ՝
» յիշատակելով զանուն նորա ի ձեռն ամսեանն,
» որպէս Յուլիոսն և Օգոստոս՝ ի ձեռն անուանցն՝
» և Թագաւորքն յիշատակին», և այլն։ Այս
պատճառաւ այլ կ'ըսէ Աշխարհաւատարան կոչե-
ցաւ Զատիկի Գ. Կիրակիի տօնն, որ Հոռի ամսոյ
սկզբան գրուած էր։

յիշուի ի կարգի իր նմանեաց։ — Հինգե-
րորդ ամիսն Քաղոց՝ որ ըստ Հայկայ ազգա-
բանութեան՝ իր մէկ որդւոյն անուամբ է,
ըստ ոմանց Քաղ՝ արու այժ նշանակէ, իր տա-
քութեան ամսոյն յարմարելով (տարւոյ վեր-
ջերը). պատշաճազոյն է՝ ըստ այլոց՝ այգեաց
և արտից քաղ ընելուն։ — Արաց, վեցե-
րորդ ամիսն այլ Հայկայ որդի համարուած է,
այլ ոչ յարմարած։ — Եօթներորդն՝ Մեհեկ
կամ Մեհեկի կամ Մեհեկան, զտեւր անուն,
չէ անյարմար. բայց յիշեցընէ զՄահիկ լու-
սինն, և այլ Մեհ կամ Մահ կոչուած զիւ-
ցական անձինք, ինչպէս և առ մեզ Մահե-
շան, Մեհեդակ, և այլն։ — Ութերորդն Ա-
րեգ այլ՝ ի զտեւրաց էր. անունն յայտնէ
զԱրեգակն, մանաւանդ՝ որ ըստ վերոյգրելոյս՝
այն ամսոյն մէջ արեգակն իր նոր շրջանը
սկսիլ համարուի՝ ի զարնանամբարի։ — Ին-
ներորդն Անկի կամ Ահեկան ոչ յորդւոց
կարգէն համարուէր և ոչ ի զտեւրաց. ինչ
նշանակելն և երբ ամսակարգի մտնելն այլ
անյայտ, որովհետեւ ասմարագիրք կ'ըսեն,
թէ այսոր տեղ առաջ Հարռաւնց կոչուէր ա-
միսն, և այս նշանակէր երկրագործական բան
մի, ինչպէս խոտ հարել։ — Ժ. Մարերի՝
ի զտեւրաց էր, անունն յարմար է իզականի,

բայց արիական Մրրկաց ձայներ ալ յիշեցընել տայ հեռուանց : — ԺԱ. Մարգաց. այսոր համար վկայեն տօմարագիրք, ինչպէս Ահեկի, թէ « ի գործոց առին զանուանս » . այսինքն, նոյն ամսոյն մէջ մարգերու զաշտերու խոտերով ծաղկներով զարդարուելուն համար, կամ զանոնք հնձելու, և այլ այսպիսի մշակական գործոց : — ԺԲ. վերջին ամիսն որ կոչի Հրոտից կամ Հրոտից՝ Հայկայ արու զաւակաց դասէն համարուէր. ըստ ոմանց այն ամսուն տաքութեան համար այսպէս հրոյ անուամբ յօդուած է : Պարսից և Պարթեւաց մէջ այսոր նման յատուկ անձանց անուանք կան, զուցէ նոյն ըլլայ և Փրաւորան, զի Հայք անոնց Ֆ (フ) տառն ի Հ փոխեն. Յունաց մէջ ալ (ի Դելփիս) կար Հերոդիդ կոչուած տօն մի, բայց իրենց մէկ Հերոլ անուանեալ զիւցաղնուհի՝ թէ այլ պատճառաւ, ինձ չէ յայտ : Հնդկիք այլ երբեմն իրենց մեծ Սիւա չաստուածը Բոշարա կոչեն. Գերմանացիք այլ Hrodr, Hrudro, Hrede կոչէին իրենց մէկ չաստուածը. Փռանկաց Ռոտէզ (Rodez) քաղաքն այլ իրենց Roth կամ Ruth զից անուամբ կոչուած է : —

Հայոց ամիսք ամենն այլ 30ական օրով էին, ինչպէս այլոց ոմանց, և հարկ էր տարւոյն

(365) օրերու մնացորդ հինգն այլ՝ լրացընել յաւելուածով մի, որ և կոչի Աշեղեաց. այս հինգ օրերն կոչուէին նախալիշեալ անուամբք հինգ մուրակացն, Լուծ, Եղջերու, և այլն :

Աւելեաց աւուրց անուանքս հարցընել կու տան, թէ հապա ամբողջ ամսոց օրերն այլ իրենց յատուկ անուններ չունէին, և միոյ միոյ պահապան ոգիք չկային, ինչպէս Չանդկաց կրօնքն ունին : — Անհաւանելի չէ. նա և, (թէպէտ ի մեր ձեռք եկած գրոց մէջ չեմք գտած, բայց ուրիշ) ոմանք գտած են կ'ըսեն, և հրատարակած¹. և են ասոնք, յարմար և անյարմար.

- 1 Արեգ
- 2 Հրանդ (իբր հրախառն հող)
- 3 Արամ
- 4 Մարգար (իբր Sylvanus)
- 5 Ահրանք (կիսայրեաց ըստ Զրպեսի և Ահրնկէց)
- 6 Մազդեզ կամ Մաղթեզ
- 7 Աստղիկ
- 8 Միհր

1. Շահ. Զրպեստ փռանկերէն յամի 1820 : — Հայկական աշխարհ, օրագիր 1868, եր. 261) :

- 9 Չոպարեր (խոտլարեր)
 10 Մուրց (յաղթանակ)
 11 Երեզնան կամ Երեզկան. անապատակե-
 ցութիւն ըստ Զրպետի)
 12 Անի
 13 Պարխար
 14 Վանաս (վանատուր?)
 15 Արամազդ
 16 Մանի (ծագումն!)
 17 Ասակ (անսկիզբն?)
 18 Մասիս
 19 Անահիտ
 20 Արագած
 21 Գորգոր (Գրգուռ)
 22 Կորդի կամ Կորգուիք
 23 Ծմակ
 24 Լուսնակ
 25 Յրօն (կամ Սփիւռ)
 26 Նպատ
 27 Վահագն
 28 Սէին? (լեւոն)
 29 Վարազ
 30 Գիշերաւլար.

Եթէ այս անուանք չըլլային այլ՝ անտա-
 րակոյս աւուրց մէջ խորութիւն կար, իբր ա-

մանք բարի ոմանք չարագուշակ : — Օրուան և
 գիշերուան քանի մի Պահք կամ բաժինք յի-
 շուին առ մերայինս այլ, բայց ոչ կրօնական ա-
 նուամբք, ինչպէս առ Զանդիկս. միայն Ար-
 շաղոյսն որ և Աշաղոշք՝ զիցաբանական թուի.
 Զանդիկք այլ զայս (Ա. պահ) անուանէին Ուշա-
 հիւս կամ Օշէն : — Շատ հաւանական է
 որ Գիշեր (քննութեան արժանի անուն) իր ահ-
 արկու մթութեամբ՝ կրօնական երեւակայու-
 թիւններ և կերպարանքներ ծնուցած ըլլայ ի
 միտո նախնեաց մերոց, և թերեւս անոնցմէ
 է հիմայ այլ տեղ տեղ լսուածն Գիշերաւնշտ
 կամ Գիշերաւնշք :

Շատ ազգք սովորաբար երեք կամ չորս
 պահ կու բաժնէին ցերեկը կամ ախը, նոյն-
 քան և գիշերը կամ ցայգը. ասոնց որոշ բա-
 ժանում և անուններն նշանակուած չեն, մա-
 նաւանդ որ շատ նման կամ մօտ նշանակու-
 թեամբ բառեր՝ շփոթութիւն պատճառեն. իբր
 կարծեօք կամ հաւանելի համարիմք Ա. Պահ
 տուրնջեան և իրեն մասեր, Արշաղոյս, Այգ
 և Լուսադեմ, Աղօթարան. Բ. Աւաշտ. Ա-
 րեւոյ ծայրք. Գ. Միջօրե կամ Հասարակ
 օր. Դ. Երեկոյ. Արեւմուտք : — Գիշերոյ Ա.
 Պահ. Խաղաղական. Յայգ. Աղօթք գիշերոյ.
 Բ. Գիշեր. Հասարակ կամ Խոր գիշեր. Գ.

Հաշախօս: Պահերն բնական և գործածական են
յայանապէս, և անկարելի չէ կարծել թէ զօնէ
ոմանց ժամանակին զիցաբանական կամ ազ-
թարական զրոյց և առասպել մի յարմարուած
բլլայ. իսկ իւրաքանչիւր մասանց պահուց, այս-
ինքն օրուան 24 ժամուց այլ՝ մէկ մէկ նուի-
րական ոգի կամ պահապան կարգելն՝ չերեւիր
հաւանական. և սոսկ իմաստասիրի կամ իմաս-
տակի մի գրչով հնարուած երեւին այն անուանք՝
որ յիշուած են և ի բառագիրս ինչ, և պար-
զապէս ժամուց բնական միջոցին պատշաճել
ուզած (ոչ շատ յաջող), առանց կրօնական
նշանի, և են.

Ժաւեր Տոշրնչեան.

Այդ
Ծայդ
Զայրացեալ (արեւն. լաւ եւս էր Զօրացեալ)
Ճառագայթեալ
Շառաւիղեալ
Երկրասես
Շանթակող
Հրակաթ
Հուր փայլեալ
Թաղանթեալ
Արագոտ ?
Արփող

Ժաւեր Գիշերոյ.

Խաւարակ
Աղջամուղջ
Մթացեալ
Շաղաւտ
Կամաւոտ ? (Մնուցիչ ! Ըստ Զրպետի)
Բաւական
Խօթափեալ
Գիգակ (Խոնաւական ! ուրեմն Գիջակ)
Լուսակն կամ Լուսադայն
Առաւօտ
Լուսափայլ
Փայլածու :

ՓԼՈՒԽ Ե.

Կ Ե Ն Դ Ա Ն Ե Ա Յ Պ Ա Շ Տ Օ Ն

Քէպէտ և քան զտարերա և զբոսեղէնս զերազոյն են կենդանիք, բայց ասոնց պաշտօնն աւելի ուշ եղած է: Ի՞նչ պատճառաւ՝ կամ մանաւանդ պատճառներով, եթէ հարցընել պէտք ըլլայ, զիմեւ է նախ առ Եղիպտոսցիս, որ քան զամեն ազգ աւելի պաշտած կամ պատուած են մեծ ու պզտիկ կենդանի արարածներ: — Ոմանք ըսած են, թէ Եղիպտացիք՝ իրենց զիմացկուն շինուածոց օրինակով ցուցեր են՝ որ հաստատութեան մեծ գաղափար մ'ունէին, և կենդանեաց վրայ տեսնելով անփոփոխ բնութիւն և զօրծ, պատուեցին. բայց անոնց շատ տեսակ օգուաներն այլ ի տնտեսութեան մարդկան՝ աւելի զօրաւոր զրդիչ կ'երեւին. նոյնպէս և ոմանց զեղեցկութիւնն, ոմանց ոյժն, թուիչքն, ձայներն, երբեմն և անոնց վնասերն և վնասն, նաեւ պէսպէս զիպուածք, զրեթէ ամէն հին ազգաց մէջ քիչ շատ մտուցեր են կենդանապաշտոնորդն:

Նոյն իսկ կենդանեաց վրայ տարած խնամքնին՝ բնաբար սէր մ'այլ կ'ազդէ, և ի սիրոյ այլ հեռու չէ պատիւն: Մէկ մեծ պատճառ մ'այլ եղած է շատերու՝ այլանդակ կարծիք հոգեփոխութեան, կամ լաւ եւս ըսել՝ անձնափոխութեան. որպէս թէ երբեմն մարդ, այր, կին, աղջիկ, տղայ եղողն այլ, փոխուեր՝ եղեր է անասուն կենդանի մի, չորքոտանի կամ թռչուն կամ սողուն, և այլն. և ոչ միայն մարդիկ, այլ և ամենէն զիցամով ազգաց շատուածք այլ՝ երբեմն կենդանեաց կերպարանք առած են: Դարձեալ, որ և է պատճառաւ՝ այս շատուածոց յատուկ կենդանիք նուիրուած են, և յետոյ շատուածոյն հետ կամ առանձին՝ այն կենդանին այլ պաշտուած է:

Մեր հին ազգայնոց մէջ՝ ի՞նչպէս և ո՞ր կենդանեաց պաշտօն մտած է. — ոչ բացայայտ է և ոչ անյայտ. վերոյգրեալ պատճառաց մէկն կամ մէկայլն ազգած է իրենց ինչպէս և այլոց: Ինչպէս շատոնց՝ այսպէս մերոց այլ գլխաւոր պաշտելեաց կամ պատկառելեաց մէկն է Օձ, որ և շատ հեզ վիշապ կ'ըսուի, աւելի մեծ, հզօր և ահաւոր իմանալով. յայտ է որ օձից վնասն, խայթ ու խածն՝ նախ զիրենք ատելի, զգուշալի, վախնալի ըրեր է,

և զուցէ զանոնք սպաննողները պատուած են ,
իբրեւ Օճաւպաւ և օճաւհալաժ , բայց յետոյ
վախն զօրացեր է . և փոխանակ սպաննող-
ներու (ինչպէս Հերակլէս և Վահագն)՝ սպան-
նուածներու (օճից) ցեղն պատուած է վախով :

Յունաց մէջ ոչ միայն շատ տեսակ առաս-
պելք և յիշատակք կան օճից , այլ և շատ տեսակ
օճից և վիշապաց . ոմանք եռագլուխ , ոմանք
եօթնաղլուխ , ոմանք չափէ զուրս մեծ և ու-
ժով , մարդկան և զազանաց ահարկու և կը-
լանող . յսպարիսիք յիշուին և յառաջին դարս
քրիստոնէութեան , և անոնց սատակիչք՝ ոչ
հին զիւցազանց շահատակութեամբ , այլ նշա-
նաւ Ս . Խաչի , և անվախ համարձակութեամբ
Ս . Գէորգներու և Թէոդորոսներու : — Մեր
նախայիշեալ հրոյ և ջրոյ պաշտամանց նշա-
նաւոր երկրում այլ , (Սնձեւացեաց և Բու-
ժունեաց) ի սկզբան քարոզութեան Առաքե-
լոց և Ս . Գրիգորի , յիշուին , « յայրս Քարին
» որջացեալ կային Վիշապք երկու , զիւացեալք
» և սեւացեալք . որոց՝ աղջիկ կոյս և պա-
» տանիս անմեղս գենուին . այնոցիկ արեամբ
» զուարճացեալ զեւքն . Եւ ի մէջ խորա-
» ձորոյն՝ Օճք , լի Թունօք մահաբերին լը-
» ցեալք » . զորս սպանին Եւայի խոստացեալ
զլիակոխ կակղաքայլ կուսանքն Հռիփսիմեանք .

բայց « Օճք մարմնաւորք քարացեալ կան մին-
չեւ ցայսօր » , այն տեղ , կ'ըսէ պատմիչն :
Այսպիսի քարացեալ օճեր մինչեւ հիմայ այլ
լուին այնպիսի տեղուանք , և նաեւ յՕձուն
Գուգարաց , ի հայրենիս մեր Խմաստասէր
Յովհան կաթողիկոսի , եկեղեցւոյ պատերուն
վրայ : Բայց անոնց հետ հին սնապաշտութեան
հետք այլ մնացեր են ի սիրա ռամկաց ոմանց ,
որք եթէ օճ տեսնեն իրենց տան մէջ , փոխա-
նակ սպաններու՝ կ'աղաչեն անոնց որ ելնեն
երթան : — Օճերու վախի և առասպելաց նը-
շան համարիմ մեր երկրի շատ տեղ անոնց ա-
նունք կրեն . ինչպէս , Օճտեղ ի Բաբերդ , Օ-
ճաբերդ ի Գեղաքունի , Օճի գետ այնոր մօտ ,
Օճռն ի Զորոփոր , Օճիւն յԱպահունիս , Օճ-
ճոր ի Մարանդ , Օճնի ի Կարին , և այլն . ա-
ւելի նշանաւոր , Օճ քաղաքն որ և Վիշապքա-
ղաք ի Տարօն , ուր կար և մահեան Վիշա-
պաքաղ Վահագնի : Այս մեծագոյն օճի ա-
նուամբ այլ տեղիք կան ի Կամախ , և ա-
ւելի ծանօթ՝ ի Գաբեղեանս Այրարատայ ,
ուր շատ տեսակ օճեր և վիշապներ և ու-
րիշ փեսասկար կենդանիք քարերու մէջ պա-
հուրէին և յայտնուէին , և տեղն այլ Գա-
զաւաժակք կոչուեցաւ . ասոնց հալածողն ե-
ղաւ Ս . Սահակայ աշակերտն Վարոս և իւր
ճգնաւոր ընկերքն :

Վիշապ՝ սովորաբար մեծամեծ օձեր նշանակէ, այլ յատուկ եւս ջրային մեծ օձեր, և զուգէ անուան յետին մասն ապ՝ ջրոյ նշանակէ ըստ Պարսից, և նման համարուի Յունաց առասպել Հիդրային, որ Լեոնեան կոչուած լծի մէջ և մօտ կենար, 7 կամ 9 կամ 50 կամ 100 գլխով, որոց մէկն թէ կտրուէր՝ իսկոյն ուրիշ մի բուսներ. բայց Հերակլ իրեն օգնական մի առաւ գնաց, ինքն նետահար կ'ըներ, միւսն իսկոյն կտրած գլխոյն տեղը խարէր: — Հին Հայկազանց ազգային դրօշն կամ նշանն էր վիշապ, և յառասպելեալ տեղեան Մարաց թագաւորին՝ մերս Տիգրան վիշապի վրայ հեծած կ'երեւէր յօգս արշաւել. անշուշտ իր վիպասանից հանձարեղ գիւտն էր այս. ի վիշապ այլաբանելով զՄարս և իրենց բռնաւոր թագաւորն Աթահակ, որ սաստիկ խայթող (դահիճ) իմ նշանակէ. և ըստ աւանդութեան՝ Տիգրան յաղթեց անոնց, սպաննեց զսա, և ընտանիքը շատ բազմութեամբ բերաւ բնակեցուց հին Նախճաւանի և Գողթնեաց կողմերում, Էրասխայ եղբրբում, որոց բնակարանն այլ Մարաց աւանք կոչուեցան. և նոյն իսկ Մար՝ օձ նշանակէ հին պարսիկ լեզուաւ: Տիգրանայ թոռին Վահագնի համար այլ երգէին Վիշա-

պազանց հետ կռուիլը. իսկ իր Վիշապաքաղ կոչումն՝ յայտ չէ թէ զա՞յս նշանակէ, եթէ վիշապէ և քաղէ կերպացեալ հրէշ մի, ինչպէս Եղջերուաքաղն: — Տարօնոյ յիշեալ Վիշապ քաղաքն՝ ըստ առաջին պատմաց մերոց՝ ի Հնդկաց եկած զաղթականներէն այնպէս կոչուած էր, Վաղարշակայ ժամանակ, իրենց հայրենի վիշապ չաստուծոյն անուամբ. (մանաւանդ եթէ Վիշուի հետ այլ յարնչութիւն ունի), զոր Հայք Օձ կոչեցին. և հիմայ՝ թէ և տեղն յայտնի է՝ բայց բոլորովին աւերեալ և ջրասող: — Տիգրանի օղաչու վիշապն՝ յիշեցրնէ փոթորիկէ ձեւացեալ Զինամբ վիշապ հանդէս. (տես եր. 65—6, որոյ մոլորական հաւատքը տասնուվեց զար ետքը՝ բրիտոնէութեան յառաջացեալ ժամանակ այլ՝ (զուգէ և ինչուան հիմայ), կայր մեր ռամկաց մէջ. որոց խրատէր Սարկաւազ վարդապետ ի սկիզբն ԺԲ դարու, թէ մի՛ « Առասպելական » ստութեանն ունին գնել, և հաւատալ մի՛ » երբեք յանձն առնուցուս վիշապ զնա ա » նուանողաց »: — Սովորութիւն էր և գէնքերը վիշապաց արեան մէջ մխել, որպէս զի վէրքերնին անբժշկելի ըլլայ, զայս սովորելով վերոյիշեալ Հերակլեայ բազմազուլի Հիւրային արեամբ ըրածէն. մեր Ա. Արշա-

կայ նիզակն այլ այսպէս էր, կ'ըսէին, զոր քարէ արձանի մէջ զարկաւ մտուց, և սաշտեւի ըրաւ Պոնտացւոյ: Դաշանց թղթոյ հընարող հեղինակն այլ՝ Կոստանդիանոսի ձեռքով կ'ընծայէ Տրդատայ Վիշապաւոռիս նիզակներ:

Մնահաւատ երդմնեցուցական զրուածոց մէջ դատուի բան մի՝ « Ընդդէմ 666 ազգ » Օձից, զազանաց, սողնոց, զեռնոց՝ որ » զեռան ի վերայ երկրի, որք հարկանեն և » տկարացուցանեն զմարդիկ » . և անուամբ այլ յիշուին շատ տեսակ օձեր, ստոյգ և անստոյգ. « Իժն Սաղաւարդեայ (Սալամանդր), » որ զմահաբեր զեղն ի յաջոյ ծնօտն ունի » . Օձն Առդէ? որ է 12 զլխեան և 4 շիւս վեան կամ 4 կլաւեան, այսինքն չորս կզակ կամ ցուկ ունեցող. Օձք՝ Ագռաւատես. Երկնահայեաց. Օձն « Լապստակալազ, որ զա » կունթ ակն ի զլուխն ունի » . — Օձն Արեգակնահայեաց. — Օձն բռնուն. — Օձն Խորխոռ. — Օձն « Բքձող, որ ի հարիւր տա » ըին ակն մարդոյ չտեսնէ զնա, վիշապանայ, » և է 12 զլխէն և կլամեն. — Օձն Մե » ծահառանչ, որ տասն տարի ոչ երեւի » մարդոյ, վիշապանայ », և այլն. — « Օձն » Ամպտես և Զիւնագոյն. — Իժն տըրտ-

» մագիւն. — Օձն Էդչիւրաւոր. — Օձն Կայ » ծակնատես. — Օձն Ամայիլ. — Օձն Մար » մնատես. — Օձն Մորմէնահայեաց. — Օձն » Կանաչ. Օձն Դեղիկ. — Օձն Արուեստա » շոր. Բաշաւոր. Տունաւոր, և այլն, և այլն:

Երդմնեցուցիչն Օձից անոնց հետ յիշեց նաեւ Սողուն և Զեռուն, որոց տեսակներն այլ յետոյ անուանէ, Պիծակ, Մեղոշ, Կարիճ և Կոր. յետինս թէ և նոյն կարիճն է, բայց յայսպիսի զիրոյ յաճախ այս անունով յիշուի, զուցէ և մեծութեամբ կամ ուրիշ յատկութեամբ այլ տարբերուի. ասոր համար կ'ըսէ. « Կորն՝ որ ելանէ ի թիւնից սատանայի, և » ինքն թագաւոր է ամենայն պիղծ զեռնոց որ » զեռան ի վերայ երկրի և հարկանեն զմար » զիկ » . և անոր ետեւէն շարէ Կոշրն, Մոշրն, Փողախն, « Խնիկն, Արիկն՝ որ ըզ » մահաղեղն բարձեալ ունին ի քիմն իւր... » Մանրողն՝ որ զմահաղեղն բարձեալ ունի » յաջոյ կզակն իւր » . — Խիթնատողն, և այլն: Ասոնց և այսպիսեաց թոյնն այլ բոյնն այլ թողլով հաւտացողին, մեզի աւելի փափաղելի էր ճանչնալ ինչ տեսակ միջառ կամ ճճի ըլլալին. զոնէ բնական պատմութեան այս մասն՝ բան մի շահէր:

Աւելի վերագատ կենդանեաց զառնալով,

յատուկ կարծիք և հաւատք բնծայուած զբա-
նեմք՝ մեր տանց ծանօթագոյն՝ և Շնորհալի
հայրապետին յիշած՝ տիկնայց պէս յուշիկ
բայրող և անոնց ոսկի բարձեբու վրայ բազ-
մնդ կառուռն. իրմէ դարերով հին հայրապետն
Յովհ. Խմատաւաւ, իր Պաւլիկեանց ժամա-
նակի շատ այլանդակ աղանդոց հետ՝ թուէ և
« զԿատուապաշտութիւն . . . կերակուր իւ-
» րեանց զկերակրոցն ապականիչս՝ աննելոյ
» աղաքաւ », այսինքն՝ մուկերը ջարդելնուն
համար, « Մկնորսակացն լինելով պաշտօնաւ-
մատոյց » : Բայց ե՛կ տես, որ այս որսացեալ
զգուելի ամենամուտ կենդանին այլ՝ թէ ոչ
ի պաշտօն առեալ ի Հայս, որպէս յԵզիպ-
տոս և առ Քանանացիս, ըստ պատմութեան
Ս. Գրոց, կերպով մի հեռի չէր ի սնտաի
հաւատոց, պէսպէս խորութեամբք Մկնակի՝
յամանս, և Մկնարածի, այսինքն, մուկէ
խածուած և մասամբ կերուած մաքուր նիւ-
թոց, որոց աւելորդ խտրութիւնն ինչուան հի-
մայ նշմարուի առ շատս ի ռամկաց. որոյ հա-
մար զրէր Ղազար Զահկեցի կաթողիկոսն.
« Անմաւոյնք կանայք ոմանք՝ ի տարին մի
» օր կիրակի պահեն, և մարմնական գործ բը-
» նաւին ոչ կատարեն, ասելով. Այսօր Մկրն-
» տօն է. եթէ մարմնական գործս ինչ առ-

» նեմք՝ զան Մկունք և կտրատեն զհան-
» զերձս մեր » : Աղթարաց մէջ այլ ոչ սա-
կաւ խտրական բան զրուած կայ մկանց կերա-
ծին և ըրածին :

Մուկէն և Մկնորսակէն վերջ կամ հետ՝
յիշեն միտք՝ յետնոյս ահարկուն և թշնամին,
մարդուս բարեկամը, Շոռն. սա շատ ազգաց
մէջ՝ մանաւանդ Էզիպտացւոց և Յունաց,
այլեւայլ կերպարանօք և անուամբք պատուած
և պաշտուած էր, յերկրի և յերկինս և ի
զօրիս. հօս եռազլուս Կերբեր անուամբք. ի
հաստատութեան երկնից՝ պայծառ աստեղօք՝
զորս տեսանք (եր. 125) և մեր Հայկին պարու
մէջ : Խմատաւաւն (Յովհան) Կատուապաշտից
համար կ'ըսէ, թէ այդ մուկութեամբք՝ « յայ-
» նոցիկ մղեալ խորխորատ՝ որք զԶի և զՇոռն
» ընտրեցին իւրեանց լինել աստուած » .
բայց չըսեր թէ Հայք այլ ընտրած և պաշ-
տած կամ պատուած ըլլան. մանաւանդ որ,
ինչպէս յիշեցինք՝ Հայկն իր թշնամիներն ա-
նարգելով՝ շուն կոչեց զանոնք, ըստ ազգային
աւանդութեան : — Իսկ Զիոյ նկատմամբ՝
որ և Երիվար կոչուի հայերէն, բաւական
պատիւ էր՝ մեր երկրին լաւ ընտիր ցեղ մի
ունենալն, զոր հարկի տեղ կ'ընդունէին եր-
բեմն մեր երկրին տիրող աշխարհակալք. և

աւելի պատիւ՝ դայն դարմանող բնիկ և ճար-
պիկ հեծեալքն և հեծեալգօրք։ Պատմաց և
վիպաց մէջ յիշուած Ձիոց զոյներն (Սպի-
տակ, Աշխետ, Ճարտոշէ Ճաւնիկէն, Սեւեւե
գեղեցիկ), քիչ մ'այլ աւելի բարձրացընեն այդ
յիրաւի չքնաղ կենդանոյ պատիւը։ Իսկ Ձիոց
զոհն առ չատուածս կամ առ իրենց տէրն
և հեծնողն՝ անոնց թաղման տաւեն, այլ ա-
ւելի բարձրացընէ ի կրօնականն. գուցէ ա-
ւելի եւս՝ ձիակերպ Գերեզմաններն, որք ին-
չուան հիմայ գտուին, նա և քրիստոնէից
վրայ։

Այս ձեւ գերեզմանաց հետ անհրաժեշտ
յիշուի աւելի յաճախեալ խոյակերպն, այս-
ինքն, Ոչխարի ձեւով, որ շատ կողմերում
կ'երեւին ի Հայս, մանաւանդ ԺԶ, ԺԷ դա-
րերում կանգնուածք, յայտ է թէ հեաւելելով
հնազունից, որոց տապանադիր կարդացուած
չէ կամ մեզի չէ ծանուցուած։ Այս ամե-
նապատուական կենդանին՝ որոյ դարմանն ա-
ռաջին ծնած մարդու արուեստն եղած էր,
(Խաշնադարմանութիւն), և շատ ազգաց մէջ
յարեւելս և յարեւմուտս զեռ առաջինն է,
մեր երկրին մէջ այլ ընտիր և առատ ցեղ
ունի, և զլիաւոր բերքերէն մէկն է, ինչ-
պէս յայտնի է, և Քրիստոսէ շատ դար ա-

ռաջ այլ վիպուած, և այն ատեններէն մին-
չեւ այժմու Քրդաց՝ օտար հովուաց այլ ար-
տատեղի եղած։ — Չատ ի նոյնաձեւ գերեզ-
մանաց՝ խոյն ուրիշ կերպով այլ նշանաւոր է
ազգային մտաց և յիշատակաց մէջ. ձեւովն
և յատկութեամբք, զոր յայտնեն՝ խոյաւնաչ
բառն՝ երազ վազելու հասնելու իմաստիւ՝ բայց
եւս առաւել՝ ճարտարապետութեան մէջ գործ-
ածուած խոյակ և խոյակապ, որ և Հոյա-
կապ, բացատրութեամբ բոլոր շինուածոյն և
առանձին մասանց, որպէս սեանց վերնա-
խարսխին մասն, որ սեփական կնիք է յո-
նիական ոճոյն. բայց թուի թէ ոչ միայն ի
զուլս սեան՝ այլ և ի մէջ կամարի՝ խոյի
զուլս դնելն ծանօթ էր Հայոց. զի և հին
բառգիրք մեր Հոյակապը՝ կամարակապ թարգ-
մանեն. որ հիմայ որ և է մեծագործ շի-
նուածոյ համար կ'ըսուի։ Էւ ոչ միայն շէնքի՝
այլ և ո'ր և է մեծագործութեան, և մեծա-
գործող և շինարար մարդու այլ՝ Հոյանոռն
կոչմամբ։ Չատնք յիշեցինք՝ խոյից կամ Ու-
խարի պաշտաման հաւանականութեան համար,
թողլով և նոյնանուն բնակութեան տեղիքը։

Այս կենդանոյ մերձաւորքն այլ, Այժ, Նո-
խազ, Քաղ, Քօշ, իրենց անունները լսեցը-
նեն շէն և անշէն տեղեաց վրայ, և զոհե-

րու փորձածուելով, եթէ աւելի կրօնական նը-
շան մի չկայ. ինչպէս ասոնցմով զուգուած կամ
խառնած մտացածին կենդանեաց, Վիշապա-
քաղ, Եղջերոշաքաղ, և այլն: Յետին անունս
սոսկ կամ անխառն Եղջերոշն յառաջ բերէ,
որոյ վաղելուն բաղձալն Սրտաշիտի՝ յիշեցինք
(Եր. 67): Սա աւելի հաւանօրէն նուիրական
կ'երեւի առ մերայինս, մանաւանդ՝ եթէ որ-
պէս առ Յոյնս՝ իրենց Անահայ այլ նուի-
րուած էր: Այժմեան Պայէզիտոյ բերդի մէջ,
որ հին ատեն Հայոց ամենէն շատ պաշտա-
ման տեղեաց կենդրոնում է, այս պատկե-
րեալ քարէ քանդակ մնացեր էր ինչուան մեր
օրերս. տեսնողն կրնայ դատել, թէ որչափ
որ այլաձեւ և առասպելեալ է այդ բազնի
մը, կեցած կենդանին (թերեւս առիւծէ և
զայլէ բաղադրեալ), դեռ եղջերուի էութիւնը
յայտնէ. և եթէ քանդակն աւելի անմաշ մնա-
լած ըլլար՝ այլ աւելի յայտնէր: Եթէ այդ
քանդակ պատկերն էր պատուած և պաշտուած
և եթէ իրեն կերպարանած շատուածը, միա-
պէս հեթանոսական կրօնից սպառնաց մի է: —
Մեր հին պատմիչ Զենովբայ զրոց մէկ օրի-
նակի մէջ գրուի, թէ Վաղարշակ՝ ի Հնդկաց
գաղթած Դեմետրի և Գիսանէի բնակութեան
տեղեր տուաւ ի Տարօն և յԱպահունիս,

» հանդերձ զիւաբնակ աշտեօքն և երկարա-
 » ծնօտ Աւարոսիւ... (և նոքա կանգնեցին)
 » կուռս ըստ պատկերին այնմիկ, զոր ի
 » Հնդկիս Վիշապ կոչէին » . ուսկից և քա-
 ղաքն այլ Վիշապ կոչեցաւ : Զգիտեմ ի՞նչ է
 այդ երկարածնօտ Աւարոսն . վիշապ, թէ այս
 քանդակի վրայ երեւցող երկայնացողով անա-
 սուն մի : Թողումք հետաքննաց ստուգել, և
 նախ այդ երկբայական անունը (Աւարոս), գուցէ
 հնդկերէն նշանակէ այս կամ այն կենդանի :

Թողումք զազաններն այլ՝ իրենց Աշիծ
 Թագաւորովն և Ինձով, որոց անուամբ տեղիք
 այլ կան ի Հայս, նա եւ յատուկ անուանք
 մարդկան, որպէս և ընտանի կենդանեաց (Ա-
 ուրծ, Ընձակ, Կորիւն, Եղնիկ, Յլիկ, Աւ-
 ջուկ, և այլն), և որք կարծիք կու տան՝ այդ
 կենդանեաց պատուէն առնուած՝ քան բար-
 քէն . վասն զի նախատական պիտի ըլլար
 զմարդիկ այդպէս անուանել, եթէ շատ ան-
 արգ համարուէին այդ չորքոտանիք և ոչ ազ-
 նուացեալ կարծեօք և առասպելօք : Յիշեմք
 միայն մէկը, որ տեսակաւ մի ընտանեաց
 կարգում է, և այլ տեսակաւ՝ ի վայրենեաց .
 այն է վայրի խոզն, որ Վարազ կոչուի առ
 մերս, Վիշրազ՝ առ Պարսս . շատ յատուկ
 անուանք մարդկան և յատկանիշ իրաց և աս-

տեղաց՝ բաւական հաւաստիք են այս կատաղի
 և անճոռնի զազանին այլ կրօնական շողորդ
 մ'ունենալուն . և թերեւս այս համարմամբ
 չամաչեցին մեր երկու կրօնից միջակիտին ա-
 պրող նախնիք՝ իրենց մեծ և երեւելի՝ յե-
 տոյ և սուրբ Թագաւորին այլ՝ քանի մ'օր՝
 անոր կերպարանքն ընծայել, փոխանակ աւելի
 բարոյական այլափոխութիւնը բացատրելու :
 Աւելի քան զյատուկ անուանս տեղեաց (Վա-
 րազ լեառն, Վարազաբլուր), և մարդկան (Վա-
 րազտորդատ, Վարազդատ, Վարազապուհ, Վա-
 րազվաղան, Վարազտիրոց, և այլն), նշանելի
 են մեծ, ընդարձակ, զօրաւոր իմաստով իրք .
 ինչպէս վարազաքեռ, վարազաւիղք, վարա-
 զապիտոց . և այլ աւելի նշանաւոր՝ վարա-
 զագիր կամ վարազնկարագիր մատուցի . ո-
 րոյ ձեւն՝ կնքուած գրոյն հաստատութեան ա-
 պահով նշան էր . արդեօք կնքոյ տառերն յա-
 տուկ ձեւ մ'ունէին, թէ մատանոյն վրայ
 վարազու կերպարանք կամ զլուսն քանդակած
 է, չեմք կարող որոշակի ըսել . բայց ետքինն
 աւելի հաւանական է . գուցէ եւս աւելի՝ մա-
 տանոյն և կնքոյն մեծութիւնը նշանակել,
 ինչպէս որ հիմայ այլ Թագաւորք և տէրու-
 թիւնք մեծ և փոքր կնիք ունին, և մեծովն՝
 մեծ խնդիրները կամ մեծերու հետ թղթա-

կցութիւնը կնքեն : Հելլենական զիցաբանութեան մէջ շատ յիշատակներ կան Վարազի՝ այլեւայլ դից և զիւցազանց հետ . անհրաժեշտ կ'երեւի Հայոց այլ զիցական վարազ մ'ունենալն , երբ յիշեմք որ ինչպէս Տրդատ՝ Տիրի տուրք է , Միհրդատ Միհր չաստուծոյ , այսպէս Վարազդասն այլ Վարազի տուրք , (որպէս և ի սուրբ կրօնս մեր Սասունածատուր , Բրիստոտոստուր , Խաչատուր) : Գուցէ և յիշելն Տիր և Վարազ՝ շատ հեռի չըլլան իրարմէ , զի ըստ Պարսից՝ Հրատ մոլորակի՝ որ է Արէս զիցաբանից՝ նշանն էր Վարազ . Տիր այլ , ինչպէս պիտի տեսնեմք յետոյ՝ զպլութեան չաստուած էր , ոչ անմասն յ'արիութենէ ¹ :

Յետ ջրային և ցամաքային կենդանեաց՝ եթէ օդոյ մէջ շրջողներուն հետ այլ ուղեներ թափառիլ , շատ մանր քննութեանց կարօտիմք , և ոչ շատ հաստատ : Հայոց համազգային և արքունի զօրազնդից և պաշտօ-

1. Թերեւս աւելորդ չըլլայ յիշատակ մ'այլ՝ Նիկ . Գամասկացւոյ հատուկտիր Կեսարու վարուց մէջ Լուի Օւթթագ զիւցական անուն մի , որ՝ ըստ իրեն ըսածին՝ նշանակէ Ագաթանկելոս , այսինքն՝ Բարի հրեշտակ . հմուտ հնգկազէտ ոմն՝ համարի ասոնց Հռչարսա կոչածը , բարեացաբեր կամ երանարբեր նշանակութեամբ :

նէից մէջ կային այլեւայլ հաւեղինաց պատկերօք զօշակիրք , ինչպէս Աղաւնի , Բագի , Արծոռի , և այլն . և ամբողջ ազգատոհմք Հաւոռնիք կամ Հաւոռնիք . բայց թէ սոսկ նշան մ'էին այդոնք՝ թէ կրօնական զաղափարք , չեմք կրնաք վճռել . միայն հաւանական է Արծրունեաց զԱրծիւ պատուելն , եթէ արդարեւ ըստ աւանդութեան՝ Ասորեստանեաց սերունդք կամ խառնուրդք են , զոնէ իրենց նահապետներն , որոյ Ս . Գիրք այլ կ'երաշխաւորեն , Սենեքերիմ թագաւորը սպաննող որդւոց ի Հայս փախուստը յիշելով . ասոնց ազգին չաստուածներէն մէկն կոչուէր Նեսրաք կամ Նեսրոք ¹ , որոյ զիմաց՝ իր 185,000 զօրքով բանակը կորսընցընող թագաւորն երկրպագելու աստեն՝ կեանքն այլ կորոյս . հայրասպանքն՝ իրենց կողոպտած ընչից հետ՝ թէ ոչ նոյն՝ այլ ուրիշ արծիւ-զից պատկեր այլ բերին ի Հայս , ուր և պաշտուեցաւ իրենց ժառանգած կողմերում : Այս է հաւանօրէն Արծրունեաց ցեղին անուան պատճառը , զոր իրենց պատմիչն թովման հետաքններ է ի Ժ Կարու , յետ Խորենացւոյ : — Ուրիշ կողմանէ՝ անյարմար չէ որ

1. Արաբերէն այլ Նեսր կոչուի Արծիւն կամ Անգղն :

երբ չորքոտանեաց թագաւոր անուանեալ Առիւծն ի պատուի էր ի ցամաքի, օրոց մէջ այլ թուղղաց թագաւոր Արծին՝ պատուած ըլլայ. մանաւանդ եթէ ինչպէս Յունաց Զեւսի՝ այսպէս այլ Հայոց Արամազդայ նուիրուած և այնոր ձեռաց լրայ հանգչած էր հայկական ոչ աննշան Արծին. որոյ այլեւայլ տեսակք յիշուին մեր լեզուաւ, Գետարծուի, Յըրտարծուի, Քաջարծուի. — Քան զայն մեծ իր այլեւայլ տեսակօք (որպէս Պաշկուն, Լաշհաւ, Քարքազ ¹), Անգղն այլ իր պատին և կրօնական յիշատակն ունեցած երեւի՝ Անգեղտան մեծ ցեղին և նախարարին անունէն զուշակելով: Այս ծանօթ և երեւելի կենդանիներէն ետեւ՝ կ'արժէ արդեօք փոքրիկ միջատ մ'այլ յիշել, որ մեծամեծ անուններ ունի, Ոսկի Եզնակ, Ատոռածոյ Եզնակ, և առասպելական նշան մ'ընծայէ. ի բժշկական բառս Գալիենոսի, Ճիճի բռնաւոր կոչուի.

1. Արաբերէն անուն է Անգեղ, բայց այսպէս գրուի յԱղթարս մեր. և ի գարնան երեւնալու օրն այլ նշանակուի 'ի 15 մարտի. « Այսօր Քարքազն ի Հոռմանց երկիրն գայ »: Տեղ մ'այլ՝ իբրեւ պատկերի կամ երազի մէջ տեսնելով, « Երկու մարդ ի Քարքազն են հեծեր, և զթեւն ի մէկմէկի շիկն են ձգեր »:

Միսիթար Գոշի Կ. առաին յայտնէ թունաւոր ըլլալը:

Հայոց երկրի թուշնաբանութիւնն՝ թէ իրօք և թէ անուամբք կըրնայ հարուատ ըսուիլ, և կրօնական ու պատմական նշանակաւ հետաքննելիք են՝ Արտաշազդահաւն, Ապռեկն, Բարեծոռն, Բրդուն, Գոշրգոշրն, Իշտրմոշն, Լժեղծէն, Կատիսակոշն, Կովկորոշսիկն, Կովացոշն, Յովհաննահաւն, Սանդրաբոբոն, և այլն. զորս՝ մեր այս գործոյ նպատակաւ ճանչնալու համար՝ մեղի այլ զօրաւոր թեւեր պէտք էին:

ՎԻՇԱՊ . ՎԻՐԱԳ . ՎԻՇԱՊԱՔԱՂ . ԵՂՋԵՐՈՒՄՔԱՂ . ԱՌԼԷՋ .
 ՀԱՄԲԱՐՈՒ . ՇԱՀԱՊԵՏՔ , ՇՈՒՈՏ , ՇԱՒԱՋ , ՊԱՅՔ , ՊԱՐԻԿՔ ,
 ՅՈՒՇԿԱՊԱՐԻԿՔ , ՃԻՒԱՂՔ .

Հրէշ կոչուին մեր լեզուաւ յատկապէս
 կենդանական արարածք, որք կամ իրենց ծա-
 նօթ բնականէն դուրս կերպարանք մի ունին՝
 մեծութեամբ կամ փոքրութեամբ, կամ անդա-
 մնց այլաձեւութեամբ, և կամ տարբեր տե-
 սակ կենդանեաց խառնուրդ են. և կամ եւս՝
 կէս անբան և կէս բանական կենդանակերպ :
 Եթէ՝ ո՛ր և է պատճառաւ կենդանեաց պաշ-
 տօն ծագած է, մարդկան երեւակայութիւնն
 պատճառներն աճեցուցած է անոնց վրայ. և
 զի երեւակայութեան չափ և կանոն չկայ,
 զիւրին էր և է Հրէշից ստեղծումն ի միտս,
 մանաւանդ ուր բնութեան սովորական չափէն
 և ձեւէն դուրս կենդանի մի տեսնուի, կամ
 օտար երկրի և անծանօթ բան մի լուի : Շատ
 հեթանոսաց մէջ կար ուրիշ պատճառ մ'այլ
 կենդանեաց և հրէշից պաշտաման. — Հո-

գէփոխութեան հաւատքն. իբրու թէ հոգիք
 մարդկան յետ մահու՝ ոչ միայն ուրիշ մար-
 գու հոգի կ'ըլլան, այլ և կենդանեաց, կամ
 որ նոյն է՝ փոխուին ի կենդանիս : Այս ա-
 դանդն չի յիշուիր մեր ազգի մէջ, այլ պէս-
 պէս Հրէշից հաւատք՝ քրիստոնէութենէ վերջ
 այլ երեւած են, և զեռ նշմարուին : Ոչ
 միայն երեւակայեալ ձեւաւոր Հրէշք համա-
 րուած են, այլ կան եւս՝ որոց՝ երեւակայու-
 թիւնն չէ կըրցած որոշ կերպարանք մի տալ,
 և մտօք կ'ըմբռնուին իբրեւ ոգիք և զօրու-
 թիւնք, անտեսանելի ազգիչք : — Ամենայն
 սնտոի հաւատոց մէկ զլիաւոր պատճառն՝ տե-
 սանք ի սկզբան՝ վախը, որ շատ աւելի ազ-
 րած է Հրէշից հաւատոյ մասին. այսինքն,
 Հրէշք՝ ընդհանրապէս ահարկու և վնասակար
 բաներ են. միայն մարդակերպից մէջ բա-
 րերարք և բարեբարոյք այլ կարծուած են,
 զորս յիշենք յետ պարզ անբան հրէշից :

Ինչպէս պաշտեցեալ կենդանեաց մէջ նախ
 Օձն յիշուեցաւ, Հրէշից մէջ այլ Օձն և Վի-
 շապն առաջնութիւն մի ցուցընեն. միթէ զը-
 րախտի՞ Օձին, սատանայի և Էւայի հեռաւոր
 յիշատակօք, որք շատ ազգաց սկզբնական ա-
 ւանդութեանց մէջ գտուին : Գուցէ այս թե-
 թեւ կարծեաց թեթեւ կշիռ մ'այլ տայ Վի-

րագն. որ սովորաբար կատաղի և անճոռնի (զազան) նշանակէ, բայց երբեմն գոյականաւ պէս այլ զազանակերպ էակ մի կարծել տայ. թէ զուտ հայերէն անուն ըլլար՝ կըրնայինք քննել, թէ Վիշ-ապի պէս Վիշ-ագ բարձրութիւն մի չըլլայ, Վիշը համարելով վիհ, վասն զի սա Վիշը այլ գրուի: Բայց հին օտար լեզուաց մէջ այլ կայ այսպիսի անուն և մերձաւոր իմաստ. առ Հնդկս՝ Ուշրակ նշանակէ մեծ անճոռնի օձ, ինչպէս մեր լեզուաւ այլ. առ Լատինս՝ Ուշրագ, Uragus կոչուէր իրենց զծոխոց չաստուածն Պլուտոն, թերեւս՝ urere այրել բառին իմաստիւ. զարձեալ Վիշագ՝ Virago կոչէին վիթխարի՝ այրասիրտ կինը. ընդ հակառակն Virgo (Վիշրգո) զկոյս. ըստ Հնդկաց այլ Վիշրաճա նշանակէ թէ կոյս և թէ առաջին կոյսն (Եւա). զիւցագն և մեծ զօրութիւնն այլ Վիշա կոչեն սոքա: — Մեր նախնի Հայոց և Հնդկաց լեզուք, ըստ այժմու լեզուագիտաց՝ բոյրք են, կրօնական շատ իմաստներ այլ՝

1. Գրեչս այս բառը գրելու ատեն՝ միտքս դրդեց, թէ արդեօք Վիշրաճի այլ հրէշ մի չէր նշանակեր, առասպելեալ և բաղադրեալ ի վիշ և խար կենդանեաց, որ են այժեամբ և էլ:

համաձայն. ուստի կ'ընդունիմք Վիշագն այլ նշանակիչ Վիշապի:

Այս մեծ սողունը յիշեցինք ի կարգի բնական կենդանեաց պաշտուած. եւս առաւել պաշտելի կամ խորշելի էր հրէշ Վիշապն, որ ի միտս կամ առ աչս սնահաւատ Հայոց՝ թուէր ըստ Եզնրկայ՝ « կեղծս ի կեղծս լինել » . այսինքն, երբեմն օձաձեւ կ'երեւէր, երբեմն մարդակերպ. երբեմն երկրիս վրայ, երբեմն այլ թեւաւորեալ վերանայր յօղս, և թերեւս մրդիելով զայն՝ պատճառէր նախայիշեալ Վիշապ հանելը (153). ցամաքի վրայ այլ մեծ վնաս կ'ընէր, արտորէից բերքը և հունձը յափշտակելով, և իրեն պէս կարծիական գրաստուց շալկելով՝ աներեւոյթ կ'ընէր. վախկոտ մշակք այլ զանոնք վախցընելու համար՝ կա՛լ կա՛լ պոռային. զորս ծաղրելով կ'ըսէ Եզնրիկ. « Վիշապն՝ որ ինքն զըրաւս է, այնու զի անասուն և անխօսուն է, » զիմօրդ որ ինքն գրաստ է՝ զայլ գրաստ » վարիցէ... ի զուր է կա՛լ կա՛լ ասել ումք » ի կալս, և ոչ Ա՛ռ ա՛ռ »:

Բայց կ'երեւի թէ վիշապքն երբեմն ուրիշ գրաստ չգտնելով՝ իրենք ի ջորի և ուղտ փոխուէին: Այս այլանդակ կարծիք ոչ միայն Ե զարու մէջ կար առ մերայինս, այլ և

Ե՛ր Գարուն՝ վահրամ վ. գրէր առ Հե-
թում թագաւոր նմանապէս, միայն փոխա-
նակ արտորէից բերոց՝ վիշապք կովերու վրայ
կայչելով կաթերնին ծծէին. նոյնպէս այլ լսեր
էր, թէ « ցոլով մարդիկ տեսեալ են զի
» վիշապ վերանայր յերկրէ յերկինս » : Թե-
րեւս այս օգերեայթ յիշեալ ձկնամբը նշա-
նակէ. որոյ նման մութ կերպով մի գրէ
դարձեալ մեր Էզնիկն. « Եւս, եթէ բառ-
» նայցի ի վեր՝ այնպիսի վիշապն, ոչ եթէ
» Եզաւքք ինչ անուանելովք, այլ ծածուկ զօ-
» բութեամբ իւրք յԱստուծոյ հրամանէ. զի
» մի՛ շողին՝ մարդոյ կամ անասնոյ մեղան-
» չիցէ » : Արդեօք նախայիշեալ գրաստնե՞րն
են այս եզինք, եթէ այլ ինչ առասպել :

Ուրիշ ազգաց մէջ այլ գտուին այսպիսի բեր-
քերու և համբարաց գող հրէշից յիշատակք.
ինչպէս, հին Գերմանացոց Ernstebock ե-
րեւակայեալն, որ նշանակէ Հնձաբաղ, այս-
ինքն հունձեր գողցող Քաղ կամ Նոխաղ,
(և ոչ քաղող հնձոց) : — Այսպէս այլ կրը-
նայ իմացուիլ և առ մեզ Վիշապաքաղ բա-
ղալրեալ հրէշն, որոյ պաշտօնն ի Հնդկաց
մտած էր ի Հայս, և ըստ Ագաթանգեղի՝
մերոց եօթն գլխաւոր չաստուածոց պաշտօնէն
ետեւ, էր « Ութերորդ պաշտօնն հոշակեալ ա-

» նուանեալն Վիշապաքաղն Վահագնի ի Յաշ-
» տից տեղիս թագաւորացն Հայոց Մեծաց, ի
» սնարս լերինն Քարբեայ », զոր ջնջեց Ս.
Հռոտուրիչն. թէ և հասարակօրէն այս անուան-
քաղը՝ բուն քաղել ժողովել համարուի, այս-
ինքն օձերը ջնջել, կամ վիշապը սպաննել,
ինչպէս բրած էր Յունաց Վահագն՝ Հերակ-
լէս. յունարէն Ագաթանգեղն այլ այս բառս
գրած է Δρακοντοπνιχτος, յորմէ լատինն
Draconum suffocator, որ է՝ վիշապահեղ-
ձոց :

Եթէ այս տեղ Վահագն էր վիշապաքաղն,
սակայն Քաղ կենդանի առասպելեալ երեւի
շատ տեղ, թուի թէ իր բուն և երազ բը-
նաւորութեանն համար, և զուգուած ոչ միայն
վիշապի հետ, այլ և ուրիշ կենդանեաց, որ-
պէս, Էդէքոռաքաղն և Վիշապաքաղն Քաղ :
Յետինս թուի բաղադրեալ յերկից. գլուխն
Քաղի, մարմինն և ձիւրանքն Առիւծու, տուտն
Վիշապի. և կամ ըստ Քիւմեսի Յունաց՝
գլուխն առիւծու, մարմինն Քաղի, տուտն
վիշապի. այս յոյն անուամբ գրէ Ս. Ռսկի-
բերան (ի Կողոսացոց մեկն. տպ. Ա, 602)
զոր մեր նախնիք թարգմանեն այսպէս.
« ԶԶիացոռլսն՝ ի քմաց ստեղծանեն և զՔի-
» մառսն, այսինքն՝ որ զՎիշապառիւծ Քաղան

» համբաւեն, և զայլսն նոյնպիսիս՝ Վիշապ-
 » ոտոռնս. և զոր Սկիշդան անուանեն՝ որ
 » թարգմանի Ապոռք, (այս տեղ կ'աւելցընէ
 մեր թարգմանիչն). որպէս և Հայք Ծովա-
 » ցոռս իմն և Վիշապս մարդակերպս և
 » Պայս և Առլեզս համբաւեն » : Քանի մի
 տող յետոյ զարձեալ յիշուն Չիացուքն,
 Ապուքն և Վիշապառիւծքն Քաղքն. որով
 հաստատուի թէ Հայոց երեւակայեալն քիչ
 մի տարբեր էր ի Քիմեոէ, և աւելի տար-
 բեր մէկայլքն, զորս պիտի յիշեմք յետոյ :

Վիշապաքաղ .

Մեր Օրացուցից մէջ Դեկտեմբեր ամսոյ կեն-
 ղանակերպն՝ կերպով մի ամեն տարի ներ-
 կայացընէ մեզ այս Վիշապաքաղը կամ Վի-
 շապառիւծն Քաղը: — Վիշապներէն հեռա-
 նալու ատեն յիշենք մէկ երկու ծանօթ և
 անծանօթ հրէշախառն կենդանիներ այլ, որ
 զրուած են Յովսիմիոսի առասպելեալ պատ-
 մութեան մէջ, իբրեւ ամայի տեղեր զանուղ

« Օձք և Վիշապք և Պիժակք... հանդիպի
 » քեզ Չորն Խեխմորքին, և Սիւկոդին և
 » Հիդրայն և Շոռնք երեքգլխեանք » :

Թէպէտ և հօրագոյն կ'երեւի Վիշապա-
 քաղն ի կարծիս, բայց աւելի յաճախ կամ
 հասարակաց ծանօթ թուի Եղջերոռքաղն,
 որ համարուէր « Կենդանի՝ որ յԵղջերուէ և
 » ի Քաղէ է, կամ կէսն Եղջերուի և կէս
 » Քաղի », կամ Քօշի, ինչպէս զրէ Սահ-
 մանաց զրոց մեկնիչն, և կ'աւելցընէ, « բայց
 ոչ է » : Ի խօսս սովորաբար այս բառս նշա-
 նակէ չեղած և չըլլալու անհեղեղ երեւակայա-
 կան բան մի, որոյ տեղ արեւմտեայք Քի-
 մեո, քիմեական կ'ըսեն, Chimère, Chi-
 mérique. բայց նոյն մեր բառս այլ ունին
 իրենց լեզուով. Յ. Τραγέλαφος, Tragela-
 phus, միայն կենդանեաց անուանն հակա-
 շար են : Այս անունը Ս. Գրոց մէջ (Բ. Օ-
 ըէնք, ԺԳ, 5) զրեն անոնք, ուր մեր
 թարգմանութեան մէջ մէկ երկու աւելի ա-
 նուն կայ, և հաւանօրէն այս Եղջերուաքաղի
 տեղ՝ մերոց զրածն է Խաղքոռք, որ ըստ
 պարսիկ բառից թարգմանուի եղայծեամբն : Չգի-
 տեմ ի՞նչ աւանդութեամբ մեր նոր բանասէր
 մի՞ զԵղջերուաքաղս՝ հայկական զիցուհեաց հե-
 տեւող և սպասաւոր համարի, իբր նաթիշտս :

Հրէշացեալ Քաղի կարծիքն այնքան արմատացեալ էր առ մերայինս, որ գուցէ գետ խլուած չէ ի մտաց. զոնէ անցեալ դարու վարդապետ մի գրէր մեր մամբրու համար, թէ « Համբաւ հանեն, եթէ տանն՝ Դիւազ » Քօշ է վայր եկել. մեծամեծ զօնդայ ? » (ուտելիք) զատ շինեն, տներումն դնեն, որ » դեւքն ուտեն. տանտէրն երթեալ տսէ. » Բարեաւ եկայք, զինչ կամիք արարէք, մեզ » մի՛ տաք փասս » :

Քաղէն վերջ Յլոյ խառնուրդ հրէշք յիշուին, ինչպէս Ոսկիբերանի թարգմանութեան մէջ տեսածնիս, Չխացոշ և Ծովացոշ. կայ և Իշացոշ և Եզնախոշ. սակայն թարգմանութեանց մէջ դանուելով այս անուանք՝ օտարածին երեւին. միայն Ծովացոշը Հայոց մրտացածին կ'ընծայէ հայ թարգմանիչն. Եզնիկ այլ կ'ըսէ. « Ծովացուլն՝ զոր ի Կովե ելեալ ասեն » . յարմարագոյն թուէր ի ծովե կարդալ և ոչ ի Կովե. բայց դարձեալ կ'ըսէ. « Մին ասէ, թէ ի մերում գեօղ Ծովացուլ » զԿով զօրծեաց, և զգոյնն հանապաղ մեք » ամենեքեան լսեմք » . առջի լսածին համեմատ պէտք էր ըսել, թէ Կով զՉխացուլ զօրծեաց. թէպէտ այնչափ սուտ մին՝ որչափ միւսն. բայց եթէ Հայոց երկրին լճերուն մէջ մեծամեծ ձկունք ըլլան :

Վերոյիշեալ թարգմանչին՝ Եզնիկան, Խորենացոյ և այլոց շատից յիշած՝ Հայոց ամենէն աւելի նշանաւոր հրէշ կենդանին՝ է Աւել կամ Յարալեզ, Արալեզ, քիչ շատ տարբերութեամբ գրուած, բայց ըստ իւրաքանչիւր գրուածին համեմատ մեկնուած : Աւելզն՝ իբր առող և լզող. Յարալեզն՝ իբր յար (միշտ) լիզող. Արալեզն՝ լիզող զԱրայ¹. վասն զի նախ մեր Արայ գեղեցիկ նահապետի աւանդութեան մէջ յիշուի, թէ երբ մեռաւ նա ի պատերազմին ընդդէմ իր չըսիրուած սիրողին Շամիրամայ, սա վախճալով Հայոց վրէժխնդրութենէն՝ համբաւեց, թէ իր շունբերան չաստուածքն լզելով Արայի վերքերը՝ ողջացուցին. և այսոր յիշատակ՝ « կանգ » նէ և նոր իմն պատկեր դիւաց, և մեծապէս » զօհիւք պատուէ, ցուցանելով ամենեցուն, » իբր թէ այս զօրութիւն աստուածոց կեն » » զանացուցին զԱրայ » : — Յետոյ ի՞նչ

1. Խորթ կ'երեւի ուրիշ մէկու մի կարծիքն այլ, թէ Աւելալեզ ըսելու էր, իբր լիզող առանց, քաջ պատերազմողաց, նոյնպէս և Չրուպետի շփոթութիւնն, որ փռանկերէն թիք Thik գրէ Շամիրամայ չաստուածները (գիք), և ստուգարանէ՝ Քրօնող, ceux qui suent, և նոյն համարի ընդ Աւելզս :

եղաւ նա, ո՛վ աղճատեալ: — Սահմանաց
գրոց լուծիչն՝ քիչ մ'աւելի պարզելով՝ գրէ.
» Ստաբանեաց այսպէս ասելով, թէ աս-
» տուածքն շնորհեցին մեզ Կենդանիս ունեւ,
» որք լիզեալ զԱրա կենդանացուցին, լցուցա-
» նելով զփափագ մեր. անդուստ սկսեալ ասեն
» զօլ կենդանի Յարալէզ »: — Յարմարազոյն
է այսպէս լղոզէն համարիլ զանուն հրէշին՝
քան լղուողէն. թէ ստոյգ և թէ անստոյգ՝
Արայի անունն՝ իրեն քաշէ զկարծիս: Շա-
միրամայ շնորհուած կենդանիք իրեն ոչ ան-
պատշաճ շունք են, որոց լղոզութիւնն ամենուն
յայտնի է. նախնիք այլ շունէ ձեւացած կ'ը-
սէին զԱռլէզն, կամ շնակերպ, շնախառն: —
Վտնական վարդապետ Յարալէզ կոչէ և հա-
մարի մեր ուրիշ և նորագոյն առասպելաւանդ
Թազաւորի մի՝ Արտաւազդայ՝ երկու Շուներն,
« Սեաւ և Սպիտակ, որ յար լեզուն զկապանս
» նորա »: Ինչ կերպարանք այլ ունէր՝ Առ-
լէզի գործն այս էր, որ « Յորժամ վիրաւոր
» որ անկեալ ի պատերազմի զնիցի, լիզիցէ և
» ողջացուցանիցէ »: — Եթէ ստոյգ է պատ-
մածն Բուզանդայ (Ե, 1, 2), նա և ի Դ. դա-
րու քրիստոնէութեան, երբ քաջն Մուշեղ
Մամիկոնեան սպանուեցաւ, « Ոչ հաւատային
» ընտանիք նորա մահու նորա. . կէսք յառնե-

» լոյ նմա ակն ունէին. մինչեւ զզլութն ան-
» զէն ի կոճեղն կարեալ՝ կցեցին, և հա-
» նին եզին ի տանիսն աշտարակի միոյ. ա-
» սէին, զի վասն զի այր քաջ էր՝ Առլէզք
» իջանեն և յարուցանեն զնա »: Դար մի
վերջը պարզամիտ ռամիկն Հայոց կու հաւա-
տար, թէ եղած ըլլան Առլէզք իրենց նախ-
նեաց ատեն, բայց անոնց հաւատոց հետ ան-
երեւութացեր են: Բայց այս հայկական ա-
ւանդութիւնն պատուաւոր կերպով մի պահուած
և պատուած է, քիչ մի այլափոխութեամբ, հին
աշխարհի ամենէն խոհական և վայելչագէր հե-
ղինակի քով, Պղատոնի, ինչպէս պիտի տես-
նեմք յետոյ: — Վահրամ Վ. իր Հարցմ. և
պատասխանեաց մէջ՝ զուգէ զՅուշկապարիկ
ընդ Համբարուի, երկուքն այլ միայն անուն
են ըսելով. « Է կենդանի մի, որ յար լեզու
» զմեռեալան և կենդանանան, և կոչի Յա-
» ռալէզ »:

Յիշենք հիմայ այդ երկրորդ նշանաւոր հայ-
կական հրէշն այլ. Համբարու. որոյ կերպա-
րանքն անծանօթ է, այլ յիշատակութենէն ի
Ս. Գիրս կ'իմացուի՝ որ անապատ ամայի տե-
ղեաց մէջ գտուող կամ կարծուած կենդանոյ
մի նման էր. բայց աւելի երեւակայեալ քան
բնական, և ոչ այլ ամենուն կարծեաց հա-

մեմատ. ինչպէս յայտնուի Ս. Գրոց այլեայլ
 թարգմանութեանց մէջ՝ այլեւայլ նմանողու-
 թեամբք. մեր մեկնիչք (Մխ. Գոշ, ի Մեկն.
 Երեմ., Գեորգ Սկեւուացի ի Մեկն. Եսայ.
 (ԺԳ, 21. 1Դ, 13). Ս. Ոսկիբերանի հետ,
 Համբարուք՝ միայն անուն են, իրօք չկան կ'ը-
 սեն, կ'անցնին. հին մեկնիչն Յովբայ Իսաի-
 քիոս՝ ըստ հայերէն թարգմանութեան կ'ըսէ.
 » ԶՀամբարու՝ այլք Յուշկապարիկ թարգմա-
 » նեցին. և համբաւ է վասն սորա՝ թէ ծու-
 » վային կենդանի է, ի միջոյն ի վայր
 » ձուկն, և ի վեր՝ կնոջ կերպարան. և այն-
 » քան քաղցրաձայն՝ զի պակնուն լողէն »,
 և այլն. այս նկարագիրն Sirene ըսուած
 հրէշից յարմարի. բայց Յովբայ զինքն անոր
 եղբայր կոչած Համբարուն, Եսայեայ յիշածն
 (1Դ, 13) ընդ « Գազանք անապատի, Համ-
 » բարուք և Դատերք Զայլամանց », ցամաքային
 և ոչ ծովային էակ ցուցնեն, միանգամայն
 և իզական սեռի և կերպարանաւ. վասն զի
 ինչպէս այս տեղ Եսայի՝ Զայլամանց զատերք
 յիշէ, ուրիշ մարգարէք այլ (Մեքիա, Ա.
 18, Երեմ. Ծ, 39), առաջինն՝ Վիշապն
 այլ Համբարեաց հետ մէկ տեղ յիշէ. « Ա-
 » բացէ կոծ իբրեւ զՎիշապաց, և սուպ իբրեւ
 » գրատերաց Համբարեաց ». անապատի մէջ

ողբաձայն ճուացող թռչնոց և լալկան կանանց
 ձայնն միանգամայն խառնեն՝ այսպիսի բանք,
 որով և լալկաններու կերպարանքն : Յոյնն
 Սիրենես Σειρηνες զրէ զՀամբարուս մեր. Լա-
 տին թարգմանութիւնն միշտ Զայլամն, Stru-
 thion, կ'զրէ Համբարուի տեղ. անկէ փո-
 խուած նոր լեզուք՝ նոյնպէս, երբեմն այլ Բու,
 Կարապ, կամ առանց յատկութեան՝ ճչաձայն
 և դաժան թռչուն (Oiseaux lugubres կամ
 sinistres). Անգղիացի թարգմանք համարին՝
 թէ երբայերէն Լիլիթ և Քիպպոզ բառերն
 նշանակեն բուերու տեսակներ : Մեր՝ մար-
 գարէից հնագոյն մեկնիչն Դաւիթ քահա-
 նայ (ԺԲ գարու), համարի ըստ կարծեաց՝
 « Գեւո հերաւորս, խոզանեալք և աշանա-
 » կամազք. և թէ զազանք ինչ և թռչունք
 » են յանապատի, սակաւուց տեսեալ և ան-
 » ծանօթ յոլովից » : Սա այլ այդ զիւակերպ
 հրէշից խոկած և ցցուած մազերով՝ կանացի
 կերպարանք կ'ընծայէ : Իսկ մեր հնագոյն յի-
 շող հեղինակն՝ Եզնիկ, իրական կենդանի
 համարի, վասն զի կ'ըսէ. « Համբարուաց
 » ծնունդք զոն և մեռանին » : Ուրիշ անանուն
 զրող մի և հին բառկրք՝ մողիսաձեւ կեն-
 դանի ցուցնեն, ըսելով : « Համբարու՝ Քա-
 » յաքոշն է. ի նմանէ ծնեալն՝ եթէ ի ցա-

» մաքի ծնանի՝ Քարթուշ կոչի, և եթէ ի
» ջուրս ծնանի՝ Կոկորդիլոս կոչի » : Յայս է
որ այս անձոնի երկեկից կենդանին այլ մա-
ղիզաց ցեղէն է ըստ բնաբանից . — (աղէկ
զոյգ, կամ՝ քոյր և եղբայր, Զայլամունք և
Տիառունք, Կոկորդիլոսք) . որոց տեղ մեր վե-
րոյիշեալ գրողն (Դաւիթ) տեղ մ'այլ կ'ըսէ
լոկ, « Համբարուս և Դստերս Վաշրենեաց » :

Ինչ որ ըլլան ասոնք՝ մեր հին Հայոց ճանշ-
ցած Համբարուն չեն յայտներ, զոր հարկ էր
իր անունէն ստուգել, և զայս չեմք կրնար .
որովհետեւ հաւանական չէ հաւքար բառին
ծագումն՝ ըստ հիմայ գործածուած իմաստին .
զի հիներէն ոչ ոք յիշած է թէ Վիշապա-
քաղի պէս սա այլ համբարներ գոյնայ, կամ
ընդ հակառակն՝ պահպանէ զհամբարս, ինչ-
պէս կարծէ Զրսլետ, մանաւանդ ամայութեանց
մէջ ապրելով, և ոչ անոր պէս արտերու մէջ .
ապա ուրիշ ծագումն ունի անունն կամ բառն,
որոյ նշանական է և ոչ կակուղ վերջաւորու-
թիւնն իգակերպ . և հոլովումն եւս, որ փո-
խանակ Համբարուաց գրելու, հաւքարեաց
գրուի : — Արդեօք հաւքարաշոյի շոշորդ
մ'այլ կա՞յ այդ անուան մէջ : — Տարբեր կեր-
պով մ'այլ գրած է անծանօթ հեղինակ մի,
որ բաւական հին կարծուի, և հարցընէ .

« Զինչ են Համբարունք և Յուշապարիկը
և Կոկաւցուք (և այլ եօթն այսպիսիք, զորս
» կոչէ) « սոսկ անուանք » . և պատասխանէ,
թէ բաց ի հրեշտակաց և ի մարդկանց՝
գործող արարած չկայ, զատ « ի Դիւաց-
» « որք ապատամբեալ միշտ չարք են . և առ
» ի մոլորեցուցանել զմարդիկ, և անուամբ
» կերպս ի կերպս լինելով, զի որսացեն
» զմեզ ի կորուստ . և անիմաստք ի մարդ-
» կանէ կարծեն՝ թէ են ինչ, այլ նոքա են
» զեւք անմարմինք, ոչ ծննդեան ? ըստ ու-
» բում կերպի երեւին և անուանեն զնոյն » :

Կէս, կամ երբեմն անասնակերպ երբեմն
մարդակերպ հրէշից մէկ զլիաւորքն այլ ի
հաւաստ Հայոց՝ էին Շահապետը վայրաց .
իբրեւ պահապանք կամ բնակողք երկրի այլ և
այլ զրից, անասուաց, ձորոց, լեռանց և անա-
պատ տեղեաց, այլ և գերեզմանաց . եւս և Վի-
շապաքաղից նման՝ ագարակաց և արտորէից
մօտեցողք, բայց ոչ զիսեմ՝ ըստ իրենց ա-
նուան՝ անոնց աւելի շահ տային թէ փաս .
և ըստ այսմ՝ ոչ զահից պետ իմանալի են այլ
Շահապ (իշխող, հոգեղ) . մանաւանդ որ շատ
հեղ օձակերպ համարուին, և գծիսց արողքն
այլ Շահապետ կոչուին : Մեր երկրի վրայ՝
թուի թէ այս Շահապետքն երբեմն կ'երեւէին

« հեծեալք իբրեւ զմարդիկ », ըստ Եզնկայ, և վայրենի անասնոց ետեւէ կ'ինկնային՝ բռնելու զանոնք, նա եւ որսորդական ճարտարութեամբ և զործնօք: Նախայիշեալ հրէշից նման՝ մինչեւ հիմայ՝ կ'ըսուի յոմանց՝ թէ գառին հաւատացողք Շահապետաց, Շռազ կոչելով, և կարծեն թէ վարուցանի և բերոց խնամողք են, և տարին անգամ մի ի գարնան կ'երեւին մարդկան:

Թերեւս այս անունէն փոխուած է և Շուռտն, որ շատ աեղ հիմայ ըսուի, և աւելի վնասակար համարուի. մարտ ամօց նախ ընթաց օրն մշակք՝ լաշի ծառոյ ձիւղերով, կաշիով, փայտով՝ իրենց աան և գոմերուն պատերը կու զարնեն, « Շուռտն ի զուրս, Մարան ի ներս », կանչելով, և այս գործն Շռռռռառառ կոչեն. նա եւ ազայքը վախցընելու համար կու սպառնան Շուռտը կանչելու. ինչպէս ուրիշ ազգաց մէջ այլ կայ այսպիսի կարծեալ էակներով վախցընել կամ վախնալ: — Այս անուանց մօտ է և Շուտիկ, զոր կարծեն ոմանք Գորդի պէս բան մի, ոչ այնքան տհաւոր. բայց ըստ բժշկարանաց՝ տարածամ Մահ նշանակէ. « Թէ անկանի Շռռռ » տիկ ի աեղ մի, որ է մահն, զրեն, և » զու անդ պատահիս. ի մէջն մնաս », և այլն, աւագ թիբեաքով զեղ պատուիրէ:

Այս յիշեալ հրէշ էակներէն աւելի նշանաւոր և ծանօթ եղած են մեր հեթանոս հարց՝ Պայք և Պարիկք, (Այլ ըստ հին Պարսից, Կայ ըստ նորոց), և իրենց սեփականք, թէ և օտար ազգաց նմանեաց հետ նոյն համարուած, կամ անոնց անուանց տեղ՝ ասոնք զրուած: — Պայք՝ մարդակերպ գուշակուն, ինչպէս կ'իմացընէ Եզնիկ, թէ « զՊայն » ի մարդկանէ ելեալ ասեն ». բայց կարծեմ ոչ անխառն և յանասնոց մասանց, թերեւ և Նոխազոտուք կամ Մարդաքաղք իբրեւ զՊան (Pan) և զՍատիւս (Satyres) ֆունաց, և զՓաւնոս Faunes) և Սիւլվանոս (Sylvanus) Լատինաց, անտառաբնակ և լեռնաբնակ: Ի թարգմանութեան ինչ զրուած կայ և Վարդապայն Քաղեայ, որ յիշեցընէ այդ յոյն և լատին Մարդաքաղ կոչուելիքն, զի մարդոյ մարմին ունէին, բայց այծու սրունք և եղջիւր. որով՝ կրնայ մեր բառն այլ Մարդապայ կարգացուիլ. բայց հնդկաբնակ ազգային մի կ'ըսէր, թէ Հնդկաց ձայնարկութեան բառ մի է վարդապայն կանչելն, չգիտեմ ի՞նչ նշանակութեամբ:

Պարիկք՝ թուին իգակերպ Պայք, և ըստ անուանն՝ պարողք և պարայածիկք, բնութեան գեղեցիկ տեղեաց մէջ. մանաւանդ

յատուկ տեսակն Յուշկապարիկը, որ աւելի
յաճախ յիշուին, և ըստ բարդեալ յռչիկ բա-
ռին՝ կարծեցընեն հանդարտ և նազելով պա-
րող, անշուշտ ոչ հեռի ի Յաւերժահարսանց-
բայց գրուած կայ նաեւ Վշկապարի. և ի Ս.
Գիրս Համբարուաց և ամայի վայրուց Հրէշից
հետ յիշուին. ինչպէս, յԵսայի (ԺԳ, 21-
22. ԼԳ 11-4). «Անդ (ի Բաբելոն) հանգիցեն
Համբարուք. և Յուշկապարիկը բնակեցեն ի
նմա». — «Եղիցի բնակութիւն Համբարեաց
» և հանգիստ Զայլամանց. և պատահեցեն զեւթ
» Յուշկապարկաց, և տայցեն ձայն միմեանց:
» Անդ հանգիցեն Յուշկապարիկը, զի գաին
» իւրեանց հանգիստ »¹: Զայս յիշելով և
Եզնիկ՝ գրէ. Ս. «Գրոց՝ ըստ մարդկան կար-
» ծեացն եկեալ՝ առ ի նշանակելոյ զսաստ-
» կութիւն աւերածին աշխարհին, Յուշկա-
» պարկաց ասեն բնակել յաւերակսն, զոր
» յոյն լեզու իշացուս ասէ »: Զնոյն վկայէ
և վահրամ վ. «Ի Յլոյ և յիշոյ զՅուշկա-
» պարիկն », ասեն, և թէ անուանին լոկ ի

¹ Ասոնց տեղ յոյն բնագիրն իշացու կ'ըսէ,
Ο'νοχενταρον. Լատինն այլ այսպէս, կամ Սա-
տիւռ կամ Սիրեն եւ կամ Lamia, որ կըրնայ
Մարդագայլ կոչուիլ, Loup-garon ըստ Փռան-
կաց:

մէջ մարդկան, և ոչ են »: — Ըստ ձայնի
հայ անուանն մոտաբերելով՝ գրած է մէկն.
«Գարշապարս Յուշկապարաց կանգնելոյ ան-
» զամ կարօտի »: Թուի՝ թէ Յուշկապարիկի
նման իսկ՝ չեմ կարող թեթեւ մի գար-
շապարս շարժել, կ'ուզէ ըսել. իսկ անոր
ամայի տեղ բնակութեանն համար՝ գուտան
մի երգէ.

«Յերերգ ես հասեր՝ հոգեւորի պէս.

Մէն ես մէնիկ Յուշկապարի պէս »:

Թիկուրանցի մեծ և սրբաստիճան գուտանն այլ՝
նոր յատկութիւն մի տայ ասոր, յիշելով
նմանեաց հետ.

«Արալէզ և Եղջերուաքաղն, Յուշկապարս
պղնճաքերաւն,

Ոմանք ասեն է և չէ, ոչ զիտեն թէ կան
կամ չըկան »:

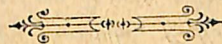
Ծովային Հրէշից փոխան այլ Յուշկապարիկ
ըսուած է երբեմն, որով կըրնան ըլլալ և
Դասերք ծովու (տես եր. 60): — Փիլոնի
գրոց մեկնիչն՝ Պարիկաց երգը, որ են Syre-
nes, այսպէս բացատրէ. «Յուշկապարիկն է,
» որ մինչեւ ի պորտն կնոջ պատկեր է, և ան-
» հնարին քաղցր ձայն ունի, և պատրէ ըզ-
» լտողսն »: Ուրիշ մի գրէ. «Յուշկապարիկ՝
» Համբարու է. կէս անձինն կնոջ է և կէսն

» Թռչնոց, և յոյժ քաղցրաձայն է, և ի
 » ծովու բնակէ. ոմանք ասեն՝ հաւ է քաղ-
 » ցրաձայն անապատասէր, կամ զեւ մար-
 » զատեսիլ. ոմանք Յուշկապար, պորտի
 » վերն մարդոյ է, անգի վայրն՝ իշոյ »: Ե-
 » պիսիանոս բարոյախօսն այլ կ'ըսէ, « Վասն
 » Յուշկապարկաց, թէ մահաբերք են, և ի
 » ծովու են, և երգեն երգս քաղցրաձայն,
 » և կերպարանք նոցա, և այլն: Նոյնպէս
 » և իշացուն, մի կողմն արու մարդոյ է,
 » և վայր կողմն իշոյ »: — Այս ամենէն
 յայտնուի՝ որ Հայոց ծանօթ և բնիկ էր
 Յուշկապարն, և եթէ օտար լեզուաց մէջ քիչ
 շատ նման ճիւղի մի հանդիպէին՝ իրենց
 ծանօթին անուամբ կոչէին:

Այս ետքի բառովս՝ ձիւաղ որ և ճեւեղիկ,
 իբրեւ ընդհանրական անուամբ՝ կըրնամք կոչել
 բոլոր վերոյիշեալ հրէշները, որ ռամկական
 խօսից մէջ՝ այլ ընդ այլոյ խառնակ այլանդակ
 կենդանի կամ երեւոյթ նշանակէ, նա եւ
 ոգեղէն էակ մի, զոր թողումք յիշել նմա-
 նեաց հետ. բայց մարմնաւոր ձիւաղ ըլլալ
 կամ կարծուիլն այլ վկայուի ի մարգարէու-
 թեան Երեմիայ. « ձիւաղք բնակեացեն ի կըղ-
 » զիսն. և բնակեացեն ի նմա զատերք Համ-
 » բարեաց ». ասոնց տեղ յոյնն կ'ըսէ Առ աշօք

երեւոյթք. (Ἰνδάλματτα), և զատերք Սիրենայց
 (Θυγατέρες Σειρήνων) 1. Լատին թարգմանու-
 թիւնն Վիշապ, Զայլամն և թգակեր Փաւնոսք: —
 Միսայէլ եպիսկոպոս Մեծնունեաց, թ գա-
 րու հեղինակ՝ ծովային հրէշ այլ երեւցընէ
 զձիւաղ, բսելով (ի ճառի խաչին). « Ծով
 » աշխարհիս՝ յորում որջացեալ գաղանք մե-
 » ծամեծք և մանունք, ճեւեղիկք և այլք,
 » ընդ Այսս չարութեան »:

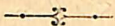
1. Habitabunt Dracones cum Faunis ficariis,
 et Struthiones. Իսկ նոր թարգմանութիւնք յե-
 բրայեցի բնագրէն՝ կ'ըսեն, Վայրի գաղանք ա-
 նապատի եւ կղզեաց, եւ Բու:

ԳԼՈՒԽ Է.

Ո Գ Ե Ղ Է Ն Ք

Ա. ՈԳԻՔ. ՔԱՅՔ. ՈՒՐՈՒԱԿԱՆՔ. ՈՒՐՀԻՔ. — Բ. ԲԱՐԻ
ՈԳԻՔ. ՀՐԵՏԱԿՔ. ՄԵԶՆԷ ՍՂԷԿՆԵՐ. ՍՂԷԿ ՄՐԱՆՈՒԿ.
ՅԱԽԵՐԺԱՆՄՈՒՆՔ. — Գ. ԶԱՐ ՈԳԻՔ. ԶԱՐՆ. ՍԱՏԱՆԱՑ.
ԴԵԻՔ. ՎԱՏՔ. ԱՅՍՔ. ՍՈՒՌԱՔԱ. ԹՈՒԽՔ. ԽԱԺՔ. ՇԻՂԱՐ.
ԹՊՂԱ. ԱԼՔ. ԱՆԲՆԱԿ ՏԵՂԻՔ. ԱՌՆԱԿ. ԳՐԾՂ. ԽՊԼԻԿ.
ՀԱՂԻԱՆ. ՆԵՌՆ:

Հրէշք և ճիւղաղք՝ որչափ այլ կրօնական
զգացում մ'ազգած են սնանաւատից, միշտ
վայրենի և անասնական ճանչցուած են, կամ
կէս անբան կէս բանական. ասոնցմէ վեր
էականեր այլ յիշուին ամեն ազգաց հին կրօ-
նից մէջ, իբրեւ բանական և հոգեղէն, շա-
տերն պարզ ոգի, ոմանք նա եւ մարմնաւոր.
և ըստ սովորական տկարամտութեան հեթա-
նոսաց՝ շատերն չար քան թէ բարի ոգիք.
որք ըստ քրիստոնէական մտաց կրրնան յեր-
կուս ծանօթ դասակա վերաբերիլ, ի Հրէշ-
տակա և ի Դեռս, որք իբրեւ Աստուծոյ կամ
աստուածոց և մարդկան միջնորդք և պաշտօ-
նեայք են, և գէթ ոմանք նա եւ աստուա-
ծադանք կամ մերձաւորք աստուածոց: Կան

եւս որոց չարն ու բարին զժուար է որոշել,
միջակք ինչ երեւին. այսպիսիս կարծեմ ըզ-
Քաջս Հայոց և զՈչրոշականս, և զասոնք
նախ յիշեմք:

Հայոց սեփական գլխաւոր կրօնական էա-
կաց մէկն է Քաջն, որ սովորաբար յոգնակի
լսուի, Քաջք. և զօրութիւնն յարմարի Ա-
րաբաց ճիւղ կամ Զին կոչածին, որոյ նը-
ման են և անուամբ իսկ՝ Լատինաց և Նորոց
Genius, Génie, Ոգիք, իբրեւ յատկացեալ
հոգցողք բնութեան տեղեաց և էից, նա եւ
մարդկան, նման իմն մեր Պահապան հրէշ-
տակաց. սորա առ արեւմտեայս՝ բարերար ու-
գիք երեւին, իսկ առ մերայինս և արեւե-
լեայս՝ աւելի անաչառ կամ պատժող, թէ
և ոչ չար. ինչպէս վիայէ մեր մեծ փիլիսո-
փայն Դաւիթ. « Քաջ՝ է ոգի բացարձակ ի
» հոգեղէն մարմնոյ (այսինքն անմարմին),
» ըստ ինքեան զոլով բարի »: — Մեր հայ
բառին պարզ իմաստն յայտ է որ զօրաւոր՝
կտրիճ նշանակէ, և ըստ այսմ է և զօրծ
Քաջաց, իբրեւ պաշտօնեայք արգարութեան
և պատուհասից, որով և աւելի ահարկու ե-
ղած քան զգուելի: Եւ անօթ է ամենայն ազ-
գայնոցս իրենց Արտաւազգ թագաւորին պա-
տահարն, զոր անիծեց իր հայրն (Արտաշէս),

որ ֆաշերն բռնեն զնա և տանին Մասեաց խաւար խոռոչներուն մէջ կապեն ու պահեն. մեր հին վիպասանից երգերէն և ի պատմւչաց առած՝ տօնական Յայտմաւորաց զրօծն շատ անգամ յիշուած է, (Նաւասարդի յիշատակաւ), և մենք այլ ակնարկեցինք (յերես 35) ըստ կարծեաց մեր հեթանոս հարց. Արտաւզգայ հաւատարիմ որսական երկու Շուներ անոր շղթաները լղելով մաշեցընէին, այնպէս որ՝ տարւոյն վերջի օրը մազի մի հաստութեան հասնէր, զոր փրցընելով՝ պիտի ելնէր նա և զաշխարհ տալն ու վրայ ընէր, աւերէր. բայց զարբնաց կռանից և ուրիշ նիւթոց զարնուածքի ձայնէն՝ շղթաներն իսկոյն կու հասարնային, և կապեալն դեռ մնայր ինչպէս էր: Զայս ի մերոց յիշէ նախ Եզնիկ¹, և ֆաշաց տեղ Դեւ կ'անուանէ. իսկ Խորենացի և այլք աւելի պատմական ոճով և ֆաշ կոչելով: — Քիչ առաջ քան զԱրտաւզգայ՝ Հայք բռնաւոր թագաւոր մ'ունէին, (Երուանդ, որոյ անուն Օձ կամ Վիշապ

1. « Մօլորութիւն Հայոց խաբեաց զգիւցաւ » պաշտօն Հայոց, եթէ զոմն Արտաւազդ անուն » արգիլեալ իցէ Դիւսաց, որ ցայժմ կենդանի » կայ, եւ նա ելանելոց է եւ ունեւոց զաշխարհս. » եւ ի սնոտի յոյս կապեալ կան անհաւատք »:

նշանակէ). զսա այլ՝ կ'ըսեն՝ բռնեցին ֆաշք և քշեցին « ի գետս և ի մաւրս ». Թուի թէ իրենք ֆաշք այլ այնպիսի տեղերում թափառէին, և հաւանօրէն իրենց յիշատակաւ կոչուած են քանի մի աշխարհագրական անուանք. ինչպէս Քաջաղագ զաշա, Քաջարոշրգ գետը Վանանդայ, Քաջոռնիք, Քաջաքար լեռ ի կողմանս Խաղտեաց, որոյ համար ինչուան հիմայ մօտաբնակքն այսպէս վկայեն: — Գրիգոր Տաթեւացի յատկապէս Քարանց տիրող գրէ զֆաշս, « Որք ի վէմն » իշխեն՝ ֆաշք կոչեցան »: Սիրերգակ զուսան մ'այլ իր շատ երգեցողութեանը վրայ պարծելով՝ կ'ըսէ.

« Հանչաք ես հայրէն (երգ) ասի՝
Որ զֆաշերն ի քարն ուսուցի »:

Այդ մեր շատերգ զուսանէն առաջ այլ ֆաշք գիտէին երգել. ինչպէս վկայէ Հեթում թագաւոր կամ իր բերնէն հարցընող և պատասխանողն Վահրամ Վ. դիւաց կարգէն զրելով զանոնք. « Ընդէ՞ր ոմանք ի նոցանէ. . երգս » և եղանակս երգեն, որք և բազումք զձայնն » լուեալ են, և ֆաշ (աս) են զնոսա մարդիկ »: Վահրամ հասարակօրէն անոնց անմարմին բլլալը « և զամենայն ինչ առ եւ

» րեւոյթս առնեն », ըսելով՝ ուրիշ քաջու-
 թիւնին այլ յիշէ. « Ապա զիմորդ է որ զի
 » բազումք ասեն, թէ՛ ֆաջք զսպառեալ-
 » մունս մղեն, և զօրս երէոց որսան, և
 » զարմտիս կալոցն կրեն, և զգլինիս հնձա-
 » նաց առնուն, և վիշապք զառնմականս ան-
 » զէոցն ծծեն », և այլն : Այս խօսքերս
 ֆաջերն այլ Շահապետաց և Վիշապաքաղից
 նմանցընեն. Վարդապետն յանդիմանէ զայս
 ըսողները, և քրիստոնէայ և խելացի կոչելու
 անարժան համարի, և կնքէ, « Ոչ ֆաջ լեալ
 » է, և ոչ Վիշապ... որ ինչ յերկրի մեծ լի-
 » նի՝ վիշապ ասեն... որպէս մարդ մեծ՝ անձ-
 » նեայ և յաղթանդամ ասի. և թէ ուղիղ է
 » զսր ասեն՝ ցորեն և զինի առեալ զիւացն,
 » սակայն ոչ ուտեն և ոչ ըմպեն, և ոչ ի
 » սեղոյն շարժեն զիրան, այլ երեւոյթ իմն
 » տան » : ... — Իսկ ընդէր որ ասաւ ասեն
 » տեսեալ ոմանց ֆաջաց և վիշապաց տաճարս
 » ի Լերինս բարձունս և բնակութիւնս, ուր
 » և զԱրտաւազդ Հայոց թագաւոր ի Մասիս,
 » և զԵրուանդ ի գետս և ի մռայլս : ... Մո-
 » լորութիւնն զիւաց խաբեաց զկռապաշտան
 » Հայոց ի ձեռն քրմացն, որք ասէին թէ
 » զԱրտաւազդ ոմն վիշապք արգելեալ են

» կենդանի՝ ի Մասիս լեառն... և ոմն մի
 » յանմտաց՝ որ ունէր զիշխանութիւն Հայոց,
 » զարհուրեալ հարցանէր զՂումն ? զիւացն և
 » զխախարդսն, թէ ե՞րբ լինի Արտաւազդայ
 » ելանել ի կապանացն. և նորա ասացեալ,
 » թէ ոչ կամիս զեղանելն նորա ի կապա-
 » նացն, հրամանս սուր ընդ ամենայն աշ-
 » խարհս՝ զարբնացն, որ ի Նաւասարդի օրն
 » ամենայն զարբին կռահաւն զփէ ի վերայ
 » Սալի իւրոյ. և երկաթքն Արտաւազդայ
 » անդրէն հաստատին : Զայն հրաման կա-
 » տարեն այժմ. ամենայն զարբին ի Նա-
 »ւասարդս՝ կռահաւն զսալն հարկանէ : ...
 » Նոյնպէս և ինքեանք Դեւքն՝ ջորիք և էշք
 » երեւեալ ի կալ, կրել զցորեան և զգլինի,
 » և արագ արագ վազս առնեն երեւութիւն
 » ի զաշտի, իբր թէ որսան. որ և սուտք
 » ամենեքեան » : — Ուրիշ յիշատակ մ'այլ
 կ'ընէ ֆաջաց՝ այս Վարդապետս, յորում քա-
 ջութիւնն աւելի կախարդաց պատշաճի, որոց
 համար կ'ըսեն եղեր այն ժամանակի զիւրա-
 հաւատք, մանաւանդ թիւրահաւատք, թէ
 « Հեծեալ ի կարաս՝ երթան ի ճանապարհ
 » հեռի, և ի վերայ ջրոց քայլեալ վաղվա-
 » զակի Եփեսոս աշխարհ ելանեն, ֆաջաց
 » սեղանս դնեն, և ի նոցանէ բանս լսեն

» և առնեն »: — Յետին զրոյցն հաստատե-
 լէզնկայ և ուրիշներու ըսածն այլ, թէ շատ
 հեղ փաշք և զեւք նոյնանիշք են, և զուցէ
 յառաջ քան զզեւ առնու՝ հին Հայք միայն
 փաշ գիտէին. զարձեալ և կախարչութեամբ
 լսուած և յայտնուած բաներն՝ փաշաց ներ-
 զործութեամբ համարուէին: Ըստ այսմ՝ Վրաց
 պատմիչն կ'ըսէ մեր վերոյիշեալ Երուանդ
 թագաւորին համար, թէ նա շինեց իրենց
 « Ծունգայ քաղաքն (մօտ յԱխալքաղաք, և)
 » բնակեցուցանէ ի նմա մարդ զիւսիսս, և
 » կոչէ զայն փաշատուն »: ուրեմն փաշք
 էին և պատգամախօսք, և այն տեղիքն այլ
 պատգամատուներ¹:

1. Այսպիսի տեղեաց պատգամախօսները
 կամ հարցուիք՝ Քաջաց գիտոռնք կամ գիտնա-
 կանք կոչէ երազահան գիրքն. բայց զարմանք է
 որ զՔաշերն այլ երազատես եւ գիտնականի
 կարօտ ցուցնէ, երբ կ'ըսէ (Պ. Ժզ). « Ասեն,
 » թէ Քաշք երազ տեսան՝ որ յերկնից օձ դայր.
 » նայ ի մօտ ի Քաշանց գիտունքն գնացին. եւ այլ
 » տեսան՝ որ աղուէս գայր յերկնից:... ելեալ զը-
 » նացին հարցանել Քաշանց գիտնականացն, թէ
 » այս ի՞նչ է. և ասաց Քաշանց գիտնականն, թէ
 » այն տարին որ օձ երեկ՝ պարոնայք անիրաւ-
 » ցան... այն տարին որ աղուէսն երեկ՝ հիլաթւոր
 » մարդիք շատացան, եւ ի վերայ մէկմէկի զուր
 » ասեն »:

Այս ամենայն ճարտարութեանց հետ եր-
 բեմն և չարածճիկ զիւաց նման՝ մարդկանց
 վրայ փնտսակար ազդեցութիւն կ'ընէին, ցնո-
 բեցնէին, լլկէին, քաշքըշէին, ծեծէին. միով
 բանիւ դիւահար կ'ընէին. և այսպիսիքս Քա-
 չակաշ, Քաշերէն բռնուած, կ'անուանէին նա
 եւ ի քրիստոնէական դարս, ինչպէս նշանա-
 կեն կանոնագիրք, անշուշտ հեթանոսական
 մնացեալ աւանդութեամբ: Այսպիսիները յար-
 մար է և Քաջռնակ կոչել, այսինքն փաշ
 կամ զեւ ունող. ինչպէս կ'երգէ արքեպու-
 թեան զէմ գրող մի.

« Ոնց խըմեցին՝ նայ հարբեցան:
 Չէտ կատղած ուղտ փրփրեցան.
 Զակաւանին կու կըրճըտեն,
 Զէտ Քաջռնակ յիրար զիպան »:

ՌԻՐՈՒՅԱՅԱՅ. — Այս անուամբ էական
 կամ ոգւոց ի՞նչ համարուիլը՝ զփուար թուի
 իմանալ, թէ բառին պէսպէս և անհաստատ
 իմաստից համար, և թէ Քաշաց պէս որոշ
 գաղափար մի մեզ աւանդուած չըլլալուն հա-
 մար. շատ հեղ հիմայ այլ զործածուի այս
 բառս, բնդհանրապէս իբրեւ երեակայական,
 առ երեւոյթ, ցնորական, երազական բան
 մի. կամ բանի մի մտաւոր առաջին անկա-

տար կերպարանքը կամ տարեբքը, և կամ՝
ինչպէս հիմայ այլ կ'ըսուի՝ իբրեւ նախագիծը։
Մեր քննելիքն այս չէ, այլ կրօնականն,
որ ըստ քրիստոնէական գաղափարն՝ զիւցազնական
բան կամ անձ նշանակէր. և ըստ այսմ՝
Թովմա Արծրունի Ներքովթայ համար կ'ըսէ,
« քան զառաջինն Ուրուականաց լինել ».
ուրիշ տեղ այլ՝ « առաջնոցն ուրուականք ».
բայց շատ հեղ ոչ այնքան մարմնաւոր էակ
կամ հսկայ կամ զիւցազն կ'իմացուի, որքան
անձին կամ էակին անմարմին պատկերն,
նման իմն հին Պարսից և արեւելեաց Զե-
րուանի, որ աստուածոց, զիւցազանց և թա-
գաւորաց ոգւոյն նախատիպ իմն էր կամ պա-
հապանն. և եթէ այս բառին հետ յարըն-
չութիւն չունի՝ հարկ է որ արմատն ըլլայ
Ուրու, ինչպէս մեր մէկ գանձասացն այլ
գրէ. « Հեթանոսք յարդին — ի ձեռն Ու-
րուին ».
Ազատականութեան մէջ այլ գրուած է
հեթանոսական պաշտամանց գէմ Ուրուա-
պաշտ թերութիւնք անզգամութեանց։ Ու-
րեմն Ուրու առ նախնիս մեր կամ աստուա-
ծային էակ մի էր, կամ այնպիսի երեւոյթ
մի առ մարդիկ, մանաւանդ յերազի, որոյ և
անուան (բառին) մերձաւոր է, և կայ այլ
գրուած Նեստորի համար ի Կանոնագիրս,

Ուրուազեալ ի սատանայէ, իբրեւ ցնորեալ
կամ դրդեալ, վասն զի հին բառգիրք այլ
գօրանալ մեկնէ այս բառը։

Հաւանական թուի ինձ թէ Ուրուն Հայ-
կազանց կիսաստուածեան արու էակ էր, իսկ
էգն կոչուէր Ուրիի կամ Ուրի, որ սոսկ գը-
րուած չեմ յիշեր ի գիրս, բայց բարդու-
թիւնքն ծանօթ են ամենուն. Աստուածունի,
խոկունի, սրբունի, թագունի, և այլն. յասուկ
անուամբք այլ ազնուաց քոյրերն և դստերքը
նշանակելով, (Զարունի, Աւագունի, Սմբատու-
հի, և այլն), նման Դաւթա բառի, որ ոչ միայն
հի, և այլն), նման Դաւթա բառի, որ ոչ միայն
Պարսից այլ և գերմանական լեզուօք զուտոր
նշանակէ։ — Կարծեմ թէ և Ուրիէ ծա-
գած է Օրիորդ, ազնուական կամ արքայազն
զուտոր, որ ի հին ձեռագիրս գրուի և Ուր-
ու, որպէս կոչի խոսքովիզուխան քոյր մե-
ծին Տրդատայ (իբրեւ Mademoiselle ար-
քունեաց Փռանկաց)։ — Այս բարդեալ Ուր-
հեաց մէջ ամենէն նշանականն և սեփական
լեզուիս, (որոյ հաւատար՝ կարծեմ չունին օ-
տարք) է Իսկոռնի, արժանաւայել մեծ զի-
ցունայ մի. այլ գերազանցօրէն եւս հիմայ
առ մեզ պատշաճեալ ամենարժանաւոր ան-
ձին, Աստուածածին Կուսին։ — Արդեօք
ինչպէս իմաստիւ մէկ է կամ մօտ, իրօք այլ

նոյն անունն է արաբական Հիշրիշ կամ Հոշրի կամ Հոշր, որ է Յաւերժահարսն աւելեւեաց, (ըստ թուրքաց Հիշրիշ գըզլարը) : — Ըստ իմաստին՝ Ուրուականը մօտ են լատինաց և Եսրուսաց Manes, Larves, Lemures անուանելոց, որք են մեռելոց ոգիք երեւեալք յերազի, կամ պահապանք յատուկ ընտանեաց, և այլն :

Ուրհի անուան իմաստէն հեռու չէ և Անոյշ, որ և նմանապէս բարդուած է կրօնական և ազնուական անուանց համար, ինչպէս Դիցանոյշ, Քրմանոյշ, և յատուկ անձանց, Խոսրովանոյշ, Սահականոյշ, և այլն : Մոգուց կրօնից մէջ այլ Աստուծոյ նուիրեալ անուաց մէկն էր Անշուակ. անհաւան չէ որ Հայք այլ այգպիսի զիցուհի մի ունեցած ըլլան. մանաւանդ որ Անոյշ կոչուէր և իրենց երանական տեղին կամ արքայութիւնն, որ յետոյ պիտի յիշուի : — Թողումք հետաքրննել օտար լեզուաց Ուրուանման աստուածային անունները, ինչպէս Urus Արամազդն, Horus Բաքոսն, Հորն Եգիպտացւոց, և այլն :

Անուամբ մերձաւոր, սեռիւ տարբեր (աւրական), և ինչութեամբն կամ ծագմամբ անյայտ ինձ, յիշուի ի գիրս մեր Առակաց և Ճոռհի կամ Զոռհի, որ ունի կին և որդի, սա օր

մի « զտաւ զահեկան մի կարմիր, և ձայնեաց » մեծաձայն՝ թէ ես փող մի գտայ », և այլն : Հեղինակն բարոյախօսելով կ'ըսէ, « Ճուհին » Սատանայ է, և զեկանն՝ առիթ խաբէութեան » :

Բ. ԲԱՐԻ ՈԳԻՔ. — Ճշմարտութեամբ գերազայն քան զմարդիկ և (անհամեմատ) ստորին քան զԱստուած՝ կան հոգեղէն էակք, գրեթէ ամեն կրօնից մէջ ճանչցուած. Հրէից և քրիստոնէից մէջ ծանօթք՝ Հրեշտակ անուամբ, նոյնպէս քիչ շատ այլայլութեամբ կարծեաց՝ ի մահմէտականաց և յայլ միաստուածեաց, նա եւ ի բազմաստուածեաց ումանց : Մեր սուրբ կրօնքն ճանչցընէ զՀրեշտակս աննիւթ հոգիս, միջնորդս իմն ընդ Աստուած և ընդ մարդ, պաշտօնեայս Աստուծոյ՝ իր կամքն և հրամանները կատարել տալու յերկրի՝ վասն մարդկան, պաշտպանելու զանոնք ի չար Ոգւոց և ի վտանգաց, և երբեմն եւս զերկուքն այլ պատժելու : Ինչպէս իրենց էութեան՝ այսպէս այլ իրենց զօրութեան և գործոց վրայօք՝ հեթանոսք այլեւայլ և օտարոտի կարծիք և զրոյց ունին. մեր քրննելիքն մեր ազգին նկատմամբ է, բայց յայտնի ծանօթութիւն չունիմք, թէ ի՞նչ և ո՞րչափ հաւատք ունէին հին Հայք այսպիսի

հոգւոյ, ինչպէս զանազանէին ուրիշ կարծեալ բարի ոգիներէն, թէ ասոնք միայն էին իրենց Հրեշտակ համարելի: Ինչ որ ըլլայ՝ քննական և նշանական է անունն իսկ Հրեշտակ, զոր և հարկ է համարել քրիստոնէութենէ առաջ ծանօթ յազգիս. մանաւանդ որ պարսկերէն այլ նոյնպէս է, փերիշթէ فریشت որ ստուգաբանի իրենց լեզուաւ թեւարձակ (Փէր—հիշթէ), և յարմար է հասարակօրէն իրենց ընծայուած գաղափարին, այսինքն միշտ թեւաւոր նկարակերպելու. նշանաւոր է և մեր մէջ բառին նուագական կամ գլուական վերջաւորութիւնն Հրեշտակ. և ինչպէս շատ բառեր կան հասարակ երկու ազգացս եւս (Հայոց և Պարսից) և չեմք կըրնար ըսել և որոշել թէ ո՞րն ի միւսէն առած է, հարկ է որ երկուքէն այլ շատ ի հնուց գործածուած ըլլայ, դուցէ և յառաջ քան զաղանդ Զանգլի, վասն զի այսօր մէջ չկայ այդ անունն: Մեր հին ձեռագրաց մէջ զրուի եւս Հրաշտակ. որ՝ եթէ սեփական համարուէր հայ լեզուի՝ հրաշից գաղափարը ձգէր ի միտս, նաեւ հրոյ, զի Հրեդէն համարել և կոչելն այլ զնա՝ քրիստոնէութենէ առաջ է: Այսպիսի հայկական ենթադրութեամբ կրնար ի հռչի և եշտ բառից ստուգաբանիլ, որոց վերջինն թէ և չի

գտուիր առանձինն, բայց քննութեան կէտ մի կու տայ զաշեշտ բառի՝ ձայնիւ և իմաստիւ այլ, որոյ մերձաւոր է մեր մէջ սովորական եղած Հրեշտակաց կոչումն: Առաջնոյն (Հրեդէն) համար կ'ըսեն Ս. Գիրք (ի Սաղմոսս), « Ո արար զՀրեշտակս իւր հոգիս, և զՊաշտօնեայս իւր ի բոց հրոյ » . ասոր համար և Բոցեդէնք եւս անուանին առ մեզ: Երկրորդին համար կ'ըսէ Շնորհալին. « Զուար » թուն կոչին Հրեշտակք, որ են անքուն ա » կամբ և լուրջ երեսօք » . ըստ այսմ և Հսկող եւս անուանին: Սաղմոսին վկայութիւնն նշանելի է և պաշտօնեայ կոչմամբն, վասն զի այն է գլխաւոր գործ նոցա՝ ըստ մարդկան ծանօթութեան և պիտոյից. և նոյն իսկ Հրեշտակ կոչումն այլ նշանակէ առ մեզ նա և պատգամաւոր կամ դեսպան:

Քրիստոնէութեան միսիթարական հաւատալեաց մէկ կէտն այլ է Հրեշտակաց պահպանութիւնն կամ խնամքն ի վերայ մարդկան և երկրի, և կարծուի որ ինչպէս անձինք՝ այսպէս և խումբք մարդկան և արարածոց՝ յատուկ պահպանիչ հրեշտակ ունենան: Այս հիման վրայ երեւցընեն Աղթարք և որոշեն այլեւայլ երկրի մասանց այլ պահպաններ կամ իշխաններ. ինչպէս, Ռափայեղ՝ ամեն

չարէ պահող. Հաւաքիել՝ Լերանց. Սոքրայիկ՝
Ջերմանց, Սարաքինիկ՝ Ծոնդոց, Մազա-
նայիկ՝ Մայրեաց. Յովիկի՝ Քնոյ. Աքանայիկ՝
Մանկանց. Մեղիկոս՝ Զրոց. Կսէտիկոս՝ Աւե-
գական և Լուսնի. ուրիշ շատ խորթ անուամբ
հրեշտակներ այլ, որոց 15 զլխաւորք՝ ըստ
գրողին, « են շուրջ զաթոռովն Աստուծոյ,
» ամենեքեան զօրազուրկ Հրեշտակք են, և
» ի ձեռին ունին զհօւրն. գոհանան և կապեն
» զամենայն պեղծ և զչար դեւսն » :

Թէ և ասոնք նոր գիւտ և քրիստոնէական
գաղափարով, բայց մեզ դեռ անհաւանական
չերեւիր որ և յառաջ քան զայն կային Հայոց
մէջ անուանք և կարծիք Հրեշտակաց, թէ և
մնացած չըլլայ յիշատակ, կարծեմ թէ և
բարի ու չար ոգւոց մէկ սկիզբէ առաջ գալն
(ինչպէս Հրեշտակաց և Դիւաց) ճանչցուած
ըլլայ¹. Ետքինս՝ նման Յաւնաց Դեմոն,
Δαίμων կոչուածոց՝ իբրեւ պահապան կամ
ազգարար հրեշտակք համարուէին, թերեւս
ստորակարգք քան զամանս ի հրեշտակաց. ա-

¹ Նոննոս ի լուծմ. բանից Գր. Աստուածաբա-
նի՝ մոգութեան համար կ'ըսէ, « է մակակոշու-
» թիւն րարեգործ դիւսաց՝ առ ի բարիոր իմիք
» հաստատութիւն.. Կախարդութիւնն է մակա-
» կոշութիւն դիւաց չարագործաց » :

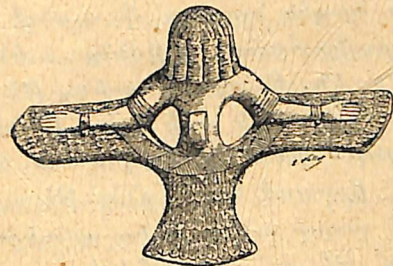
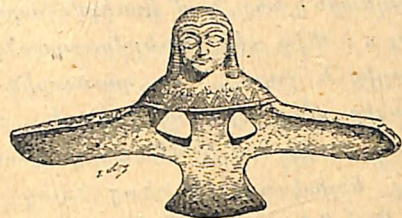
սոնց տեսակէն թուին ինչուան հիմայ ում-
կաց մէջ յիշուած « Մեզնէ աղէկներն »,
հեթանոս հարց մնացեալ աւանդութեամբ, որք
իբր ողորելով այնպէս կոչէին այն Ոգիները,
որ իրենց փառ չհասցընեն : Ասոնք նմանք
պիտի ըլլան և Աղէկ Մանուկ կոչուածքն,
թէ չեն Քաջքն. թեթեւամիտ բարոյական
պատմութեան մի մէջ կախարդ մի կ'ըսէ մէ-
կուն՝ զթալով. « Ո՛ւլ որդեակ, զա որ նեղէ
» զքեզ՝ չէ դեւ, այլ Հողմ դիպաւ քեզ », և
կամ « Աղէկ մանուկ եհար զքեզ նախանձով » :
Բժշկարան մ'այլ խելագարին զգացմունքը
բացատրելով՝ կ'ըսէ. կարծեն՝ թէ « Կու բըռ-
նեն զիս Աղէկ Մանկոյիք » : Աղթարական
գրուած մ'այլ Չարակիւն խոստովանել տայ,
թէ « զԱղէկ մանուկն հալեմ. զտղայն ի մօր
դիրկն չարչարեմ » : Այս վկայութեամբք
յայտնուի՝ որ թէ և անուամբ Աղէկ են այս
մանուկ ոգիք, բայց շատ հեղ և չարածնիք :

Լաւագոյն ոգիք լաւագոյն և գեղեցիկ եւս
անուամբ, նոյնպէս և տգեղութեանց մէջ գե-
ղեցիկ ծնունդ հեթանոս Հայկազանց մտաց՝
են Յաւերժաբարսունքն, կամ Յաւերժական
Հարսուռք, թերեւս և գերագոյն ցանկալիք քան
զամեն զիւցականս օտար ազգաց, նա եւ քան
զյունական Նիւնիայս, որք՝ ի թարգմանու-

Թեան այսպէս (Յաւերժահարսն) կոչուին, այլ ըստ կարծեաց՝ չեն նոյն ու նմանք անոնց։ Անուամբ յայտնի իրենց սեռն, իբր հրեշտակունի ընծայուելով. բնական կամ շրջած տեղերնին՝ բնութեան զուարճալի կողմանք են, մարդեր, մայրիք, գետեղերք. կարողութեամբ՝ Մուսայից նման գիտնականք, ինչպէս բացատրեն հին մեկնիչք, թէ « բնութեամբ » ունին, ասեն, զգիտութիւն և ոչ ուսանել » լով »։ Ռամկաց կարծիք է թէ Յաւերժահարսունք յատուկ խնամող են իրենց սեռի աղայոց, սկսեալ ի հարսանեաց մինչեւ յերկունս և ի աղաբերս, նա եւ անոնց պըշրանաց և լուացմանց. որոց յիշատակաւ՝ ումանք ի նոր բանասիրաց կ'ըսեն, թէ հիմայ այլ տեղ տեղ կանայք տարին երկու անգամ (ի գարնան և յաշնան) ուրախութեան հանդէս կատարեն ի բաղանիս. կան կարծողք որ երբեմն Յաւերժահարսանց հետ արժանաւոր փեսայք՝ երիտասարդք ¹ այլ կու շրջին, բայց

¹ Խորենացւոյ նկարագրած Այրարատեան դաշտը յիշել տան, ուր յարեւմտից « գետոց հա » լաքումն եղեալ հեղաբար, առ սաղմանօք նո » ցա՝ ծնիւք լերամբք եւ եղերօք դաշտին, Պատա » նիք ումանք իբր առ Երիտասարդոհեօք ձեմի » ցին »։ — Իբրեւ յիշատակ եւ ի քննութիւն ըն-

երկուքն այլ մահկանացուք ըլլան։ Այսպէս համարի և Փր. Տաթեւացի. « Այլ եւս գոն » բանաւոր և մահկանացուք, սրպէս Յաւեր-

ի վաւ գտուած հին պղնձեայք.

» ժահարսունք. զորս ոմանք ասեն, այլ ոչ » են հանճարոյ ընդունակք »։ Նա եւ մե-

ծայուած է վերոյեղիտ պղնձեղէն իգակերպ քանդակն կամ ձուլածն, գտուած ի վան, որ թէ ոչ Յաւերժահարսն՝ այլ դիւցական անձ մի ներկայացընէ։

զաղրէ զանոնք՝ որ զիւաց պէս « միշտ պատ-
 րեն զմարդիկ՝ ուրախութեամբ » : Իրմէ հնա-
 զոյն մէկն այլ աղօթիւք խնդրէ . « Մի՛ ի
 » Ճիւղեացն իշխել, կամ Յաւերժահարսանցն
 » զօրել » : Քիչ քիչ Յաւերժահարսունք այլ
 խաբեբայից և չարաց հետ դասաւորին . հին
 քարոզագիր մի՝ յայտնապէս կ'ըսէ , « ազգ
 են զիւաց » : Յիշեալ Տաթեւացոյ քեոորդին
 Առաքել եպիսկոպոս Սիւնեաց , տեղ մի ի
 Լուծմ . Սահմանաց Դաւթի Անյաղթի՝ առանց
 անուան այսպէս նորալուր մի աւանդէ Յա-
 ւերժահարսանց համար . « Ոմանք ասեն՝ թէ
 » Քաջք են . և այսպէս ասեն , թէ յետ
 » ջրհեղեղին՝ Նոյի որդի եղեւ Մանիսոն ,
 » և այսպէս զուտար Ասողիկ անուն . և յոր-
 » ժամ Աստուած եհարց զՆոյ՝ թէ այլ որդի
 » կամ զուտար ունի՞ս . և նա ամաչեցաւ , և
 » ասաց՝ թէ ոչ . յայնժամ երկու զուտարն և
 » որդին՝ Քաջք դարձան , և աներեւոյթք ե-
 » ղեն . և վասն այն մահկանացու ասեն զնո-
 » սա՝ որ ծնանին և մեռանին . և ով որ կու
 » տեսնէ զնոսա՝ հանապաղ հարսանիք և դափ
 » և զուտան տեսանեն . և բնական ունին
 » զգիտութիւն : Այլ այս ոչ է ճշմարիտ բան » :
 Ուրիշ տեղ այլ զրէ . « Յաւերժահարսունք՝
 » ոչ են ընդունակ հանճարոյ , զի շունչ ոչ

» ունին՝ որ եւթակայ լինի իմաստից . և
 » տես , զի գիտութիւն ունին , և զոր ինչ
 » զիտեն՝ անմոռանալի զիտեն , բայց այլ
 » ինչ ուսանել ոչ կարեն » : — Բնածին
 զաղափարի վարդապետութիւն մի՞ : — Դար-
 ձեալ քանի մի տեղ այլ զրէ . « Գոն անե-
 » ընւոյթ արարածք կենդանիք , բնութեամբ
 » զիտունք անմոռանալիք . զի ոչ այլ ուսա-
 » նել կարեն , և ոչ զոր զիտեն՝ մոռանալ
 » կարեն . են աներեւոյթք և մահկանացուք ,
 » զոր Յաւերժահարսունք կոչեն » : — « Յա-
 »ւերժահարսունքն և անբան կենդանիք՝ բը-
 » նութեամբ ունին զգիտութիւն , և ոչ զայն
 » մոռանալ կարեն և ոչ այլ նոր ուսանել » :
 Յունաց Նիւմփայք այլ անմահ չէին , բայց
 շատ երկարակեացք . իսկ գիտութիւնը թուի
 թէ Մուսայից թողած էին , և իրենք յերկինս
 և յերկրի և ի ծովու , ասոնց ամեն մասանց
 վրայ յատուկ դաս դաս զատուած՝ իշխելով և
 պահելով , նա եւ ի դժոխս , զուարճութեամբ
 ապրէին . Հայոց Յաւերժարսն միանգամայն
 Մուսա և Նիւմփա էր :

Գ . ՉԱՐ ՈԳԻՔ . — Հեթանոսութեան ա-
 մենէն մեծ փասն էր և է՝ Աստուծոյ սէր
 չունենալն , որոյ տեղ վախն բռնէր և գերի
 կ'ընէր զմիտք և զսիրտ . անկէ տեսանք կերպ

կերպ պաշտելի նիւթեր և էակներ ճանչցուած. որոցմէ աւելի և յատուկ են կարծեցեալ ոգեղէն կամ խառն էակք, որոց բարիններն այլ նոյնպէս տեսանք՝ ոչ անխառն ի չարութեանէ. իսկ բուն Չար կոչուածքն աւելի շատ են. արժանի պատուհաս աստուածութեաց կամ աստուածանգէտ մարդկան, որք իրենց մոլորութեան և անառակութեան պատիժն իրենց խտորնակ խղճով ծնուցած և սնուցած են: — Թողլով փիլիսոփայից և աստուածաբանից՝ չարեաց սկզբան խնդիրը, ըսենք նախ, որ ոչ միայն իբրեւ անօրինակ գէշութեան նշանակ է Չար կոչումն, այլ իբրեւ գոյական և էական այլ՝ մեր լեզուաւ Չար կոչուին բարեւոյ հակառակ ոգիքն. որոց պիտաւորն և շատ չարեաց անիթ և գրգռիչ՝ է Սաւուանայ: Յայտ է որ այս բառս հրէարէն է և հին Հայոց հաւանօրէն անծանօթ. բայց թէ ոչ անունն՝ իմաստն հաւանական, եթէ Պարսից պէս Հարաման կամ Ահրեմէն չէին կոչեր կամ այլ ինչ, թուի թէ յատկապէս Չարն կոչէին, ինչպէս հիմայ այլ կոչուի ի հին և ի նոր բրիտանեական գրուածս, իբրեւ սկզբնապատճառ ամենայն չարեաց. նա եւ յոգնակի գրուած կայ Չարք, վերոյիշեալ աղօթից մէջ ճիւղաղաց և անոնց նմանեաց հետ,

« Որք ներաքնակ ունին յինքեանս զմուշարութեան », կ'ըսէ աղօթողն¹:

1. Աւելի՛ խարդախ և բարին աւրող ապականող ոգի յայտնուի Չարն՝ իր գործովք, ինչպէս Տեառն մերոյ Քրիստոսի առական մէջ. երբ Սերմանացանն՝ արքայութեան սերմանքը ցանէ, « գայ Չարն և յախշտակէ զսերմանեալն ի » սիրտ ». ուրիշ անգամ երբ բարի սերմն ցանէ յազարակին, կու գայ թշնամին « և ցանեաց ի » վերայ որումն ի մէջ ցորենոյն և գնաց. . և Ուրումն որդիք Չարին են ». (Մտթ. խ. 19. 28. 38): — Թէ և ծիծաղական՝ բայց այս բացատրութեան յարմար է վանական Վի. զրոյցն, իբր իր օրերուն հանդիպած. « Եղեւ ի վանք ի » խլաթայ ծովուն եզերն, ուր արագիլ բոյն » եղիր. Չարդ ի ներս ձու էած յայն ժամն որ » արագիլն չէր ի մօտ. նա զհետ իւրոյն թխտեաց » և ձագ եհան. արուն՝ ետես և խռովեցաւ. գը » նաց և երբ 200 սպիտակ արագիլ և մին սեւ. » և որպէս զդատաւոր նստան զուրջն երեք օր. » և սեն ի բոյնն զձագն յաւուրն միտնգամ ի » ի վեր ունէր կացովն և ցուցանէր, որպէս թէ » ասել, Չայս ինչ ես արարեալ. ապա ի վերայ » եկեալ սպանին, և ծայր ծայր ցրուեցին զինքն » և զբոյն իւր, և զարուն առեալ գնացին »: — Թէ որ թռչնոց այլ յարութիւն ըլլար, կ'ըսէ Վարդապետն, վարձք կ'առնուր այս անպարտ մեռածն այլ Չարին խարդախութեամբ:

Աւելի յատուկ և ծանօթագոյն անուն չա-
րաց՝ յայտ է ամենուս մեր լեզուի մէջ Դեւն ,
որ թէ և նոյն համարի ընդ սատանայի՝ ի
խօսս , բայց սա անոնց զլիսաւորն է իբրեւ
իրեն պաշտօնէից և իշխան Դիւաց կոչի .
Քրիստոս Տէրն մեր այլ որոշելով ըսաւ ,
« Սատանայի և հրեշտակաց նորա » . զոր
Հրեայք Բեեզդերուդ կոչէին յանուն փղշտա-
ցոց շատուածոյն , իբր տէր աղտեղութեանց :
Աղթաբք Բիէզզեբուզան գրեն : Գիտեմք մեք ի
Ս . Գրոց ի՞նչ և ուստի են Սատանայ և Դեւք .
իսկ մեր հին հարք զործածէի՞ն այս ետքի բառս ,
և ուստի՞ կարծէին զիւայ ծագումն , չեմք զի-
տեր . յայտնին այս է , որ մերոց մօս և ծանօթ
ազգաց մէջ այլ այլ չար ոգւոց անուան սկզբը-
նատանն նոյն է , գ , ծ . Թ . Demon , Diabo-
lus, Diable, գերմ . Teufel իսկ պարսկերէն
Տիվ և զանդկերէն Դաիվա նման մերոյս , որով
գուշակուի և նոյն հաւատք : Զարմանալին այս
է՝ որ նոյն և մի անուն՝ բոլորովին հակառակ
նշանակէ շատ ազգաց մէջ , իբրեւ երկու զի-
մադէմ խումբ բաժնուած՝ զիրար ատող . մեր
և Պարսից մէջ Դեւ կոչուածն՝ Հնդկաց , Յու-
նաց , Լատինաց գերագոյն աստուածն է , Տի-
վաս , Զեւս , Թէոս , Deus կոչմամբ . գոցէ
այսոր հակառակ Պարսից Ահուրա գերագոյն

անունն այլ՝ առ Հնդկիս Ասուրա փոխուած
նշանակէ Այս , որ է օգեղէն կամ հովու Դեւ :
Ս . Գրոց և բրիտոնէութեան ցուցած սկզբ-
բան մօտենան մեր հեթանոսք՝ զՀրեշտակս
և զԴեւս էութեամբ նման համարելով , երբ
բարի և չար կ'ըսեն երկուքին համար այլ :
Պարսից աղանդն յիշէ այլեւայլ անուններ զի-
ւաց . հաւանօրէն մերայոց մէջ այլ կար զա-
նազանութիւն , և ամեն մէկն տեսակ մի
չարեաց պատճառ համարուէր , ոչ միայն մեծ
պատահարաց , ցաւոց և վնասոց , այլ ինչուան
և յօրանջեւոյ և ձկաւեւոյ և յոգւոց հանելոյ ,
կ'ըսէ Եզնիկ : Տարրապաշաութեան մէջ յիշե-
ցինք Պաշատոյ և Նղրբիւ զիւանքն . բայց յե-
տինս ըստ մեր թշկուորանցի սրբազան գուսանին .

« Ի՞նչ ընտալ ? կու տաս՝ Թուրկուրանցի խել .
խեղացոյ ես թեթեւ քան զՆղրբիւ քեւ » ,
համարեցանք որ ըլլար քեւ թուշելու , և ոչ
չար ոգի մի : — Զարն ու Դեւ միացեալ Չա-
րաքեւ այլ կոչուած է ի գիրս մեր . ինչպէս
Եղիշէ կ'ըսէ . « Իբրեւ զԶարագեւ մի ոչ զա-
ղաբէր յուզել և շարժել զբուք ձմերայնոյ » .
նման նմին և քաղցրաբան Շնորհալին մեր .

« Սաստեա և իմ Զարագեւին ,
Որպէս եւ յայնժամ ըզնոսին » :

Յիշեն ժամասէրք մեր իր երկու տողն այլ ճաշու (Զ. ժամու) աղօթից մէջ.

« Հերքեա ի մէնջ ըզծանրութիւն
Շրջող դիւին միջօրէի ».

հետեւելով իր և մեր հնագոյն Հարց աղօթից՝ նոյն (Զ) ժամու, որոյ քարոզն խնդրէ ազատութիւն « յամենայն հրեղէն նետից սա » տանայի՝ որ թուչի ի տռէն » . աղօթողն այլ մաղթէ ազատիլ « ի գայթակղութենէ զիւին ի հասարակ աշուշ » . ամենքն ալ թեւադրեալ նոյն ժամուն սահմանուած (Խ) Սաղմոսին տունէն. « Ոչ երկիցես դու յերկիւղէ զիշերի, և ոչ ի Նետե ուր քռչի ի տռէն » : Ըստ այսմ՝ ենթադրուի թէ յատուկ զեւ մի կար կէս օր ատեն շրջելով և թուչելով, փորձող զմարդիկ, և համեմատ նոյն ժամուն տաքութեան՝ հրեղէն նետերով խոցելով : — Այսպիսի նետահարութեան անյարմար չէր և Պարսառոշ դեռն, զոր յիշէ վերոյգրեալ Վահական վ. և զնոյն համարի Բահադ և Մուղոք, և Հոսեմիա Մովսեփացոց և Ճանձիկ կամ Ճանձիկոշ Ալիկարոնի, այլեայլ կերպարանօք : Աղթարաց մէջ յիշուին քանի մի անուամբ զեւք, բայց հիւսն աւանդութիւն է՝ թէ զրողքն հնարած են, յայտնի չէ. ինչպէս,

Վշտիկ՝ զահիճ զեւ, զոր Սողոմոն 50օր բռներ կապեր է. — « Սիրադէշ, որ նստի ի տան անկեալ » . — « Գիշերակի զեւ, որ լի » նիս ի կերպս ճանձից և նստիս ի վերայ բը » զանցն 1 և զարձուցանես սեւ » : Ուրիշ Պահպանակաց մէջ այլ յիշուին աւելի օտար անուամբք, Կենդար, Նոփիազ, Իդասեդ, և այլն :

Չար բառին համանիշ է մեր լեզուին մէջ Վատ բառն, որ և գոյական իմաստիւ նոյնպէս նշանակէ և տեսակ մի չար ոգի, զասկողած վերոյիշեալ աղօթից մէջ : Վատ՝ որ և Կռռվատ՝ Պարսից զենին մէջ յատուկ անուն է զեւի միոյ, նոյնպէս և հրեշտակի մի, որ ամենց մէկ աւուր պահապան է. երկուքն այլ հովերու իշխող, մէկն բարոյ միան չարի. նոյն չարն պարզապէս հովու անուամբ մերայոց այլ ճանչցուած է, ինչպէս նախայիշեալ սուա պատմութեան մէջ ըսուածն. « Զէ զեւ, այլ Հողմն դիպաւ քեզ » : Ըստ գրոց՝ այդ հողմն և իր չար փշոզն՝ կոչուի Այսահողմն զարնուողն այլ Այսահար, որ գրեթէ նոյն է ընդ Դիւահարի, ինչպէս վկայէ Եզնիկ. « ի մեր լեզու Այսահար ասեմք, որ

1 Գուցէ պիտի ըլլար բրդանց, բուրդերու : Բռնդ քար այլ յիշուած է :

» պէս ի խորանաց հարցն մերոց առաջնոց՝
 » Ըստ սովորութեան ի մեզ կարգելոյ. այլ
 » զիտեմք՝ եթէ Սյան հողմ է, և հողմն՝ ոգի...
 » յորժամ ասեմք թէ սիր շնչէ, Ասորենայք
 » ասեն՝ թէ Սյա շնչէ » : Ուրիշ տեղ այլ
 յիշելով ռամկաց սնտոի կարծիքները՝ կ'ըսէ.
 « Փնչեղն և ղեզոռն կծեղ, և ոռնկանն հար-
 » կանեղ, և ղմբանն կծեղ, ոչ եթէ յԱստոյ
 » իմեքէ լինի, այլ ի բնական ազդեցութենէ
 » անտի՝ զոր անկեալ է Այարչին յանդամ-
 » սըն : — Ըստ անուան և իմաստին՝ Այսք
 յարմարին Հնդկաց Առշարաւ կոչելոց, որք
 են օդեղէն և շոգեղէն այսք՝ արեգական հա-
 կառակք. բարի հողմերը Մարտոտ կոչեն, որ
 հակառակօրէն մեր Մրրիկ բառի մօտենայ :

Դիւաց և Սատանայի յարմարցուցած ա-
 նունները, ինչպէս Բանաարկոռ, Բեղիար,
 և այլն, քրիստոնէական գաղափարաց արգա-
 սիք համարելով՝ թողումք ի բաց, միայն յի-
 շենք նորանշան անուն մի՝ սրով կոչեն զՍա-
 տանա՝ Վանական Վար. և իր աշակերտն
 Վարդան և Յովհան Եզնկացի, այն է Սոռո-
 նափա, որ թուրքարէն լինձուդտ նշանակէ.
 ի՛նչ և ո՞ր ազգի և լեզուի աւանդութենէ ա-
 ռաջ եկած լլլլալն յայտնի չէ ինձ, այլ մեր
 մատենագրաց քով գտնելով՝ կարծեօք միայն

կրնամք՝ թէ ոչ ազգային այլ յազգայնոց
 ընդունուած համարիլ, և սպասեմք տեղեկա-
 նալ ի գիտնոց. միայն՝ առջի յիշածներէս,
 այսինքն դիւաց կերպ ի կերպ երեւնալէն,
 օտար չէ՝ որ այս մեծ և անձոռնի կենդան-
 ւոյն կերպարանքով այլ երեւցած կարծուի շա-
 րագեւն այն կամ գլխաւորն Դիւաց : —
 Քննենք հիմայ զասոնք պէսպէս անուամբք և
 տեսեալամբք :

ԹՈՒՌԳ ԵՒ ԽԱԺԳ. — Առաջինն թուի զրա-
 զեշտական կրօնից մէջ յիշեալ բաղմապատիկ
 դիւաց մէկն կամ մէկ տեսակն, որ կռչուի
 Տռչիւս. հայերէն անունն միւսոյն հետ յի-
 շուելով՝ զոյներով զանազանեալ տեսակներ
 կարծեցընէ, և ոչ միայն խոր խաւարի բնա-
 կիչ, այլ և բոլորովին զրկեալ ի լուսոյ կամ
 կայր. ասոր նման և երկրորդն. զայս ենթա-
 դրեմք շատ հեղ յիշուած աղօթից խօսքերէն.
 « Ակն Խաժիցն ճաքեսցին (ճաթին), և ոչ
 » տեսողաց Թխիցն՝ պատառեսցին, և սոցունց
 » համաքատակ Զարացն սիրտ և կամք՝ սու-
 » զեալ՝ բեւեռմամբ՝ յանդունդս ընկճեսցի,
 » ընդ սկզբնաշար Զարին Բեղիարայ » : Խա-
 ժակն (կապոյտաշուի) դեւը՝ տեսող համարե-
 լով՝ խնդրէ որ աչքը ճաթի, իսկ միւսը՝ ոչ
 տեսող, սակայն և այնպէս կ'ուզէ որ կոյր
 աչքն այլ պատառուի :

ԴՐՈՒԹՔ. — Պարսից կամ մոգուց կրօնից մէջ յիշուի Դրուշաս և Տերուշ. մեր լեզուին մէջ հասարակ բառք են Դրուժ և Դրուժան, բայց և ի դասս Դիւաց կարգեալ են. հին բառգիրքը զԴրուժ մեկնէ « Դեւ վշասին » . ուրիշ գրուածոյ մէջ այլ ըսուած է . « Ո՛ւլ Չարադեւ Դրուժան այր, թշնամի ար » « զարութեան » : Յայտ է որ զրժեւ, զրժանք՝ խաբէութիւն և մատնութիւն նշանակեն, ուրով և Դրուժք՝ համանիշ են խաբէբայ կոչման զիւաց կամ սատանայի : — Թերեւս այս անուն ի Դիւր և ոյժ արմատոց բարդեալ է. եաքինիս իմաստն յայտնի է, առաջին աւուածքն (Դիւր) յիշուի զեւ մի յաղանդն Պարսից. առ մեզ այլ Տիւր՝ Մեծ ոյժ և բռնութիւն նշանակէ. հին ֆերականի մեկնիչն այլ՝ վնասակար թարգմանէ : Օտար լեզուաց մէջ այլ այս ձայնիս զուգին և իմաստքն. ինչպէս, Լ. Dirus, փո. Dur, Դժնեայ, խիտ. Tirannus՝ բռնաւոր. Տրե՛ ըստ Դիպեթաց չար ոգիներ նշանակէ :

Կրրնայ երկու զիւական անուանց այլ (խաժք և Դրուժք) ուրիշ արմատ համարուիլ սովորաբար իբր անկարգ բան և մարդիկ ըսուած Խոշժ և Դոշժն, ուսկից միւս հասարակ բառերն (խուժան, Դրուժան, Դժնէ,

Դժնիկ, Դժնդակ, և այլն) : Բառերս և վերի ըսուածքն խաժ և թուխ՝ չարացք զիւաց համար՝ յիշեցընեն Երուանդ բռնաւոր թագաւորի համար վիպասանից հմայական զրոյցը, զոր այսպէս ամփոփէ Խորենացի (Բ, ԽԲ) . « Ասեն զԵրուանդայ՝ ըստ հմայից դժնեայ » զոլով ակաւ հայեցուածով. վասն որոյ ընդ » այդանալ աշաղթացն՝ սովորութիւն ունել » սպասաւորացն արքունի՝ վէմն որձաքարեայս » ունել ընդլէմ՝ Երուանդայ, և ի հայեցու » ծոցն դժնոշքեկն ասեն սպայթել որձաքար » վիմացն : Բայց այս կամ եղիցի սուտ և » առասպել, և կամ զիւական ինչ առ իւր » ունել զօրութիւնս, զի այսպէս հայեցու » ծոցն անուամբ ? վնասեցեք զորս կամի » : Այս բանս կըրնայ պարզել մեր աղօթողին խնդիրքն այլ :

ՇԻԿԱՐՔ. — Այսոնք ոչ աչաց՝ այլ մտաց կուրացուցիչ զեւք էին, այսինքն խելագարող, խենթեցընող, ինչպէս յիշեցինք Արտաւազդայ համար. սոյն անուամբ խելագարն այլ Շիկար կոչուի. ինչպէս կ'ըսէ վանական Վ. Խորենացույ վերոյգրեալ պատմածին տեղ այդ թագաւորին համար, « ի մանկութենէ բա » խած, զոր Շիկար կոչէին » . և Յայտնաւորաց մէջ յատուկ անուն վարձած է : Գրի-

գոր Մագիստրոս բառախաղութեամբ կ'ըսէ,
« Շուայտական Շիլարացն շարս շամանդա-
» ղեալ՝ շոհանան ի վերայ մեր » . ակեղցփեղ
մտածող, խօսող և դրծող՝ իմացընեւլալ :

ՃԻՒԱՂՔ. — Յիշեցինք զայս ի կարգի Հրէ-
շից, և զայն եւս՝ թէ սոյն անուամբ կոչուին
և ոգեղէն էակք կամ զաս մի զիւաց, յե-
րազի կամ յարթնութեան վախցընողք այ-
լանդակ կերպարանօք . այս իմաստով հասարակ
խօսից մէջ ճիւաղ կ'ըսուին՝ վայրենի կեն-
դանիք և մարդիկ, նաեւ անպիտանք և փը-
ցունք . այս պէսպէս մտքերով ըսած են, Գր-
Մագիստրոս, « Որպէս ճուաղանցն է ճարանկ
» ճուուղել ի զիշերի յանկողինսն » . Սար-
զիս Վ. (ի Մեկն. Յակոբայ, Ե), « Դիւացն
» ճիւաղաց ճարակողաց զիս ակտիւք » . ուրիշ
տեղ այլ, « ճիւաղ, փցուն, շահատէր վա-
ճառական » : Ռամկօրէն քրքարեղ կոչուի նի-
հար սկար անձն : Յիշեցինք մեր աղօթողին
խնդրուածքն այլ, « Մաղթեմք ի քէն բանա-
կանքս, մի՛ ի ճիւաղեացն իշխել » : Ասոնց
մէջ նշանելի է Մագիստրոսի ըսածն, որ ե-
րազի երեւոյթ յայտնէ, և ուրիշ տեղ աւելի
պարզ կ'ըսէ. « Որ առ երազօքն է ճուա-
ղանցն » : Հին բազմիք՝ Դեռ նիքրական բա-
ցատրեն զճիւաղ :

ԹՊՂԱ կամ ԹԵՊՂԱ կամ ԹԵՊՂ. — Նորա-
լուր և հայ ակընջի խորթ անուն մի լսուի,

Թպղա .

(Եթէ այսպիսի զիւական և զիւթական հը-
նարից մէջ ամեն բան այլ խորթ չէ) . Թէ
և չեմ կարծեր նոյն ծագմամբ՝ բայց տա-

աղարձութեամբ նման է օրհնաց Թεοβουλη
անուան, որ ըստ իմաստին՝ աստուածակամբ
նշանակէ, և ըստ առասպելին՝ էր Հեփես-
տեայ սիրականն և մայր Միլետիոսի: Մեր
աղթարական գրուածոց մէջ թագոյն յիշուի
միայն յետագայ չար և ահարկու ոգւոյ հետ, որ է

Ալ կամ Ալֆ. — Իբր հասարակ բառ՝ Ալֆ
նշանակեն խոր տեղուանք, իբր անդունդք, և
համաձայնին Գոթաց, Գերմանաց և համալե-
զուաց՝ Hell բառին որ նշանակէ Դժոխք.
Ի հիւսիսայնոց Դժոխոց դիցունին այլ Հել կոչուէր
յարմար բնակութեան Ալից, որք և խոնաւ
տեղերում կենային, և աւելի փաստին կա-
նանց ծննդաբերութեան և զաւակաց, իբրեւ
թէ հակառակորդք ըլլային անոնց բարեկամ
Յաւերժահարսանց: Այնպիսի Ոգիներ են
կ'ըսէ Գր. Տաթեւացի բարոյախառն, « որք ի
» ջուրս և ի ծնունդ կանանցն՝ Ալֆ կոչե-
» ցան. զի գէջ ակախն՝ գհոգիս կորուսա-
» նեն, և ի ծնունդս՝ զմարմինս և զհոգիս »:
Այնպիսի մեծ փնտու գէմ աղթարք այլեւ
այլ հմայական և պահպանողական աղօթքներ
գրած և նկարած են զայն. որպէս հետեւեալ
բանս « Սուրբն Սիսիանոս գայր ի լեռնէ
» ի վայր, և տեսաւ Պեղծ մի չար. և ունէր
» աչք հրեղէն, և ի ձեռին երկաթի կտրոց,

» և հանդիպեցաւ ի տեղի աւազոյ. ասէ Ս.
» Սիսիանոս. Ո՞ւր երթաս, նզոված պեղծ.
» — պատասխանի ետ նմա և ասէ. Եր-
» թամ՝ զմանկունս կանանցն թառամեցուցա-
» նեմ, զկաթն պակասեցուցանեմ, զաչսն
» խաւարեցուցանեմ.
» զրդեղն ծծեմ, և
» համր առնեմ, և
» առնեմ զաղայն
» անժամանակ յորո-
» վայնին », և այլն: **Ուրիշ մ'այլ.** « Ալն
» չար և Դժնիկ կեւ-
» դանին » կոչելով՝
գրէ այսոր բերնով.
« Ես եմ Ալն չար, որ
» կորուսանեմ զմա-
» նուկն ի յորովայ-
» նի մօրն »: Աւելի
եւս պատմէ ուրիշ մի.
Սուրբք ոմանք որսի
կ'երթային, « առին
» զձայն երեխային.
» գնացին և տեսին զԱլն ի չարութեան.
» բռնեցին կալան և կապեցին զԱլն ի յԱ-
» յիսն վեմն? եկեալ մայրն Ալին և ասէ.

Ա.

» Այս ի՞նչ իցէ, այս ի՞նչ: Ասեն. այս է
 » որ մտանէք ի մօրն յորովայնի, գերեխային
 » զմիսն ուսէք, զարիւնն խմէք, զլոյս ա-
 » չացն խաւար զարձուցանեք: Ասէ մայրն
 » Ալին. թողէք զանդրանիկ որդին իմ. յոր
 » տուն որ ձեր անուանքն լինի՝ անդ ոչ
 » մերձենամք ի ծառայն Աստուծոյ », և
 » այլն: Ուրիշ մի նկարագրէ զԱլն. « Այս մի
 » նստեալ ի վերայ աւազու, և մագն նորա
 » իբրեւ զօձի, և ըզուռկն նորա պղնձի, և
 » ատամունքն նորա երկաթի, և ժանիքն
 » նորա որպէս վարազ խողի. (որ և կ'ըսէ).
 » Նստիմ ի վերայ տղացկանի, զականջն
 » խորովեցուցանեմ, զղասապն (լեարդն)
 » քարշեմ, և խեղդեմ զմայր և զմանուկն.
 » մեր կերակուրքն մօրն տղայոցն միսն է և
 » տղացկանի զասապն, և եօթն ամսոյ մանուկն
 » զողանամք ի մօրէն, խուլ և մունճ տա-
 » նիմք առ թաղաւորն մեր յանդունդս: Եւ
 » մեր բնակութիւն յաւիտեան տաւն է և
 » յախռռռռն անասնոց... Եւ Սուրբքն հա-
 » նին զհրեղէն սուրն և կամեցան սպանա-
 » նել զՊեղծն », և այլն. բայց իր աղա-
 » չանաց խնայելով՝ կ'երգուրնցնեն որ մէկու մի
 » չմասնն այն տուններու մէջ՝ ուր իրենց ա-
 » նուան աղօթեն: Նշանաւոր է վերի գրուա-

ծին մէջ՝ Ալի մայր և իրեն պաշտպան ու-
 նենալն: Առաքել՝ Սիւնեաց եպիսկոպոս՝
 քեռորդի Տաթեւացոյն, պարզապէս Դիւաց
 գաւ մի կ'ըսէ զԱլն.

« Զանազան դէմք նոցա յայտնին,
 Որպէս առ մեզ այժմ անուանին՝
 Դեւք, Սատանայ, Քաջք և Ալին.
 Որոց յահէն հողիք հալին » :

Ալի նման աւանդութիւն մի ունին Գեր-
 մանացիք այլ, որ կարծեն թէ իրենց հին
 զիցուհին Հոլտա՝ կու յափշտակէ անկնոնք
 մեռած երախաները. և երբ մայրերն՝ ցուրտ
 գիշերուան հովու ձայնը լսեն՝ կարծեն իրենց
 զաւակաց ճիշը և զուրգուրան:

Մոգուց աղանդն այլ պիղծ և պժգալի հա-
 մարէր բնական աւբը, այսինքն երկրիս վը-
 րայի ծակտիբը, վիհերը, իբր թէ զժսկոց և
 զիւաց ելումուտը ըլլային. ասոնց նման կ'ե-
 րեւի մեր հեթանոս և թերահաւատ ազգայ-
 նոց այլ Սնընակ տեղիք ըսածն, ոչ իբր
 սոսկ բնական տեղիք, այլ իբր անձնաւոր կամ
 զիւաբնակ և չարաբուղիս. զայս կ'իմացընէ
 միւս ոգիներէն վախցող աղօթականն. « Եւ
 » կամ յԱնբնակ տեղոցն ցաւոցն՝ մտանել
 » նեղել կամ զկծել մի՝ իշխեսցէ » : —

Հայկական Աւք՝ այսպէս յոգնակի ձայնիւ ծանօթ է և Քրդաց, նոյն աւանդութեամբ կանանց զաւակաց վնասելուն. այնպէս որ երբ Քուրդն բարկանայ և անիծէ կին մի՝ Աւքն աղիքդ կրծէ, կ'ըսէ :

Գրօղ. Աւնակ. — Ինչուան հեմայ իբր հասարակաց հաւատք է նաեւ քրիստոնէից մէջ, թէ մահուան հրեշտակ մի կ'առնու օրհասականաց հոգին. և այս ցանկալի իսկ է բարեպաշտից՝ ըստ որում և մեր Շնորհալի հայրապետն խնդրէ յԱստուծոյ՝ Հրեշտակի բարշոյ յանձն առնել իր հոգին, այսպէս և այլք. բայց սորա բարի հրեշտակ ճանչնան և խնդրեն. իսկ թերահաւատք և սնահաւատք՝ Հրեշտակ չար գիտէին և վախնային, զոր հիմայ Գրօղ կ'ըսեն: Սա՛ ըստ ոմանց իբր հոգւոց զօրծերը զրոգ է, որ պիտի կարգացուն Աստուծոյ դատաստանին. ըստ այլոց՝ հոգիները Կրող և տանող. « Սուրբութիւն է ախտացեալ » ըց, կ'ըսէ Գր. Աստուածաբանի ճառից մեկ. « նիշ մի, որ ամբաստանեն զմահն, զՀրեշտակն՝ որ Գրօղ ասեն. Անիրաւ է զատաստանդ. բռնութեամբ տանիք » և երբ հիւանդն զառանցելով բարբառէ՝ կարծեն թէ այն Գրօղին կամ հրեշտակին հետ խօսի. Աղթարք այլ պատուիրեն, թէ « Ով որ զԳրօղն

» տեսնէ՝ որ զիր հոգին առնուլ լինի, և
» ինքն ի հողելարք լինի ի յերազին, յայն-
» ժամ մեղայ ասել պիտի » : Այսպիսի յիշատակք՝ բարի կամ Աստուծոյ պաշտօնեայ ցուցընեն զԳրօղն. անոր համար և մեղք համարին՝ « Որ հայհոյէ զԳրօղն և զԱստուած » : Իսկ անիծողքն՝ Կրողն տանի ըզքեզ, ըսելով, չար կարծիք յայանեն : — Լսուին և անէծք՝ թէ Շնոհուրն տանի. բայց աւելի ժանտախտ կ'իմանան՝ քան ոգի : Ո՞ր տեսակն էր զուսանին՝ ըսածն առ սիրականն « Այն քաղաքն ուր դու մտնուա՛ Գրօղի ձայն չըհասնի » : — Վախկոտ դասիկն կարծէ՝ թէ ոչ միայն օրհասականին ճարն կու հատնի, հապա և անոնց՝ որոց վրայ կոխէ հոգեպահանջ հրեշտակն կամ Գրօղն, և այսպիսիք կ'ըսուին Հրեշտակակոխք :

Որչափ այլ նոր և ներկայ ժամանակի հաւատք են այսպիսի բանք, անտարակոյս է՝ որ հեթանոսութեան մասն և մնացորդ այլ կայ. այն հին ժամանակ հաւանօրէն բաց ի Քաջաց և նմանեաց՝ կայր և հոգեհան ոգի մի, Աւնակ կոչուած. այս անունն ըսուի Պրօխորոն գրոց մէջ, որ է առասպելախառն պատմութիւն Յովհ. Աւետարանչի. յորում Կիւսոպաս կախարդ՝ կ'ըսէ. « Առաքեմ Աւնակ

« չար ի տուն՝ յորում է, և պահանջեմ զհողի
» նորա ի նմանէ » . քիչ մի վերջը նոյնը
կրկնելով զիւր բերնով՝ կ'ըսուի, « Առաքեմ
» Հրեշտակ չար, և պահանջեմ զոգի նորա ի
» նմանէ » : Եթէ ուրիշ աւանդութենէ ծագած
չէ այս անունս, որ լսուի հին Հայկազն նա-
հապետաց մէջ այլ, կրողի պէս՝ ատող նը-
շանակէ. և մի և նոյն կ'ըլլան Առնակն և
կրողն կամ Գրողն և Հրեշտակն չար :

Խալիլի կամ Խիալիլի. — Ծանօթ է այս
անունս ի խօսս, պէսպէս մտօք, և սովորա-
բար կ'իմացուի Փռանկաց Cauchemar ը-
սածն, որ աւելի հիւանդութեանց կարգի
պէտք է դրուիլ. զի կարճատեւ նեղութիւն
կամ ճնշում մ'է կըրծոց՝ քընոյ ատեն,
ուսկից արթննալով զեռ կիսաքունն երազա-
խառն, կարծէ՝ թէ վրան ծանրոց մի կայ,
կամ աւելի երազելով և վախնալով՝ ոչ իր
այլ ուրիշ անձ մի կարծէ զինքը ճնշողն. հա-
սարակօրէն Միգնաւնջ կ'ըսուի այս բանս ¹ :
Մինչեւ այս կէտս կրօնական բան մի չկայ.
սակայն՝ թէ Խալիլի անունն (որոյ բուն ի-

1. Այս բառս այլ քննութեան կարօտի, առջի
մասն միջկիւղ, հեղձամիջոյն լինելը յայտնէ,
ետքինն անյայտ է եթէ չէ մղձատանջ :

մասն յայտնի չէ) և թէ զրաւոր յիշատակը
ինչ՝ կ'իմացընեն, որ վերոյիշեալ քանի մի
չար ոգեղինաց նման բան մի համարած են
հիներն, և թերեւս հիմայ այլ. վասն զի շատ
անգամ յիշեալ աղօթից մէջ՝ յիշուի և պահ-
պանութիւն « ի ծանրութենէ Խիալիլիաց » :
Բժշկարանք մեր ուրիշ հիւանդութեանց հա-
ւատար յիշեն և գրեն պարզապէս . ինչպէս
անոնց մէկն գրէ. « Քնապոռն. որ է Խը-
պըլիկն ¹ », որ գիշերն ի քնուն մէջն լինի
մարդոյ » . և պատճառն կ'ըլլայ ի տաքէ և ի
հովէ. « Նշան որ տաքէ լինի՝ այն է, որ
» երեսին գոյնն կարմիր լինի և շատ քուն
» լինայ, և գիտենայ թէ մէկ ծանր իրք-մն
» ի վերան ընկել է և կամ ծանր իրք-մն
» ի վերան ծածկած է, և այլն... Յեղ-մն
» (այլ) Խալիլի լինի, որ ի պիղծ խլտէ և
» պոխտարէ լինի. և այն շուտ ողջանայ », և
այլն. թէ տաքէ թէ պղտ պատճառած
Խալիլիին զեղերն այլ գրեւէն ետեւ, կ'ա-
ւելցընէ. « Եւ Աստուած պահէ զքեզ ի Խըպ-
լիկ ցաւուն, եղբայր. ամէն » :

Հաղիմն. — Այս անունս այլ յիշուի տեղ
մի Խիալիլիի, Պայից, Պարկաց և Շիդարի

1. Ուրիշ մի գրէ « Քապուն՝ Խալիլի ցաւն է » :

հետ, բայց ի՞նչ ըլլալն կամ կարծուիլն բացատրուած չէ, և ուրիշ տեղ այլ չեմ լսած կամ գտած. անուան ստուգադրութեանն այլ տարակուսիմ, վասն զի չի նմանիր միւս հայկական անուանց:

Յետ այս ամենայն չար ոգւոց՝ չեմ ուզեր դուրս թողուլ մէկ զարմանալի էակ կամ դեռ էանալի մի, որ աննման ոմն է, և ի քրիստոնէութեան յիշուած անունն առ մեզ՝ է Նեոն: Ծանօթ է հաւատացելոց՝ որ սա նշանակէ զգերաքրիստոս. թէ ոչ դեռ՝ այլ զիւլաշունչ անձ մի, որ պիտի գայ նախ քան զկատարած աշխարհի՝ խաբել զմարդիկ, և զինքն Քրիստոս կարծեցընել. ինչպէս արդէն եկած են այսպիսի խաբեբայ Նեոնը, կ'ըսէ Յովհաննէս աւետարանիչ¹, որոյ գրուածոց մէջ միայն յիշուի սա, և յոմանց՝ անուանն մերձաւորութենէն՝ կարծուեցաւ Ներոն կայսրն: Բայց այս իմաստիւ Նեոն խնդիրն, մեր գոր-

1. Այս սուրբ Աւետարանիչս իր Յայտնութեան հրաշալի գրոց մէջ նկարագրէ դիւակիր Քաղան մի (Պլ. ԺԳ. 18) որ համարի Նեոն, և կ'ըսէ վերջը. « Եւ թիւ անուան նորա է այս, 666 »: Հատը աշխատեր են այս թիւերը այբուբենի վերածելով՝ գտնել անուն մի Նեոն նշանակող. ու մանք համարին զսա Տիոտակոչուած յունարէն

ծոյ չի վերաբերիր, այլ այն կարծեօք միայն՝ որ այս անուամբ չար ոգի մի ճանչցուած պիտի ըլլայ առ Հայս՝ հին ատեն, և մեր թարգմանիչք այնուլ կոչած են զգերաքրիստոսն, որպէս կոչեն ուրիշ ազգք և լեզուք, և մերին նման անուն չունին: Չար ոգւոյ

(Τειταν) իբր հսկայ և արեւ, և ըստ տառից անուան գումարեն այդ թիւը.

Τ	300
ϛ	5
ι	10
τ	300
α	1
ν	50
666	

Ոմանք այլ Անտեմոս (Αντεμος) զՆեոն, իբր հակառակող, և այս անուամբ այլ նոյնպէս գումարեն.

Α	1
ν	50
τ	300
ϛ	5
μ	40
ο	70
ς	200
666	

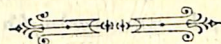
նշանակութիւնն գուշակուի և միջին դարուց վարդապետի մի՝ չարագործ մարդկան համար Նեռնագործ բտելէն։ Օտարաց մէջ այս անունն նմանութիւն մի գտուի հիւսիսային Գերմանացուց քով, Նոռն, Nornes, որով կ'իմանային երեք վնուկ յատուկ առանձին անուամբք, երկրիս կենդրոնում կանգնած, Հացի ծառի մի արմատին տակ, և Յունաց Պարկայից պէս գրէին մարդկան բազդը։

Ուրիշներ այլ ուրիշ անուններ յարմարուցեր են։ Իսկ այլք՝ եկեղեցույ և կրօնից հակառակող որ և է զօրաւոր մի. յայլ եւ այլ ժամանակս, ինչոան և զմեծն Նաբոլէոն, Հռովմայ տիրելուն և զՍ. Պապն ի գերութիւն վարելուն համար. ասոր այլ անուն տառերով սկսուած յունարէն քնասակար նշանակութեամբ բառեր գտած են. ոմանք այլ ժամանակին թիւը Նեռն անուն յարմարցունել ուզած են, որոյ պատշաճի ըստ դիպաց հայերէն տառից գումարն. բայց մենք կու ճանչնանք զՆաբոլէոն յանգուղն աշխարհակալ մի, այլ ոչ անքրիստոնեայ վախճանեալ։

Ն	400
Ե	5
ռ	1000
ն	400

1805

մէկն՝ զներկայն, միւսն զանցեալն, երրորդն այլ զապագայն. — հետաւոր նմանութիւն մի Աննակի անունն և զործոյ։ Նոր հետաքննիք բեւեռագրաց՝ համարին Նեռ անուն մի կարգալ, իբրեւ դժօխական չատուած մի. բայց զասոնք բաւական չեմք համարիր մեր Նեռն անունը ստուգաբանելու։

Գ Լ Ո Ի Խ Ը .

Դ Ի Ի Յ Ա Ջ Ո Ի Ն Ք

Աստուծոյ զաղափարն որ հասարակ է ամեն մարդկան , ըլլայ կիրթ ըլլայ անկիրթ , չէր կըրնար ի սկզբան՝ մէկէն աւելի ըլլալ . բայց տղէտ , մոլի և վատ մարդիկ՝ տեսնելով և լսելով իրենց բնութենակից քաջ , մեծագործ (և կարծեցեալ) հրաշագործ անձինք , իրենցմէ գերազոյն էակի փոխուած համարեցան , մա- նաւանդ յետ անոնց մահուան կամ աներեւոյթ ըլլալուն , և աստուածային զօրութեանց հաղորդ , յետոյ նա եւ աստուածացեալ . մինչեւ անմոռութեամբ համարձակեցան աստուած կամ զիք կոչել և պաշտել : Բայց քանի որ այս գերազոյն աստիճանի չէին բարձրացուցեր այնպիսի անձինքը , միայն աստուածական իմն ճանչնային , կամ պարզապէս Վեհ և Դիւցազն կոչէին . որ է ըսել կամ աստուածոց նման կամ (յետ ընդունելոյ զաստուածս) անոնցմէ յառաջ եկած , գոյացած , ծնած , և այլն . և թէպէտ Դիւցազն անունն ի զից ծագեալ է ,

բայց անոր գերազանց կամ վեհ ըլլալուն զաղափարն , կարծիքն և պաշտօնն յառաջ է քան զԴիւս կամ չաստուածս . վասն այսորիկ մենք այլ նախադասեմք ի գրուածիս , ինչպէս քան զասոնք այլ նախադասեցինք աւելի ցած և խառն էակներ . վասն զի հակառակ հա- մեմատութեամբ կ'երեւի մեզ աստուածակա- նութեան և պաշտելութեան հաւատքն . այս- ինքն , յետ միոյն Աստուծոյ վերադոյն գա- ղափարին , յետոյ աստիճանաբար վարէն դէպ ի վեր , կամ ի ցածագոյն վիճակէ անձինք վեհ համարուած են , ապա լաւագոյնք՝ աւելի վեհագոյն համարեալ , և մինչեւ յաստուա- ծութեան աստիճան : Ըստ այսմ՝ անորի հա- մարման՝ ոմանք կոչուած են մեծ ոմանք փոքր աստուած , ոմանք կիսաստուած , ոմանք յաս- տուածոց ուերեալ՝ բայց իբրեւ հասարակ մարդ . ոմանք այլ նախ հասարակ մարդ ապա աս- տուածացեալ . և այս զանազան դասերով բազ- մացեալ՝ ըստ այլեւայլ կրօնից ազգաց . ինչ- պէս յայտ է ի զիցաբանութեան նոցա , մա- նաւանդ Յունաց , Լատինաց , Եգիպտացոց և Հնդկաց . որոց չաստուածներէն աւելի հետա- քննելի կրնան ըսուիլ Դիւցազունքն . վասն զի մարդիկդէն և պատմական սկիզբն ունին , թէ և շատ կամ քիչ առասպելեալ : — Մեր

քննելիքն այլ նկատմամբ մեր ազգին՝ այս է, թէ և շատ ազգատ է յայսմ մասին մեր զիջաբանութիւնն, և երանի՜ թէ իրօք այնպէս եղած ըլլար, և ոչ ի մոռացութենէ։ Արդ, մեր պատմութեան մէջ յիշուած սակաւ Դիւցազունքն (զոր աւելի վեհագունք կոչել պատշաճ էր) հետեւեալքն են, զանազան աստիճանաւ, որոց մէջ և ծանօթ պատմական անձինք՝ բայց յիշատակաւ առասպելախառն, ինչպէս արդէն յիշուած Երուանդն և Արաւազդ, և այլն։

Մեր պատմութեան, ստոյգ կամ աւանդական՝ սկիզբն է ի Հայկայ, և ի ժամանակէ աշտարակաշինութեան Բաբելոնի, և ինքն է մեր առաջին Վեհն. երբ բռնաւորն Բէլ, ուսկից ապստամբեր էր, իր վրայ կուգար, իր թոռն (կազմ կամ կազմոս) փախչելով կու փութայ դաւու առ պապն և իրմէ շուտաբայլ լրատու կու խաւրէ. կոչելով զնա՝ « Ո՛վ մեծդ Դիւցազանց, զիմեալ գայ ի » վերայ քո Բէլ, յաշերծիւք Քաջօք, և երա՞յ կալնադիգօք հասակօք Սկայիւք մրցադօք »։ Այս վիպասանական բացատրութիւնք յայտնեն Հայկայ գերազոյն քաջութիւնն ի մէջ Քաջից, և ասոնց հսկայակերպ մեծամեծ անձինք համարուին. որպիսիք էին ոչ միայն

Բելի հետ եկողքն, այլ ինչպէս կրկնէ պատմիչն՝ կային այնպիսիք « յերկոցունց կող » մանց սկայիցն, արք յաղթանգամբ »։ որոց հասակն՝ զարերով աճելով (յերեւակայութեան), յետին պատմիչք տառնեալ կանգուններով բարձրացընեն զՀայկն, և այլ աւելի զԲէլ. որ, սակայն հանդերձ իրեն աւան հերկաթի և սղնձի զխանոցով և զրահներով՝ չի կրնար ազատիլ Հայկայ լայնալիճ և պնդարարչ աղեղան երեքթեւեան նետէն. սա անոր պղնձապատ կուրծքէն և կոնքէն շեշտակի կ'անցնի, և « այսպէս ճոխացեալն Տի » տանեան՝ կործանի, յերկիր զարկուցեալ » և փչէ զօգին »։ Այսպիսի քաջութեան և ուժոյ զործ ընողն՝ հարկ էր որ ըլլայ Մեծն Դիւցազանց ի Հայո, և արժանի այն ամենայն պատուոյ և հաւատոյ՝ զոր քանի մի տեղ յիշեցինք (119-25) և երկնից պարզ երեսի ամենէն պայծառ աստեղ մէջ տեսնք, ոչ միայն իր նախաքրիստոսեան սերնդոց աչքով, այլ և սրբափայլ Թարգմանչաց աչք և զրչօք. որով գերազանցեալ կրնանք ըսել մեր նախահայրն և վեհն՝ քան զամենայն զիւցազունս օտարաց, որոց անուանքն սփռուած են նոյն երկնից աստղակաճառ մազաղաթին վրայ, բայց ոչ նմանապէս մեծ և զովանի

յիշատակօք. վասն որոյ շատ լաւ յանդրգներ են մերայինք՝ գոցել այն տեղ Որիննի դէմքը, և « բանալ զպատուակ Հայկին » (եր. 119—25). նոյնպէս և անոնք՝ որ Հրատ մնորակի և իր օրինակած Արէս չաստուածոյ տեղ՝ Հայկն կոչեր են. որոց մին թուի Մխիթար Անեցի՝ ի թարգմանութեան աստեղագիտական բանից: Այս յետին դրութեամբ (Հրատ—Արէս—Հայկին) հարկաւ մեծ և ահաւոր զիւցազն կարծուէր. անոր համար կ'ըսէ ուրիշ ժամանակակից Մխիթար մ'այլ (Գոշ), « Ոմանք (յաստեղաց) ժանտական են, » որպէս Հայկի, և այլք բարիք ». ուրիշներ այլ գրեն, թէ ով Հայկայ աստեղատան տակ ծնանի՝ երկաթով մեռանի: Յիշեցինք սր ոմանք այլ Կշիւ համաստեղութեան ընծայեն զՀայկ, կամ նոյն համարին զԾամկուրս Հայկին (երես 124): Յայտմաւորք այլ յիշեն հոկտեմբերի 21էն « Երեւեալ նշան յերկինս, հուր ի վրայ եօթն աստեղաց Հայկինն ». որոյ փոխան ուրիշ Յայտմաւորք Բազմաստեղ կ'ըսեն: Յիշած եմք եւս Հայկայ և Որիննի նըմանութիւնքը, ոչ միայն պայծառութեամբ կամ գեղեցկութեամբ, այլ և մէկուն որսորդութեամբ, միւսոյն աղեղնաւորութեամբ: — Ասոնցմէ վեր ձիւրք մ'այլ ընծայեն մերայինք

իրենց նախահօր, իբր՝ առաջին տօմարական կարգադրի, արեգակնային տարւոյ ամսոց բաժանմամբ, և շարժական ու անշարժ տարիներու միաբանութեամբ, որ օտարաց մէջ Շնկան՝ իսկ մերոց՝ Շրջան Հայկին կոչուի, որոյ վրայօք այլ՝ ուրիշ գրոց մէջ տեղեկութիւն տրուած է:

Այսպիսի մէկ մ'ըլլալով Հայկն՝ կրնար յուսացուիլ որ օտար ազգի մէջ այլ մերձաւոր յիշատակ մ'ունենայ. չեմք յիշեր զՎիրս, որոց պատմութեան սկիզբն այլ նոյն և նման է մերոյս. այլ մեր արեւմտեան զրացի և ցեղակից համարեալ Փոիւզաց (102) մէկ զիւցազն, գրեթէ համանուն՝ Հայակն, Hya-gnis գրեալ ի լատինն, Ύαγνις ի Յունաց, (հայր Մարտիասայ սրբնդահարի, որ Սաաիւրաց զասէն համարուի (տ. 185). ինքն այլ հնարող երկթել և եռաթել քնարաց: Եթէ նոյն մեր նահապեան համարուի զա, Հայկայ ձիւրք մ'այլ կ'աւելնայ, Երաժշտականն, աստեղագիտականին հետ: Բայց իրեն ամենէն մեծ ձիւրքն՝ ուժոյ և քաջութեան մեծութիւնն էր. որոյ համար գրեթէ մեծ և հսկայ ըսել և Հայկ՝ հաւասար համարուէր. Փիլոնի դրոց թարգմանիչն՝ հսկայից վիթխարի մեծութիւնը բացատրէ՝ Հայկաչափ ըսելով. Ազաթանդե-

լուսի թարգմանիչն՝ Տրդատայի ի Մասիս լեռնէ մեծամեծ քարեր շալկել բերելը՝ Հայկաբար կ'ըսէ. Արծրունին (Թովմաս պատմիչ) իր ցեղին զովանի իշխանը՝ Հայկաւարտ կոչէ : Բայց այս ամենէն զարմանալին Գր. Նարեկացի (որ ինքնին զարմանալի իսկապէս անձ մի է և պաշտելի Սուրբ), Ամենասուրբ Աստուածածնի զեղեցկութիւնն այլ՝ համարձակի ըսել Հայկանման : — Դիւցազանց կամ վեհազանց պէտք չէ հաւատալ կամ նմանիլ. բայց եթէ ուզէ մէկն՝ կարծեմ չի կրնար գտնել լաւագոյն քան զՀայկին :

Ահնարկ մ'այլ ձգելով զինքը Մեծագոյն զիւցազանց կոչող Թուան, միայն այսօր անունն է ի հին պատմութեան մերում՝ որ յունակերպ ու վերջանայ, Կադմոս, և համարիմ Կադմոս կամ Կադմոս. ինչպէս, թորգում, Արգամ, Արշամ, և այլն : Նշանական է այս անուամբ յիշուած յոյն կամ փիւնիկ մի, վեհ որդի Ագեկորի (Αγχιόρ, որ շատ ուժով և քաջ նշանակէ), յորում հեռուանց Հայկին աւանդուն լսուի : Խաղիքը այլ՝ ըստ իրենց աւանդութեան՝ թորգոմայ անդրանիկը (ըստ մեզ Հայկին) Ակիյոր անուանէին. Կադմոսի կիսն այլ Արմեկիա կոչուէր, մէկ տառիւ (Ո-Ե) միայն տարբերեալ յԱրմեկիայ : — Դար-

ձեալ, ըստ առասպելաց Յունաց, Արամազդայ մատուական՝ զեղեցիկ պատանին Գանիւ միդէս՝ կոչուէր և Կադմոս, զոր յետոյ այն խայտառակ հայրն աստուածոց (Արամազդ)՝ փոխարկեց ի Զրհոս համաստեղութիւն կամ կենդանակերպ : Ըստ զիպաց իմն, և ոչ հաւաստեաց, բեւեռագրոց կարգացողք ոմանք՝ Սոյ անուն մ'այլ գտած կարծեն (մօտ Հայ անուան), և համարուած չաստուածոց մատուակ՝ նման Կադմոսի, կամ օրոյ գուշակութեանց : Զինք՝ իրենց հնագոյն և ջրհեղեղեան Նահապետը՝ Եօ կոչեն : — Այսպիսի առասպելախառն ծանօթութեանց մէջ՝ յուսամք որ ներքէի ըլլան մեր զարտուղութիւնք այլ, թէ այս թէ յետագայք :

Տեսանք, և արդէն ամենքն զիտէին, որ մեր ազգի նախահայրն և անուանատուն՝ Հայկին է, ինչպէս Խորենացիէն սկսեալ ամենայն պատմիչք աւանդեն. սակայն հնագոյն և առաջին Հայ և հայագիր պատմիչ մեր Կորիւն՝ ի սկիզբն պատմութեանն, փոխանակ Հայոց՝ Արքանագեան ազգ կոչէ, (ըստ աւանդութեան) յանուն նոյն Հայկայ պապուն կամ հօրեղբօր և Յաբեթի Թուան. որով՝ յառաջ քան զՀայկին՝ սա երեւի բնակեալ յերկրին՝ որ յետոյ կոչուի Հայ անուամբ, ուսկից կ'երթայ

ի փոխդիւ. և այսպէս երկու ազգացս այլ (Հայոց և փոխդաց) նախահայր կամ արմատ կ'ըլլայ: Ս. զրոց մեկնիչք այլ ի փոխդիւ բնակեալ համարին զԱսքանազ, թէպէտ եղած են (ինչպէս Հրեայք) որ ինչուան Գերմանացոց նախահայր համարին զնա: Մեր Ս. զրոց թարգմանութեան մէջ այլ ծանօթ է Երեմիայ մարգարէին՝ շատ անգամ յիշուած հրաւերն (ԾԱ, 27), ի վերայ Բաբելոնի զալու՝ աստուածային վրէժխնդրութեամբ. « Պատուէր տուք յինէն Այրարատեան զըն » զին և Ասքանազեան թագաւորութեան » ցըն »: Ինչ այլ կարծեն և զրեն թարգմանք և մեկնիչք, այս երկու անուանք կամ ասոնց փոխանակք՝ իրարմէ չեն զատուիր, ինչպէս դարձեալ Այրարատն այլ Հայկական իմաստէն: Բայց՝ ասկէ մեր հիմայ հետեւցընելին է Ասքանազայ այլ Վահագանց կարգի մտնելն, թէ և այս յայտնապէս յիշուած չէ. միայն ծանօթ է փոխդիւական կամ Հայկական զլիսանոցաւ Լուսնի շատուած մի Ասքիւնոս կոչուած. Լուսնի մահկին վրայ մարդոյ կերպարանք մի ինչուան ի կէս մէջք. (տես երես 102): Ոմանք այս անունս մեկնեն յունական Ἀσκηνοϛ բառով՝ իբր անհաստատ, անպարար շարժող Լուսին, բայց աւելի զիսնա-

կանք՝ անձնաւոր Վահագն մի համարին. Հոմերոս և Վիրգիլիսայ այլ այդ անուամբ փոխդացի իշխաններ և զօրավարներ յիշեն, ինչպէս և փոխդիւ մի մասն այլ Ասկանիա կոչեն, որ Ս. Գրոց յիշած Ասքանազեան երկրին լաւ յարմարի:

Ասքանազէն այլ վեր ելնելով՝ կ'արժէր աւոր պապը՝ մեծ ազգապետն Յարեք՝ Դիւցազանց կարգի մէջ նախապատել, ինչպէս աւանդէին Քաղղէացիք, ըստ Խորենացոյ, այնոր երկու եղբարց հետ, անուանքը փոխելով ի Զրուան, Տիտան և Յապետ. ինչպէս և Յոյնք և Լատինք կոչեն զսա Japet, և ճանչնան որդի Ուրանոսի (Երկնից), և ըստ ոմանց թագաւոր Թեսսալացոց և նահապետ հեղինական ազգաց: Ասոնց մատենագիրք աւանդեն՝ որ ի Թեսսալիոյ եկած ըլլայ Յաւոն ոմն՝ նահապետ Հայոց, զոր՝ թերեւս լաւագոյն կ'ըլլար ի Հայոց ի Թեսսալիա զըրկել: Բազմահմուտ գերմանացի հեղինակ մի (Պունտէն), Յոյնք ի Ս. Գրոց և ի Հայոց առեր են, կ'ըսէ, զՅապետ, և իրեն կին ընծայեր են զԿիւբելէ կամ զԱսիա: Մեր մնացեալ զրոց մէջ չկայ յիշատակ մի Յաբելի պաշտաման, բայց զի իր եղբարքն՝ մեր զրացեաց մէջ, և քոյրն՝ Աստղիկ՝ պաշտուէր ի Հայս,

դժուար է թէ ինքն այլ պատուած չըլլայ: — Աւելի զարմանք է որ Հայկայ հայր համարեալ Թորգոմայ պաշտօն կամ յիշատակ չկայ կամ չէ հասեր մեզ՝ ի կրօնս Հայոց. ապա Թորգոմայ զայն Թուրքմանաց:

Հայկայ սերնդոց մէջ ամենէն ծանօթ զիւցազն կամ առասպելեալն է Արայ, զոր արդէն յիշեցինք Առէզի առասպելաւ. և յետ Հայկայ և Արամայ զործոց՝ այսոր յիշատակն է նշանաւոր ի պատմութեան ազգիս, մանաւանդ հռչակաւոր Շամիրամայ հետ ունեցած յարաբերութեամբն, ըստ վիպասանից: Որ ատեն և ինչ կերպով այլ եղած կամ կարծուած ըլլայ Արայի զիսաւոր զիպուածն, (մահն և յետ մահուան), հարկ է որ այնքան առասպելաց մէջ ստոյգ կէտ մ'ունենայ, կամ շատ մեծ և տարածեալ համբաւ, զոր մինչեւ ծանրազլուի Պղատոնն այլ ընդունի, և իր Հասարակապետութեան Ժ զրոց մէջ նշանակէ, և ուրիշներն այլ իրմէ առնուն, ինչպէս Կղեմէս Աղեքսանդրացին: Բայց յայտ է որ Յոյնք առանց փոփոխութեան չէին կըրնար ընդունիլ և աւանդել օտար բան մի. և ըստ այսմ՝ Արայն կ'ըլլայ ոչ միայն էր՝ այլ և Արկիմոս, իբրեւ քաջ և կորովի (Σταχυος), ինչպէս հայ բառն այլ աչր՝ զնոյն նշանակէ.

տեղեաւ կամ ազգաւ այլ Պամփիլիացի կ'ըսեն, շփոթելով ուրիշի հետ. միաբանին պատերազմի մէջ սպաննուած ըսելով, և տասն որ մարմինն անապական մնալով փոխադրուած իր ընտանեաց քով. մինչ երկու օրէն վերջ կու տանին յուղարկաւորելու՝ այրելով, կ'ողջըննայ և կու պատմէ ինչ որ հանդերձեալ աշխարհի դժոխոց և արքայութեան մէջ տեսեր է ինքն, կամ Պղատոն երեւակայեր է: Կղեմ. Աղեքս. թէպէտ ի Պղատոնէ կ'առնուէ բայց Արմենիոսի որդի կոչէ զէր Պամփիլեան, և շփոթէ ուրիշ Պամփիլացի Զրազաշ Հայու մի հետ, որ Կիւրոսի բարեկամ էր և զրեց, կ'ըսէ, իր պատահարը: Առնուի քիտս այլ (Բնդդէմ Հերձուածոց, Ա) ի Կաեսեայ հին պատմչէ կ'առնուէ այս աւանդութիւնը, և Զրազաշի կամ Զաստրիանոս թոռն կ'անուանէ զԱրմենիոս¹: Զրազաշ կամ նման անուամբ մոգ մի յիշուի Կիւրոսի ատեն, կամ նոյն կամ տարբեր ի հռչակաւոր ազանդապետէն, որ Թերեւս մեր նահապետաց մէջ Արմոգ կոչուած է և անուամբն

1 Et ille conveniet, cujus Ctesias gestas Historiarum exponit in Primo, Armenius Zostriani nepos et familiaris Pampilus Cyri.

շփոթուած ընդ Արայի, ժամանակաւ ալ քիչ առաջ կամ վերջ քան զԿիւրոսս և զՏիգրան :

Անուշաւան, որդի Արայի՝ հօրը զիւցազնութեան շնորհք մի ունի. ի մանկութեան « ձօնեալ էր ի Սօսիսն Արարեւնակայ՝ որ յԱրմաւիր » . որոյ համար և Սօսանուշեր կամ Սօս ակնուշակեր. և մեծնալով եղաւ « Շատահանձար յիր և ի բան » : Հեռուանց կամ մօտանց՝ Ապօլոնի շոշորդ մի երեւի յԱնուշաւան, նուիրմամբն ի ծառաստանս՝ և հանձարեղ բանահիւսութեամբ, հաւանօրէն երգահանութեամբ. Ապօլոն այլ Սօսիսն կամ Սօսեան կոչուած է. (ի՞նչ պատճառաւ. — չեն գիտէր զիցաբանք.) որոյ եղեւնափայտեայ պատկերը գտնելով երբեմն ի Սելեւկիա՝ տալին ի Հոովմ : — Հնդկային հին ձայն մ'այլ լսեցրնէ Անուշաւան անունն :

Յետագայ Հայկազանց մէջ թէ և կան զիւցազնական անուանք, ինչպէս Առնակ և Փառնակ, բայց չեն յիշուիր առ մեզ զիւցազնացեալք. և ոչ ինքն Տիգրան աջակից Կիւրոսի, ի վիպասանից ազգին հռչակեալ և սիրելի քան զամենքն, բայց եթէ ի տեսլեան Աթահակայ (Խորեն. Ա. ԻԶ.). իսկ իր որդին կամ թոռն Վանազն, զերազանցեալ քան զԴիւցազունս, վասն որոյ և յիշուելու

է ի կարգի չաստուածոյ : — Իսկ Արշակունեաց ժամանակ՝ անոնց նահապետ Վաղարշակայ համար կ'ըսուի, որ իր նախնեաց անդրիները Հայոց մեհենաց մէջ մտուց և պաշտելի ըրաւ. իր որդիքն և թոռունք (Արշակ Ա. և Արտաշէս Ա.) այնքան արիական գործեր ըրին՝ որ Դիւցազանց կըրնային մօտենալ. յետոյս որդւոյ աշխարհակալ Տիգրանին արեւուն այլ կ'երգնուին ի կենդանութեանն, բայց Հոովմայեցիք խաւարեցուցին զայն : Ասոնցմէ զարմի կամ երկու վերջը՝ Բ Արտաշազդայ և Երուանդայ վրայօք կարծուածն և բսուածն՝ արդէն յիշեցինք (եր. 35. 194-4). ասոնց ժամանակակից և գործակից մեծ սպարապետն Սմբատ բազրատունի՝ Այրարաջ կոչուելով ի վիպասանից, (զուցէ և յեղբօրէն Արտաշազդայ՝ բանաստեղծ Վրդրէ) անսարսկոյս է որ ի զիւցազնութիւն վերադառալ է : Շնորհիւ բանաստեղծութեան և երաժշտութեան՝ այսպիսեաց անուանք և յիշատակք՝ թափանցելով և ընդ քրիստոնէական վարագոյր, նա և յետ ամենայն ջանից Լուսաւորչի և Տրդատայ, լուսէին և ի Դ. դարու ի Փսատոսէ Բուզանդայ, և ի Երն՝ ի Խօրենացւոյ :

Որչափ այլ ողջամտաց անհնարին կ'երեւի՝ թէ մէկ և միայն գերագոյն էակէն զատ՝ կարենայ մարդ ուրիշ էակ այլ Աստուած աւանդանել, հարկ կ'ըլլայ զիջանիլ՝ թէ՛ հեթանոսաց զրաւոր վկայութեամբ և թէ՛ զեռ մնացեալ հեթանոսաց ըսածէն և ըրածէն, որ կամ մոլորութեամբ կամ սովորութեամբ՝ ընդունած և կոչած են այլ եւ այլ աստուածներ և աստուածուհիներ, ըստ մեզ՝ չաստուածներ, մեծ ու պզտիկ. որք հասարակօրէն մեր լեզուաւ յոգնակի ձեւով՝ Դիք կ'ըսուին, իզականքն Դիցառնիք, զուցէ և Աղիւձ¹. անոնց պաշտօնն Դիցապաշտոնքիւն. անոնց

1. Ոչ շատ հին խրատական գրուած մի կ'ըսէ, թէ տասնաբանեայ պատուիրանաց առաջինն՝ կ'արգիլէ զհաւատացեալն, « որ Կռոց և Սղեմոյ բարեւ ոչ տայ » : Հասարակօրէն՝ աղիւձ նշանակէ լկտի աղջիկ :

պատկերներն այլ քարէ, կաւէ, պղնձէ կամ որ և է նիւթէ, շինութեան կերպին կամ արուեստին նկատմամբ՝ Դիօշեալ և Կռոց կոչուին, յորմէ Կռապաշտոնքիւն : Ի Ս. Գիրս յիշուած Թերափք կամ Թերափիւք՝ երբայական բառք՝ տնական կամ պահապան չաստուածներ նշանակեն : Այս անկարծելի և զըծբաղդաբար ստոյգ և շատ ընդհանուր եղած մարդկային ամենէն անարգ մոլորութեան, իրաւ որ զարմացմամբ հարցանելի է ծագումը, ինչպէս որ ըրաւ և մեր վշանական վարդապետն՝ հարց ու պատասխանով. շատ Ս. Հարք և բարոյագիրք եւս պէսպէս ըսած են : Մեր՝ հին մոլորութեանց զէմգորդ հեղինակն Էզնիկ՝ իրմէ հինեքուն հետեւելով՝ այսպէս կ'ըսէ. « Հեթանոսութեան սկիզբն ի Սերուբայ ժամանակաց անտի եղեւ. զի՝ որ լաւ ոք եկեալ » յաշխարհ՝ մեռանէր, վասն յիշատակի քաջութեանն՝ զպատկերն երանգօք նկարու հանէին. և անտի ուսեալ տխմարաց՝ տալիս ի պաշտօն տանոյին. և Կռոց և Դիօշ շերոց հանգամանք՝ առ Թարայիւ հարբ Աբրահամ... և կարգեալ հասանէր յեզիպտացիս և ի Բաբելոնացիս և ի Փոփղոսացիս և ի Փիւնիկեցիս՝ զորք զրօշագործութեան և խորհուրդք նորին. ապա ի Հել-

» լէնսդ՝ որ են Յոյնք՝ առ Կեկրոպաւ, և
 » եւս յետոյ առաւել սաստիկ առ Կոռնաւն
 » և Թէաւ և Դիաւ և Ասլոլէնիւ, և առ
 » այլովք բազմօր, զորս մի ըստ միովէ աս-
 » առաժս անուանէին »:

Ինչպէս առաջ յիշեցինք, թէ և ըստ Վա-
 նականի՝ օտարաց մէջ մանեղէն հարիւր տարի
 վերջը մտեր է զլիցապաշտութիւնն ի Հայս,
 այլ շատ աւելի ուշ կարծեմ. Եզնրկայ պէս
 վարդապետ մ'այլ յիշելով այն ազգերն որ
 մի ըստ միովէ մուրեցան, և առջիններուն
 վրայ աւելցընելով զՄարս և զՊարս, շատ
 ետքը կ'ըսէ Ասորիք. ասոնցմէ այլ շատ ետ-
 քը, « Յաւուրս Արաաշէսի (Ա) որդւոյ Ար-
 » շակայ՝ ի Հայք կանգնեցաւ պատկերն Արա-
 » մազկայ »: Անշուշտ հետեւի սա Խորենացւոյ
 պատմութեան՝ այդ Արաաշիսի աշխարհակալու-
 թեամբ ի Յունաստանէ բերած կոռ, զորս
 իր որդին Տիգրան կանգնեց այլեւայլ քաղա-
 քաց մեհենից մէջ: Բայց առոնցմէ առաջ ի-
 րենց ցեղապետն Վաղարշակ, ըստ նոյն պատ-
 մութեան, զանգատելով առ եղբայր իւր Ար-
 շակ Թագաւոր Պարթեւաց՝ զրէր, թէ ի Հայս
 չկային « և ոչ մեհենից պաշտամունք » օ-
 րինաւոր, իր խելքին յարմար. և ինքն նախ
 կանգնեց Արեգական և Լուսնի անձնակերպ

կուռք, յետոյ և իրեն նախնեացը: Այս յի-
 շատակէն շատ հաւանական է՝ որ Հայք թէ և
 Վեհեր ունէին և պէսպէս հաւատ ու պաշտօն,
 ինչպէս տեսանք, բայց Յունաց և այլոց ու-
 մանց նման կուռք չունէին. և Արշակունիք
 եղան զից մտցընողք ի Հայս, մանաւանդ
 այդ երկուքն (Արաաշէս և Տիգրան), ոչ այն-
 քան կրօնական՝ որքան զեղեցիական զգաց-
 մամբ, թանկ և ճարտար ձեռագործեր կու-
 դստելով ի Յունաստանէ և հարըստացընե-
 լով իրենց զանձը և երկիրը. որոյ մեծ հա-
 ւաստիքն է՝ կոռց հետ անոնց պաշտօնեայքն
 այլ՝ այսինքն Քուրմերը՝ մէկտեղ բերելն:

Աւարտութեան և գերեւարութեան ոգւոյ
 հետ՝ Տիգրան և իր որդին Արաաշէս զեղ-
 արունստից և զեղեցիկ զպրութեանց ճաշակ
 ունէին, նման ուրիշ քանի մի արեւելեան
 Թագաւորաց՝ պարծանք համարելով Յունասէր
 (Ֆիելլիստո) կոչուիլ. և յունարէն լեզուի հետ՝
 յունարէն կրօնքն այլ ծաւալեցին ի Հայս:
 Ասոնք այլ քիչ քիչ նորութեան և հանգէս-
 ներէ զրդած՝ աւելի կամ պակաս ընդունե-
 ցան նոր կրօնք և նոր շատուածք, մանա-
 ւանդ ուր անոնց վրայ իրենց հին հաւատոց
 նմանութիւն մի գտան. և աւելի չար, իրենց
 վրայ նոր տիրողներուն այլ ստիպուեցան զե-

րագոյն պատիւ տալ, կամ սոքա կու պահանջէին այնպիսի պատիւ. ինչպէս, եթէ ստոյգ է գրուածն, նոյն ինքն վաղարշակ՝ իր եղբայրը կ'անուանէր՝ Թղթին մէջ՝ « անձն » և պատկեր մեր աստուածոց... (և) երեւ
 » ւելի բնակութեամբ ի մէջ զից » : Այդ և այլոր նման պատկերները կոտորեց փշրեց Արտաշէր Սասանեան՝ երբ նուաճեց զՀայս, յետ մահուան Ս. Խոսրովու : Սորա որդին Մեծն Տրդատ իր հրովարտակին մէջ ի հեթանոսութեանն՝ յիշէր առ ազգ իւր՝ ողջունելով. « եւ ի մեր Դիւցախառն Պարթեւաց »
 » հասցէ այցելութիւն, ի փառաց թագաց » :

Ըստ պատմութեան ազգիս մերոյ՝ նոյն վաղարշակայ ժամանակ հանդիպած է և ազնուական Հնդկաց ոմանց փախստեամբ գալն ի Հայս, իրենց չաստուածովք և պաշտօնէիւք, և թագաւորին հրամանաւ բնակիլն ի Տարօն, և իրենց աղանդը տարածելն. և այսպէս երկու երեք նոր հաւատք, պարթեւական, յուսական, հնդկական խառնին հայկականին հետ, Բրիստոսէ առաջ Բ և Ա դարուց կիսուն միջոց. և եթէ ստոյգ ըլլար պատմութեան՝ նա եւ ասորականն կամ եգիպտական. և այն միջոցին կ'երեւին կամ աւելի շատ կ'երեւին՝ չաստուածք ի կոածոյս (կուռք), որոց՝ առաջ

քիչ ըլլալն գուշակուի անոնց գլխաւոր պաշտօնարանն թագաւորանիստ քաղաքի մէջ ըլլալէն, և թագաւորին հետ քաղքէ քաղաք փոխադրուելէն. մէկ մ'այլ քանի մի յատուկ տեղերէ, ինչպէս Բագարան, Յաշտիշատ, և այլն, ուր իբրեւ ուխտատեղեաց կ'երթար բազմութիւն ժողովրդեան՝ մեծ տօներու ատեն : Դարձեալ, իբրեւ յատուկ Էօրն Բագիւնք՝ մահնաց յիշուին, իբրեւ մեծ զից և պաշտամանց. և յետ Տրդատայ մինչեւ հիմայ՝ կոոց մնացուած մի չէ գտուած ի Հայս, բաց ի քանի մի տարի առաջ Սասաղայ քովերը գտուածէն :

Մեր նախնեաց զիցապաշտական կրօնից վրայ շատ աւանդութիւն չունիմք, բայց շատ հաւանական է որ լեզուաւ մերձաւորաց հետ կրօնից այլ մերձաւորութիւն կար : Ստրաբոն վկայէ՝ թէ ինչ որ Պարսք կու պաշտէին՝ ըզնոյն և Մարք և Հայք. իսկ երբ յունական կուռքերն այլ մօտան ի Հայս, մերոնք ոչ իբրեւ նոր աստուածներ ընդունեցան՝ այլ իրենց ճանչցածներուն յարմարեցին. զոր օրինակ. Դիոսը՝ Արամազդայ, Արտեմիսը՝ Անահայ, Ափրոդիտէն՝ Աստղիկան, Հերակլըն՝ Վահագնի, և այլն : Բայց հարկ է թէ նմանք՝ այլ ոչ համանմանք ըլլային. վասն

զի իւրաքանչիւր ազգ իր առանձին հայրենի կարծիքն և ակորժակն ունէր. նոյն իսկ Յոյնք և Հռովմայեցիք՝ որ զնոյն չաստուածս պաշտէին, տարբեր զազափար ունէին. նա եւ նոյն մէկ ազգի և ընդունի ժողովուրդ՝ այլ եւ այլ կողմեր՝ այլ և այլ: Այս անկէ այլ յայտ է՝ որ մի և նոյն չաստուածն՝ զանազան անուններ կամ մականուններ ունէր, սկսեալ իրենց ամենամեծ Արամազդէն. որոյ համար մեր խորենացին այլ կ'ըսէ (Ա, 1Ա) թէ ուզողին համեմատ՝ ոչ մէկ՝ այլ չորս Արամազդ կայ, մէկն այլ Կունտ Արամազդ. (ո՞րն է). չորսին վրայ չորս այլ կրրնայ աւելցուիլ կամ բազմապատկիլ: — Զուգելով երկարել այսպիսի խորհրդածութիւններ՝ յիշենք մեր նախնեաց բնիկ կամ օտար անուամբ պաշտած չաստուածները, սկսեալ վերջի յիշուածէն, որ է

ԱՐԱՄԱԶԴ. — Սովորաբար մեր նախնիքս երբ իբր յունական չաստուած յիշեն զսա՝ Դիոս կոչեն, այս անունս մօտ է բուն Աստուած նշանակող յունարէն Թիոս, Θεός, լատինարէն Դիոս, Deus անուանց: Երբեմն թարգմանութեանց մէջ յայտնեն զայս. ինչպէս, Ոսկիբերանի Տիտոսի Թղթոյ Մեկն. « Դիոս, զոր Հայք Արամազդ ասեն... Զեւս՝

» զոր և Դիոսն կոչեն, և հայերէն Արամազդ »: Զեւսն այլ ձայնակից է Դիոսի և Դիոսի. բայց Յոյնք այսպէս կոչեն զԱրամազդ՝ երբ կենաց տուող կամ պահապան իմանան, իրենց Շնդ կեանք բառով: — Լատինք բոլորովին տարբեր անուն մի կու տան Արամազդայ, Jupiter, յորմէ և Փո. և Իտալացիքն՝ Giove. յայտ է որ Լատինք իրենց յատուկ մեծ չաստուածը յարմարցուցեր են Դիոսի, ինչպէս Հայք այլ զԱրամազդ: — Այս անունս հասարակ է Հայոց և Պարսից. սոքա համառօտելով Որմիզդ կ'ըսեն, ըստ մեր նախնեաց լսելու, իսկ իրենց նախնիքն կամ Զրազեշտականք՝ կ'ըսէին զանդկերէն՝ Ահոշրա—մագադադ, զոր թարգմանեն մեծիմաստ¹, կամ իմաստնոց աէր. թէ՛ Պարսք թէ՛ Յոյնք թէ՛ Լատինք՝ Ժամանակի որդի կամ ծնունդ համարին զնա. ծնողը՝ իւրաքանչիւր ազգ իր ընդունի կոչէ. Յ. Կոսնոս, Լ. Սատուոնոս, Պ. Զարուանա—ախերանա, որ նշանակէ Անսահման Ժամանակ:

Եթէ ի սկզբան՝ Հայք համակարծիք էին

¹ Արդեօք ըստ այսմ ձայնի և նշանակութեան՝ կըրնա՞ր հայերէն այլ ըլլալ Յահոշր—իւնաւո:

Պարսից, երբ յունական չաստուածներն ընդ-
նենցան, կարծիքն այլ խառնուեցան և հե-
լենացան. որչափ ինչ Աղաթմաշեցիութի և խո-
րենացոյ յիշածներէն կ'իմանամք, Արամազդ
կ'ըլլայ և արարիչ երկնի և երկրի, և հայր
Դիցն ամենայնի, իբր բացարձակ գերադոյն
էակ և աստուած, և ըստ այսմ՝ հղօր և ա-
մենազօր. Տրդատ երեք անգամ յիշելով զնա,
միշտ Արիւն Արամազդ կ'ըսէ, միանգամայն և
աստուածաւայել խնամող աշխարհի՝ տալով
յիշտիւն պարարտոշքեան: Ըստ այսմ՝ կըր-
նան նոյն ըլլալ տարբեր անուամբ, Ամանո-
րայ զիքն այլ՝ ամենաբեր պտղոց. մանաւանդ
որ այսօր հետ զուգին և Վանատոշր Դիք,
ինչպէս որ Արամազդ այլ այսպէս ճանչցուէր՝
ի Սպարտա և ուրիշ տեղ. և ինչպէս նախ-
նիք մեր՝ Մակաբայեցոց Բ գրոց (9, 2)
յունական Դիոս քսենիոսը (Ξευιος), թարգ-
մաններ են « Հիւրասէր Որմզդական Դիցն Վա-
նատրի »: Բայց թերեւս աւելի հաւանական
է՝ թէ հին Հայք տարբեր չաստուած մի հա-
մարէին զԱմանորաբերն, իսկ թարգմանիչք
զուգեցին Յունաց Վանատուրին հետ: Ասոնց
աւանդութիւններն Արամազդայ վրայօք՝ ոչ
հարկաւոր են մեզ, և ոչ արժանի յիշելու.
շատ ըլլան մեզ Տրդատայ ցուցած Արին և

Լիացուցիչն. թող մեան Յունաց իրենց ա-
ռասպելքն, և ոչ մէկու՝ այնպիսի դիցահօր
խայտառակութիւններն:

Արամազդայ գլխաւոր մեհեանն ի Հայս՝
էր յամուրն Անի՝ ի Դարանաղեաց գաւառի
Բարձր Հայոց, մօտ յԵզնկա. Արտաշէս Ա՝
այդ Յունաց՝ ամենամեծ չաստուածոյն ամե-
նաշքեղ կերպարանն, որ էր « Ոլտմպիական
պառկերն », այսինքն իր գերադոյն գահուն՝
Ոլիւմպոսի վրայէն հսկաները շանթահար ը-
նելու արիական կերպիւ քանդակեալը, իս-
կական արութեամբ իջուց զրկեց ի Հայս. իր
որդին Տիգրան այլ՝ կանգնեց յԱնի, մինչ
ուրիշ չաստուածներն այլ սփռեց յայլեւայլ
կողմ, և քուրմերն այլ դրաւ՝ իրենց գերեալ
դիցահօր պաշտօնեայ: Հայոց մեծագոյն աշ-
խարհակալն՝ Հերակլի պառկերաց մէջ Սկիւ-
լեայ և Դիպինոսի ճարտարագործեալն ըն-
տրեց. արդեօք իր առած Արամազդն այլ Փի-
զիասայ հրաշակերտն չէր, կամ գոնէ Կիւպ-
սելեայ ոսկեղէն ձեռագործն: — Իր անուանա-
կիցն Բ Արտաշէս՝ իր Մաժան որդին քըր-
մապետ կարգեց այս տեղ: Լուսաւորիչ՝ յա-
ռաջ քան գերթալն ի Կեսարիա՝ ջախջախեց
զայն՝ բազնին հետ, և ի տեղը կանգնեց ըզ-
խաշն, գետինն այլ՝ թագաւորական հրամա-

հաւ սեփականեց եկեղեցւոյ : Այսոր համար
կ'ըսէ Անանիա Վ. Եկեղեցւոյ զիմօք. « Դու
» և զԱրամազդական սուտանունն այն զզի-
» ւաբնակն պատկեր՝ զգիշաւոռնն Դիոսի՝
» կործանեցեր. և զառ ի նորայն բնակեալն
» բազնի զզիւացն բազմութիւն՝ արտահա-
» լածս արարեալ՝ անոր եւս քան զԿովկա-
» սեանն բնակեցուցեր զԷրամբ » :

Ուրիշ տեղ ի Հայս չի յիշուիր Արամազդայ
մեհեան, բայց ինչ որ յիշեցինք ի Պաշաուոյ լե-
րին (ա. յերես 48). տունն Արամազդայ, ուրիշ
չաստուածոց և աստուածացեալ Կրակի հետ,
զորս խափանեցին Ս. Հռիփսիմեանք : — Ասոնց
ընկերներէն մէկն, ծանօթն Ս. Նունէ, ի
Վրաստան երթալու ատեն՝ Զաւախաց դա-
ւառի մէջ Փառաւան լճին քով՝ ձկնորսաց
հանդիպեցաւ, որք կ'երգնուին յԱրամազդ և
ի Զադեն. որով թուի թէ կամ մօտ ի տեղն
ասոնց մեհեան կար, կամ զոնէ հօն այլ
կու պաշտուէին : Նոյն Ս. Կուսին համար
կ'ըսուի, որ և ի Մծիխիթայ քաղաքի՝ « կոր-
» ծանեաց զԱմպրոպային պատկերն Արա-
» մազդայ, որ կայր մեկուսի ի քաղաքէն,
» գետոյն հզօրի (Կուր) ընդ մէջ անցանելով.
» զոր սուլոր էին երկրպագել այգուն այգուն ի
» տանեաց իւրաքանչիւր, զի հանդէպ նոցա ե-

» լեւէր. իսկ եթէ որ զոհել կամէր՝ անցեալ
» ընդ գետն՝ առաջի մեհենիցն զոհէր » :
Այս յայտնէ որ շատ մեծ պատկեր կամ
անդրի մ'էր վերցիլեալն շանթաձիգ Արա-
մազդայ, հաւանօրէն նոյնպէս ի Յունաստանէ
բերուած, և մեհենէն զուրս հրապարակի մէջ
կանգնած :

Յունաց առասպելք՝ իրենց պիղծ Արա-
մազդայ շատ զաւակներ կ'ընծայեն. մերոց
վիցարանութեան մէջ ծանօթ են՝ որդի մի,
Միհր, և երկու դիցունք, Անահիտ և Նա-
նէ. միւս չաստուածոց ծնողք չեն յիշուիր,
զուցէ սոյն ինքն ըլլայ. իսկ ասոնց մայր
կամ կին Արամազդայ՝ բնաւ չի յիշուիր.
զուցէ Որմզդայ պէս անմայր ծնան, զի սա
այլ՝ ըսա Պարսից՝ անկին էր : Յայտնի սխալ
կամ պակաս է ի Ճառքնաիրս մեր Ս. Թա-
գէի պատմութեան մէջ յիշուած սատանայի
մեղադրանքն առ Հայս, զի թողին « զմեծ
» աստուածն Անահիտ և զմայր ? աստուա-
ծոցն Պիսիդովն » : — Արամազդայ ասոնն
թուի թէ Ամանորայ հանդիսից օրերուն կա-
տարէին Հայք, ի Նաւասարդի, Յոյնք՝ իրենց
Թարկիլիոն ամսոյն եօթին :

ԱՆԱՀԻՏ ԴԻՑՈՒՆԻ. — Սեփականաբոյն և
սիրեւաբոյն ի վիս Հայոց, որոյ պատշաճեալն

առ Յոյնս՝ է Արտեմիս, Ἄρτεμις, առ Լատինս Դիանա, Diana. Թէ ի՞նչ համարմունք ունէին Հայք՝ այսոր վրայ, լաւ բացատրէ Տրդատայ ըսածն (ըստ Ագաթ.) առ Լուսաւորիչն մեր. « Եթէ ոչ յանձն առնու » յուս զիցն պաշտօն մատուցանել, մանաւանդ » այսմ մեծի Անահայտիկնոջ, որ է փառք » ազգիս մերոյ և կեցոջիւ, զոր Թագաւորք » ամենայն պատուեն, մանաւանդ Թագա » տօրն Յունաց? որ է մայրն ամենայն » զգաւորութեանց, բարեբաւար ամենայն մարդ » կան բնութեան, և ծնունդ է մեծին Ա » ռին Արամազդայ... Մեծն Անահիտ՝ ո » թով կեայ և զկենդանութիւն կրէ երկիրս » Հայոց » : Հրովարտական այլ՝ յետ լիութեանն Արամազդայ՝ մաղթէր Հայոց « Խը » նամակաշորքիւն յԱնահիտ տիկնոջ » : Ուրեմն փոխանակ կնոջ Արամազդայ՝ այս զուտօրն էր մեծ զիցունին և Տիկին Հայոց, իբր տիրուհի և մայր նոցա. Թերեւս իբրեւ Աթենասն Յունաց՝ Արամազդայ ուղեղէն ծագած և կոյս մնացած : Բայց արդեօք այսպէս կարծէին ամենայն Հայք, թէ կնութեան կարծիք այլ ունէին, ինչպէս և քրիստոնեայ զրիչք Յայսմաւորաց՝ փոխանակ տիկնոջ՝ զըրեն, « Իգական պատկերն Անահայտիկնոջն

Արամազդայ » . սակայն Տրդատ միայն զուտօր Արամազդայ կու ճանչնայ զնա, և բարոյական « Մայր՝ ամենայն զգաւորութեանց », Արտեմիս և Աթենասայ Յունաց միանգամայն հաւատարեալ՝ կուսութեամբ և իմաստութեամբ : Այս շնորհաց վրայ կ'աւելնան և խնամակալութիւնն, բարեբարութիւնն, և միով բանիկեանք և կեցուցիչ ըլլալն ազգին և երկրին. որով ոչ այն երկու յոյն զիցունեաց, այլ և Կիւբելէի և այլոց բարի բարի շնորհքներով զարդարած էին Հայք իրենց մայրախնամ Անահիտը : Այսոր համար հիմայ քննիչք տալականին Անահայտիկապէս ի՞նչ ըլլալուն : Իր կենդանատուր զօրութեան հաւատարմաց պատմութիւնն, Բ Արտաշիսի հիւանդութեան ատեն ուխտաւոր մի (Աբեղ Աբեղեան) խաւրէին յԵրիզա, ուր զիցունեոյն մահեանն էր, առողջութիւն ինչոյն ինչոյն կենտուր Թագաւորին. բայց յառաջ քան զեսպանին դարձը՝ մեռաւ Թագաւորն, Նաւասարդի օրերը, առաւօտեան բարակ մէզն ու մուխը և իր սիրական որսերն երազելով :

Երազոտոս պատմիչ՝ արեւելեան ազգաց զից մէջ՝ Անահիտ չի ճանչնար, գոնէ այս անուամբ, այլ յիշէ Ալիդդա կամ Ալիդա՝ որ մօտ է Անահիտ անուան (չծորգութեամբ

և և չ տառից), և յԱրաքացոց պաշտուած Ուրանիա—Աստղիկն է կ'ըսէ, զոր Պարսք Միտրա կոչեն. ոմանք այս անունս Միհր կարծեցին, բայց հմտագոյնք համարին Մատեք, այսինքն Մայր: Պարսք՝ Նախտ կոչէին և կոչեն Բրուսեակը, որ Աստղիկան նուիրուած լուսաւորն է, և երկրի պահապան կամ խնամակալ 28 ոգոց կամ Ալատաց մէկն համարուէր, և իրենց Ուշեղ Արտաշէս Թագաւորին ժամանակ՝ անձնաւորեալ պատկերակերպ ընծայեցաւ. բայց անկէջ շատ առաջ այլ (իբր 600 տարի քան զԲրիստոս) երբ Պարսք և Մարք և Նիգակակիցքն՝ հալածեցին զՍկիւթացիս կամ զՍակս յարեւմըտեան Ասիոյ, և Սակեան ըսուած տօները հաստատեցին, զլիաւոր պատիւ և պաշտօն ընծայեցին Անահտայ, զոր նոյն իսկ և Սակք պաշտէին. ըստ ոմանց և Անահիտն՝ Սակեան կոչուէր. կան և մեկնիչք Ս. Գրոց, որք Անահտայ համար կարծեն Երեմիայ մարդարէին ըսածը (ԾՄ. 44). « Զիմրդ » ի պարտութիւն մասնեցար, Սիսակ, և « անկար յորս, պարծանքդ ամենայն երկրի » . որպէս թէ զԲաբելոն փոխանուանելով իր պաշտած չաստուածոյն կոչմամբ. բայց բարեւացոց պաշտածն սովորաբար Միտ-

շխտաւ կոչուի, որ նոյն է Երողոսեայ Ալիզգա ըսածին. նոյն և Ասորոց ու Փիւնիկեցոց Աստաւրտն. նոյն և Կիւբելէ՝ զուատըն երկնից և երկրի և կին Սասոււնոսի. միով բանիւ՝ ամենն այլ Բնոչքեան ողի կամ չաստուած նշանակեն: Մեր վանական վ. այլ այսպէս համարի. « Աստարտն՝ Սիգունացոց ամօթն է, զոր Քաղզէացիք Աստղիկ ասեն, Յոյնք՝ Ափրոդիտես, Հայք՝ Անահիտ », երեք զիցուհիքն այլ միացընելով:

Անահտայ անուանն և իմաստին զոյգ է եւ զիպտականն Նիիք կամ Նայք, որ կոչուի և յաւելուածով Դաւնաք կամ Դաւնիք, և համարուէր մեծ զիցուհի մի զգօնութեան, արիութեան, բեղմնաւորութեան և առատութեան նիւթոց. զարձեալ և զիշերային երկինք՝ մայր Ռայի, այսինքն Արեւու՝ զիցահօր 1: Հնդկաց հին զրոց (վեդայից) մէջ այլ լսուի Նիշաքէ անուն, որով իմանան զԱլկիս՝ հրոյ չաստուածն ի վերայ երկրի (տ. երես 86). բայց Անահտայ յարմարաբոյն համարին գիտնականք՝ անոնց Պհաշաւնի զիցուհին. որ և

1. Դիտելի է այս զբաժ հայերէն բառին և իմաստին նմանութիւնն եգիպտականին հետ. նոյնպէս և գիշերային նշանակութեամբ՝ լատին Noctus, փռանկ. Nuit անուան:

արդարեւ ըստ Տրդատայ ըսածին՝ Կեցոռցիէ նշանակէ : Բայց շատ այլանդակ չափազանցութեամբ՝ զրեն զնա միանգամայն քոյր և կին և զուսոր Սեւայ, իրենց երրորդութեան մի անձին. և Հայոց պէս իրեն երինջ նուիրէին : Քննաբանք այլ յառաջ երթալով՝ Անահտայ անունն Հնդկաց Անահռտ բառէն հանեն, որ նշանակէ եռանդն արեան. այլք յԱնահիդա բառէ, զոր մազդեզունք Անահիդա կ'ըսեն, և իրենց Արտուիզուր աղբեր յատկութիւն մի կ'իմանան, իբր հանդարտ, մաքուր և բեղնաւորիչ նշանակութեամբ¹ : Դարձեալ, ոմանք ի պարսկերէնէ ստուգաբանեն զանունն, իբր մանկամարդ բոլորակութիւն : Յիշենք որ Պարսից ազանդոյ մէջ կայ և Ահիտի դեւ մի, հակառակ Անահտայ :

Նշանաւոր է դարձեալ Լատինաց Տիանա անունն, որ հակառակ (աջ) կողմէ նայելով՝ Անահիտ կարգացուի : Հեղինական զիցաբանութեան քննիչք՝ կու ստիպուին իրենց շատ զիցունեաց յատկութիւնները կեդրոնացեալ ճանշնալ յԱնահիտ (Կիւբեղէ, Մայա, Լատոնա, Բեւոնա, Արիստիս). բայց լաւագոյն

2. Ըստ այսմ՝ հայերէն անահ՝ բառիւ այլ՝ անվախ նշանակութիւն կընար ունենալ :

ճանչցած է զնա Պղատոն՝ ի Նիիք և յԱթենաս՝ զգօն զիցունիս : Ուրիշ շատ կարծիք այլ եղած են Անահտայ անունն և ծագման կամ իսկութեան վրայ. ոմանք նոյն համարած են ընդ Անահեղքի, զոր յիշեն Ս. Գիրք՝ Աղբամեղէի հետ, իբրեւ շատուած կրակի, արեգական, լուսնի. ինչպէս Պարսիկք այլ՝ աստեղաց և լուսնոյ պահապան մի. նոյնք ուրիշ արեւելեաց ոմանք հետ՝ Նահիտ անուանեն զԱրուսեակ պայծառ աստղըն, ըստ որում և Յոյնք իրենց (Անահտայ) Արտեմեայ ճակատը՝ զնէին զմահիկ Լուսնի. հաւանօրէն Հայք այլ այսպիսի պըսակ մի ընծայած են իրենց Տիկնոջ, մանաւանդ որ Արտեմեայ լուսնակիր պատկերն ընդունելով ի Յունաց՝ կանգներ էին յԵրէզ : — Յետ այս ամենայն և այլ եւս կարծեաց՝ հաւանագոյն է սկզբնական միութիւն Անահտայ Հայոց ընդ Նիիթայ եղիպտացոց, Նիլպոյեայ Հնդկաց, Դիանայ Լատինաց, Աթենայ Յունաց, (որք պեղծ Անայեդա մ'այլ ունէին) որոյ հետ թերեւս շփոթէ Ստրաբոն զհայն. նոյնպէս և հնութիւնն այս անուամբ շատուծոյ : Այլ ուստի՞ կամ ո՞ր ազգէ ծագումն. անյայտ. միայն յայտնի է որ ամեն ազգէ աւելի Հայք էին անահտապաշտք, և

ըստ Քրայցեր հմուտ ղեցաբանի, Հայոց Անահիտն է նախատիպ ամենայն Անահտաց, մինչ Պարսից Նահիտն սոսկ Ազատաց (Խղէա) դասէն էր և ոչ աստուած. և թէպէտ իրենց երկրին մէջ այլ կար Անայիզ գաւառ մի, բայց ի մերս հոչակեալ էր Անահտական գաւառն, որ և Եկեղեաց. ուրիշ մ'այլ ի հիւսիսակողմն, Կուր գետոյ քովերը: Բայց եթէ մէկն ուզէ համանուն Անահտայ հին երկիր մի դանել, պէտք է ընդունի վհնադոյն ամենայն գաւառաց երկրի և նախաջհեղեղեանն, ուր առաջնածին մարզն (Թշուառն) Կային « բնակեցաւ յերկրին Նայիդ, յանդիման Եղեմայ »¹: Տատիանոս բազմահմուտն՝ այլ և մոլորեալն՝ յԲ դարու, զԱնահիտ համարէր մոզ մի ծանօթ Պարսից և Հայոց, ինչպէս զԱպոլոն՝ բժիշկ: Անահտայ անունը՝ վերոյիշեալներէն զատ՝ այլեւայլ հեղինակք գրած են եւս Անեայ, Անեիդ, Անիի, Անի ըստ ոմանց և Նանե կամ Նանա, զոր մենք տարբեր համարիմք²:

1. Ատտինաց Թարգմանութիւնն յատուկ անուն տեղւոյ չի դներ, այլ Եղեմայ արեւելեան կողմը փախաւ, կ'ըսէ, Կային:

2. Դիպեթացիք իրենց հաւատաւոր կանայքը Անի կոչեն:

Ինչպէս պաշտօնն՝ այսպէս այլ պաշտօնատեղիք Անահտայ՝ նա և առ օտարագրիս. հոչակեալ և մեծահանդէս էին. ինչպէս Եկեղեացն Մարաց, երկու Կոմանայք սահմանակիցք Հայոց ի Փոքր Ասիա, Զիլէ ի Պոնտոս, և Գերմանիկուպոլիս կամ Մարաշ, որոյ գրամոց վրայ այլ երեւի Անահտայ պատկերն, և այլն: Գալով առ մերայինս, զատ յերկրայն Եկեղեաց՝ երեւելի մահեան մի էր յԱրմաշիր, հին մայրաքաղաք Հայոց, ուր, Վահեունի քուրմը, Արտաշիսի բերած Արտեմեայ պղնձածոյլ ոսկէզօծ անդրին՝ կանգնեցին Ապոլոնի անդրոյն հետ, զորս յետոյ Երուանդ փոխադրեց ի Բազարան, ուրիշ չաստուածոց հետ, իբրեւ Լատինաց Պանթէոն մի ընելով այս աւանը, Ախուրեան գետոյ եզերքում. անկից այլ՝ իր օրինաւոր յաջորդն՝ Արտաշէս Բ՝ փոխադրեց յԱրտաշատ, ուր որ ընկաւ Լուսաւորչի և Տրդատայ կռակործան ձեռաց տակ: Յառաջ քան զայն, Ս. Առաքեալն Բարդուղիմէ՝ փոքրիկ խաչով մի կործանեւ էր Անձեացեաց երկրին Դարբընքարի մէջ կանգնուած Անահտայ կուռքը, և այն խաչը հոն կանգնեւ: — Ծոփաց գաւառին մէջ յիշուի Անահտայ արոռ լեռ մի, ըստ ոմանց՝ հիմայ Գէօշմէր կոչուածն, ան-

շուշտ զիցունոյն մեհենի կամ պատկերի մի համար. այն տեղ Գ. դարուն վերջերը կու ձգնէր Եպիսիան, Ս. Դանիէլ ծերայն աշակերան: Հիմակուան Հայոց անուանի Առաքելոց վանաց մօտ ի Տարօն՝ զեռ ճանչցուի Տիրիկեաւար կամ Ծիրիկեաւար բերդատեղին՝ Տաւրոս լեռանց մէջ, Արեգակնածագ բոլոր կոչուած տեղում, ուր կայր Անահայ պատկեր մի, զոր և « խորտակեցաք, զրէր » Ս. Գրիգոր, և առաք զԲերդն Տիրինկա » տարի՝ իւր քաղաքովն և ամենայն սահման » նօքն՝ ընծայ Ս. Առաքելոցն » : Փոխան տիկնոջ՝ Տիրիկե ըսուած է այս տեղ, իբրեւ Տիրուհի Հայոց: Այսոր նման հին Եւրոպացիք այլ (որք ի Հայոց գաղթեալ համարուին, Տոքրան կոչէին իրենց Աստղիկ զիցունին :

Բայց, ինչպէս առաջ յիշեցինք, Անահայ և ամենայն Հայ զից հոշակագոյն մեհեանն էր յԵրեզ աւանի Եկեղեցաց գաւառի, Գայլ գետոյ քով և մօտ յԵփրատ, Մեծ և Փոքր Հայոց միջոց, որով մերձաւոր և ծանօթ Փոքր Ասիոյ Յունաց: Այս տեղ պաշտուածն այլ՝ Արտաշէս բերէր էր յԵլլադայ, և իր անկարծական մահուան պատճառաւ ձգուած յԱնի բերդ, ուստի հանեց և կանգնեց՝ որպիսի Տիրան՝ յաւանս այս, մօտ ի բերդն. և այնչափ

հոշակեցան պաշտօնն և հանդէսք տեղոյն՝ մինչեւ Անահայեան գաւառ կոչուիլ, և երկիրն այլ՝ անոր և քրմացն ընծայեցաւ: Յիշեն զայս և օտար պատմիչք, զատ ի Սարաբոնէ, (Գիոն, ԼԶ. Ե. Պլին. Ե. ԻԳ), հանդերձ հարկւաւոր սպասաւորներով զիցունոյն, զորս սրբանուէր կամ սրբապաշտ կոչեն (Երոտուլի, ἱεροδόουλος) թէ արք և թէ կանայք: Մեհենին կամ մեհենաց քով ընդարձակ անմշակ դաշտ ու մարդ թողուած էր՝ նուիրական երբնջոց արածելու համար, որոց ճակատը ջահաձեւ խարանելով զրոշմէին, որպէս զի օտարք չմօտենան, և ըստ ժամանակին զոհուին: Տարին երկու անգամ՝ ի գարնան և յաշնան՝ մեծ տօնահանդէսք կատարուէին. իսկ ըստ մեր պատմաց ի 15 Նաւասարդ ամսոյ էր մեծ տօնական օրն, նմանութեամբ Սակեան տօնից, որ բարեկենդան իմն էր: Այն օր քրմապետն թագաւորակերպ հագուած՝ խոյր ի գլուխ կ'առաջնորդէր քրմաց և բազմաթիւ ուխտաւորաց, Անահայ կուգը վերցընելով՝ թափօրակերպ մեհենին շուրջը պտըտէին, աղօթանման երգերով. յետոյ աշխարհական հանդէսք, պարք՝ ամենայն սարովք կատարուէին 1. զգիտունին՝

1. Յոյնք այլ այսպիսի տօնահանդէս մի ունէին՝

այլ փոխելով ի ձեռ Սակաց, անխափր տեարք
և ծառայք. և երբ կերուխումն այլ յաջոր-
դէր, ի հարկէ հեթանոսական անկարգութիւնք
այլ կ'ըլլային. մինչեւ, ըստ Սարաբոնի՝ ազ-
նուականք իրենց զտեւրաց կուտութիւնն այլ
նուիրէին Անահայ եկամուտ պաշտօնասի-
րաց, և զայս սրբազան իմն համարելով՝ յե-
տոյ կուհարսնացընէին զանոնք. զգաստութեան
Տիկնոջ՝ այսպէս անզգաստ պաշտօն մի մա-
տուցանելով. թէպէտ և յետոյ, կ'ըսեն, շատ
պարկեշտութեամբ կ'ապրէին այդ նուիրեալ-
քնն : Գուցէ այս բանիս մէկ կամ մեծ պատ-
ճառն էր՝ Անահայ խնամակալութեան և
բեղնաւորութեան պաշտպան համարուիլն :
Փոքր Ասիոյ Յունաց արձակաբարոյ ցեղից մծ-
տաւոր, Զիլէի և Կոմանայ, Անահայական
դաւառին մէջ այլ մտած էր համարձակու-
թիւնն, ըստ Սարաբոնի. բայց՝ կամ ոչ
միշտ, կամ ոչ ուրիշ կողմեր. Տրդատայ
տուած գաղափարն և Մայր զգաստութեան

Կորդակ կոչուած, ի պատիւ իրենց Ելիսեան Ա-
նահայ. նոյն իսկ Արտեմիսն՝ այն կամ ուրիշ
տեղ այլ Կորդաքս մականուանէր, որ նշանակէր
տեսակ մի պարելու Ելիսացւոց և Դորացւոց :
Մեր լեզուով Կորդակ գլխանոց, սաղաւարտ նը-
շանակէ, գուցէ օտար լեզուէ առնուած :

կոչելն զԱնահիտ՝ շատ հեռու է Սարաբոնի
ստորագրութենէն. թէպէտ և անհնար այլ
էր որ չաստուած մի զգաստ և զգաստութեան
ազդող ըլլար, բրիտանէական զգացմամբ.
որով, Յայսմաւորաց հեղինակն այլ պախա-
րակէ զԱնահիտ՝ Արամազդայ կին կոչելով.
և թէ Ս. Գրիգոր՝ « Խափանեաց զգարչելի
» անունն... այլ մի՛ յիշեցին զազրալիքն
» և չարաչար դարչութիւնք իւրեանց » :

Հայոց մեծահարկի պաշտօնասիրութեան
համեմատ՝ մեծայարգ էր և Անահայ կու-
ծոյն, ինչպէս որ կու վկայեն օտար պատմիչք
(Պլինիոս ԼԳ, ԽԳ. — Դիոն, ԼԶ, Ե. —
Սարաբ. ԺԱ, Գ). և առաջին ոսկեղէն անդ-
րի յիշեն զայս. որոյ խնայեց այն կողմերու
առաջին արող Հուլմայեցին, Պոմպէոս,
թերեւ և բնծաներով այլ պատուեց, ինչ-
պէս որ բրաւ ի Զելա. բայց ազահ և ան-
զութն Մարկ. Անտոնիոս՝ կողոպտեց և զօ-
րացը թողուց աւարել և աւերել. այլ առա-
ջին ձեռք զարնողն յԱնահիտ՝ կուրացաւ և
անդամաւոյժ եղաւ, կ'ըսեն Հուլմայեցիք :
Ընդ հակառակն, Բոլոնիացի հարուստ զօրա-
կան մի՝ Օգոստոս կայսեր մեծ հարկինք մ'ը-
նելով՝ կ'ըսէր, թէ ինքն նախ զարկաւ և
կոտորեց ոսկեղէն անդրիին սրունքը, և անոր

փշրանքէն էր այս օրուան պատրաստած կու-
շունքն . բայց զուցէ այս Զեւայի Անահիտն
ըլլայ : Սակայն Հայոց Անահտայ պաշտօնա-
սէրքն՝ նորէն ոսկեղէն կուռք մի շինեցին և
կանգնեցին յԵրէզ . որուն համար Տրդատ
կու հրամայէր Գրիգորի, « զի պսակս և թաւ
» ոստո ծառոց՝ նուէրս տարցի բազնին Ա-
» նահտական պատկերին » . իսկ Գրիգոր
կ'ըսէր . « Զոր զուգ կոչես Մեծ Անահիտ
» Տիկիկն , լեալ իցեն արդեօք մարդիկ ոք
» յայնժամ երբեմն ժամանակի . քանզի դի-
» ցապաշտ կախարդութեամբ զմարդիկն որ
» յայնժամ էին՝ ցնորիւք կերպս կերպս լինե-
» լով դիւացն , հաւանեցուցին զմեհեանս շի-
» նել և պատկերս կանգնել և երկիր պագա-
» նել , որ ոչ իսկ են » , և այլն : Այս և այս-
պիսի բանք շատ օտարոտի լսուեցան Տրդա-
տայ՝ այն ատեն , ինչպէս ամենք զիտեն 'ի
պատմութենէ . այլ յետ տասներեք տարւոյ
ուրիշ կերպ ազդեցին իրեն , որ « զգաստաւ
» ցեալ զօրօքն՝ փշրէին զոսկի պատկերն Ա-
» նահտականաց զիցն , և ամենեւին զտեղին
» քանդեալ վատնէին , և զոսկին և զարծաթն
» աւար առեալ » , ոչ միայն կռոցն՝ այլ և մե-
հենին նուիրաց , սեփականեցին եկեղեցւոյ .
զայս զրուատելով Անանիա Վ . « Օրհնեալ

» ես զու լուսանկար առադատ , կ'ըսէ , որ
» շքեղածոխ նազանօք զօրացար ի վերայ պատ-
» կերացն զրօշելոց , և հարեալ խորաակեցեր
» զսնոտի պաճուճանս դիւանուէր և քաջապերճ
» պանծանաց Անահիտն տիկնոջ ¹ » :

Ինչպէս ի վերն յիշեցինք , Փոքր Հայոց
սահմանակից Պոնտոսի՝ Զիլէ և Կոմանա քա-
ղաքաց մէջ այլ՝ կային մեծածոզով ուխտա-
տեղիք և մեհեանք Անահտայ (Սարաբ . ԺԲ ,
Գ , 36-7) . ըստ Պրոկոպիոսի՝ Ուրեստէս
շինեց նախ Կոմանայի մեհեանը , յետոյ փո-
խադրեց յԵրէզ . բայց Հայք բազմութեամբ
կու դային և ի Կոմանա , այլ և ի Զիլէ ,
ուր յաղթուեցան և ջարդուեցան Սալք , և
յաղթուդքն հողաբլուր մի ձեւացընելով՝ վրան
կանգնեցին մեհեան և բազինս Անահտայ ,
Օմանայ և Անադատայ , և Սակեան տօները

1 . Պրոկոպիոս՝ (ի Պտմ . Պարս . պատերգմ . Ա ,
ԺԵ) , Տաւրիական Արտեմեայ պատկեր համարի՝
Երիզայ Անահիտը , և իբր կանգնեալ յիփիգե-
նեայ և Ուրեստեայ՝ որդւոյ և դստեր Ագամեմ-
նոնի . ուրիշ գրոց մէջ (Գոթաց պատերգմ . Գ , Ե) ,
Ուսկի Կոմանա կոչուէին , կ'ըսէ , երկու մեհեան-
քըն , մին Արտեմեայ , միւսն Իփիգենեայ , և ա-
ռանց փոփոխութեան շինուածոյն՝ փոխուեցան
յեկեղեցիս :

հաստատելով՝ մեծ հանդիսիւ կատարէին զայն բնակիչք տեղւոյն. Պոմպէս այլ ընդարձակեց զտեղին և քաղաքացուց զԶիլէ, որ և յետոյ քրմաց սրբազան և ազատ քաղաք մի համարեցաւ, քրմապետն այլ իբրեւ թագաւոր: Ասկէ վար չէր մնար և Կոմանա (Կիւմենէ) մօտ յԵւդոկիա (Թօքադ), այլ զեղխութեամբ այլ աւելի, մինչեւ Կորնթոսի Աստղկան նըմանցընէին զայն: Նոյնպէս և միւս Կոմանա Կապպադովկիոյ՝ Զահանայ կողմերում, որոյ շատուածն Մա կամ Ենիոս կոչուէր, և 6000 պաշտօնեայ ունէր՝ ընդ այր և ընդ կին, քրմապետին իշխանութեան տակ, որ ընդարձակ երկիրներ ունէր մեհենին շուրջակայ, և թագաւորին երկրորդ կամ փոխանորդ համարուէր, քուրմքն այլ՝ իբր արքայազունք:

Այս տեղւոյ Անահիտն էր Տաւրիական կուշուածն, ուր Եփիպենի՝ հաստատողն՝ իր սգոյ մագերը նուիրեց. անոր համար Կոմանա ըսուեցաւ, որ յունարէն նշանակէ զիսակ, զլիոյ մագեր (αἰμαλον, յորմէ և Կոմիտաս, վարսաւոր, Comète զիսաւոր): Զասոնք աչօք տեսաւ Ամասիացի մեծ աշխարհագիրն Ստրաբոն, և ստորագրէ հաւատարմութեամբ. բայց մեհենից հիմնարկողն ո՞վ կըրնայ հաստատել՝ թէ կէս առասպելեալ Ազամենոնի

զուսարն ըլլայ: Նոր ատեններս հին կրօնից վրայօք զրոյն Մօրի (Գ, 183), իբր անտարակոյս համարի որ Հայք մուսցին Անահայ պաշտօնը, ոչ միայն ի Կապպադովկիա՝ այլ և ի Լիւդիա:

Այսքան իրենց բնիկ սահմաններէն հեռու զԱնահիտ փայլեցընող Հայք, անկարելի է որ իրենց կեդրոնին մէջ այլ նոյնպէս և զուցէ աւելի չփայլեցընէին. և ինձ շատ հաւանական երեւի՝ որ Աշտիշատայ երկրորդ մեհենն Ոսկեմօր Ոսկեծիճի դից, որոյ և բազինն Ոսկեհատ, ըլլայ Անահայ. թէ և հին վարդապետ մի (Սիմէոն)՝ կարծէ Դեմետրի և Գիսանեայ. կուրքն և բազինն՝ թէ ոսկեղէն ձոյլ չէին, գոնէ ոսկեպատ էին. Ազաթանգելի յոյն բնագիրն՝ Χρυσόκολλος ըսելով՝ կ'իմացընէ որ Ոսկհատն՝ ոսկեղէն հատիկներ են, զորս թուի թէ ինքն զիցուհին թափէր. կամ որպէս երբեմն ի հարսնութեան Սաթինկան՝ « տեղ ոսկի տեղայր », (Խոր. Բ. Ծ.): Այս Հայոց Ոսկեմօր նման՝ Բուզարք այլ իրենց լուսաւորաց ծնողը՝ Ոսկեմայր անուանէին (Զլոթնա—մայրքա): Այս բազինը և վրայինն այլ՝ կործանեց Ս. Լուսաւորիչն ի դառնալն ի Կեսարիոյ, և հօն կանգնեց առաջին եկեղեցին, տօնի օր սահմանելով Սահմի ամսոյ եօթներորդն (հոկտեմբեր 15):

Անահայ Մեհենից տեղեր, կուռքն և նիւթն բաւական յայտնի են, իսկ իր ձեւն և նշանքն ոչ նոյնպէս. այլ որովհետեւ Յունաց Արտեմիսեայ պատշաճի՝ այնոր այլ նման կարծուի։ Հիմկու հնազէտք՝ արեւելեան գլանաձեւ քարանց կամ ականց վրայ տեսնելով զիցուհի մի՝ երկու կապարձ ուտոց վրայ, սուր և մական ի ձեռին, համարեցան Անահիտ. վասն զի և Եզրիպտացւոց Նիլիթն աղեղնաւոր և նետաւոր կերպարանուած է. յայտնի է Յունաց աղեղնաւոր կամ որսորդ Արտեմիսն, որոյ համար և Եղջերոշահար կոչուէր. իսկ Պարսից քանդակներուն վրայ կ'երեւի զունա և մահիկ ի զուլսն, ի ձեռքն այլ ծաղիկ։ Պարսկադեն զիրք այլ ստորագրեն զԱնահիտ լանջագեղ, ոսկեպաճոյճ, ոսկեղէն վերարկուաւ, քայռամանեկաւ, զօռաւլ, ոսկէթիթեղն բոլորաձեւ գլխանոցաւ. իսկ պատմուճառն՝ ՅՕ քառածին ջրըշանց մորթովք ձեւացած։ Այս ետքի աւանդութեան պատճառ՝ կ'ըսեն, որ ջրըշանն կամ կուղք՝ չորս ձագբերէ կամ չորս ամիս յղենայ (Չադոշրե-ծիծանադաւ). և դարձեալ, Նահիտ՝ ջրոց զիցուհի կամ ոգի էր. կուղքն այլ ի ջուրս բնակի, և ջրասոյգ զիւաց թշնամի է։ Ոմանք այլ այս կենդանոյն մորթոյ փայլունութեան

համար՝ Անահայ վայելուչ զգեստ յարմարած համարին։ — Անահայ՝ ուրիշ աշխարհաց մէջ մեծ պաշտօնն այլ յիշել՝ աւելորդ է մեզ. բայց չեմք կրնար զանց ընել Ս. Քրոց նշանաւոր յիշատակն՝ ի վկայութիւն Եփեսոսի աշխարհաշուակ տաճարին. որոյ մանր մեհեաններ շինող արծաթագործ մի, վախնալով որ Պօղոս Առաքելոյ քարոզութեամբ՝ իր արուեստն խափանի, գրգռեց ժողովուրդն անոր դէմ, և բոլոր քաղաքն յոտք ելաւ. հազիւ կրցաւ քաղաքապետաց մէկն հանդարտեցընել զանոնք, ըսելով. « Ո՞վ է ի » մարդկանէ՝ որ ոչ գիտէ զԵփեսացւոց քաղաքն՝ » մեհենազարդ՝ մեծին Արտեմեայ զիցն » . « զոր, արծաթագործն այլ կ'ըսէր, թէ ամենայն Ասիա և տիեզերք պաշտեն » : Այս ձայներս կրնան արձագանգ ըլլալ Հայոց Անահայ ջերմեռանդն պաշտամանց։

ՆԱԽԷ. — Այս անուամբ Յոյնք կ'առասպելեն յաւերժահարս մի, զուտոր Սանդաւրիս գետոյ, և ոգի կամ զօրութիւն ծննդաբերութեան. Սկանտինաւեան ազգերն այլ ունէին զիցուհի մի՝ Նանեա, կին Բալտերայ, որդւոյ Ողինոսի, որ իրենց Ապոլլոնն համարուէր. և ըստ այսմ՝ մերձաւոր յունական Աթենասայ, որ Արամազդայ ուղեղէն ծնած կոյս էր, ի-

մաստութեան և գիտութեանց և արիութեան ազդող. յառաջ երբեմն այլ՝ ջրոց և շողեաց չաստուած համարեալ: Հայք այլ Արամազդայ զուտար համարէին զՆանէ, և Աթենասայ փոխանակ. վասն զի այսոր ճարտարաբուեստ անդրին՝ զսր Արտաշէս բերաւ և Տիգրան զրաւ ի թիւն աւան, Ագաթանգեղոս՝ Նաւեակաւ կ'անուանէ. Գր. Լուսաւորիչ յառաջ քան զերթալն ի Կեսարիա՝ կործանեց զսա, իրեն մերձաւոր Անահիտ քրոջ հետ, և զտեղին՝ զանձերովը սեփականեց կանգնելի եկեղեցոյ: — Նանէ կամ Նանա ծանօթ էր ուրիշ Ասիացոց այլ, իբրեւ մայր չաստուածոց, որոց ընդուաւ մայր կամ մամ նշանակէ անուան այլ (Նանա, Նինէ): — Թիւ աւանէն զատ տեղ չի յիշուիր ի Հայս մեհեան Նանէի: Երէզի Անահտէն տարբեր ըլլալն անտարաւ կոյս է. բայց օտարք շփոթեն զսա՝ երբեմն Արտեմեայ երբեմն Կիւբելէի հետ. մանաւանդ ուր Ս. Գրոց մէջ յիշուին չաստուածք. ինչպէս (Ա. Մակար. 2. 1). յիշուի Ելիմայիսայ կամ ըստ մեզ Լիմնեայ մեհեանն, որ էր « մեծագանձ յոյժ, և կուռք ոսկեղէնք » ձուլածոյք մեծամեծք ի նմա ». և յիրաւի ասոնց զլիաւորն էր Անահիտ. իսկ Բ Մաւկար. (Ա, 13. Թ, 12) յիշածն ի Պարսս՝

ըստ մեր թարգմանութեան, է Նանէ, որոյ զանձերը կոչուպտեղ կ'ուզէր Անտիոքոս. բայց իր « անհամար զօրքն անկան կործանեցան » չնըլ զՆանեայ տաճարաւն », ի մայրաքաղաքին Պարսից՝ որ էր Պասարգատ: Ասոնց Նանէն, ըստ վիպութեան Պլուտարքոսի, յաղթութեան չաստուած էր, և իր տաճարին մէջ պսակուէին թագաւորք. և ըստ այսմ եւս զուգուի Աթենաս—Պալլասայ Յունաց:

ԱՅՏՂԻՎ. — Երրորդ զիցունի Հայոց, մեծարեալ քան զերկրորդն (Նանէ), և թերեւս քան զամենքն սիրելի, ինչպէս և քան զամենքն աւելի ազգային. վասն զի թէ և ոմանք զսա այլ Արամազդայ զուտար կ'ըսեն, բայց շփոթելով ընդ Անահտայ. ազգային աւանդութիւնն համարի զԱստղիկ՝ սեփական հայ անուամբ և աննման օտարաց՝ զուտար Նոյի, ջրհեղեղէն վերջը ծնուած, ինչպէս իր եղբայրն այլ Մանիստոն. որոց հայրն ի՞նչ անուամբ կոչուէր յառաջակալ Հայոց՝ յայտնի չէ. և եթէ նոյնպէս անյայտ կամ ընդունելի չէ Նոյի զուտար ըլլալն, հաւանական է հին նահապետի մի զուտար ըլլալ, իրական անձն և ոչ մտացածին: Բերոսոսեան Սիբիլայն (Խորեն. Ա, 2) զրէ զԱստղիկ զուտար զատեր Քսիսութրոսի, որ է Նոյ, և հաշտարար նկա-

Ishtar

րադրէ իր եղբարց՝ Տիտանայ և Յապետի
կռուոյ ատեն ընդ Զրուանայ, և ասոր զա-
ւակներէն քանի մի ապրեցընելով տանիլ
ձգելն յՈլլիմպոս լեռ, որ և ասոր համար
Դիցընկէց կոչուի: Բայց Հայք աւելի հաշտ
ցուցընեն զեղբարքն և զքոյրն, որ անոնց
հաւասար ժառանգեց երկիր մի ի հարաւա-
կողմն, ըստ ոմանց Երջանիկն Արաբիա: Սա-
կայն այդքան հեռու երթալու չեն թողած ի-
րենց Աստղիկը, այլ պահած են Տարօնոյ
կողմերում, ուր առաջ բնակէին եղբարքն այլ-
հօն է Աստղնաբերդն կամ Աստղկան բերդն,
համառօտելով Ասղերքդ կոչուած, զոր նոյն
ինքն Աստղիկ շինել տուած է, կ'ըսեն, իր
Զրուան եղբօր ապահովութեան համար. յետոյ
ի պատմական ժամանակս՝ Մովսց բերդ կո-
չուեցաւ. և է յարեւելեան կողմն Մշոյ.
յարեւմտեան կողմն այլ կայ ուրիշ Աստղերդ
մի Հաշտենից զաւառին մօտ. անշուշտ Ա-
նահատայ պէս և սա այլեայլ աթոռներ ունէր
լերանց վրայ: — Յիշուեցաւ իր կուռքն կամ
պատկերն ի Պաշատոյ լերին, Արամազդայ
կռոց քով, որոյ հետ և կու տօնուէր յամա-
նորն Նաւասարդի: Արտաշէս Բ Վանայ կող-
մերում իրեն զբօսարաններ շինելով՝ Արտա-
մետի քովերը կանգնեց Աստղկան տաճար,

որոյ շատ պաշտօնատէր կ'երեւին՝ ինքն այլ
իր ընտանիքն այլ. և իր Սաթիինի տիկնոջ
համար կ'ըսուի, թէ յետ լսելու իր ազգակից
Սուքիասանց քրիստոնէական քարոզութիւնը,
չկարցաւ բաժնուիլ Աստղկայ պաշտամանէն:

Գլխաւոր մեհեան վիցուհոյս էր ի Յաշի-
շատ, մի յերից՝ որք մէկ անուամբ Վահե-
վահեան կոչուէին, և որոյ մին այլ էր նա-
խայիշեալ Ոսկէծին Ոսկէմօրն Անահատայ,
իսկ Աստղկանն կոչուէր յատուկ Սեկեակ Վա-
հագնի, որոյ նուիրուած էր երրորդն: Այս
երկուքին պատկերքն այլ Յունաստանէն բե-
րուած ըլլալով՝ անոնց Հերակլէսն համարե-
ցաւ Վահագն ի Հայոց. Ափրդիանայ անդրին
այլ՝ Աստղիկ. զասոնք՝ Տիգրան՝ իբր իրարու
սիրելիս քովէ քով կանգնել տուաւ (Խոր.
Բ. ԺԴ). և այնուհետեւ այս երկու վիցու-
հեաց գաղափարն միանալով՝ Աստղիկ համա-
րեցաւ հեշտութեանց գարշելի շատուածն.
զոր իր սիրականին և Անահատայ հետ՝ փճա-
ցուց անհետ ըրաւ Ս. Գրիգոր, և անոնց
տեղ կանգնեց Աշխարհաւատարան տաճարը:
Ագաթանգեղոսի խօսքն այսպէս բնաջինջ և իբր
աներեւոյթ եղած ցուցընէ այս մեհեանը.
որպէս զուշակուի, այն տեղ կատարուած ան-
տուակ պաշտամունքն և հանդէսները մուցընել

տալու համար. ինչպէս Վարդան Վ. ի ներբողի
 Լուսաւորչի՝ երգիծաբանելով կ'ըսէ. « Աստ-
 զիկ՝ զբողութիւնն առեալ փախչէր առ նմա-
 նիս իւր »: Լամբրոնեցին այլ ի մեկնութեան
 (45) Սաղմոսի, « Որպէս պակասի ծուխ »,
 և այլն, այսպէս Քրիստոսի հրոյ զօրութեամբ
 ջնջուած համարի. « զի թէ ոչ էր պակա-
 » սեալ, զբազում ամաց մեհեանն շինեալ Վա-
 » հեռանեաւ Գիցն, և զիւօքն ի մարդկային
 » հնարից պարսպեալ, Ս. Գրիգոր՝ ո՞րպէս
 » մի տեառնադրելովն՝ կործանեալ անհետ ա-
 » բար »: Ուրիշ անգ այլ (2, 14), « Ս.
 » Գրիգոր՝ զի ձգեաց զձեռն ի Վահեանեանն
 » մեհեան, և իբրեւ զոչինչ՝ դամենայն զգեւան
 » ցրուեաց »:

Յառաջ քան յոճնական խայտառակ ան-
 զրեաց բերուիլն՝ Աստղկան գաղափարն աւելի
 պարկեշտ կ'երեւի, և ըստ անուանն՝ Լուսաւոր
 և պայծառ էակ կամ իր մի, հաւանօքն Ա-
 ռուսեակն, և նման իմն Լատինաց Venus-
 Urania կոչածին. յետոյ՝ ուրախութեան,
 փափկութեան, հեշտութեան յորդորիչ մի
 դարձաւ. որոց յայտարար են և իրեն նկարա-
 զիրն՝ Ոսկեծղի և Վարդաւմատն, որպիսի էին
 և Յունաց Արշալոյսն և Հերա, և Ափրոդի-
 տեսայ նուիրեալ վարդն. զոր և Հայք նուի-

րէին իրենց Աստղկան, Վարդաւմատ ըսելով
 և ընելով, և մեծամեծ հանդէսներ կատա-
 ընելով իրենց բարեկենդանին տարւոյն վերջը,
 Աւելեաց օրերուն, որ է սկիզբն օգոստոս ամ-
 սեան, երբ Հայոց բարձրաւանդակաց վրայ
 զեռ զարնանային զովութիւն գտուի: Վանա-
 կան Վ. շփոթութեամբ իմն (ըստ գրուածոյն
 սխալ օրինակութեն), այս տօնը Քրիստոսի
 Խաչելութեան յիշատակէն 40 օր առաջ էր
 կ'ըսէ, իսկ քրիստոնեայք 40 օր վերջը զիրն
 յԱյլակերպութեան տօնին, խափանելով Աս-
 տղկան և Հեփեստոսի կամ Միհրայ պիղծ
 տօները, և անոնց հետ մէկտեղ Արեգական
 և Լուսնի կրօնական յիշատակներն այլ: Ս.
 Գր. Լուսաւորիչ ինքն պատուիրեց, կ'ըսուի,
 այս հեթանոսական մեծապայծառ տօնը փո-
 խանակել յամենապայծառ երեւումն Քրիս-
 տոսի ի Թաբոր լերին:

ՄԻՋԻՐ, ՄԻԹՐԱ. — Այս անունս պարս-
 կական ըսուի. վերջի մասն հայերէն հռչար
 յիշեցընէ, ինչպէս ինքն այլ հրոյ և արե-
 գական շատուած համարուէր, նոյնպէս և ի
 Յունաց՝ Հեփեստոս կոչմամբ. և առաւել քան
 շատ շատուածոց իր պաշտօնն տարածուած
 էր յարեւելս և յարեւմտս: Այս եղբի (Եւ-
 րոպական) մասին մէջ՝ ոչ միայն Յունաց և Լա-

տինաց կողմերում՝ այլ և ի Գերմանիա գտուն
Միհրախան կոչուած քանդակը. և ինչուան
Խալանաացոց գերագոյն չաստուածն՝ կոչուէր
Մահիր—աս : Յարեւելս՝ Միհրայ պաշտաւ
ման նշանը կան ի Փոքր Ասիոյ մինչեւ ի Հնդկ
կաստան : Այս մեծ աշխարհիս մէջ Միհրաս
անուանէր Արեգակն, կամ մին 12 արեւ
գակնազանց՝ որ Ատիդիս կոչուէին : Մեր
Ե դարու մատենագրաց, Էզնըլայ, Եղիշէի,
Խօրենացոյ ընթերցողք՝ յիշեն ասոնց գրած
ները և Պարսից Միհրայ ինչ բլլալուն բա
ցատրութիւնը. անոնցմէ առաջ Ս. Հարբ այլ
յիշեն, մանաւանդ Գր. Աստուածաբան. որոյ
ճառից մեկնիչն Նոննոս՝ գրէ. « Միթրոս
» կարծի ի Պարսիցն՝ Արեգակն զոլ, և զոհս
» առնէին նմա և կատարէին. արդ ոչ կարէ
» որ ձօնել նմա՝ եթէ ոչ յառաջագոյն ընդ
» աշտինմանն տանջանաց անցանիցէ, և աշ
» տինմանքն են թուով ութսուն » : Աշտի
ճաններն՝ յայտ է թէ ինչպէս ուրիշ կրօնից
և աղանդոց մէջ այլ կան, նոր ժամանակաց
աշակերտութեան կամ՝ նուիրապետութեան
կարգաց զուգուին, մի քան զմի բարձ
րագոյն, ըստ կրթութեան և գիտութեան հե
տեւողացն : Նոյն հեղինակ ուրիշ տեղ այլ
կ'ըսէ. « ԶՄիթրոսէ այլեւայլ տան կարծիս.

» քանզի Արեգակն զնա զոլ ասէին, և ու
» մանք վերատեսուչ Հրոյ, և այլ յատուկ ինչ
» զոլ զօրութիւն. լինէին և Միթրոսի տեւ
» լէդք ոմանք (պաշտօնասէրք), և մանաւ
» ւանդ առ ի Քաղդէացոյն. քանզի որք
» սովաւ կատարեալ կամէին լինել՝ տանջաւ
» նաց կարօտանային, ըստ աստիճանաց ի
» վեր ելեալք, ի թեթեւադունիցն տանջանացն
» սկսեալ՝ ի դժնգակագոյնն կատարէին. յաւ
» ռաջագոյն՝ սովով ճնշել զանձինս՝ իրբեւ աւ
» լուրս 50. և յայնմ ժուժկալք՝ ի քերանս
» արկանէին աւուրս երկու, ապա ի ձեան կաւ
» ցուցանէին աւուրս 20. յետոյ ի հուր ան
» ցուցանէին. և զչարմբերն որ կատարեալն
» եղեւ՝ հատուցեալ այնուհետեւ ի կատարեալ
» զոյն տեղեան » (կարգէին) : — Վերոյիշեալ
Միհրախան քանդակը (Mithriaques) կեր
պարանեն զՄիհր՝ երիտասարդ հայաբակ
կամ փոխգաղակ՝ ցուլի մի վրայ հեծած,
կամ ծնկով կաթընած, զոր կ'ուզէ փողոտել,
քարայրի մի մէջ. օձք, կարիճք, մըլինք՝ ցրլոյ
ներքին անդամոց վրայ փակչին. քովը կայ
շուն մի, վերը՝ Քալ մի՝ երկու ջահ ի ձեւ
ուն, մէկն վերամբարձ միւսն՝ դէպ ի վայր.
այս ամենքն այլ յայտնեն տարւոյ եղանակ
ներն՝ արեւու շրջանով, զիշերն ու ցորեկը :

Զրադեշտական կրօնից մէջ՝ Միհր՝ Որմըզդի ծնունդ էր, ոչ չաստուած, այլ Ազատ մի և զլիաւորն Ազատաց, միջնորդ Ռմըզդի և Ահրէմէնի, բայց յետոյ ոչ միայն չաստուած մի համարեցաւ՝ այլ զԵթէ և բոլոր աստուածութիւն. բայց այլանդակ կերպով աստուածացեալ, ինչպէս ծաղրելով կ'ըսէին Հարք մեր ի պատասխանելն առ Միհրներսեհ՝ վզրուկ Պարսից. « Եւ ոմն քաջ ի ձերոց խմաստնոցն » ասաց, եթէ Միհրն աստուած մայրածին է » ի մարդկանէ և թաղաւոր աստուածադաւակ » է, և համհարզ քաջ եթմներսրդաց », և այլն: Աւելորդ համարիմ այս առասպելաց առասպելները քննել. վասն զի ասոնք հին Պարսից և Հայոց հաւատքն չէին՝ այլ Սասանեանց. իսկ հիններն՝ ինչպէս վերն ըսինք, արեգական, կրակի, եղանակաց տեսուչ ոգի մի համարէին զՄիհր, որոյ նուիրեալ էր մարտ ամիսն, նա և ամսոց ԺԶ օրն, և ուրիշ քանի մի տօնական օրեր:

Ինչպէս նախայիշեալ չաստուածոց հաւատքն և կերպարանքն այլայլեցան կամ խառնուեցան ընդ յունականաց, երբ ասոնց կուռքերն բերուեցան ի Հայս, Հեփեստոսն այլ զԲոգեցաւ ընդ Միհրայ և ընդ Վուլկանի Լատինաց, և եղաւ որդի Արամազդայ. զուցէ « ոչ բնու-

թեամբ՝ այլ կոչմամբ », ինչպէս Նոննոս կ'ըսէ Միհրայ տեղետաց համար: Այս արեգակնային հրային չաստուածոյ կուռքն կանգնեցաւ ի Բաղատի՞ ի Գերջան գաւառի սահմանակցի Եկեղեաց և Գարանաղեաց, ուր՝ զիւղին անունէն զուշակուի՝ թէ ուրիշ կոոց բազիններ այլ կային. և Ս. Գրիգոր « Գայր հասանէր ի Մրհա » կան մեհեանն անուանեալ որդւոյն Արամազ » զայ, և... ի հիմանց բրեալ խլէին, և զգանձս » մթերեալս աւար հարկանէին, և ազքատաց » բաշխէին, և զտեղիսն նուիրէին եկեղե » ցւոյ »: Այս մեհենին տեղն հիմայ կարծուի թէ ըլլայ նոյն անունը պահող զիւղին մէջ բարձրացած քարաբլրոյն արեւելակողմը, ուր երեք փոքր քարանձաւք փորուած են, զուրան այլ զաւիթ. ի գաղաթն բլրոյն կ'երեւան հիմանց նշանք, ուր որ բուն բազինն եղած համարուի: — Միհրայ տօնին ժամանակն չի յիշուիր ի մերայոց, բայց թուի յԱրեգ ամսեան՝ որ պատշաճի Պարսից Միհր ամսոյ. յարեւմուտս, գտնէ յԻտալիա, ի 25 զեկտեմբերի կատարուէր. որոյ փոխան ուղղահաւատք՝ Քրիստոսի ծննդեան նուիրեցին այն օրը, որոյ և մարդեղութեան օրն՝ հանդիպի գարնանա մշտի օրերուն: — Միհրայ պաշտօնասիրութեան մէկ նշանակն, մնացեալ և յետ անոր հաւա-

տոց, է նոյն անուամբ բարդեալ յատուկ ան-
ձանց անուններն ի Հայս, ի Վիրս և ի Պարսս.
որպէս, Միհրան, Միհր-Ներսէհ, Միհրան-
շապուհ, Միհր-Արտաշէս, Միհրազատ, Մի-
հրիշատ, Միհրհորիկ, և այլն:

ՏԻՐ. — Սա՛ թէպէտ նախայիշեալ շա-
տուածոց պէս յաճախ յիշուած չէ, բայց և ոչ
աննշան, թէ առ արեւելեայս և թէ առ հիւ-
սիսայինս, թէ և այլեւայլ կերպով ճանչցուած
ըլլայ: Յունաց՝ Հերմէս և Ապոլոն զից պատ-
շաճի. Կելտաց և Սկանդինաւեանց՝ Տիր կամ
(Tyr) Տիւր՝ պատերազմի սփի է, ինչպէս և
Տի՛ Պրիզոնաց, Չիոյ՝ Սուեաաց. մեր լե-
զուաւ այլ Տիր՝ ոյժ, պնդութիւն, քաջու-
թիւն նշանակէ: Պարսք՝ Տիր կոչեն նետը, և
ըստ աստեղաբաշխութեան՝ Փայլածու մուռ-
րակը և Դաշդէր աստղը, և երկրիս արեւե-
լեան կողմի պահապան ոգին. զարձեալ,
պաշտպան ամսոց Ճ.Գ. աւուր, որ հանդերձ տօ-
ներով՝ Տիրախան կ'ըսուէր. և ամբողջ զեկ-
տեմբեր ամսոյ, ինչպէս առ Հայս այլ՝ Դ
ամիս տարւոյն Տրէ կամ Տրեայ կոչուի:
Մեր զրացիքն՝ ամպոց և անձրեւաց հոգեցող
այլ ճանչնային զՏիր: Բաց յանուանէ ամ-
սոյն՝ առ մեզ գտուի և Տրեայ զեօղ, Տիր —
առիճ զիւղ, Տիրիկեկատար լեռն՝ զոր յիշե-

ցինք՝ իբր Անահտայ նուիրեալ, և շատ յա-
տուկ անուանք մարդկան, Տիրաւն, Տիրոց,
Տրդատ, Տիրատոշր, և այլն: Այս ամեն
յայտնէ որ Տիր ունէր բաւական սերտ պաշ-
տօն ի Հայս, և համարէր՝ գիտութեանց,
զպրութեան, պերճախօսութեան ազդեցող կամ
պաշտպան: Յունաստանէ բերուած Ապոլոնի
պղնձաձոյլ ոսկէզօծ անդրին յԱրմաւիր կանդ-
նած և յետոյ յԱրտաշատ, Ագաթանգեղոս Տիր
կամ Տիր կոչէ, տեղն այլ քաղքէն զուրս՝
դրանը մօտ ճամբուն վրայ. և յատկութիւնն
այլ՝ « Դիր զպրի գիտութեան քրմաց », մե-
հեանն այլ՝ « անուանեալ զիւան զըջի Որ-
» մըզլի ուսման ճարտարութեան մեհեան »:
Որչափ այլ այս բառերու շարքն քիչ մի
շփոթեն իմաստը, այլ բաւական են յայտ-
նելու՝ որ գիտութեանց խնամակալ էր և Ա-
րամազդայ զպիր, որպէս Հերմէսն Յունաց և
Մերկուռ Լատինաց, պատգամաւոր և զպիր
էին Դիօսի, և Դիր-Փիէքն جدي فلق Պար-
սից՝ բազլի և երկնագնափ ոստիկան և զիտ-
նոց: — Գործոց Աւաքելոց սրբազան զրոց մէջ
այլ՝ ուր յիշուի Հերմէս (որուն նմանցուցին
հեթանոսք զառաքեալն Պօղոս՝ ճարտարխօ-
սութեանը համար), մեր ձեռագրաց ոմանց
լուսանցքը գրուած է Տիր դիք, — Հեր-

մէս ոչ միայն ճարտարախօս էր, այլ և հնա-
 լախօս կամ պատգամախօս, ամենուն պիտոյից
 յարմար բան ըսող, միով բանիւ Հարցռիկ,
 և տարակոյսներ ու երազներ լուծող. որոյ
 համար և յունարէն կոչուէր ^{Ὀνειρόπομπος} կամ
 Ἰγρήτωρ Ὀνειρώων, զոր բացատրէ Ագաթանգեղոս
 Տրի համար ըսելով. « Երազացոյց երազ—
 » ընդհան պաշտօն Տիւր զից »։ Այս բանիս
 համար մեհենատեղին այլ կոչուեցաւ Երազ-
 լոյն. և զի մայրաքաղքին զրան քով էր, ի
 հաւատալն Հայոց յԱստուած ճշմարիտ, նախ
 ի սա « արկեալ ձեռն՝ քակեալ այրեալ ա-
 » լերեալ քանդեցին.. ուր և երեւեալ կեր-
 » պարանօք զիւացն ի նմանութեան առն և
 » ձիւց բազմութեան և կազմութիւն զնդի և
 » հետեւակազօր մկնդաւորք և սունաւորք, ա-
 » ռաջի ընթացեալք ի կերպարանս մարդկան
 » նմանութեան, նիզակօք և նշանօք ի զէն
 » և ի զարդ վառեալք, մեծաւ զոչելով զա-
 » զաղակ հարեալք՝ փախտեայք յԱնհատա-
 » կան ի մեհենանն անկանէին. ուստի՝ ընդ
 » հասեալսն մարտ եղեալ կռուէին, նետս
 » անոյծս և քարալէծս թանձրաթափ ի վե-
 » րուստ ի շինուածոցն ի խոնարհ զմարդկան
 » ցնդէին. զոր փոքր սակաւ մի զարհուրեցու-
 » ցեալ զնորահաւատս մարդկանն։ Իսկ Ս.

» Գրիգոր իբրեւ տեսեալ զայն՝ նշան տէրու-
 » նական առնէր. և զիմեալ ի դուռն մեհենին,
 » և ամենայն շինուածք մեհենին ի հիմանց
 » զզրդեալ տապալեցան... և ամենայն զեւքն
 » ի փախուստ դարձեալ առաջի մարդկանն՝ ե-
 » ընեցան զօձիս արկեալ և զձակատս հա-
 » ըեալ, և զճիկ բարձեալ մեծածայն զոչելով
 » ասէին, թէ վնյ մեղ. զի յամենայն եր-
 » կրէ փախտական արար զմեղ Յիսուս՝ որդին
 » Մարիամու.. արդ ի յո՞ զիմեալ փախի-
 » ցուք.. երթամք մեք ի բնակիչս լերինն
 » Կաւկաս..։ Եւ զայս ասացեալ.. սեւադունդ
 » զիւացն՝ աներեւոյթք եղեալ չքոտեալք ի
 » տեղւոյն՝ իբրեւ զծուխ պակասեցան », և
 այլն։ Փոխանակ մարդակերպ զիւաց՝ զիւա-
 կերպ մարդիկ խաբեբայ քուրմեր ըսելու է
 փախչողներն, որոց զիկամ զանձերն՝ աղքա-
 տաց և եկեղեցոյ տրուեցան. Երազացոյցն
 այլ երազի պէս ցնդեցաւ։

Նշանաւոր է մեր և Պարսից մէջ Տրի
 զխաութեան զիք համարուելուն նման՝ Սաքսու
 նաց այլ Տրի կամ Տրայ անուանելն զմոզս.
 արդեօք Կելտաց Դրուիդ Druide *, Սկան-

* Զայս ոմանք համարին ի Drow բառէ կամ
 Տերու, որ է Կաղնի, իբր զի պաշտօնեայքն
 կաղնի ծառոց կամ անտառաց մէջ կենային։

տինաւեանց Derot այլ, որ բահանայ և զիտուն նշանակեն, չե՞ն ծագեալ ի Տրեայ:

ՎԱՀԱԳՆ. — Ինչուան հիմայ մեր յիշած Հայոց պաշտելի չաստուածոց մէջ՝ միայն Աստղիկն էր զուտ հայկական անուամբ կոչուած, և հայ զիցաբանութեան ծնունդ. այսպէս համարելի է և Վահագն, թէ և ինքն այլ ունենայ Աստղիկան և ուրիշներու պէս՝ իրեն օտար զուգակից կամ փոխանակ, ինչպէս Հերակլէս մի. և թէպէտ պատմութիւնն իրրեւ իրական անձ մի երեւցընէ մեզ զնա և զիւցազանց մէջ դասելի, սակայն պաշտօնն և մեհեանք հաւասարած են չաստուածոց, և Հայոց եօթն զխաւոր զից և մեհեանոց մին գրուած:

Վահագն՝ լատ պատմութեան, որդի կամ մանաւանդ թոռն է Երուանդեան Տիգրանայ Հայկազնոյ, անոր հետ պատերազմած և յաղթած Մարաց հռչակաւոր Աժդահակ թագաւորին. որոյ անունը հայերէն թարգմանելով Վիպասանք Հայոց, զնա՝ վիշապ, իրենները՝ Վիշապազունք կոչէին, ըստ Խորենացոյ, և « ընդ » Վիշապաց ասէին յԵրզն՝ կուտել նմա և » յաղթել. և կարի իմն նմանազոյնս զՀերակլ » լեայ նահատակութեանցն՝ նմա երգէին »: Մարաց և Պարսից մեծ հակառակութիւնն և կռիւն՝ յայտ է և յօտար պատմաց, թէ և

ոմանք բարեկամ և ոչ թշնամի համարին զասոնք. բայց պատմահայրն Յունաց (Երուոտ) և մեր պատմահայրս (Մ. Խորեն.) զՀայս և զՊարսս զաշնակիցս և թշնամիս Մարաց ցուցընեն. և ինչպէս Պարսք իրենց Կիւրոսը Աժդահակայ հակառակորդ և յաղթող հռչակեն, այսպէս և Հայք իրենց սիրելի Տիգրանը. որոյ վրայ երգուած յիշատակաց մաս մի աւանդէ Խորենացի (Ս. Խ-Լ.) ըստ հին վիպասանութեան Հայոց, որոյ մէջ խառնուած կամ յաւելուած էին և Վահագնի քաջութիւնք, և անկէ զուրս այլ պէտպէս աւանդութիւնք: Այսպէս է և Անանիա Շիրակացոյ յիշածն յԷ դարու. « Ի խիտ ձմերանի՝ » Վահագն նախնի Հայոց՝ զօղացաւ զյարդ » Բարշամայ Ասորեստանեայց նախնոյն՝ զոր և » մեք սովորեցաք բնախօսութեամբ՝ Յարդ » գողի հետ անուանել »: Այս յիշատակաշատ աւելի հին ցուցընէ զՎահագն քան զՏիգրան, և իբր Արամայ ժամանակակից: Հնդիկք այլ նման իմն աւանդութիւն ունին. Պոնիս կամ Վալա անուամբ Ասորի մի կու գողանայ չաստուածոց նախիրը և կու փակէ քարայրի մի

1. Օրինակի մի մէջ փոխանակ Բարշամայ՝ « Բաղաւանայ Ասորոց նախնոյն », գրուած է:

մէջ. Ինդրոս չաստուած՝ օգնութեամբ Մըրկաց (Մարուտ) և առաջնորդութեամբ Սարամայ եղնիկին՝ կու բանայ քարայրը և կ'արձըկէ առաստուանները :

Վահագնի՝ հնդկային առասպելաց հետ ուրիշ նմանութիւնները յիշեցինք արեգական պաշտաման մէջ, և նոյն իսկ անունն այլ Վահու—Սկինի . մեր հին գրուածի մի մէջ Վահանգն կոչուի մեր զիւցազն . և մէկ հին վարդապետի վկայութիւնն, թէ, « Ոմանք զառն » բեգակն պաշտեցին և Վահագն կոչեցին » . և այսոր յարմարի վիպասանից երգածն, Երկնէր երկին, և Կարմրիկ եղեգնիկն . որոյ նման վարձեալ ուրիշ ազգաց, ինչուան Չինաց, առանդութեանց մէջ այլ գտուին՝ եղեգէ, լոտոսէ կամ ուրիշ բոյսէ մի բնծայուած շաստուածներ : Շատ վարեր վերջը Վաղարշակայ ատեն հնդկաց քուրմերու գալն ի Հայս նոր չաստուածներով, փաստ մ'այլ կ'աւելցընեն Վահագնի հնդկային յարընչութեան . որուն մեհեանքն այլ նոյն հնդկի անուամբ Վահե—վահեան կոչուէին, պաշտօնեայքն՝ Վահեռուէիք, (Βαβηιος ըստ յոյն Ագաթանգեղոսի) :

Մեր աշխարհակալ Արշակունիք՝ որ աւելի չաստուածակալք կոչուելի են, ի Յունաստանէ բերած կոոց և Հայոց առանդութիւններն այլ-

այլելու համար, Վահագնին այլ նոյնպէս ընել աուին . այսոր սեփականեցաւ Հերակլի անդրին, հոչակաւոր Սիւլւասայ և Կրետացի Դիպինոսի¹ պղնձածոյլ ոսկեգօծ ձեռագործն, զոր Վահեունիք իրենց Վիշապաբաղ Վահագն համարելով կամ յարմարելով, կանգնեցին ի Յաշտիշատ Տարօնոյ, Անահտայ և Աստղեան մեհենից քով՝ այսոր այլ նուիրելով երրորդ մի, (Վահեյվահեան կամ Վահեշվահեան), « մեհեան մեծագանձ, լի ոսկով և արծառ » թով, և բազում նուէրք մեծամեծ թառառաց ձօնեալ անդ, ութերորդ պաշտօն² հոչակեալ » : Շատ դժարութեամբ կործանեց Լուսաւորիչն այս կուրքս, վասն զի հնդկաց սերունդ քուրմք՝ յամառեալ պաշտպանէին : Բայց եթէ հնդկիք իրենց Ակնին համարելով պատուէին զսա, և թէ Վիքր նախ սկսան պաշտել բնական մեծութեամբ մարդոյ՝ արձան մի կանգնելով, ըստ Խորե-

1. Պլինիոս կու յիշէ այս ճարտարաց ձեռագործը, բայց մարմարիոն քարէ կ'ըսէ և Յունաց Սիկոն քաղաքի մէջ կանգնած . ուրեմն տարբեր է Խորենացոյ և Ագաթանգեղի յիշածէն :

2. Եթէ այսպէս ութերորդ կարգալու է և ոչ եօթներորդ, ասկէ առաջ յիշուած մեծ մեհեանքըն են համրուելու եօթն :

նացւոյ, և թէ հին Պարսք այլ բոս գիտնա-
կանի միոյ՝ Վերերրական? Կոչելով ի զէնա
հին գիրս, սակայն Հայք իրենց սիրելագոյն
և մեծագոյն զից մէկն ճանչնային զսա. ինչ-
պէս յայտնէ և հրովարտակն Տրդատայ, յետ
Արամազդայ և Անահտայ մաղթելով ազգին,
« քաջութիւն հասցէ ձեզ ի Քաջն Վահագնէ » .
զոր հարկ է և Արիսի փոխան համարիլ,
վասն զի ուրիշ պատերազմի չաստուած չի
յիշուիր Հայոց:

Տարօնէ զուրս՝ Վահագնի մեհեան մ'այլ
յիշուի յԱհեաական գիւղ Տոսպայ, որ նոյն
Վահեւիւհեան անունը լսեցընէ, ինչպէս և
որոշակի կ'ըսէ Թովմ. Արծրունի. « Քանզի
» էր և տեղին այն յառաջագոյն տեղի մեհե-
» նից Վահեւիւհեանի »: Այս պատմիչս յիշէ
և ի փոքր Աղբակ գաւառի մեհեան մի Հե-
րակի, Բ Արտաշիսէ կանգնած, և համա-
րելի է Վահագն: Հերակլի զիք յիշուին և
ի Սալահունիս Դերջան գաւառի, Տրդատայ
օրերում, Ասկըպեայ զից հետ, որոց մեծա-
հանդէս տօնք կատարուէին այն տեղ. բայց
այսօնք թերեւս բուն յունական զիք էին:

Վահագնի բնիկ պաշտօնեայ քուրմք՝ իւր
ցեղէն կամ ի Հնդկաց սերուած կարծուին,
Վահունիք, Վահեուունիք կամ Վահունիք կո-

չուած, որոց յանձնեց Վաղարշակ այդ պաշ-
տօնը, և իրենց ցեղն այլ նախարարաց կար-
գին բարձրացուց, թէպէտ առ ժամանակ մի
զրկուեցան պատուէն՝ հրամանաւ Տիգրանայ,
որուն չհարցընելով՝ Հերակլի անդրին կանգ-
ներ էին ի Յաշտիշատ, և իրենց գեղն այլ
զրաւեց նա յարբունիս: Իսկ Ս. Գրիգոր բա-
զինները վերցընելով՝ առաջին եկեղեցւոյ տեղ
ըրաւ, և քրմաց տեղ վերակացու դրաւ զՍ.
Դանիէլ ծերունին, իբրեւ իր փոխանորդ, և
փոխան Վահագնի տօնից՝ սահմանեց Յովհ.
Կարապետի և Ս. Աթենոզիւհեայ եպիսկո-
պոսի տօն՝ Սահմի ամսոյ եօթին, որոց նըշ-
խարաց մասն դրաւ ի հիմն եկեղեցւոյն:

Յետ ջնջուելու Վահագնի պաշտաման՝ դեռ
իր վրայ հին վիպասանից հիւսած երգերն կու
լսուէին ինչուան մեր Թարգմանչաց օրերում.
և սոքա համարձակ Վահագն գրէին զՀերակլ,
նա և Ս. Գրոց Թարգմանութեան մէջ: Ան-
մոռաց մնաց և Դրի կաթին համաստեղու-
թեան՝ Յարդգոդի հետ կոչելն, որ կ'ըսուի
առ մեզ և Հեթանոց, իբր թէ հեծանոց
փայտին շալկած էր զյարդն. այս առասպելս
օտար ազգաց և ինչուան Թուրքաց մէջ մնած
ըլլալն յայտնի է. ասոնք այլ նոյնպէս կու-
չեն զհամաստեղութիւնն այն, Սաւան եօ-

յոշ : — Ժամանակի վերաբերեալ հաւատոց վրայ խօսելով՝ յիշեցինք որ ամսոց 27դ օրն նուիրեալ էր Վահագնի, կամ այն օրուան պահապանն էր Վահագն :

Վահագնի պատճառաւ՝ թէ այս անգ թէ յառաջ՝ շատ անգամ յիշելով Հնդկային զիցաբանութեան այլ հայկականին հետ խառնուրդը, հարկ է որ յիշեմք հիմայ և ինչ որ իբր ստոյգ աւանդեն պատմիչք մեր այն կողմէ եկած զոյգ մի զից կամ զիցազնացելոց համար, և հասարակօրէն Դեռետր և Գիւսանէ կոչուելոց, թէ և անուննին այլայլած է, և չեն յիշուած ոչ ի Խորենացոյ և ոչ յԱզաթանգեղոսէ, այլ ի յատուկ պատմէ՛ Ծարօնոյ (Զենովբայ), ուր որ պաշտուէին այս եկամուտ զիք. և ըստ պատմութեան կամ զրուցաց՝ եղբարք էին և ազնուազարմք ի Հնդկիս, որոց Դինաքսէ թագաւորը՝ սպաննել կ'ուզէին. այլ երբ իրենց խորհուրդն յայտնուեցաւ՝ փախան եկան ի Հայս, մինչ Վաղարշակ նոր հաստատէր Հայ-Աքշակունեաց թագաւորութիւնը : Սա ընդունեցաւ զանոնք և իրենց երկիրներ առաւ Ապահոնեաց և Ծարօնոյ զաւառաց մէջ. ուր բաց ուրիշներէ՝ շինեցին Օճ կամ Վիշապ քաղաքը կամ աւանը, և օձակերպ կուռք մի կանգնեցին,

ուրիշ կուռքեր այլ յԱշտիշատ, և իրենց հայրենի ծխտով պաշտէին : Քանի մի տարի վերջ, Վաղարշակ՝ կամ Հնդկաց թագաւորին զրդմամբ կամ ուրիշ պատճառաւ յանցաւոր զանելով զանոնք՝ սպաննեց, բայց երկիրնին թողուց անոնց որդւոց : Ասոնք՝ Կռառաւ և Մեղտի՝ որդիք Գիսանեայ, և Հռեան կամ Հաւա որդի Դեմեարի՝ մէկ մէկ զեղ շինեցին և կոչեցին իրենց անուամբ, ինչպէս ինչուան հիմայ այլ ստոյգ այսպէս կոչուին, (բայց ինչ պատճառաւ կոչուիլն չէ ստոյգ). իսկ ի յիշատակ իրենց հօր՝ Աշտիշատի քով Քարբէլեան վրայ անոնց քարեղէն արձաններ կանգնեցին, Ծարօնոյ և Պալունեաց զաւառաց միջոցում. դարձեալ, երկու պղնձէ անդրիներ այլ, Գիւսանէի՝ 30 կանգուն բարձր, Դեմեարին 15 կանգուն, և անոնց մեհեանները պահողաց և պանդրխտից համար՝ 12 զեղ նուիրեցին. իրենց որդիք և ցեղն այլ քուրմ և պաշտօնեայ զրին իրենց աստուածացեալ նախնեաց, որք և յորդուց յորդի յաջորդաբար պահէին և պատուէին այդ անդուանքը : Այս է պատմական աւանդութիւն. պատմական կ'ըսեմ՝ զրաւոր և յանուն պատմիչի ըլլալով, բայց շատ անհաւանական և անյարմար մասամբք, եթէ և ստոյգ հիմ մի

կայ : Յետ 400 և աւելի տարիներու՝ ուրիշ Հայոց կոոց հետ զատոնք այլ կու գայ կործանելու՝ Ս. Գրիգոր, բայց շատ զժարու թեամբ և պատերազմելով, Տրդատայ զօրաց օգնութեամբ, ինչպէս մանրամասն պատմութիւն Չենոբայ՝ ժամանակակից Ասորոյ. և անոնց փոխան կանգնի Մշոյ պարծանք Ս. Կարապետն. բայց յամու կռապաշտ և հայրենապաշտ քրմորդիքն զժարաւ բնգունեցան զքրիստոնէութիւն, և երկար առնն՝ զօնէ իրենց նախնեաց յիշատակ մի պահել ջանային. ինչպէս, Գիտանէի սերունդքն՝ անոր շատ զխաւոր (մագոս) ըլլալուն համար՝ չէին ուզեր իրենց մագերն այլ կտրել, և երբ ստիպուեցան կտրելու, մէկ երկու փունջ թուղբին երկայն. զոյներնին այլ սեւեակ՝ զեռ զիրենք կ'որոշէր ի բնիկ Հայոց :

Այս աւանդութիւնները հետաքննելով՝ կու յայտնուին հնդկային հետք. Գիտանեայ անունն և իմաստն այլ զուգուի. վասն զի հնդկերէնն այլ գեա զնոյն հայերէնը նշանակէ. անոնց Քրիշնա շատուածն այլ Գեւաշա անուանի, որ է ըսել զիսաւետ, զիսաւոր : Գեւիւն անուամբ չար Քաջ մ'այլ կար ի Հնդկիս, որ երբեմն մարդակերպ երբեմն ձիա մարդ կամ ձիացու երեւնալով՝ շատ փառ

կ'ընէր, մինչեւ սպաննեց զնա շատուածն Վիշնու : Հաւանօրէն այս շատուածք էին պաշտուածքն ի Տարօն, քան թէ առ Վաղարշակ փախստեայ եկողքն. թերեւ և Վիշնու անունն այլ խառնուած է ի պաշտեցեալ վիշապ տեղւոյն : — Իսկ Գեւմետրի անունն՝ զոր հիմայ Գրմետր գեղն պահէ, հաւանօրէն ըսեցնէ Հնդկաց երրորդութեան Բրահմա, Վիշնու և Սեւա Տրիմուտրի շատուածքք : Գեւմետրի որդւոյն անունն այլ որ Հեւե գրուած կայ, յիշեցնէ զՀաւե կամ Ռամա շատուածն, որ նոյն ինքն Վիշնու է եօթն անգամ մարմնացեալ :

Ասոնց հետ հարկ կ'ըլլայ անգամ մ'այլ յիշել քանի մ'անգամ արդէն յիշուած և Վահագնի լծորդ հնդկային Ալեկին, հոյ շատուածն, և արեւակերպ վիպասանեալն ի Հայոց (տես երես 86—7) : Մեր ոչ շատ ծանօթ՝ այլ բաւական հին՝ Սիմէոն անուն վարդապետ մի՝ քրմաց և իրենց նիգակակցաց սլատեւադմբ յիշելով Տրդատայ զօրաց հետ, այսպիսի մթնիկ բան մի գրուցէ. « Ուստի և » Գեղեցիկն Ագնիս՝ կրկին, ասնն, զերիս » աւուրս (ի) մարտ պատերազմին կացեալ » . կարծեմ ըսել է, թէ քուրմերն կ'ըսէին որ իրենց զեղեցիկ Ագնիսն երեք կամ վեց օր

պատերազմեցաւ Հայոց զօրաց հետ. և թէ սա էր պաշտուածն ի Տարօն՝ քան Յունաց համանուն Սղևոս 'Αγγός կոչուած Արտեմիան ողջախոհ, կամ սրբասէրն (ἄγγῆ) Իսիս : Միթէ և այն աղբերաբուղի տեղին՝ որոյ համար կ'ըսէ պատմիչն (Զեհոր), թէ « Ինն-սկնեան կոչեն տեղոյն Հնդկիք և Պարսիկք », Ակնի անունը չի՞ բովանդակեր՝ այս կոչմամբ : — Հնդկաց զիցաբանութիւնն և լեզուն մաղելով՝ զուցէ նոր լոյս ծագէ այս Տարօնոյ կողմերում պաշտուած կոոյ և Գիսանէի ու Դեմետրի վրայ :

ԴԻՔ ՎԱՆԱՏՐԻ ԵՒ ԱՄՏԱՌՈՐԱՅ. — Այրա-րատայ ընդարձակ և գեղեցիկ Բազրեւանդ գաւառի և դաշտի մէջ էր Հայոց գլխաւոր զիցապաշտութեան կեդրոն մի, ըստ պատշածին Բագաշան կոչուած, իբրեւ Դիոսպոլիս (աստուածաբաղաբ) յունական. ուր՝ եթէ և մեծազոյն չաստուածոց բազինք կային՝ բայց յատուկն և յաճախեալ էր Վանատրի զից. որոյ անունն միշտ այսպէս սեռական հօլովով հանդիպի ի գիրս, ուստի կըրնար կարծուիլ՝ թէ Տրի (Տիր զից) և Վանի բարդութիւն մի ըլլայ. բայց հասարակօրէն համարուած է Վանատռք, իբրեւ հիւրընկալ, հիւրասէր, օտաւրաց և պանդըխտոց ընդունող. միով բանիւ

ըստ բանի Ս. Գրոց, (Բ Մակ. 2. 2.) նըման Յունաց « Հիւրասէր Որմզդական զիցն Վանատրի », այսինքն Արամազդայ (Ἄρνιος ըստ Յունաց, Hospitalis Լատինաց). և զի իր տօնն կատարուէր ի տարեգլխի Հայոց ի Նաւասարդի, և երկրին ամեն կողմէն մեծ բազմութիւն մարդկան հօն կ'երթար, հարկ էր շատ իջեւաններ դանել, և ըստ այսմ՝ յարմարի չաստուածոցն այդ անունն. և թուի թէ ուրիշ շատ կողմեր դժուար և լեռնոտ ճամբաներու վրայ շինուած իջեւանքն այլ նուիրեալ ըլլան այս զից. որք և ի յեաին ժամանակս Փռշտկայ կամ Փռշքիս կոչուին, կարաւանատուն և կրպակ նշանակելով. այլ ծագումն բառին անծանօթ է ինձ, եթէ չէ պարսկերէն Պիշքիստէ, پیژگست, որ միանգամայն կուստուն և պանդոկ նշանակէ. և ոչ միայն ի կռապաշտութեան ժամանակս այլ աւելի ի քրիստոնէութեան՝ հաստատուած են այսպիսի շէնք, և հարկւրաւորք ի Մեծէն Ներսիսէ, ըստ պատմչաց իր վարուցն : — Նոյն և մի՛ թէ տարբեր էին Անանորայ դիքն այլ, հաւաստի չէ. և ոչ անոնց կամ անոր կերպարանքն և նշանակք. Ազաթանդելոս՝ քանի մի տողերով յիշէ, բայց ոչ պարզաբան (ըստ հայ թարգմանութեան), « ի ժամանակի Դիցն

» Ամանորայ՝ ամենաբեր նորոց պտղոց տօնից
 » Հիշարձնկալ դիցն Վաճառորի, զոր յառաջա-
 » զոյն իսկ ի նմին տեղում պաշտէին՝ յու-
 » բախութեան Նաշաւարդ աշուշ », որ է
 առաջին օր տարւոյ, կադանդն Հայոց. և
 յայտ է որ այս տալին հաստատուն արեգա-
 կան շրջանաւ էր, որպէս զի միշտ զարնան
 կամ մանաւանդ ամառուան եղանակին հօն-
 զիսի, երբ պտուղք այլ հասունացեալ կ'ըլ-
 լան. և ըստ այսմ կու վայլէր որ այդ Ա-
 մանորաբեր չաստուածն՝ Լատինաց Պոմօնա
 (Pomona) զիցուհոյն փոխանն ըլլայ, կամ
 իր փեռային վերտումնախի՝ (Vertumnus),
 որ էր պարտիզաց և պահիզաց պահապան, և
 կերպարանէր գեղեցիկ ծաղկապսակ երիտա-
 սարդ մի, պտուղներ և եղջիւր առատութեան
 ի ձեռին. նոյնպէս և Պոմօնա՝ գեղեցիկ յա-
 լերժահարոն՝ որթով և ողկուղներով պսակեալ
 և նոյն առատութեան կամ ամենաբեր եղ-
 ջիւրն ի ձեռին: Եթէ չեմք կըրնար հաստա-
 տել՝ գտնէ կրնամք վայելուչ ըսել, որ Վաճա-
 տուրն և Ամանորայ զիք այլ հարսն ու փե-
 սայ ըլլան Հայոց այգեաց և պարտիզաց, և
 գուցէ միւս յունական կոտց հետ՝ տառնց այլ
 պատկերքն գերուած բերուած այս տեղ: Յի-
 շեալ յետին չաստուածքն՝ սիրելիք Լատինաց՝

յետրուաց ամնուած էին, իսկ Ետրուա-
 անտարակոյս յարեւելեայց, և որպիսի՞ ա-
 րեւելեայց: — Հասարակ է գրեթէ ամե-
 նայն ազգաց և ռամկաց մինչեւ հիմայ՝ ըստ
 եղանակի իրենց երկրին՝ այսպիսի ծաղկանց
 և պտղոց տօն և ուրախութիւն կատարել. և հի-
 մայ այլ ի Հայս տեղ տեղ տարւոյն վերջի օրը
 Ծաղկաւռչտ կոչեն, որ ըստ այժմու գործա-
 ծուած տումարի՝ անյարմար է, և ոչ միայն
 յարմար Հայոց Նաւասարդին, այլ և հաս-
 տատող այն աւանդութեան:

Այս տարեգլխոյ և առաջին ամսոյ անունն,
 ինչպէս շատ անգամ բացատրուած է, ոմանք
 կարծէին թէ Վաղդէից տօմարը նորոգող Նա-
 բուսարդի մ'անուամբ ըլլայ. (Թողունք Նաշ-
 բառէն տրուած մեկնութիւնը). բայց լեզուա-
 գէտք ստուգեն, կամ ըստ զանդիկ Պարսից
 Նաշա—Սերհաւա, որ ճիշդ Ամանոր, նոր
 տարի ըսել է, և կամ մանաւանդ ըստ Հընդ-
 կաց Նաշա—Սարաւաւայ, Նոր ջրոց տօն: Գի-
 տեն ազգայինք ինչ որ Վարդաւառի տօնին
 արտաքին հանդէսք կատարուին ջրոց սրբկ-
 մամբ՝ առ մեզ, նոյնպէս և ի Պարսո՝ իրենց
 նոր տարւոյն. յայտ է եւս զի Վարդաւառն՝
 այժմ տօն Այլակերպութեան Քրիստոսի,
 Նաւասարդ ամսոյ առջի օրերուն հանդիպի:

Սարատա անուամբ զիցուհի մ'այլ ունէին
 Հնդկիք՝ աղբերականց և գետոց առատութեան
 պահապան, միանգամայն և առատ ճարտա-
 սանութեան, զոր սովորութիւն է յորդանոս
 ջրոց և գետոց նմանցընել: Ըստ ոմանց՝
 նոյն է և Սարաւոռադի գիցուհի նոցա,
 քոյր և կին Բրահմայ, իմաստութեան մայր,
 որպէս Անահիտն Հայոց: — Նաւասարդի
 տօները աւելի հանդիսացուցին Բ Արտա-
 շիսի որդիքն, թէ և անդրանիկն Արտաւազդ՝
 յետոյ հակառակեցաւ, ըստ առասպելաց, երբ ի
 վերջ տարւոյն կ'ուզէր ելնել աւերել զաշխարհ.
 իր եղբարց մէկն՝ Մածան՝ քրմապետ էր այս
 տեղի մեհենից, և նախանձով սպանուեցաւ.
 որոյ յիշատակին՝ միւս եղբայրն՝ Տիգրան Բ՝
 անոր գերեզմանին վրայ բազին կանգնեց,
 ուր շատ և առատ կենդանեաց զոհեր կատա-
 րել կու տար, և բաժնել եկող գացողի,
 պատուիրելով այլ որ ճամբորդ հիւրերու հանդ-
 չելու տեղ տան գիշերը. « ընդունիցին հիւրք
 » երեկօթիւք ». և այս հաստատէ վախատրի
 վրայ ըսուածն: Տիգրանայ որդին այլ՝ « Վա-
 » զարը՝ տօն աշխարհախումբ կարդեաց ի
 » սկզբան ամի նորոյ՝ ի մուտն Նաւասարդի ».
 (Խոր. Բ. ԿԶ): — Այս ամենայն հեթա-
 նոսական տօնից տեղ՝ Ս. Լուսաւորիչն կար-

գեց Ս. Կարապետի և Աթենոգինեայ յի-
 շատակը. « տօն մեծ հռչակել... յայնմ աւուր
 » խմբեսցին ի նմին աւանի », ի Բագաւան: —
 Ամանորաբեր Պաղոց հանդիսէն անբաժան էր
 Ծաղկանցն, որոց թագաւորն կամ թագուհին
 վարդ՝ կերպով մի բոլորովին զրաւեց զայն,
 վարդաւառ անուանել տալով, որ և ինչպէս
 շատ հեղ ըսուած է, սեփականեցաւ ի քրիս-
 տոնէութեան ազգիս՝ Քրիստոսի լուսապայծառ
 երեւմանն, և քան զայլ ազգս մեծահանդէս
 տօնէր, անջինջ թողլով և հին Հայոց հանդի-
 սից անմեղ մասը, ջրոյ խաղերն և աղաւ-
 նեաց թոյցքն՝ հնազոյն յիշատակաւ Զրհն-
 դեղի. որոյ նմանակերպ հանդէսն առ Պարսս
 կոչուի Ապ-րիշդէկեան, آفریچگان, և կա-
 տարուի իրենց Տրեայ (Թիլլումահ) ամսոյն 13ին,
 (իբր ի հոկտեմբերի), կամ ըստ այլոց Բահ-
 ման և Խուրտատ ամսոց մէջ¹:

ՍՊԱՆԳԱՐԱՄԵՏ. — Այս անուամբ ի Ս.
 Գիրս մեր (Բ Մակաբ. 2, 7) կոչուի Դիո-
 նիսիոսն կամ Բաքոսն յունական. « Իբրեւ

1. Չատ յայլոց՝ Հռենոսի գետեզերաց բնակիչքն
 Յովհ. Կարապետի տօնին (Յունիս 24), մանա-
 ւանդ կանայք, ծաղկապսակ լուացուէին ի գետն
 և հանդէսներ կատարէին, համարելով որ գետն
 չբարձրանայ և չողողէ իրենց գետինները:

» տօն հասանէր Սպանդարամետական պաշտաւ
 » մանն՝ տագնապէին զնոսա պապեալս թաւ
 » ոստովք Սպանդարամետին կաքաւել » : Ծա-
 նօթ է Յունաց առասպելեալ Բաքոսն, եր-
 բեմն աշխարհակալ ի Հնդկիս, յետոյ երկրի
 բերոց՝ մանաւանդ այգեաց և գինւոյ՝ պաշտա-
 պան. ըստ այսմ էր և զենդական հրեշտա-
 կապեան Սպեկրա—արմախիի, զոր ապա
 Պարսք ըսին Ասփանտարմատ, Իսփեկե-
 տարմազ, Սփեկնտարմատ, Սիփեկնտարմաշտ
 𐬰𐬀𐬎𐬎𐬀𐬎𐬀, պահապան երկրի և կենդանեաց,
 և խնամող չորրորդ ամոյ. (յունիս). բայց ի
 նորոգութեան տումարի նոցա ի Յազկերտէ՝
 եղաւ երկրորդ ամիս, փեբրուար. ամեն ամ-
 սու մէկ աւուր այլ տեսուչ : Երկրի խնամա-
 կալութեան իմաստով բացատրէ զնա և մեր
 Արծրունի պատմիչն. բայց ըսածն խառնա-
 կած ի զրչաց՝ որոշ չիմացուիր (ըստ մեր ու-
 նեցած օրինակաց). Մանիթօպայ ազանդաւորի
 վարդապետութենէն յիշէ Կրակի արուիչն « ի
 » մարդիկ և յերկիր պանդոկի Սպանդարա-
 » մետ աստուած է (Աստուծոյ, կամ որ է),
 » ոչ ստեղծեալ յումեքէ, այլ որպէս երեւիդ՝
 » նոյնպէս էր և կայ և մնայ » : Պահլաւք
 այլ Սաքանտունատ կոչէին զսա. իսկ Հայք
 մերձաւորք Պարսից՝ անոնց նման. և զի թէ՛

սորա թէ Յոյնք միաբանին այնոր յատկու-
 թեան, հարկ է որ Հայք այլ Բաքոսի օգուլ
 մէկը ճանչնային և պաշտէին Սպանդարա-
 մետի անուամբ. զոր պէտք չէ շփոթել Պար-
 սից Սպանդիար կամ Իսփեկնտիեար 𐬎𐬀𐬎𐬀𐬎𐬀
 քաջին հետ, զոր Հոնք այլ պաշտէին, ըստ
 Մովս. Կաղանկանտացոյ պատմչի մերոյ,
 Թաւեկրի խաւ կոչելով, և մեծամեծ վարսա-
 ւոր կաղնի ծառեր նուիրելով, և ձիեր զոհե-
 լով, որոց « զգլուին և զկաշին արկանէին զոս-
 » տով ծառոցն ». և այլն : — Գրիգ. Մազիւս
 արօս այլ իր թղթոց մէջ յիշէ Պարսից ա-
 ռասպելեալ քաջը. « Ոչ մոռացայց զՍպան-
 » զիարն ի Սաքաւանին կալով լերին ». որ է
 Սաւալան՝ յԱտրպատական. ուր կար և մեծ
 մայրի ծառ մի, որոյ « արմատ և միջոց նորա
 » ի վէմ՝ յեղափոխեալ՝ Սպանդիարայ զնա
 » կանգնեալ արձան » : Այս քաջին անունն
 Հայոց մէջ այլ հասարակ անուն եղած է
 մարդկան, և ինչուան վերջին զարուց մէջ
 և հիմայ այլ լսուի : — Բայց մեր խնդիրն
 այս քաջին կամ զիւցազին համար չէ, այլ
 երկրի կամ գինւոյ պաշտպանին. որոյ յա-
 տուկ Սպանդարամետ անուամբ պաշտաման
 տեղ չի յիշուիր ի Հայս, այլ յոյն անուամբն
 յիշէ Թուլմ. Արծր. Բ. Արտաշիսի համար՝ ը-

սելով, թէ հրամայեց Փորը Աղբադ գաւառի մէջ շինել « մեհեանս զՀերակլէայ և զԴիոս » նիսեայ, և այնու ազագու կարաց շէն » պահել զերկիրն՝ շատամարդութեամբ » : Թուի թէ զինոյ զուարթարար զօրութեամբ աւելի յաղթող գտուեցաւ քան զէնքով, գոնէ Աղբակացւոց : — Ինչպէս քանի մի Դիոս՝ այսպէս քանի մ'այլ Դիոնիսիոս ունէին Յոյնք, որոց մէկն անուանէր Զակրեան, ըստ ոմանց՝ որսորդ նշանակելով, ըստ այլոց Զակրոս լեռներն Ատրպատականի և Պարսկահայոց : (Արդեօք յարմարագոյն չ'ըր այնպիսի չաստուածոյ՝ Ծաղր և Ծաղրածոս անունը սեփականել քան լեռ մի) : — Մէկ Բաքոս մ'այլ Սաբազ կ'անուանէր, Թրակիացւոց Սաբք տոհմին անուամբ, և մեծ ու մոլեկան տօներով կու պաշտուէր ի Փոլիզացւոց, և ըստ ոմանց՝ յատկաբար ի Հայոց : — Ուրիշ անուն մ'այլ էր Բաքոսի՝ Նիշակոս, թուի իր Նիւսա զայելին անուամբ. Փիլոստրատոս յոյն պատմիչ կու պատմէ, թէ իր ատեն մատակ յովազ մի բռնուեցաւ, որոյ վրդին ոսկեղէն մանեակ մի անցուած էր, և վրան հայերէն? գրուած, թէ Արշակ թագաւոր Հայոց նուիրէ զայն Նիւսայ չաստուածոյն : Ոմանք այս անուամբ Նիւսա յաւերժահարս զայեակն իմանան. ու

մանք զիշեր նշանակէ կ'ըսեն, ինչպէս Սաբազ այլ ցորեկ. այլք տարբեր մեկնութիւն կու տան. հաւանական է թէ նոյն ինքն Դիոնիսիոս — Սպանդարամեան ըլլայ. ոմանք այլ Նիւսա իմանան քաղքի անուն՝ երկրիս այլեւայլ կողմերում, նա և ի Հայս, որ մեզ անծանօթ է :

Սպանդարամեան գիր մի պակաս աւուամբ չաստուած կամ ոգի մ'այլ յիշուի ի գիրս մեր, եզակի և յոգնակի, Սանդարամետ, Սանդարամետը, և երբեմն նա և Սանդարաւետապետ. սա պատշաճի Յունաց Դեմետրե կոչուած զիցուհոյ երկրի, անդրնոց, և պարզապէս Դիօնոց այլ, և այսու նշանակութեամբ գործածուի ի գիրս մեր : Բառին վերջն նոյն ըլլալով առաջնոյն (Սպանդարի) անուան, խնդրելի է բուն Սանդար կամ Սանդարք մասին նշանակութիւնն, որ ինքնին յայտնուի՝ խոր, վիհ, անդունդ և զփոխք, երբեմն և գերեզման. բայց առանձինն գործածուած կամ յայտնուած չէ այսպիսի բառ ի գիրս մեր, չեմ գիտեր թէ և կա՞յ պարսկերէն, կամ այլ լեզուի և զիցաբանութեան մէջ. բայց ինչպէս ըսինք, ի բարդեալն կամ ածանցեալ՝ վերոյգրեալ ի մաստը ընծայեն. ինչպէս Աղաթանգ. ըսած

« Սանդարամետական ննչեցեալք », թաղեալք ի գերեզմանս. — « Սանդարամետք սարսեցին, Զկապեալ ոգիսն արձակեցին », Շնորհալոյ երգածն՝ վասն զժոխոց և անոր իշխանին. նոյնպէս շարականքն. « Զարհուրեալ դողային դասք Սանդարամետիցն ». — Զայնք հնչեցին Սանդարամետք անդընդոց ». և այս ամենն յայտնեն ոչ միայն զանգունդս և զլժոխս, այլ և զժոխային ոգիս, զսատանայ և զգեւս. բայց դեռ հետաքննելի մնայ Սանդարաց անուան իսկն և ծագումն :

ԲՈՐ—ՇԱԾԻՆԱ. — Արտաշէս Ա զՅոյնս և Յունաց չաստուածները՝ գերեց բերաւ ի Հայս, ինչպէս շատ հեղ յիշուեցաւ, որդին Տիգրան այլ զԱսորիս և Ասորոց չաստուածը, որոյ անունն իսկ յայտնէ ծագումը. նիւթն այլ կ'արժէր գերութեան, վասն զի ըստ Խորենացոյ, « ի փղոսկրոյ և ի բլբերդէ » կազմեալ էր արծաթով. և հրամայէ տանել » կանգնել յաւանին Թորդան », յէկեղեցաց գաւառի, Անահտայ հռչակաւոր մեհենին մօտ : Էղած են որ նոյն իսկ Անահիտ կարծեր են զսա. բայց անտարակոյս է ասորերէն Պաւլ—Սաւիւ կամ Պիլ—Սաւիւնա (ինչպէս կոչէ Յակովբ Սրճեցի), Երկնից աստուած նշանակելն, կամ Մեծ աստուած, Որդի Երկնից,

Արեգակն, որոյ կին էր Աստարտն : Զարմանք չէ Հայոց բնգունելն և պաշտել իրենց ոչ շատ սիրելի Ասորոց պաշտածը, որովհետեւ իրենք այլ արեւապաշտ էին. զարմանք է եւս՝ հին Գաղղիացոց այդպիսի անուամբ՝ Բելիսամա, Belisama, զիցունի մի պաշտելն, իբր Աթենաս մի : Ագաթան գելի գրոց մէջ Բարշխմէիս գրուած է և Սպիտակափառ կոչուած. հարկ էր որ այսպէս այլ ըլլայ՝ բլբրդէ և արծաթէ բաղադրեալն. ըստ այսմ պայծառ և փայլուն յատկութեամբ նմանեալ Յունաց Լեւկոթէայ ուլկիանական զիցունոյ : — Ուրիշ չաստուածներէն վերջ եկամեալ էր Հայս, անոնցմէ առաջ ջախջախեցաւ Լուսաւորչի խաչով. որոյ հրամանաւ և « զգանձան ամենայն զոսկոյն » և զարծաթոյն աւար հարկանէին. զայն աղաքաց բաժանեալ բաշխէին. և զգեօղն » ամենայն դաստակերտօք և գետնօքն հան » զերձ սահմանօքն՝ յանուն Աստուծոյ նուիրէին. և զԱմենափրկին նշանին օրինակ և » անդ կանգնէր » :

Բարշաւմիւնայի կրնայինք հետեցընել ուրիշ քանի մի սեմական սինդոր չաստուածներ այլ. — ինչպէս, Բեշն կամ Բահադ՝ չաստուածահայր Ասորեստանեայց, Նարոռ

կամ Նարոգ՝ իրենց Արեգակն կամ Հրատ, Բարնիքադ, որ զուցէ նոյն Բարշամինա էր, Թարաքա կամ Թարքա, որ է Անահիտն կամ Կիւբելէ, ըստ այլոց՝ Ասկալոնացւոց ձուկնուկին Ատերկատ զիցուհին, և այլն. որք յիշուին ի պատմութեան Արգարու, — եթէ զսա ստուգիւ համարէինք Հայոց թագաւոր, և ոչ Եղեսիոյ նահանգին առանձին թագաւոր, յաջորդ և նախորդ համանուն և մերձանուն թագաւորաց, քրիստոնէական շնորհիւն և Թադէոսի առաքելական քարոզութեամբ ընդունելի և սիրելի եղած Հայոց: — Ասոնց կարգին և աւելի մօտ Հայոց՝ յիշենք քանի մի Դիք որ քիչ ճանչցուած կամ քիչ պաշտուած են, կամ ոչ ի բնիկ և ի կենդրոնի Հայոց. ինչպէս,

ԱՐՄԱՋ, մեծ շաստուածն Վրաց, որ և անուամբն յայտնուի Արամազդ ըլլալ, իրենց Մծխիթա մայրաքաղաքին մէջ մեծ հանդէսներով պաշտուած: Երկրորդ մեծ շաստուած կամ զիցուհի նոցա էր Զաւէն, որուն անուան կ'երգնուին Փառաւանայ լծին ձրկն որքն, երբ հօն հանդիպեցաւ Ս. Նունէ. որոյ հրաշագործութեանց զարմանալով թագաւորն կամ բղշխն Միհրան՝ զնոյն իսկ Ս. կոյսը՝ Արամազդայ և Զադենի զաւակ կ'ա-

նուանէր: Այս անուան նման օտար ազգաց մէջ այլ կան շաստուածք, ինչպէս Սադի կամ Սադի Եգիպտացւոց, Ամմոնի և Նիլիթայ դուստրն, մեռելոց հոգւոց խնամակալ. — Սադի՝ Հնդկաց Բրահմայն է, Ճշմարտութեան նշանակութեամբ: Դարձեալ, Սադի կոչուի իրենց Սիւայ շաստուածոյ կիսն: Արդօք Բ Արաաշիսի տիկնաց տիկին գեղեցիկ Ալանուհին Սաթենիկ այլ՝ այս անուան հազորդ չէ: Կամ մեր Զատիկ անունն այլ չենթադրեր համանուն շաստուած մի, որ և սիրելի եղած ըլլայ Հայոց, մինչեւ քրիստոնէութեան ամենափառաւոր տօնն այսպէս կոչել: Կ'արժէ յիշել և Յունաց Զերիւը՝ զոր իրենց վիպասանք մտուցած են ի Կողքիս, և ի Հայս իսկ, իբր թէ անոր ընկերներէն մէկն (Արմենիոս) եկած և իր անունը թողած է մեր հայրենեաց: Ըստ առասպելաց, Զեթէս կամ Զերիկ և Կալալիս եղբարք էին, որդիք Բօրէաս հոգմոյ, և սպանուեցան ի Հերակլէ: Բայց օգաշունչ ոգւոց դասակից եղան, ոսկեգոյն թիկամբք և փետրաւոր ոտիւք: — Յատուկ Զատիկ անուամբ Արդաւրութեան շաստուած մի յիշուած կ'ըսուի յաբեւելս:

Վրաց պատմութիւնն յիշէ և երկու մերձ-

անունն չաստուածներ, Գայիւմ և Գացիւմ, զոր Տիւպուա հելուեաթիացի տեղագիրն՝ Այնիկի և Տանիկի գրէ. մեր Արշակունեաց թագաւորութեան սկզբան ատեն յիշուին:

Հայանունն չաստուած և ծանօթ առ օտարս է Փառնակ, զոր յիշած եմք (երես 102), պաշտուած ի Պոնտոս և ի սահմանակից աշխարհս. ի սկզբան՝ իբրեւ ի՞նչ, յայտնի չէ. բայց ըստ Յունաց է Լուսնի չաստուած արական, որ և Մեն կամ Միւ կոչուէր, և երբեմն միակից Մեն-Փառնակ, որոյ հոչակաւոր մեհեանն և պատգամախօս էր յԱմերիս Պոնտոսի: Կայր և Փառնակիս զիցունհի՝ կին Սանդակայ, որ է Արեգակն Կիլիկեացոց, զուտար Մենեսարայ կամ Մեծասարայ, որ նշանակէ իշխան կամ շրջան ժամանակի, և մայր Կիլիքարայ. ասոնք բոլոր մէկտեղ նշանակեն զԺամանակ՝ իր չափերով, ի ձեռն լուսաւորաց. անուննին այլ արեւելեան լեզուաց յարմարին: Փառնակ կերպարանէր հայադղակ, ուսոց՝ կամ ծոծրակին վրայ Լուսնի մահիկ կրելով: — Մա կամ Մաս կոչուէր և ի Կոմանա պաշտուած Լուսնի չաստուածն, նոյնպէս և որ ի Փոիւդիա, և նշանակէր Մայր, կամ Կիւբելէ զիցունհին, բայց պաշտօնն նման էր Անահտայն, ըստ նկարագրու-

թեան Ստրաբոնի (ԺԲ, Բ, 3): Յոյնք՝ Ենիոյ զուգէն զՄա, Լատինք՝ Բելլոնայ:

ԲՐԻԹ. — Այս անուամբ պատգամախօս չաստուած մի ի Հայս՝ յիշեն Ս. Բարդղիմեայ յոյն և լատին վկայաբանութիւնք, հայերէնին մէջ չկայ այսպիսի անուն. որ կու յիշեցընէ մեզ Ուլնիոյ Պրիտ լեռը և Փիւնիկեցւոց Բարոշքը, զոր երկնից մայր համարէին:

Փոքր Հայոց կողմերում ի Զեւա՝ Անահտայ տաճարին մէջ պաշտուէր և Օման կամ Աման չաստուած կրակի, բրգածէ կամ բլրածէ գլխով. նոյն տեղ և Անադատ, որ ըստ Պարսից Ազատ մի է, և թուի նոյն ընդ Ամարտատայ Զանդկայ և Ամանտատայ Պահլակայ, որ էր մի յեօթն Ամաւորանդ պահպան ոգւոց, խնամող ծառոց և մարգաց: — Հայապարսիկ լեզուաւ Անադատ կրնայ նշանակել Անիատուր, և զուշակուիլ Անի չաստուած մ'այլ, որոյ երաշխաւորեն և երկու Անի բերդերն յարեւմտեան և յարեւելեան Հայս, և մանաւանդ առաջնոյն թագաւորաց գերեզմանատեղի ըլլալն:

Ոչ իբրեւ ստոյգ՝ այլ անուանցն և նշանակութեան մերձաւորութեամբ՝ յիշատակի և քննութեան արժանի համարիմ և քանի մի փոքր զիք. ինչպէս, Էրիւ, Տրէս, Յունաց

Արիսի կի՛նն, անուամբ և յատկութեամբ
Հեռ նշանակելով, ըստ մեր լեզուիս: —
Միուա, Μοῖρα, մականունն մեռելութեան
գիցունեաց Պարկայց. որոց հակառակ Կելտք
Մայր կոչէին տղաբեր կանանց և տղայոց
խնամակալ ուրհիներ, որոց գործն հայերէն
բառին նշանակութեան յարմարագոյն է: Ա-
սոնք ունէին և Ոկաւ կամ Ոգաւ, Ոկմիս
անուն չաստուած մ'այլ՝ ճարտասանութեան,
որ լսեցընէ մեզ Բասենոյ Ոկաւի կամ Ո-
կուի գիւղն, նշանակութեան արժանի, և ոգի
բառը:

Մեր ի գիրս պատահած ուրիշ կամ սխալ
գրուած չաստուածներն անյիշատակ չթողու-
համար միայն, նշանակենք և աշխարհիս վեր-
ջին ժամանակի և Նետողաց ազգին՝ վրայօք
հնարուած գրուածք մի. ըստ որում՝ այն ա-
տեն Կարնոյ կողմերում պիտի կանգնուին
Դիոսի, Արմեսի և Հերմեսայ կամ Արմնայ,
(ըստ այլ օրինակի՝ Իդիէս, Արմնիս և Ար-
մնայ) կուռքերն, որոց երկրպագութիւն չընել-
նուն համար՝ շատք պիտի նահատակուին:
Գրուածին հեղինակն՝ եթէ ի Յունաց առած
է այս անուններս և թէ ոչ՝ համարի թէ
Հայոց անծանօթ չէին:

Յիշենք Պլուտարքոսի ըսածն այլ (Յաղագս

Գետոց գրոց մէջ), Երասխ թագաւորին (ու-
կից անուն գետոյն) պատուէր առնուլն յԱր-
հաշրաց կամ ի վնասահաշրած զից որ իրեն զո-
հէ երկու աղջիկ, և այլն, (երես 54-5). այսոր
անունն յունարէն այլ յոգնակի գրուած է
Ἀποπροπαία, Լատինն այլ Avertuncator,
և յիշեցընէ մեզ Ազաթանդելի ըսածը՝ Ար-
տաշատայ բերդապահ այրի կնոջ համար,
« Հրաման առեալ յԱրհաշրաց »¹, որ ա-
մեն օր (13 տարի, հաց մի ձգէ ի վիրապն՝
հոգեպահիկ Ա. Լուսաւորչին:

Բեւեռագիր ընթերցողաց թողումք՝ վանի
և ուրիշ Հայոց կողմերու արձանաց մէջ
գտած չաստուածները յայտնել և հաւաստել:

1. Յոյն բնագիրն չըսեր Արհաւիրքս այլ՝ հրա-
ման առեալ կամ հրամայեալ ի տեսլեան. Χρη-
ματισφεισα από οράματος, կամ յաստուածուստ
յերագի՝ յայտնեալ ֆեւս δναρ ἐπιφανείης.

ԳԼՈՒԽ Ժ.

ՄՈԳՈՒԹԻՒՆ. — ՄԱԶԴԵԶԱՆՅ ԱՂԱՆԴ

Մեր նախնի հեղինակը և օտար գրիչը յայտնած են մեզի՝ ինչ որ Հայք չաստուածոց անուամբ պաշտէին, Քրիստոսէ քանի մի դար առաջ և վերջը. բայց աւելի այլ առաջ իրենց բիշ շատ ընդունած՝ երկու սկզբանց (Բարոյ և Զարի) և Կրակի աստուածայնութեան պաշտօնը՝ չեն բացատրած. որ հաւանորէն ծաւալած էր և ի Հայս, թէ և ըլլայ նուազ քան ի Պարս և ի Մարս, և յունական զից և պաշտամանց փայլմամբ՝ մարած կամ մթընցած, ինչպէս նաեւ առ Պարսս՝ Պարթեւաց թագաւորութեան ատեն, և նորէն վառուած ի Սասանեանց՝ յԳ. դարու։ Սոքա ուզեցին արծարծել զայն նոյնպէս և ի Հայս, մինչ մերայինք՝ բիշ մի վերջը ամեն սուտ կրօն և պաշտօն թողլով դարձան ի քրիստոնէութիւն. և երբ դար և կէս վերջը՝ Յազկերտ և նմանիքն՝ ամենայն հնաբնորով ջանացին ատրուշանները բորբոքել ի կող-

մանս Հայոց, իմացան որ այնուհետեւ հօն ուրիշ աներեւոյթ կրակ մի (Քրիստոսի հաւատոց և սիրոյ) կ'ոչընչացընէր իրենց խաւարաբորբ խարոյկը։

Բնապաշտութեան վրայօք յիշեցինք կրակի պաշտօնն և Ագաթանգեղոսի Մոխրապաշտ կոչելը զհին Հայս. սակայն անով իմացանք պարզապէս բնութեան ուրիշ մեծամեծ երեւութից և տարերաց պէս՝ զկրակն այլ պաշտելնին. իսկ այս տեղ յիշուած Կրակն՝ էր աստուածութեան կամ գերազոյն Աստուծոյ էական պատկերն, հանդերձ բազմապատիկ հաւատովք և աւանդութեամբք, որոց բովանդակեալ կրօնքն պէսպէս անուամբք կոչուի. ամենէն աւելի և հասարակաց կրօնք ըլլալով ի Պարսկաստան՝ Պարսիկ Դեմ. կրօնքը հրնարող կամ ծաւառողին անուամբ՝ Զրադեշտական աղանդ. վարդապետութիւնը գրուած լեզուին և գրոց նկատմամբ՝ Աշեսդայեաւ. և իր պաշտօնէից նկատմամբ՝ Մոզոք աղանդ կամ Օրէնք Մոզոքեաւ, ինչպէս ի գիրս նախնեաց մերոց կ'ըսուի. զոր պէտք չէ շփոթել հասարակօրէն Մոզ և մոգութիւն կոչուածին հետ, որով կ'իմացուի որ և է ազգութեան և կախարդական հնաբն։ Այս կրօնք Պարսից յատկապէս կոչուի Դեմիւնադդեմ,

Մագդեզանց 'Դեկ' զի Մագտա-եազնա նշա-
նակէ որմզդապաշտ կամ աստուածապաշտ,
ինչպէս Տափա-եազնա՝ զիւսապաշտ:

Այս լայնածաւալ կրօնքը՝ զոր ի Հայս
ջնջեց քրիստոնէութիւնն, հակառակ կերպով
մ'այլ խոյամական կրօնքը ջնջեց ուրիշ աշ-
խարհաց մէջ, և հիմայ մնան սակաւ հետեւ-
ւողք՝ և ոչ կատարեալ աւանդութեամբք ի-
րենց նախնեաց, ի սահմանա Պարսից, ինչ-
պէս և ի մերձաւորն Հայոց ի Բագու, ուր
ինքնավառ աղբիւրք են կրակի, և ի Հընդ-
կաստան, և կոչուին Փարսիք, և Կէպր:

Ե զարուն կիսուն՝ Պարսից վերջին փորձն
ի Հայս՝ ոչ միայն մեր բարեպաշտից սիրտը
բորբոքեց զերագոյն հրով սիրոյ, այլ և զիտ-
նոց գրեջր սրեց՝ հերքելու և խայտառակելու
մոլոց բարբաժանքը: Ամենէն ընտիր հեղի-
նակք մեր՝ Եզնիկ, Եղիշէ, Մովսէս, Ղա-
զար, սակաւ մի և այլք ոմանք, ինչուան
մեր այսօրուան վարժարանաց աշակերտաց՝
ծանուցանեն զայս մասամբ, հետաքննելի
թողուն միւս մասերն այլ՝ զորս ըստ կարի
բովանդակել կամ համառօտել արժան համա-
րիմք հետեւեալ ծանօթութեամբ, պակասն և
սխալը այլոց թողլով լրացնել, կամ ընդ-
արձակ ճառողաց գրքերը խնդրել. որ եթէ

մեզ՝ մեր հին հարց հաւատոցն համար հե-
տաքրքրական է, օտարաց այլ եղած է կրօն-
քին ընդարձակօրէն վարդապետութեանցն հա-
մար՝ ի Զանտ — աշեսդա, կամ Աշեստա և
Զանդ կոչեցեալ գիրս, և նոյն իսկ Մոգ ա-
նուանն համար:

Անծանօթ է ծագումն այս անուան, որ
այսպէս կարճ և միալանկ՝ խոր հնութիւն
մի յայտնէ ի լեզուիս Հայոց և Պարսից,
որք գրեն (Մոկ կամ Միշկ նաեւ Մալ և
Միշդ, 𐭌𐭎), անոնց գիտաւորն այլ Մոգպե-
տը՝ Միշպետ կամ Մովպետ՝ ըստ նախնի
գրչաց մերոց. (Արաբք՝ Մաճիշու կ'ըսեն մո-
գի): — Ըստ գիտնոց ոմանց՝ քաղղէարէն լե-
զուէ ծագուած է Մոգն, և նշանակէ մոա-
ծող, նկատող. ըստ Փիլոսոֆաւորսի (ի վարս
Ապոլոնիոսի Տիանեան) հին Պարսիկք Մոգ
անուանէին իրենց չաստուածները, յետոյ
անոնց պաշտօնէից անցաւ անունն. ըստ լը-
ծորդութեան Մ և Բ կամ Պ տառից՝ նոյ-
նանայ ընդ Պոկ և Բագ աստուածային ա-
նուանց սկիւթացի և սլաւիկ լեզուաց. ոմանք
այլ ստուգաբանեն ի Մակա կամ Մահա
բառէ, որ նշանակէ մեծ, ինչպէս և լատինն
majus: Յատուկ անձ մի Մոգ անուամբ՝
կարծեմ չի յիշուիր. իսկ տեղի և ազգ՝ նախ

մեր երկրին մէջ գտնեմք աշխարհ կամ նահանգ մի, երեք առանձին համանուն գաւառներով, որ է Մոկաց աշխարհ և Առանձնակ Մոկք, Կարդուաց և Քաղզեացոց սահմանակից. մինչեւ հիմայ այլ վիճակ մի է Մոկս կամ Մեքս անուամբ, որով կոչի և գլխաւոր աւանն: Ի Մարաց երկրի այլ Մոզ կամ Մազ գաւառ մի յիշէ Երոզոտ, բայց գիտնականք՝ ոչ աեղի՝ այլ մոզուց և քահանայից դաս համարին զայն: Ըստ զրից տեղւոյն՝ ոմանք (և աւելի մեր ինձիճեան Հ. Ղուկաս հնախօսն) բուն մոզութեան սկզբնատեղի համարի զՄուկաց աշխարհը, և նոյն իսկ Քրիստոսի ծննդեան առեն՝ յարեւելից եկած Մոզերն այլ՝ այս կոչմէն. որոյ հաւաստիք չկայ, բաց ի յարմարութենէ անուան տեղւոյն. (որոյ հնագոյն յիշող են յոյն պատմիչքն Հեկադէս և Երոզոտոս (Գ, ՂԳ. Է, ԿԸ) Մոռի կոչելով: — Ս. Բարդուղիմէ առաքելոյ վկայաբանութեան մէջ յիշուի Մոգոռց երկիր մ'այլ ի Պարսս, բայց երկբայելի է. իսկ ազթարաց մէջ յիշուած Մոգոռց ազգն՝ կոչուի և Խրայեցի կամ Խոռքայոռ երկիր, որ առ պատմիչս է Խաբայի, Չինաց սահմանակից թուրք կամ թաթար ցեղ մի:

Գրեգոր Աստուածաբանի գրոց մեկնիչն

(Նոննոս) կ'ըսէ. « Մոգքն՝ ազգաւ ի Գամլ » բաց են, ուստի և Լերդահմայութիւնն » լինի ». Գամիլք՝ (ի Գոմերայ յարեթեան) են նախնի բնակիչք Կասպագոյլիոյ և Ա. Հայոց. ասոնց մոզութիւնն այլ կու համարի « Մակակոչութիւն բարեգործ դիւաց, առ ի » բարւոյ իմիք հաստատութիւն ». Ընդ հակառակն Պարսից մոզութիւնը՝ մակակոչութիւն չար դիւաց, որ է կախարութիւն: Այս երկրիս (Գամրաց) մէջ կար Մոկիստն անուամբ քաղաք մի, որ թուի հիմկու Գըրշէհրն, զոր Յուստինիանոս կայսր՝ մայրաքաղաք կարգեց Կասպագոյլիոյ, որ հաւանօրէն մեր երկրին նման Մոկս կոչուէր, և ի Յունաց ըսուեցաւ Մոգիստոս: Ասոնք շատ հին և մութ յիշատակք են, մենք պարսկադեն մոզութեան ծանօթագոյն հեղինակը յիշենք, որ հասարակօրէն համարուած է Զրուդաշտ:

Այս հոշակաւոր անձն՝ Քրիստոսէ վեց պար առաջ ծանուցուած է, բայց հիմայ հաւքնիք շատ աւելի հին Զրադաշտ մի ընդունին, 25 կամ 26 մինչեւ 30 պար առաջ քան զթուական Փրիչին. իսկ հին պատմիչք բառ Պլինիոսի (Լ, Ա) կրկին աւելի, 6000 տարի, որ մեր սոլորական ժամանակագրու

Թեամբ՝ կ'անցնի քան զԱղամայ թուականն այլ. բայց ոմանք համարին թէ սա գուշակուի Նոյ կամ Մեմ նահապետն: Մեր պատմիչք այլ Շամիրամայ և Արայի ժամանակակից Զրադաշտ մի գրեն, իբր 2000 տարւով յառաջ քան զթուական Փրկչին, և (ըստ Սուրիդասայ 500 տարի յառաջ քան զտրովական պատերազմն), իբր Թագաւոր Բակտրիացւոց, որ հակառակ Ասորեստանեայց և Բաբելացւոց հնարեց աղանդ մի, Զրուանը կոչելով հայր աստուածոց: Բայց այսպիսի զրոյցք շատ անստոյգ բաներ են, որքան այլ հաւանական ըլլայ, թէ հին աղանդապետ մի եղած է մոգութեան վարդապետ, կամ այլ և այլք՝ որոց անուանք և բանք միացեալ են ի Զրադաշտն այն, և յետ շատ զանազան ման աղանդ մի հրատարակեր է զրով և բանիւ նոր և մեծ Զրադաշտն:

Արդ սա ըստ հաւանագոյն հաշուոյ ծնած է 600 տարի առաջ քան զփրկական թուականն և մեռած յամի 522, յՈրմիա քաղաքի. այս տեղս ի յիշելն՝ մեր պատմիչք՝ գրեթէ միշտ կցեն՝ քաղաք Հայոց, որով աղանդապետն այլ կըրնայ ըլլալ Հայ, նոյնպէս Պարսիկ, Մար կամ Ասորի, ինչպէս կ'ըսուի ըստ այլեւայլ զրոյցաց. բայց Պարսք ոչ

միայն իրենց համագգի գրեն, այլ և իրենց արքունի Աքեմենեան ցեղէն, ի զաւակաց Հրուրենի կամ Ֆէրիտունի զիւցազին, և որդի Բոշրոշաւապայ կամ Բիշրշաւապի որդւոյ Արասպայ. զմայրն այլ անուանեն Գոշդրա Dughda: Անունն՝ Աւեսպայի լեզուաւ, որով գրեց նա իր վարդապետութիւնը, կ'ըսուէր Զարադոշթրա, Զերադոշ, Զարադոշտ, յորմէ նոր Պարսիկք՝ Զերադոշթ, 𐬰𐬀𐬭𐬀𐬎𐬌, ըստ մեզ Զրադաշտ, և ըստ արեւմտեայց Զորոաստր, Zoroastre. որ ըստ բառին ստուգաբանի Ոսկի-աստղ, ըստ ոմանց յատկապէս Շնիկ աստղն: Իր զենին զրոց մէջ շատ անգամ մականուանի Սպիտաման, այսինքն՝ ընտիր, զերազանց:

Զրադեշտ՝ 30 տարեկան հասակին ելաւ, կ'ըսեն, հայրենիքէն, և գնաց գէպ յարեւելս՝ Պարսից և Հնդկաց սահմանաց մօտ, ուր տասն տարի քարայրի մի մէջ առանձնացաւ, և հօն ազդեցութեամբ Որմըզդի գրեց հին բախտրական լեզուաւ իր հռչակաւոր գիրքը, Աւեստա, զոր նոյնաձայն հայ բառով թարգմանեն հաւաստի բան: Ասոր վերայ յետ ժամանակաց տեւեցան մեկնութիւնք և ծանօթութիւնք՝ Զանդ անուանեալք. վասն որոյ կոչեցաւ Աւեստա և Զանդ. Զանդ

անունդ կը արուի եւս պահլաւիկ թարգմանու-
թեան՝ իբրեւ մեկնութիւն բնագրին, յորմէ
Զանդ-Աւետա, որ ուղիղ է՝ եթէ ասով
միայն պահլաւիկ թարգմանութիւնն իմացուի:

Արդ, Աւետան ըստ հին արեւմտեայ հե-
ղինակաց 2, 000, 000 տող էր, ըլլայ գոնէ
200, 000, բաժնուած ի 24 Նաք՝ (Գիրք):
Աւետայի այն մասն որ հնագոյն կ'երեւի
քան զայլս, կոչի Գաքա, որ թարգմանի
Երգ, Աղօթք: Մեծ մասն զրոյն կրօնական
և խրատական է, բարոյական և ազօթական,
սէնք և աստեղաց, բժշկութեան, հմայից,
և այլն, վրայօք ճառեր, նա և իր վարքն.
և այս գիրքը յՈրմըզդէ ընդունելուն պատ-
մութիւնը: Բայց այս ամեն զրուածքն այլ
կորսուած են, կամ Աղեքսանդրի Մակեդո-
նացայ ատելութեամբ՝ ի կրակ ձգուելով ու-
շընչացած. և մնացեր է միայն Արտաշէր
Սասանեանի ատեն թաւառար մոզպետի ձեռ-
քով, և յատուկ լեզուով զրուածն, որ յոյժ
նման է հին պարսկերէնի, վեկտիտատ կամ
վաւտիտատ, ի հնուց՝ վիտակիօ-տադեմ,
որ է ըսել՝ Տուեալ ընդդէմ զիւսաց, պահլա-
ւերէն այլ Ճալիտ-շեաւ-տաւ: Եւսեւս
կամ Իզաշէկ կոչումն զրոյն նշանակէ Պաշ-
տամանց գիրք. իսկ Եւազք՝ են շարականք
կամ օրհներգութիւնք այլ և այլ զից:

Մէկ Նաքի մասն այլ կայր վիտերիտ.
վեւտիտաւ Եւսեւս և վիտերէտ միանգա-
մայն կ'ըսուին վեկտիտատ-Սաւե: Ի հնուց
թարգմանուած են ասոնք ի լեզու Պահլա-
ւաց, հանդերձ մեկնութեամբ: Կորուսեալ
նաքքի մը պարունակութիւնքն ալ ամիտիւում
կ'երեւին Պռնտահիշ անուն մատենին մէջ,
որ ստեղծագործութեան վրայ կը խօսի:
Փարսի լեզուաւ այլ մեկնաբանութիւնք կան՝
որ Բազեկտ կոչուին, որոց մէկն կ'ըսուի Մի-
նոխրիտ. նոր սլարսիկ լեզուաւ այլ թարգ-
մանութիւնք եղած են, ինչպէս Զեքախշը-
նամէ տաղաշափեալ (ոտանաւոր) Զրադէշտի
վարքն և օրէնքն, շարապրուած յամի 1277.
նշանաւոր է և սանսկրիտ թարգմանութիւնն՝
Ներիոզենիկ անուամբ մէկի ձեռօք. կան և
հնդկաց կիւճարալ նահանգի լեզուաւ ուրիշ
զրուածք այս կրօնից վրայօք, որ եւրոպեացի
գիտնոց շատ յարգի են: Մէկ նշանաւոր
գիրք մ'այլ է Խոշրտաւ-աւաւորա կոչուածն,
իբրեւ Մաշտոց կամ աղօթագիրք աշխարհիկ-
ներու համար, և Փոքր կոչուի համեմատու-
թեամբ բուն Աւետայի. համարուի Արտաշէրի
որդի Շապհոյ ատեն յօրինուած:

Գիրքը կարգաւորեւէն ետեւ՝ Զրադաշտ
կու տանի ի Պահլ մայրաքաղաք Բակտրիոյ

առ վշտասպ թափալոր՝ հայր Դարեհի, և բացատրելով՝ ընդունել կու տայ՝ նախ արքունեաց՝ յետոյ հպատակաց, և կանգնել շատ մի Ատրուշան կամ Հրատ, ինչպէս կ'անուանեն մեր հեղինակք, որք են սեղանք կամ բազինք քարեղէնք, քիչ մի վրան փոս, որոյ մէջ վառէին և միշտ վառ պահէին զԿրակ. ի Պարսից կոչուած Ագերկեսն կամ Արաշկեսն, օճաճ, կամ Արեշկետ, օճաճ, Կրակարան. բացօթեայ տեղերում, երբեմն շորս կողմերն պատով փակուած, բայց առանց ձեղունի, ինչպէս պատշաճ էր միշտ ծովսումուս արձակող բազնի. թող որ հին ատեն ամեն ազգաց պաշտօնատեղիք այլ բաց և բարձր տեղերում էին: Կային և շարժական բազինք, նա եւ արծաթեղէնք, զոր կու տանէին պատերազմի և հանդիսից աւտեն՝ զօրաց կամ բազմութեան մարդկան հետ:

Զրազեշտի աղանդն շուտ և շատ տարածեցաւ յարեւելս մինչեւ ի Հնդկս և ի Ճենաստան. բայց այս երկու մեծ աշխարհաց մէջ՝ գրեթէ նոյն և մի ժամանակ մէկ մէկ մեծ աղանդապետք այլ ելած և նոր կրօնք քարոզած էին, Կոնփուկն և Բրահմայն, որոց հետեւողք շատ ընդգրկմացան Զրազեշտի. աւելի անարգելք մտաւ աղանդն յարեւմուտս՝

զոր նուաճած էին Պարսք, բայց աղանդապետն չկրցաւ տեսնել այս յաջողութիւնը. վասն զի գրեթէ Դարեհի թափալորէնուն տարին՝ մեռաւ կամ սպանուեցաւ վշտասպի հետ, Սկիւթացոց կամ Թուրանեանց զէմ պատերազմելու ատեն:

Հաւանօրէն այս ժամանակ՝ յետ մահուան Տիգրանայ և Կիւրոսի՝ երբ Հայք այլ նուաճեցան ի Պարսից, Զրազեշտի աղանդն մտած է և ի Հայս, կամ նորոգուած. բայց արժանի է յիշելու, որ այս ատեն էր, ըստ Յունաց, և անուանի Հայ մոգ մի, զոր յիշեցինք Աքայի և Առէզից առթիւ. շատք յիշեն այս մոգը, բայց այլեւայլ անձնատօրութեամբ և ժամանակաւ. ոմանք նոյն համարին Արմենիոս կոչուածն և Պարսիւշացիս, ոմանք ասոնցմէ այլ տարբեր, Կտեսիասայ յիշածէն այլ. Առնոբիոս՝ Հայ Զրազեշտն Ոստանեայ (Վստամայ?) թոռն կ'անուանէ. Պլինիոս այս անուամբ ուրիշներ այլ յիշէ, որ թուի թէ վարդապետական կամ սրբազան նշանակութիւն մի ունէր. Պլինիոս այսպիսի մէկ մի յիշէ Քսերքսէսի ժամանակակից և Զրազեշտի զրոց մեկնիչ. ուրիշ Ոստանէս մ'այլ՝ Աղեբասանդրի հետ ուղեկից: Սոյն հեղինակս (Պլինիոս) ուրիշ մոգեր այլ յիշէ՝ Հայոց անուան

և ազգի մերձաւոր. ինչպէս, Զարատ և Ապոլոնոսը? ազգաւ Մար, Մարմար և Արաբանդիփոսը? (Երուանդ?) Բարեւալցիք, Տարմենդ Ասորեստանցի. և քան զանուանի Զրազաշան հին և անոր վարպետ՝ Ազոնակ կամ Ազոնակս ոմն, զոր բանատէրք ոմանք Սեմայ կամ Եբերայ աշկերտ կ'ըսեն, մէկն այլ բուն անունը Նոյակ համարի. — կրնա՞ր արդեօք մէկն այլ Աքաւակազ ըսել, որ է թոռն Յարեթի: — Բայց այս քիչ կամ շատ կարծիական բաները թողլով՝ քննենք քիչ մ'այլ Զրազեշտի կամ մոզուց հաւատքը, առանց բերբերու նոյն իսկ Պարսից նոր մոզերու անմիաբան կարծիքները:

Յունաց մէջ առաջին իրենց պատմահայրն Երոդոս՝ գրած է քիչ մի այս պարսկական կրօնից վրայօք. աւելի երկար գրած էր Թէոպոմպոս, այլ կորած է. իսկ մեր վերոյիշեալ զատնտիր դրոշք (Եզնիկ, Եզիէ, և այլն), աւելի մօտ ըլլալով Զրազեշտի նորոգեալ ազանդոյն հետեւողաց, Սասանեանց ատեն, բաւական ստուգութեամբ ծանուցանեն զայն. թէ, յառաջ քան զարարութիւն աշխարհի՝ իբրեւ անձնաւոր իմն կայր Զարոռակա-Արարակա (Անուանեալ ժամանակն), որ է ըստ մերոցս՝ Զրոռակ. և վախճաւոր որդի մի ու-

նենալ, և այսոր համար հազար տարի յաշտ առնէր, այսինքն նուէրք պատարագ կ'ընէր կամ կ'ընծայէր. — (որո՞ւ և ի՞նչ բան). — ինչպէս ծագելով հարցընեն Եզնիկ և ուրիշ մեր և օտար Հարք: Վերջապէս յղանայ Զրուան խեղեփա (երկուորեակս), մէկն իր փափագանաց համար, մէկն այլ իր սարակուսանաց. և սա նախ զուրս կու գայ. (ի՞նչ պէս). — գարշահոտ, տգեղ տեղոյն մէկ մի, որ Աւեստայի լեզուաւ կոչուի Ահրաւնայիկնոշ, յորմէ նոր պարսկերէն կոչուի Ահարեմեն, Հարամեն, Ահրիմեն, Հարիմեն, Խարամեն, և այլն. այսպէս կոչուելուն պատճառ՝ Եզնիկ կ'ըսէ, « զխարամանի » անուն յանձին կրելոյ (վասն) առ ի յարեւել » զարեգակնատենչիկսն արկանելոյ, ուստի և » զանունն իսկ զխարամանոյ առ. նոյնպէս և » Սասանայ անուն՝ ոչ բնութեան ինչ անուն՝ » այլ բարուց » : Քիչ վերջ ծնանի լուսաւոր և անուշահոտ որդին, Որմիզդ (¹), որ կու-

1. Աւեստայի մէջ Ահրաւն-անգտա, որ Թարգմանի Ոգի ամենիմաստ. Դարեհեան արձանագրութեանց մէջ Արամազդա, ըստ Հայոց Արամազդ, ըստ նախնի Հեքլենաց՝ Oromazdes, ըստ Սասանեան Պարսից՝ Հօրմիզդ. ըստ հայ գրչաց Եգարու՝ Որմիզդ. նոր պարսկերէն՝ Հիւրմիզդ, Հիւրմիզդ:

ստեղծէ զերկինք և երկիր և որ ինչ անոնց մէջ. ասոր նախանձելով Ահրմէն՝ հակառակ կու ստեղծէ չար էակներ, ինչպէս հրեշտակաց զէմ՝ զեւեր, ընտանի կենդանեաց զէմ՝ զազաններ, լուսոյ զէմ՝ խաւար, առողջութեան զէմ՝ հիւանդութիւն, փոխանակ կենաց՝ մահ, և այլն, և այլն : Այսպէս երկարմատ սկիզբն հաւատոց կու ծագի, այսինքն բարոյ և չարի հակառակութեան, ի տարբեր անձերէ կամ սկզբանց, որ ուրիշ կրօնից մէջ այլ երեւած է : Բայց Զրադեշտի կրօնից մէջ՝ Որմիզդ համարուի մեծ և սաշտելի աստուած, Ահրմէնն՝ սարգ հակառակութիւն մի, զոր յետոյ Զանդիկը և Մանիքեցիք հաւասարազօր հաւատարիմ հռչակեցին, անոր համար ատելի եղան զրադեշտականաց. ինչպէս Եգնիկ այլ կ'ըսէ. « Ընդէ՞ր ատիցեն մեզք զԶանդիկս » . Զգօն զրոց հեղինակն այլ. « Ո՞ տացէ ըզ- » հատուցումն վարձուց մանկանց խաւարի՝ » Զանդիկ աղանդին՝ որք են Մանիքեցիքն » : Մոգոց կամ Մազդեզանց մեծ ջանքն էր՝ ատել զԱհրմէն, և պնդել՝ թէ իրենք միաստուածեան են, զՈրմիզդ միայն ճանչնալով աստուած մեծ :

Իրաւ է որ Աւեստայի մէջ որոշ նշան չկայ բազմաստուածութեան, և ոչ անոր մեկնաց.

սակայն՝ զոնէ անոնց յաջորդքն կամ նորերն՝ աստուածակերպ էակներ կամ զօրութիւններ երեւցընեն. որոց զխաւոր կըրնայ ըսուիլ Հոնավարն կամ Հռեւավար, Հոնովեր, Ահոռեւավար, և ըստ Աւեստայի՝ Ահռեւավայրիս, որ էր աստուածային (խօսք) : Թէ ոչ անձնաւոր՝ զոնէ զիմաւոր, որոշ յաստուածային Բանէ՝ որ կոչուէր Մարրա : Այս Հոնավար արարչագործ խօսքով՝ Որմիզդ հերքած է Ահրմէնը. ոմանք պարզ մակկիր մի համարին զայս Որմիզդի՝ Բայց Սասանեանց ատեն Միհրի աստուածութիւնն անտարակոյս է, ինչպէս տեսանք և ի Հայս (283-88), ինչպէս և անոնց Աւահիտը (259-77) :

Եթէ ոչ աստուած՝ բայց աստուածազան կամ գերազոյն ոգիք նշանակուած են մոլորց հնազոյն զրոց մէջ, իբրեւ մերձաւորք և պաշտօնեայք Որմիզդի, Ամշասուրեղ կոչուածք կամ Էմշասիհեստ, Էմհուսիհեստ, **دئوس** Աւեստայի լեզուաւ՝ Ամշա-Սրեհրա, որ թարգմանի Անմահ-Բարերարք, որք թուով վեց էին. Որմիզդն այլ մէկաեղ անունով եօթն կ'ըսուին, և Հրէից ու քրիստոնէից

1. Սեր ազգի անձանց յատուկ անուանց մէջ ըսուի Հոնավար ի ԺԱ. դարու, և ետքը :

Հրեշտակապետաց պատշաճին : Վեցից առաջինն է Բահման կամ Պեհմեն, **بهمن**, հին կերպով Վօհոն—Մանօ, Թարգմանուի բարի միտք. ամեն բանի խնամակալ, և հոգիներու վերբերող. այսոր նուիրեալ էր մայիս ամիսն և ամսոց Բ օրն և Շուշան ծաղիկն : — Բ հրեշտակապետն է Արտապահիշդ, **آرتاخشتر**, Աշտիափիշդ, որ է ըսել Սուրբ կամ վահագոյն, լոյս աշխարհի, օրէնք բարի, և այլն. օգոստոս ամիսն այսոր նուիրուած էր և պահարանութիւն կրակի, ամսոյ Գ օրն, և Մէրզէնգիւ ծաղիկն (Mayorana, Մշտիկ) : — Գ. Շահրիփար, Շեհրիփի, **شهریار**, ըստ հնոց Խշարրա—փայրիչ, որ է Թագաւոր մեծ, տեսուչ մեծութեանց աշխարհի, բովուց, լերանց, և այլն. իրեն նուիրուած էր ժ ամիսն (դեկտ.), ամսոց Գ օրն, և Ռեհան ծաղիկն : — Դ. Սրէկտարնատ կամ Իսֆէկտարնատ (տես Սպանդարամետ, 307—12) Սրանդա—արմախդի, որ է Ազնուութիւն սրտի, անուշիչ սրտից, անասնոց խնամակալ, իրեն նուիրեալ էր Ե ամիսն (յունիս), և ամսոց Զ օրն, Ուռի ծառն. սա միայն հրեշտակունի համարուած էր, իբր զուստր Որմզդի : — Ե. Խորտատ կամ Հառչփադատ, որ է Կենսատու, ժա-

մանակի վարիչ, խնամակալ երկրի բուսոց և ջրոց. իրեն նուիրուած էր Ե ամիսն (սեպտ.), ամսոյ Զ օրն և Շուշան ծաղիկն : — Զ. Աւերատտ կամ Ամարատտ, որ է Անմահատուր, կամ մահուան դիւրացնող, խնամող ծաղկանց և պտղոց. իրեն նուիրուած էր ամսոյ Ե օրն և Զաւրա ? ծաղիկն :

Այս գերագոյն ուղիներէն կամ հրեշտակապետներէն վար՝ ի հարկէ պիտի ըլլար զաս մի Հրեշտակաց, Ֆերիշդի, **فرشته**, որ սովորաբար Իդէտ (Ազատ) կոչուին, և ըստ Աւեստայ՝ Եւզադա, որ նշանակէ աստուածային իմն, զոհն պատուելի. Եւզդ կոչին և սպասք զոհից, յօրմէ և առ մերս Յաշտ, ի սանսկրիտն Եւձատ և Եւշդաշիւս նշանակէ ինչ որ ի մեզ ըստ պարսկին՝ Յաշտ, զոհ : Աւելի քան 40 Ազատք յիշուին, և 24 կամ 28 զլիաւորքն, որք խնամող կամ պահապան համարուին ամսոյ օրերուն, ոմանք երկու աւուրց, ինչպէս մէկ քանի աւուրց էին Էմշասթէնտքն : — Կարգենք այս տեղ ամսոց անունները և անոնց միջոց կատարուած տօները, յետոյ այդ ամսոյ աւուրց պահապանաց անուանքը :

Ա. Ազոռ, **آذر**, որ է ըստ մեզ Արեգ, Մարտ. Թ օրը կատարուէր տօն կրա-

կի և Ատրուշանաց, և կոչուէր Ազոշրական :

Բ. Տայ կամ Խոռեմ, 𐬔𐬀𐬎𐬌, Խիշրիեմ, (Ահեկան, Ապրիլ), որ նշանակէ զուարթութիւն. Ը օրն էր տօնական, Խիշրիեմ-րոշգ :

Գ. Բահման, Պեհմեմ (Մարերի, Մայիս), Բ օրն Պեհմեմ-րոշգ, տօն ուտելեաց, մըսոյ, պտղոց, և այլն :

Դ. Սպանդարնատ (Մարգաց, Յունիս). Ժէ օրն տօն ֆնասակար բաները ջնջելու, ինչպէս կարիճները, և այլն :

Ե. Ֆերվերտիյե, 𐬕𐬀𐬯𐬀𐬎𐬎𐬌, որոյ նմանաձայն հայ ամիսն այլ՝ Հրորտից, ինչպէս գրուի ի հին օրինակս, ի նորս՝ Հրորտից, (Յուլիս). ԺԹ օրն տօն նոր զգեստ կտրելու, ոչխարները մաքրելու, և այլն :

Զ. Էրտիպիհեշր (Նաւասարդ, Օգոստոս), Գ օրն տօն պատուելու զկրակ, զթագաւորըս, և այլն :

Է. Խոշրտատ, (Սեպտեմբեր). Հայերէն ամսոյ անունն այլ նման Հոռի, առանց տատ յաւելուածի, որ կրճար նշանակել տոշրք, իբր Հոռետուր կամ Արեւատուր. Զ օրն էր տօնական, խնդրուածոց յԱստուծոյ, և յաջող ամուսնութեան :

Ը. Տիր (Սահմի, Հոկտեմբեր). ԺԳ օրն Տիրական էր տօն և յիշատակ հաշտութեան

Մինուէհրի և Էֆրասիապայ. բոս ոմանց և Ապրիլգեկեան, 𐬕𐬀𐬯𐬀𐬎𐬎𐬌, տօն Զրոց :

Թ. Մոշրտատ (Տրէ, Նոյեմբեր). ԺԵ օրն տօն քաղելու զՆեոուֆար ծաղիկ, Զեմի-Նիշրֆեր :

Ժ. Շահրիար կամ Շեհրիյէր 𐬕𐬀𐬯𐬀𐬎𐬎𐬌 (Քաղոց, Դեկտեմբեր). Ի օրն Շեհրիյէրական, յիշատակ ծննդեան Դարեհի. Ը օրն Խեզան՝ 𐬕𐬀𐬯𐬀𐬎𐬎𐬌, Աշուն :

ԺԱ. Միհր (Արաց, Յանուար), ԺԵ կամ Ի օրն Միհրեկեան կամ Միհրիկեան, տօն բարեկամութեան, յիշատակ յաղթութեանց Ֆերիտունի (Հրոշքեմ Խորենացոյ) և թագաւորութեան Արտաշրի Սասանեանց :

ԺԲ. Ապան (Մեհեկան, Փետրուար). Ժ օրն յիշատակ զահլնկեցութեան Էֆրասիապայ ձեռամբ Զաւի :

Ֆարվարտեկան կոչուին Աւելեաց հինգ օրերն ի Զերտիշթնամէ գիրս. ուրեմն ուրիշ կարգաւորութեամբ էր կարգ ամսոց տարւոյն, որ վերջանար Ֆերվէրտին (Հրորտից, Յուլիս) ամսով, և համաձայն Հայոց տօմարին՝ ի Նաւասարդայ սկսանելով զտարեմուտն : Միով անուամբ Փեհմէի-մագտիեազեան կոչուէին աւուրքն, այսինքն Հինգ սրբազանքն, կամ Փեհմէի Խոշահարան՝ Հինգ քոյրեր. իւրաքան

չիւր հին և նոր յատուկ անուամբ կոչուէին,
 ա. Ահռնաւաւո = Աֆրիկյն. ք. Ապաւ-
 աւո = Ֆերրուշ (երջանիկ). գ. Էսֆինդաւ-
 մաւո = Ֆիրրուշ (յաղթական). դ. Վահռն-
 խշադրի = Ռաւիշդ (վեր). ե. Վահիշդուշ կամ
 Վիհիշդոյիշդ = Տիշրիշտ (ողջ մնա, մնաս
 բարով): — Մոգերն այս Աւելեաց օրերուն՝
 Քաջաց հաց և կերակուր նուիրէին տանիք-
 ներու վրայ: — Շատ տեսակ օրական խրտ-
 ռութեանց մէկն այլ էր՝ ամսոց Ժ. Գ. օրն՝
 Սիրիւռք, որ ըսել է Սիստորակեր, ընդդէմ
 դիւաց փնասակարաց: — Թէ ամսոց և թէ
 աւուրց ամսոյ նոր անուանքն դրուած են
 Յազկերտի տօմարի նորոգութեան ատեն,
 պահլաւի կամ փարսի լեզուաւ: Այս տեղ
 կարգեմք ամսոց իւրաքանչիւր օրերու պա-
 հապանաց հին և նոր անուանքն այլ, հան-
 դերձ նշանակութեամբ անոնց պահպանած
 կամ խնամած բաներու. միանգամայն և
 խտրութեամբ աջող (Ա) և ձախող (Ձ) օրերու.

1. Ա. Որմիւղք. Անհումա	Յաջողութիւն. Նոր շինու-
թիւնք:
2. Ա. Բահման. Վահու-
ման	Ահուժն մարդկան, ձեռոց,
այծուց:
3. Ձ. Արաիպէհէշտ. Ան-
դաւիշդ	Կրակ:
4. Ա. Շահրիվար. Շադ-
նալին	Լէրինք. Բովք:

5. Ձ. Սքանդարմադ. Սա-
բանտոմոտ	Կենդանիք:
6. Ա. Խուրտատ. Խուն-
տատ	Ջուրք և Բոյսք:
7. Ձ. Ամարտատ. Ա-
մանտատ	Ծառք և Մարգք:
8. Ձ. Տէքատար (Տինի
Բաւան ատան)	Վահագք, շինութիւնք. Կե-
րակուր:
9. Ձ. Ատար. Ադուն	Կրակի պաշտօն:
10. Ա. Ապան. Աւան	Ջուր, Մշակութիւն:
11. Ա. Խուրշիտ, Խուր
կամ Խունտատ	Արեգակն:
12. Ա. Մահա կամ Մահ	Պահարք, Ջրօսանք:
13. Ձ. Տէր	Ամպք, անձրեւք:
14. Ա. Գոշ	Անասունք:
15. Ա. Տէքմիէհէր Տինի.
Բաւանմադուն	Լեզուք (շշ). Բարի դորձք:
16. Ա. Միհր. Մադուն	Արեգակն. Բուսաբերու-
թիւն:
17. Ձ. Սէրու, Սարուշ	Ուսումն. Պահապան ոգ-
ւոց արդարոց:
18. Ա. Ռաշնէ. Ռաշուն
Ռաշնէ-րաստ	Իրաւունք և արդարութիւն:
19. Ա. Ֆէրվարտին	Արքայութիւն. Հոգիք
մարդկան Դենի տածիչ:
20. Ա. Վահրամ. Պէհրամ
Վառահրամ	Ուղեւորք:
21. Ա. Ռամ	Բաղդ:
22. Ա. Կուվատ. Վատ	Հողմք:
23. Ձ. Տէքտին Տինի Բա-
ւանտին	Աստուած ինքն?
24. Ա. Տին	Մադդեգանց կրօնք:
25. Ձ. Աշասանկ. Արտ
Արասանդ	Մուրացիկք. կրօնաւորք:
26. Ա. Ադատ	Սերմանք երկրի:
27. Ա. Աման	Երկինք:
28. Ձ. Չափատ	Պողաբեր ծառք:
29. Ա. Մահրապաւանտ
Մանաբարաւանտ	Արքայութիւն:
30. Ա. Անիրան	Հարսանիք:

Այս օրապահ Ազատներէն զատ յիշուին ի գիրս մոգոց ուրիշներ այլ, ոմանք նշանակաւ պահպանութեան կամ յատկութեան ինչ, և ոմանք ոչ, կամ մեղ անծանօթ. որոց մէջ երեւելիներէն մէկն է Վանանդ կամ Վեանդ, որ յիշեցընէ մեր Գողթան զաւառին մասը. այսպէս կոչուէր և ասող մի՛ պահպան Հարաւոյ. դարձեալ զժողովոց շահապետ և զատաւոր էր Վանանդ : — Հռով կամ Հառով, խնամող աճեւութեան և ծովու : Պարգի (Պերճ ?), որ Հոմայ ընկերող կամ համհարզ համարուի : Նիրիշէնկ, Նարոշանկ. — Ռադոնայ, Ռադատայ. — Դահնան, Տահնան, հոգէհան հրեշտակ. — Հարդոշէնկ, Սայլի եօթն աստեղաց պահապանն : — Աղարեբաւ ? — Ղազարի, Ղարպարի. — Խեշատպատ : — Հարոշտ և Մարոշտ (Հարադ, Մարադ). ասոնք ապստամբած են յՈրմըզէ և պատժուած գլխիւայր կախուած ի Բաբելոն : — Ֆիշրիհնետա, Ֆոշրաօհնետա : — Պատրան, շարժող հողմնց : Պեշդեր կամ Դաշտեր, սննդատու մարդկան : — Ռեշանպախ, հոգէտու, հակառակ հոգէհան Դահմանի : — Ղերոշդանան, Ղարադանան, քննիչ դոճոց մարդկան : — Սերոշ, գլխաւոր Ազա-

տաց մէկն է, խնամակալ մարդկան և երկրի : — Պեհրաւ, կրակի տեսուչ : — Արտոշտոշ, Անահիդա՝ երկնային ջուրց և աղբերաց պահապան. սա էզ համարուի, նոյնպէս և Մանրեսրան, հանճարոյ աղբոյ : — Ռոշնի, Ռեշնեվատ, բիւր մի ընկերներով, ուղիղ վաճուց հսկող : — Հոնոշետ, Օշոշետ, Ֆոհոշէշէրրէ. այս երեքն այլ ուրիշք են, այսինքն իգական Ազատք : — Ասոնցմէ ոմանք Հրեշտակապետաց օգնական համարուին, և անոնց հաճեալ կոչուին : — Ամեն երեւելի արարածոց այլ յատուկ խնամող կամ հսկող ոգիք կային, ըստ մոգոց. ինչպէս, Արեգական՝ Խոշրշիտ, Լուսնի՝ Մաօհնա, երկրի՝ Սպանդարանտ, ջրոյ՝ Աշա, Օդոյ՝ Կովատ, Անձրեւոյ՝ Դեշտար Տիր, և այլն, և այլն :

Յիշեցինք որ քան զամենայն աստուածական ոգիս գերազոյն էր Միհր, և իրեն նուիրուած ամիսն և օրն և վեցօրեայ տօնք՝ Միհրական, յորում ներուած էր Պարսից թագաւորին՝ (կ'ըսեն Յոյնք) մինչեւ ի գիւնովութիւն խմել և հրապարակաւ պարել, իբրեւ ի բարեկեանդանի. և զի այսպիսի օրեր պիտոթելի են բազմութեան մարդկան, ընական է որ անոնց առիթն Միհր այլ շատ սիրելի

ըլլար, նա և քան զՈրմիզդ ինքն. և ոչ միայն ի Պարսս և ի սահմանակից աշխարհս, այլ և յարեւմուտս, ուր ինչուան հիւսիսային կողմեր գտուն Միհրական պատկերը, Mi-thriaques կոչուած, որ (ինչպէս յիշած եմք յերես 285) կերպարանէ փոխզացի կամ հայ գղակով և զգեստով երիտասարդ մի, ծունկը ցլու մի վրայ դրած՝ զոր կու փողոտէ, քովը մէկ կամ երկու նոյն հագուստով անձինք՝ մէկ մէկ ջահ բռնած, մէկին ծայրն դէպ ի վեր միւսն ի վայր, ցորեկ ու գիշեր նշանակելով. ցլուն քովը և ներքեւ եղած շունն, օձ, կրիայ, կաւրիճ, տարույ եղանակաց նշանակք են, երբեմն և երկնից կենդանականութիւն նշանք, արեւ և մահիկ լուսնի: — Յունաց այլ ծանօթ և ընդունուած էր Միհրական տօնն և պաշտօնն, զոր տեսանք (283) թէ ինչպէս աւանդէր Նոննոս մեկնիչ Գր. Աստուածաբանի ճառիցն: Ուրիշ մեկնիչ մ'այլ գրէ. « Հե- » թանոսք՝ զայնոսիկ որ զՄիթրոսի տանջանսն » կրէր՝ գրէին զնա որդի մեծին Արամազդայ, » ոչ բնութեան՝ այլ կոչմամբ »: — Յետ Միհրայ՝ մեծապատիւ Ազատ էր մոգուց՝ Տիր, որոյ պաշտօնն այլ ի Հայս՝ յիշած եմք (երես 288), նոյնպէս քիչ մի վերն այլ այնոր նուիրուած ամիսն, օրերն և տօնն:

Բարերար ոգիներու կամ Ազատաց ներհակ՝ չար ոգիք կամ զեւք այլ կային, ըստ մոգուց, ինչպէս, Որմըզլի՝ Ահրմէնն. սա կոչուի եւս Տարոնայի և Կանամիւնոյ՝ նշանակելով չարածձիկ. վեց Ամասիէնտից այլ հակառակքն են, Աքռուի՝ Կոուարար, Անտեւ կամ Անտար՝ մեղսառիթ, Կաշեղ կամ Սաշան՝ բռնաբարող. Դարմատ, Խեւ. Թարիզ կամ Թարիք՝ Նախանձոտ. Զարաւ կամ Զարիւ՝ Յափշտակող: Ամեն մէկ Ազատի այլ իր հակառակողն կայր, յորոց յիշեմք քանի մի. — Ալմուշ կամ Ալեմաւոյոյ, ստութեան և հերձուածոց զեւ. — Ղենձեւրաւ՝ Ղանամիւնու, համահարգ Ահրմէնի. — Ասփռն՝ ձակեր, բքաբեր, ամբրոպայոյզ. — Ասքրուկեշ և Ասքանեշ, ժանգաւար. — Տոշաշիւ, մոլորեցուցիչ տղայոց. — Բեդիյարան, վրշտացուցիչ. — Ահարիւնան, ասպականիչ բերոց երկրի. — Հիշիւտիւ, մահաբեր, հակառակորդ Սերուի. — Միհր-տէրուձ, ուխտադրուժ և վեց մեծ մեղք. — Լաֆիս, շփոթիչ ազօթողաց. — Նիազ (հայերէն այլ), ազահութիւն, — Ռասակ, նախանձ. — Խազամ, հայերէն այլ խազմ, կռիւ. — Վարոշ, արհամարհութիւն, հպարտութիւն — Պարմուձ, զանգատ. — Պաս, յամառու-

Թիւն ի չարիս. — Դիր, Թուլութիւն, հիւանդութիւն. — Նագոռ՝ ճանճիկ դեւն, որ ի հիւսիսոյ կողմէն գայ. — Վիզար կամ Վիզարեսոյ, հոգէկապ դեւ, և այլն: — Գլխաւոր դեւքն ըստ մեր բառի կոչուին Տաեկա, Տիվ, այլք՝ Տերոռձ, ըստ մեզ Դրուժան. և Տոռիս, որ Թերեւս ըլլան մերոց Թուլքն (247): Եզնիկ յիշէ և Մահմի կամ Մահմէ դեւ մի, որ լուսոյ ստեղծման զազանիքը գիտէր, և « որում՝ ցայժմ պաշտօնեայք այնր » քէշի՝ երիցս յամի զոհս մատուցանեն »:

Զարմանալի և զժուարիմանալի տեսակ մի հոգեղէն էակաց կամ պատկերաց՝ մոզուց ազանդին՝ են Ֆրաշաշիս, ըստ յետնոց՝ Ֆրառշրվա, Ֆերռհէր, որք համարուին էակաց և հոգւոց նախասկիզբն զազափարք, կամ մոռաւոր պատկերք ի գիտութեան Աստուծոյ, կամ հայելիք իմն հոգւոց. նման իմն Պղապոնի կարծեալ նախաստեղծ հոգւոց, որք ի ժամանակի միաւորին ընդ մարմինս. Աքեւ մենեան Թազաւորաց քանդակաց վերայ (ի Պերսեպոլիս) կերտարանին Ֆէրուհէրք՝ իբր մինչ ի կէս մէջք պատկերք Թազաւորի՝ երկու Թեքրով շրջանակի մի մէջ¹:

1. Միթէ վանայ կողմերում գտուած պղնձեայ Թռչնաձեւ փոքր ձուլածոյք այլ տեսակ մի Ֆէրուհէր չէն, զորս կարելի ըլլայ կոչել Հրաշեր:

Որչափ որ մոզուց սկզբնական կրօնքն և պաշտածն միաստուածութիւն էր, և պաշտօն Բարույ, այսոր հակառակին իմաստն՝ Չարն՝ այնքան զատեց հեռացուց այդ երկու զազափարներն, որ ամենայն չար՝ զիւական իմն համարուեցաւ, ամենայն բարի այլ՝ աստուածային. ըստ այնմ և տարեբք սրբազան և պատուելի եզան, մանաւանդ գլխաւորքն, Հոդ, Զոռ, Հոռ և Հոդմք. Երկիր՝ այնքան սրբազան համարուէր՝ որ անվայել էր մեռեալները անոր մէջ Թաղել, անոր համար կու ձգէին զանոնք ծառոց վրայ կամ բաց կամ շրջապատած տեղ մի, ինչուան որ զազանք և Թուչունք ուռէին մարմինները. ապա ոսկորները կու ժողովէին ի Դախմայս, զերեզմանատեղիս, առանց Թաղելու. և Թէ սխալմամբ Թաղուած ըլլար՝ այն տեղն 50 տարի անգործ անմշակ կու Թողուէր: — Զրոյ տարի անգործ անմշակ կու Թողուէր: — Զրոյ տարեթեանն համար այլ՝ չէին համարձակեր սրբութեանն համար այլ՝ չէին համարձակեր այնով լուացուիլ, այլ զուժիզով, (կովու մէզ). այս էր Յազկերտի կամ Միհրներսեհի հրամանաւ պատուէրն առ Հայս. « Զեռք՝ առանց » կովմիզոյ՝ մի՛ լուացին » Այս բանիս համար կ'ըսեն, Տիրիթ պարթեւ՝ առ Ներոն կայսր երթալու համար, ցամաքային երկար ճամբան բռնեց, որ ծովու ջուրը չի պղծէ

նաագնացութեան առթիւ: — Իսկ Հրոյ սրբութիւնն և պաշտօնն շատ հեղ յիշուեցաւ և շատ յայտնի է, մինչեւ հիմայ. քանպա կաց մէջ այլ կ'երեւան ինչ որ պատմիչք և տեսողք այլ նկարագրեն. աորուշանի կամ կրակալաւ բազնաց քով կեցած երկու պաշտօնեայք, մնդ կամ Մռշպետ, ծնօտնին քեռանակապ լաշակով մի կամ կապերտակով պատած (որ շունչերնին կամ թուք և լորձունք չի դպչի կրակին), զոր կոչեն Փանաւ կամ Փանքաւ, Պանաւ, Պադաւ, Փագաւք¹. կամ թէ չէ՝ զլուխնին զրած խոյրին փէշերովը ծածկեն բերաննին՝ որ անպազար աղօթքներ մրմընջէ. ձեռուքնին այլ նոան կամ գազի մանր ճիւղերէ (22 կամ 35 թուով) արցակներ բռնեն, զոր կոչեն Պերաւ, ի գիրս մեր Բարսեղեք. որ նոյն է ըստ ոմանց վարսաման բուսոյ հետ (Ty-mus Serpyllum), որոյ ճիւղերն այլ հասարակօրէն բռնելիք կ'ըլլային կրակապաշտիցն: Մոգերու գլխաւորն կամ անոնց մէկն այլ ի ձեռքն ունէր « Ուռն, որով հրամայէր », և

1. Այսպէս գրէ Թարգմանիչ մեր Ոսկրեւրանի Մեկն. Եսայեայ (Գլ. ԽԲ). « Այժմէն » իսկ ի տօնսն կապերտակս իմն զերեսօքն պաշտեն և Փագաւս ի բերան, առ մոլութեանն »:

ինչպէս գրուի և Ս. Յիզտիբուզտի վկայաբանութեան մէջ, և էր զաւագան մի փայտեղէն, նշանակ իշխանութեան, իսաւ կամ Էսաւսն կոչուած¹: Սոյն վկայաբանութեան մէջ մոգուց կրակին քով կենալու կերպն՝ կ'ըսուի յառակի կալ, որ թերեւս բերանակապ կենալն նշանակէ: Այս բերանակապը հրամայէր Հայոց Յազկերտ նա եւ խմոր թխելու ատեն. « Հայսք՝ առանց փանամի մի՛ զանդցին »: — Գարձեալ, ի պատիւ կրակի կու հրամայուի, « Դիրտք և քախրք ի կրակ » մի՛ եկեցցեն »: Այրած մաշած կրակին մնացորդն անգամ՝ Մոխիրն, սրբազնացեալ էր, պէտք էր ժողվել և լեցընել ի Մոխրանոցս, որ եօթն մեծամեծ Աորուշանաց կամ կրակատանց մէջ² էին. և ճշգրտութեամբ կու

1. Եղիշէի պատմութեան մէջ կարգամբ որ Պարսից սպարապետն իր զօրքերը յորդորելով ի քաջութիւն, կու յիշեցընէր Թագաւորէն ընդունելու պատկներն և Ուռն:

2. Այս եօթն կրակատունք կոչուէին Ագէր-Միհր, Ագէր-Նուշ, Ագէրպին, Ագէր-Խէրիշ կամ Ագէր-Խիւրտատ (ի Շիրազ), Ագէր-պէրզկն, որ նշանակէ Հուր ի վերայ թամբի, ի յիշատակ Քէյ Խիւսրեվի ձիէն ընկնալուն և այն տեղ աորուշանն շինուելուն, և Ագէր-Ջերտէհիւշթ:

սպաննելին ի պաշտօնէից՝ մոխրին քանակը . այս է Եղիշեայ մէջ յիշուած մոխրաւափ կարգն : Նոյն հրամանաց մէջ յիշուի և կապձարիւ կարգ , որ էր որոշեալ չափով մի ժողովել մանր ճճիներ , մըջիւններ , գորտեր , և այլն , իբր պիղծ (Խարֆասդար) կենդանիք՝ Ահրմէնէ ստեղծեալ , և ջնջել զանոնք , կամ առ մոզպեան դրկել , որ ապահով ըլլայ՝ թէ կրակի մէջ չեն ձգուած :

Կրակի պաշտաման հանդիսական ժամերն՝ օրուան հինգ պահերն էին , ըստ Պարսից կեանք , Խոկ կրակի ազնուագոյն նուէրն էր Հռնա , ըստ Հնդկաց Սռնա , որ ըստ ոմանց է Համհամ կամ Համիմ ըսուած բոյսն , Anomum ըստ Լատինաց , որ որթոյ նման անուշահոտ ողկոյզներ բերէ և անոր հիւթն . այս հիւթէն զանգած կտորներ ձգեն կրակի մէջ . ըստ

Յայտնի է , որ բոլոր այն մեծ նահանգն որ Հայոց և Մարաց միջասահման է , կ'ըսուէր և կ'ըսուի Աղէրպէկեան , Ատրպատական , որոյ Դավրէժ մայրաքաղաքն այլ Ազիրապատ : Մեր գրոց մէջ յիշուին և Վշաւնական կրակ (Աթէշ Պէհ-րամ) որ կարկեհան քարի գունով կարմիր նշանակէ , և 1001 ատեսակ կրակ կայր հօն՝ կ'ըսեն : Որսկդական հոռք այլ յիշուած է , իբր աստուածային կրակ :

բուսաբանից՝ յասուկ Sarcostema viminalis կ'ըսուի բոյսն : — Կենդանեաց զոհէր ըլլար Կրակի , բայց հարկ էր ամեն ուտելի կենդանի այլ նախ նուիրել անոր , իբրեւ սրբելու համար , և յետոյ մարթել և ուտել . այս է յազել ըսուածն (ի գիրս Եղիշէի) , և պատուիրուածն , « Պատրուծակը մի » մեռցին անշաղ , եթէ յօգեաց իցէ և եթէ » յայծեաց . և եթէ յարջառոց , և եթէ ի » հաւուց և եթէ ի խոզաց » : Յազեալ և նուիրեալ միանկուէր Միշարտա (Միւրտ ?) : Մէկ սովորական նուէր մ'այլ էր քաղարջ հացի մանր նկանակ , զոր Տարոռն կամ Տարանոռն կոչէին : Վերոյիշեալ Ս . Աստուածատրոյ (Յիզաիբուզաի) վկայաբանութեան մէջ՝ յիշուի և զոհն աղտեղ մատուցանել Կրակի , որ չեմ գիտեր ինչ նշանակէ : — Զոհելն և աղօթելն միանգամայն ըստ մազդեզանց կոչուէր Եազ և յազել :

Բաւական համարինք այսչափս Զրադեշաի և մոզուց կրօնից ծանօթութեան , որք զեռշատ և շատ աւանդութիւններ և վարդապետութիւններ ունէին , իրարմէ տարբեր և աւելի կամ պակաս . մեր Եղիշէ Վ . կ'ըսէ իր ասան , Ե վարուն , « Հինգ կեշտք են՝ որ զրաւեալ ունին զամենայն օրէնս մոզութեան » .

և են, նախ, հասարակաց Զրադեշտական կրօնքէն . յետոյ, Ամպարտքաշն, Բոգպայիտն, Պաշնաշիկն և Պարսկադէնն¹ . յայտ է որ յետինքս նորագոյն ժամանակաց ազանդք էին, մէկն Պարթեւաց, միւսն Սասանեանց տէրութեան ատեն ընդունուած . որոց զանազանութիւնն և յաւելուածն շատ ծանօթ չեն մեզ և ոչ հարկաւոր մեր նպատակին : Կ'աւելցընէ Եղիշէ, թէ այս հինգէն զատ՝ « է » միւս եւս այլ վեցերորդ, զոր Պետւոզն » (կամ Մոգպետն) կոչեն » . և ուլ որ այս ամեն ազանդոց կամ մասանց հաւատոյ հմուտ ըլլար՝ Համակդեն կոչուէր, իբր ամենահաւատ : Այսպիսի էր այն մոգպետն՝ որոյ յանձնուեցան Ս . Ղեւոնդեանք՝ ի բանտ և ի փորձ, և որոց շնորհքով ինքն ընդունեցաւ զքրիստոնէութիւն և եղաւ կատարեալ հաւատացող և ստակակից Սրբոցն, անոնցմէ առաջ : — Յայտնի է բառէն որ մոգուց զըլխաւոր նշանակէ Մոգպետն և Մոռպետ . ի հինգերորդ դարու՝ կը համապատասխանէր մեր եպիսկոպոսին, բայց հետզհետէ այդ անուան կարեւորութիւնն պակսելով՝ այժմ՝ նշանակէ

1. Ասոնց վրայօք հմտական գրուած մի հրատարակուած է ի Բազմավիպի տարւոյս էջ 51 :

քահանայ, որում նոյն դարուն կ'ըսուէր՝ մոգ : Դիտելի է որ Աւետայի մէջ քահանայի կ'ըսուի Աքարվան, և ոչ երբեք մոգ . այս զրոյց մէջ վարդապետի կ'ըսուի Աէրրաքաիդի, յորմէ կրճատուելով ձեւացաւ Հէրպատ, վարպետ . այժմ Հէրպատը՝ քահանայէն մովպետէն ստորին դասակարգ մի կը կազմեն : Գերագոյն մոգպետն կոչուի Տեսդաշի տեսդաշան, որ ըստ բառին նշանակէ հօգօ ձեռքով (ձեռնեբէց) . յորմէ թուի և մեր դաստիարակ բառն . Եղիշեայ դարուն կ'ըսուէր՝ Մոգպետաց մոգպետ, ինչպէս ի գիրս մեր նախնեաց գրուի՝ Մովպետան մովպետ : Այս կոչման հետ Եղիշեայ զրոյց մէջ կայ գրուած և Ռատ, զոր ոմանք յատուկ անուն մարդոյ կարծեր են, բայց նշանակէ տէր, գիտուն, և մեծ : — Մոգուց զգետն պարզ սպիտակ պատմուճան է, որ սաղարս կոչուի . մէջքերնին գօտի (քոշտոի) չորս հանդուցով, ի զըլխինին հայկական կամ փոխգական խոյր կամ զգակ՝ երկայն ականջներով կամ փէշերով, բերաննին անով ծածկելու համար . մոգպետաց խոյրն աւելի շիտակ է . իսկ ի ձեռուրնին բռնածը արդէն վերը յիշուեցաւ, Ոռն և Բարսեղներ :

Հարեւանցի խօսք մ'այլ ըսենք մոգուց

կարծեաց՝ մարդկան և արարչութեան վրայօք, որ զուցէ մեր հին Հայոց այլ երբեմն ընդունելի եղած ըլլայ, թէ և շատ արտառոց: Յետ Ամասթանդաց և յառաջ քան զայլ ամեն արարած՝ եղած է կամ Որմիզդ ստեղծած է՝ ցույ մի, Ապուռաստ կոչուած. զոր նախանձողն Ահրմէն կու սպաննէ. բայց Որմիզդ անոր հիւթէն քոյացընէ՝ զբոյսս և զկենդանիս, նա և զառաջին մարդն՝ անուանեալ Քէշուռնոքս կամ Քէշիւռմէրս, کيشورم, զսա այլ կու սպաննէ չարն. իսկ Որմիզդ անկէց այլ կու հանէ այր և կին մի, Մէշիւա և Մէշիւանա, իբրեւ Ադամ և Եւա, որք կ'ըլլան նախածնողք մարդկութեան: Այսպիսի ծագման պատճառաւ մեծ պատիւ մ'ունի ցուլն առ մոզս, մանաւանդ սպիտակն, որ պէս և առ Հայս. զոր յայտնեն Տրդատայ և իր հօր Խոտորովու ըրած զոհքն և նուէրքն առ շատուածս իւրեանց. և այս նախաստեղծ ցուլ կենդանւոյ աւանդութեամբ թուի գիտնոց՝ թէ Նինուէի նորագիւտ աւերակաց մէջ զտուած մեծամեծ քարեղէն Յուլ—առիւծ և մարդ միացեալ արձանքն՝ կանգնած են արքունեաց դրանց և պարսպաց քով:

Մարդուս վախճանին աւելի ուղղամիտ կարծիք ունէին մոզք, ընդունելով հանգեր-

ձեալ կեանք մի, բարիներու՝ արքայութիւն և չարաց՝ դժոխք, որ կոչուի Տոգդախ. երկուքին միջոցն կամուրջ մի կայ Չինեվատ կոչուած, ուսկից պէտք է անցնին յ'արքայութիւն գնացողք. և որպէս զի Ահրմէն անոնց վրայ չյարձակի, հօն պահապան կենայ՝ մեծ և անաւոր շուն մի, Յռիակ—կոռաշ անուն, (թերեւս ըստ հայ բառի ցուլ, շան դունչը նշանակելով): Արքայութիւնն կոչուի Անոշ—վահիպա, այսինքն Ալնիւ բնակարան. բայց երեք կարգ կամ աստիճան է, իբր երկինք երկնից. առաջինն՝ Հաւիտաւան—պեհիշդ՝ երկրէս ինչուան աստղերը բարձրանայ. երկրորդն՝ Մահ—բիւ—պեհիշդ, յաստեղաց մինչեւ յարեգակն. երրորդն կարօ—տմանա՝ տուն երգոց, պահլաւերէն, նոր պարսկերէն՝ Քարազման: Բուն արքայարանն է բնակարան Որմիզդի, որ բազմի ի վեհեշդիւմ զահոյս՝ ի ծայր սրբազան բարձր Հարա—պեհիզդայիդի լերին, յորմէ հիմայ ծանօթ անուն կովկասեան և պարսկական Էլսպուրդ լերանց: Պէյմէն հրեշտակապետն կ'առաջնորդէ արդարոց հողոց և անվտանգ հասցընէ յարքայութիւն. ընդ հաւառակն, մեղաւորք տատանելով կամըրջին վրայ՝ զլորին ի վայր, ի դժոխս. իսկ միջակ հողիք, այսինքն որոց բարիքն և չարիքն հա-

ւասար ըլլան, վերոյգրեալ Համխտան-պէ-
հիշդ կայանքում մնան: Մեռելոց հոգւոց հա-
մար սահմանուած են աղօթք և շափ աղօ-
թից, և աղաչանք առ Դահման հոգեհան
հրեշտակն, որոյ անուամբ կոչուին և աղօթքն
ննջեցելոց. իսկ հասարակ աղօթքն՝ Աֆրիկն,
գոլութիւնք՝ Նեայիշ: Մեծամեծ մեղքն Դա-
նաֆոշը կոչուին. մեղաց քաւութեան համար
զխաւոր ապաշխարանք է՝ փնտախար ճճիներ
և գեռուներ սպաննել ջնջել: — Աշխարհի
վերջն պիտի ըլլայ երրորդ հազարամեայ զա-
րուն ետքը, այսինքն Զրադեշտէն 3000
տարի ետեւ. երբ պիտի երեւան հռչակե-
րպաւի և հռչակեքմանի (իբր Ենուլք և Ե-
ղիա) հրաշագործք, մարդկան բարի վարք քա-
րողելու. անոնցմէ վերջ պիտի գայ ի Գան-
սէն (Գանձակ?) իրան երկրի՝ Սէրխոշ, քաջ
հետեւող Զրադեշտի, և յաղթելով Ահրմէնի՝
Դ. զարն պիտի սխի յարութեամբ մեռելոց:
Ինչպէս պիտի ըլլայ յարութիւնն՝ Ֆրաշա-
քարդ (Հրաշակերտ?), հարցեր է ինքն Զրա-
դեշտ առ Որմիզդ, և սա պատասխաներ.
Ինչպէս ցորենի հատն որ ընկնի ի հող՝
կու բուսնի և կ'աճի, այսպէս երկիրս այլ
նորոգուած՝ պիտի դուրս բերէ ոսկորները, ա-
րիւնը և կեանքը, ինչպէս որ էին առաջ:

Սէրխոշ պիտի դատէ զմարդիկ. անմաքուրները
համառօտ բայց սաստիկ կերպով մի պիտի
մաքրէ քաւէ. մեծ մեղաւորները պիտի դա-
տապարտէ, որք Դարուստ կամ Դարվանտ
կոչուին. յետ բաժանման արգարոց և մե-
ղաւորաց՝ մեծ լացով և կոծով, երեք օր և
երեք զիշեր ահաւոր հրդեհ պիտի ըլլայ, որ
քարեր և մետաղներն այլ հալեցընէ, մե-
ղաւորներն՝ և զեւերն այլ մէկտեղ: Յետ այն
օրերուն՝ երկիր մաքրուած նորոգուած պիտի
երեւնայ. մարդը մարդիկ այլ պայծառացեալ
պիտի ապրին՝ կերակուրի կարօտ չըլլալով՝
3000 տարի, միայն կենսատու հոմ ծառոյն
հիւթը խմելով, կամ Հեռեաւեշ ցլոյն բըզ-
խածը. յետ այդքան տարիներու՝ պիտի լրա-
նայ աշխարհիս 10,000 ամեայ ժամանակն:
Յետ այնորիկ լինչ պիտի ըլլայ: — Կարծեմ
մոգերն այլ հիմայ չեն զիտեր. բայց, թէ ու-
պոմպոս հին յոյն հեղինակն՝ որ մանրամասն
գրեր էր Զրադեշտի վարքն և վարդապետու-
թիւնը (հիմայ կորսուած, բայց Պլուտարքոսէն
քիչ մի ծանուցուած), կ'ըսէ, թէ զարճեալ
2 կամ 12000 տարի պիտի հանգչին Որ-
միզդի հետ. և յետոյ թուի թէ նորէն պիտի
նորոգուի աշխարհ և ժամանակի շրջանն. այս-
պէս կտրատելով մոգուց կարճատուութեան յա-
ւիտենականութիւնը:

Այսպիսի խառն ի խառն հաւատք ունէին
և մեր հին Հայք. — հաւանական է թէ
ունէին, թէ և ոչ ամենայն Հայք : Արտաշէս
Բ. նորոգող կամ՝ յորդորող զիւական պաշ-
տամանց՝ ունէր ընտանի մի (ըստ Խորեն.
Բ. ԽԸ), « աշակերտ մոգի ուրումն երազա-
» հանի ¹, որ յայն սակս Մոգպաշտէ անուն
» կարգային » . զսա փոխանակ Երուզայ եղբոր
Երուանդայ՝ քրմապետ կարգեց . ասկէ զու-
շակուի մոգուց աղանդոյն ընդունուած ըլլալն
ի Հայս . Մոգպաշտէ ² բառն այլ զուշակուի
Մոգուց վարդապետութեան հետեւող, և է
պարսկերէն այլ 𐭠𐭮𐭥𐭥𐭥𐭥 . Վկայէ և պատ-
մութիւնն, ինչպէս առաջ յիշեցինք, որ երբ
Արտաշէր Սասանեան նուաճեց զՀայս, ոչ
իբրեւ նոր կրօնք մտուց զկրակապաշտութիւն,
այլ « զՀօւրն Որմզդական որ ի վերայ բազ-
» նին որ ի Բաբաւան՝ անշէջ հրամայէ լու-
» ցանել » : Բայց, թուի թէ երբ Տրդատ

1. Բայ յայլեւայլ աղթարական բանից՝ կ'ը-
սուի, թէ Զրադեշտի զրոց եօթն մասունքն
(Նոսթաթ) երազահան բանք էին :

2. Թուի թէ յունարէն Մեգարիս գրուած ա-
նունն այլ զայս նշանակէ . վասն զի իրենց Եփե-
սոսի Արտեմեայ մեհենին ներքինի քուրմերն այլ
այսպէս կոչուէին : (Մօրի. Գ. 157) .

յաղթողաբար դարձաւ ի Հայս, Պարսից հետ
վրնտեց անոնց պաշտամունքն այլ, զոնէ
իր սեփական արքունեայ սահմաններէն . վասն
զի իր հրովարտակաց մէջ (համարելով վաւե-
րական), ոչ կրակի յիշատակ կայ և ոչ լու-
սաւորաց պաշտաման :

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

ՀՄԱՅՔ. — ԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆՔ, ՀԱՐՅՈՒԿՔ,

ԿԱԽԱՐԴԱՆՔ

Ինչ հաւատք որ օտար է ի կրօնից հին և նոր օրինաց՝ մոլոր և սուտ է, ինչպէս տեսանք ինչուան հիմայ յիշած տեսակ տեսակ հաւատացեալ և պաշտեցեալ առարկաներէն. որք քիչ կամ շատ սկզբնական աստուածածա- նօթութեան զաղափարին խառնակելէն և աւ- բուրէն առաջ եկած էին. և եթէ այդ ծագ- մանէն յառաջ գալն, և պաշտելեաց երեւելի և ահաւոր կերպարանքն՝ կրնային մոլորու- թեան պատրուակ մ'ըլլալ պաշտողացն և խաբուելու զիւրութիւն մի, սակայն նոյն իսկ կերպարանքն ըստ մեծ մասին յայտ յանգի- ման թանձր նիւթեր ըլլալով, շատ այլ կու- մեծցընեն մարդկան մոլորութիւնը: Բայց ինձ աւելի մեծ կ'երեւի մոլորութիւնն՝ չնչին բա- նից մէջ, որ շատ հեղ իսկական բանէ մ'այլ ծագում չունին, այլ սոսկ երեւակայութիւն, կարծիք և ստուծիւն են. կամ երեւած և

պատահած բանէ մի՝ ուրիշ բան մի հետեւ- ցընել մտօք կամ կամօք, այլ ոչ իրօք. զի չկայ ստոյգ ինչ որ իր ըստի, այլ շատ շատ երեւոյթ մի՝ և այն խաբէական: Այսպիսի մտաւոր և կամաւոր կամ զործնական մոլո- բութիւնք, կամ խաբուելով կամ խարելով, մեր ինչուան հիմայ յիշած զից, ոգեաց, պաշտելեաց և հաւատալեաց շատութենէն՝ աւելի այլ շատ են, և ընդհանուր. այսինքն ամեն երկիր և ամեն ազգաց մէջ գտուած, և զժաղպաբար և մեծ ամօթով՝ ըսեմք, նաեւ քրիստոնեայ ազգաց կամ անձանց մէջ՝ մինչեւ հիմայ, աւելի կամ պակաս, մէկ կամ մէկայլ կերպով մնացած և շարունա- կուած:

Այս տեսակ տեսակ կարծելիքն և հաւա- տալիք, որ երեւելի առարկայ մի չունին, իրարմէ զանազանելն անկարելի կամ զժար է, մէկ բառով Հմայք և Հմայութիւն կ'ու- գեմք անուանել, իբրեւ ընդարձակ և շատ տեսակ բովանդակող. զորս եթէ ջանամք քանի մի կամ հանրական ցեղի վերածել և բացատրել, ըսենք՝ Կախարդութիւն, Գոշա- կոշքիւն և Հարցոշկ, թէ և չեմք համոզուած թէ յաջողիմք այսպիսի բաժանմամբ. եւս ա- ռուել, թէ կարենամք յիշել գոնէ մեր ազգի

և լեզուի մէջ ծանօթ՝ լսուած տեսակները
և բոլոր անունները. և շատ տոգոհ չեմք չգիտ-
ցածներուս կամ չըսածներուս վրայ. վասն
զի ոչ միայն ստուծիւնք են, այլ եւ ռամիկ
և երբեմն չար խելագարութիւն, խելացնորու-
թիւն, խելացնորութիւն. զրելս իսկ անհաճոյ
և ցաւալի այնու՝ զի այսպիսի աղճատանք
և ստուծիւնք՝ ոչ որպէս զիբք և կուռք յօ-
տարաց մտեր են ի Հայս, այլ շատն ի-
րենցմէ հնարած (ինչպէս ուրիշ ազգեր այլ
իրենք իրենց), և յօտարաց այլ վկայուած
են Հայկական հմայք, (ինչպէս պիտի յիշեմք
յետոյ). և որ չարագոյն է՝ մեծ եռանդեամբ
կամ յամառութեամբ պահուած, թէ և շատ
Հարբ և վարդապետք մեր հակառակած և
մեղադրած են, սկսեալ ի Լուսաւորչէ, յԵզ-
նըկայ, ի Խորենացոյ և ի Մանգալունոյ, որ
վշտացեալ զրէր, « Ոչ զիւական հմայիցն են
» պատժողք և ոչ Յռչբացն պահանջողք ». և
եթէ ինքն և իրմէ վերջն շատերն այլ պատ-
ժեր և խրատեր են, այլ ոչ է քննուած. և
աւելի ցաւելի է ըսելն՝ թէ անջնջելի այլ
երեւի. բայց և ըստ Յիսուսին մերոյ՝ « Այս
» ազգ (չարի) ոչ իւրք ելանէ, եթէ ոչ պահօք
» և աղօթիւք » :

Արդ, ըսենք նախ, Հմայռչբեան անուամբ

ինչ կ'իմանամք՝ ընդհանրապէս և մասնա-
ւոր : Ընդհանրապէս՝ ըստ նախագրելոյս՝ ա-
մենայն սուտ հաւատալի բան որ պարզ հե-
տեւցնելով մի ըլլայ տեսնուած կամ չտես-
նուած բանէ, զիպուածէ, երազէ, ձեւէ, շա-
րուածքէ կամ գրուածքէ, կամ խօսքով, կամ
զրով, կամ տեսակ տեսակ նիւթերով, զե-
ղերով, կենդանիներով, շարժմամբք, շօշափ-
մամբ, և այլն : Իսկ ի մասնաւորի՝ Հմայք
կամ Հմայութիւն բառի յատուկ նշանակու-
թիւնն է, սնոտի ջանք և գործք իբր կրօնա-
կան սկզբամբ բան մի գիտնալու, մանաւանդ
շատերու չգիտցածը, և ըստ այսմ գիտցողն
քան զայլս կ'ըլլայ գէտ և հմուտ, և այս բա-
ռին արմատն կրնայ Հմայութեան այլ արմատ
ըլլալ ըստ մեր լեզուի, և հմայքն գործ հըմ-
տի : Օտարաց մէջ այլ փնտռելով նման ա-
նուն, նախ Զանդիկ Հոռայն յիշուի, և
այնոր հետ պարսիկ Հոռն, որ իրենց մար-
գարէ մի համարուէր ճէմշիտ թագաւորին ա-
տեն, և մոգութեան վարդապետութիւններ
զրեց : Զանդիկ և Հնդկաց Հոմայի և Սոմայի
մերձաւոր անուամբ Պուտհեանք այլ Մայա կո-
չեն Հրապոյրք ըսուածն առ մեզ, որ մոլորու-
թեան շարժառիթ է : — Հայոց հին հմայու-
թեան կամ հմայասիրութեան վկայութիւն

է՝ մէկ տեսակին (յետոյ յիշելի) լատին բեր-
 զողին (Յոբնազ, Երզնծ. 9, 550) անուա-
 նեն, *Armenius vel Comagenus Aru-*
sperex : — Բարգաժան աղանդաւոր ի սկիզբն
 Գ. վարու (ըստ Խորեն. Բ. Կ2.) զայլով ի
 Հայս, քննեց ասոնց մեհենական պատմու-
 թիւնները և պաշտամունքը, և « արար բա-
 » ղում ասացումս ընդդէմ Բաշխից և Կոոց
 » պաշտաման՝ որ յաշխարհիս մերում » : Ս.
 Սեդեքեստրոսի և Կոստանդիանոսի վիճաբանեալ
 պատմութեան մէջ՝ յիշուի, որ Կայսրն յառաջ
 քան զհաւատալն ի Քրիստոս, իր հիւանդու-
 թեան ճար ուղելով՝ խնդրեց և ի Տրդատայ՝
 իբրեւ ի մերձաւորէ՝ որ իրեն Դիւքեր խաւրէ
 ի Կողմանց Պարսից և Հնդկաց, որք թերեւս
 գտուէին և ի Հայս. թէպէտ այս պատմու-
 թիւնս շատ երկբայական է : — Յովհան
 Մանդակունի իր ժամանակի և առաջնոց հը-
 մայութեանց դէմ գրելով (ԻԶ ճառ), յիշէ
 այս տեսակները. Դիւքոքիւն. Թովկոքիւն.
 Հատահարցոքիւն. Հաշահմայոքիւն. Մա-
 դարսխոքիւն. Քոշահարցոքիւն. Հեղահա-
 րոքիւն. Հմայոքիւն. Միջագիտոքիւն. Գրա-
 րարոքիւն. Աստեղագիտոքիւն. Դիւահար-
 ցոքիւն. Օրահմայք. Լուսնահատիք. Շեղջա-
 խտիք. Ոգոտեհմայք. Գետահմայք. Սենի-

կոնք. Յոշոքիւն. Բախտ. Ճահանագիւն. Գիւր
 Պահարանի. Շարժակք բժժանաց : Ասոնց
 վրայ կըրնան աւելցուիլ այլ և այլ հմայու-
 թիւններ ուրիշներէ յիշուած :

Վանական վ. հեթանոսութեան և Հմայից
 ծագման վրայ խօսելով, համարի, թէ « Յա-
 » ւուրս Աբրահամու. Դիւքոքիւնք գտան.
 » Քաղզէացիքն՝ Աստղագիտոքեաւք առ-
 » նէին, և Մոգքն՝ Զեհականօք, և այլք.
 » Վիկաշ՝ զմեռեալսն ածելով. Փոխգացիք՝
 » Լերդահմայոքեաւք՝ զդորքոտանեաց շրջ-
 » մունս, զճայն թոչնոց, զփայտի և զքա-
 » ըի : Նախ Նինուէ սկսաւ զԿախարդոշ-
 » րիւն, վասն որոյ ասէ (Ս. Գիւրք) Նինուէ՝
 » զուխ կախարդաց : Ոմանք արմատովք առ-
 » նեն զկախարդութիւնն. սակաւս թագելով
 » ի հող, և երեք կենդանւոյ ձայն տան
 » ածել, ձկան, թռչնոյ և մարդոյ » :

Ասոնց կարգին՝ հասարակօրէն լսուած Կա-
 խարդութիւնը չի յիշեր Մանդակունին, զի
 իբրեւ ընդհանուր անուն համարի մուրու-
 թեանց, կամ Հմայութեան անուամբ գնոյն
 իմանայ, նոյնպէս և Դիւքոքեաւք, զոր ա-
 մեն տեսակէ առաջ զրեր է. և հիմայ այլ
 այս երեք անուանք աւելի ընդհանրական և
 համանիշ համարուին : Կախարդ բառին ստու-

գաբանութիւնն անյայտ է ինձ. և հարկ է որ յատուկ բան մի նշանակած ըլլայ ի սկզբան, տարբեր միւս երկու անուններէն: Ս. գրոց թարգմանութեան մէջ միշտ յոյն բնազդի բառին՝ նոյն հայ բառն չի փոխանակեր, և աւելի աչք խաբող, անպարար մի ցուցնող համարուի: Մեր ոչ շատ հին վարդապետաց մէկն զրէ. « Կախարդն՝ որ անօթ ինչ թաղէ » ի հող, կապս կամ մոմ կամ երկար. և պէս. » պէս բժժանօք յարմարեն զարուեստն ». նոյն բան քիչ մի տարբեր գրուած է. « Կախարդք » ասեն՝ որ անօթս թաղեն ի գետնի, բրժ. » ժանօք ինչ պէսպէս ըստ արուեստին » : Իսկ Թովմաս Մեծոփեցի, « Կախարդք՝ որ » յարմատս ծառոց և ի ձայնս քշկոց զիւ. » թէին » : — Կախարդն իր արուեստովն կամ գործիքներն այլ մէկտեղ խմանալով՝ կախարդաստար կ'ըսուի, գործն այլ՝ կախարդանք, կախարդութիւն. յիշուի և Կախարդանոց, զոր տուն ուրացութեան կ'անուանէ վարդան վ. ի Խրատսն. ուրիշ խրատիչ մի յիշէ Կախարդամարտ Դեղատոռոշքիւն. Յովհաննէս Մամիկոնեան՝ իբր նախատական խօսք մի կ'ըսէ « Կախարդատեսարք դուք » : Հմայից համար այլ զրէ մէկն. « Հմայն՝ » որ ի տես աչաց կամ զձայնն հմայէ, զթը-

» ոիչս և զկոիչ հաւուց, կամ զձայն կրակի » և զաձառոշց և զդրան, կամ աքխտ տե. » սեալ, կամ բէձ կամ մոռձակ, և այլ ինչ » այսպիսի » : Այսպէս հմայութեան անունն աւելի ընդհանուր ըլլալով՝ այլեայլ կերպերն բացատրուին հետք կցած բառերով. ինչպէս, Լերդահմայութիւն, որ է մորթուած կամ զոհուած կենդանեաց լերդը և շարժմունքը զնրնել, և ըստ այնմ զուշակութիւններ ընել. այս Լերդահմայն է Լատինաց և իրենց վերոյիշեալ քերպողին Aruspex կամ Haruspex կոչած՝ Հայ և Կոմագենացի հմայողն. նոյնն ուրիշ տեղ այլ կ'իմացընէ Հայոց այս այլանդակ հմայութիւնը, անմեղուկ Աղաւնեաց հետ աղտեղի Շանց աղիքները քննելնին: Սալուստիոս այլ իր հատուկտիր պատմութեանց մէջ յիշած է աշխարհակալ Տիգրանի հարցընելն կամ փորձելն, նախ զԵրազագետոս, յետոյ զԼերդահմայս և վերջը զՀաւահմայս: Այս ետքի տեսակն այնքան յաճախեալ էր առ Հռովմայեցիս, որ հաւահմայ կոչուին, Augures (բառին սկիզբն նոյն է հաւ բառիս), որ ինչուան հիմայ առ արեւմտեայս՝ բարի մաղթանաց տեղ գործածուի, (Փո. Augure, augurer). հմայողաց տեղն այլ կոչէին Auguraculum. Եթէ բառէն և

եթէ բարդութիւններէն գուշակուի՝ որ Լեր-
դահմայութեան պէս՝ Հայոց այլ սովորական
էր, և այս, որ Հաշահարցոչքիւն այլ կ'ը-
սուի, յայտնելով որ ոչ միայն աղիքներ բըն-
նելով կ'ըլլար, այլ և քիւլք և կիւլք, այս-
ինքն ձայները, որով կոչուին և Հաշակիւք:
Այս անուամբ յիւէ վարդապետ մի (ի ճառի
Ծաղկազարդի) ուրիշ տեսակ հմայողաց հետ.
իրմէ հին Գաւիթ վ. Ալաւայ որդին այլ
(ԺԲ դարու) ուրիշ շատ տեսակ հմայից հետ. և
իր ժամանակակից ազգակցաց համար կ'ըսէ.
« Առ երեկս՝ թէ հաւ խօսի՝ հմայեն. և ի
» մարեաց թէ ածէ ձայն աքաղաղի՝ հա-
» տանեն զգլուխն »: Ետրուսք (որոց յա-
րեւելից և ըստ ոմանց ի Հայոց ծագումն յի-
շած եմք) մոռցին այս հմայութիւնս առ Լա-
տինս. իսկ առաջին գտողն՝ շատ անյարմար՝
զՅաբեթ համարի՝ վարդան պատմիչ, ուրիշ
հետեւելով: — Լերդահմայութեան համար
այլ կ'ըսէ Նոննոս (ինչպէս յիշած ենք և
զայս) « Մոլլէն ի Գամբսց են (որ է Ա.
Հայր), ուստի և Լերդահմայութիւնն լինի ».
Տաախանոս հնազոյն զրիշ այլ՝ Փոխգացող
ազգակցաց Հայոց՝ և իսաւրացող կ'ընծայէ
այս զիւտս: — Կենդանիներով հմայող տե-
սակ մի է Օճակուն, բայց մեր ազգի մէջ այս-

պիտին չի յիշուիր, այլ բառն՝ ի Ղազարայ
Փարսեցուց:

Բ. Այլ եւ այլ նիւթոց կամ իրաց զննու-
թիւնք՝ իրենց անուամբ հմայութիւն ըսուել-
նին յիշեցինք, իսկ ասոնց իրարմէ զանա-
զանելով բաներ հետեւցընեն՝ Խտրել կ'ը-
սուի մեր լեզուով, ուսկից եղածն այլ Խտրիք,
և տեսակն այլ այսոր հետ կցած. ինչպէս
կ'ըսուի Խտրադիւմայ, գէմբը զննելով հմայել,
կամ անձին բնութեան և բարուց վրայ յար-
մար անյարմար բաներ ըսել, որք և երկար-
օրէն զրուած գտուին հայերէն այլ. ուրիշ
տեսակ բաներու խտրողն՝ կոչուած է նաև
Խտրադիւք: Ընածէն յայտնուի որ խտրու-
թիւնն ուրիշ բան չէ՝ հապա մասն այլեւայլ
հմայութեանց, որոց շատ տեսակները յիշէ
վերոյգրեալ Ալաւայ որդին՝ Գաւիթ վ. « Ի
» ծեկոյեան (տգայոց) բազում հմայութիւնս
» տունեն. բազում և յորժամ զվեռեալն հա-
» նեն ի տանեն. նա և ի հարսսնիսն. բա-
» զում հմայք և ի ձանապարհի. և յորժամ
» տուալի աշագաց երբայցեն. — և ի Հեճանս
» և ի Կարասի, ի վաճառել և ի գնել, և
» զՀանդերձս ի կտրելն, ի Չեկոչ, յիշա-
» րարոչքիւն. ի հանեն յամանէն. ի վերայ
» Որսոց. ի Նարոտաներկոչքիւնս, յՈստայ-

» ևսակոչքիւնս, այլ և յամենայն օրինակ ա-
 » բուեստից: Եւ ի խնդրել ումեք ջուր ի զի-
 » շերի՝ անցուցեալ ընդ նա դանակ երեքքեւե-
 » ռի, և այնպէս տան ըմպել: Այլ և արգելուն
 » ընդ երեկս տալ մեղ խնդրողաց՝ և կրակ.
 » նոյնպէս և յաւուրս Աշեղեացն հինգ՝ տալ
 » բան խնդրողաց: Եւ ի գալ Նորոյ տարւոյն՝
 » ընկեկոչն երկար ի կուծ, և քարշեն ծիր
 » զերդբնակովն (տան չորս դին). և յառաւ-
 » տուն յղեն զաղջկունսն՝ շրջել քարիւն ի
 » բացեայ, և հայել ի ներքոյ նորա. թէ զը-
 » տանի մեղ սպիտակ, ասեն՝ թէ բախտի
 » հասաւ, հարսնացուցանեն զնա առն ալե-
 »ւորի. և թէ գտանիցեն սեռաւ, ասեն՝ թէ
 » բախտի հասաւ՝ տալ զօրիորդն երիտասար-
 » զի: ... Եւ ամենայն արուեստաւորք ի մուտս
 » տարւոյն յարուեստն իւր հմայեն. զարբին՝
 » կռանաւ մի հարկանէ զսալ. ոստայնանին՝
 » թել մի քարէ ի կիողէ, և բիճաւն երիցս
 » հարկանէ. մանոցն՝ թել մի ձգէ, և տալ
 » զայլն զիւրաւ: — Նա և ի տարեկան
 » տօնս և յեկեղեցական նուէրս՝ խառնեն
 » բազում հմայութիւնս: Այլ և ի հարկանել
 » ժամահարին՝ զժամանակն հմայեն: Եւ ի
 » յեկանելն իւրեանց կամ օտարաց ընդ դոչսս
 » տանեն հմայեն: — Այլ և ի շուսնալ

» զհանդերձ կամ զգլուխ արանց կամ կա-
 » նանց՝ հմայեն »:

Այս յիշուածներուն մէջ (անցողաբար ը-
 սենք) հետաքննական է մեզ ժամահարն,
 իբր գործի արուեստական և ճարտարութեան
 հնար. վասն զի չեմ կարծեր ժամկոչ մարդ
 մի՝ տախտակով կամ ուրիշ նիւթով զարնող՝
 յեկեղեցի հրաւիրելու համար, այլ զարնող
 կամ հնչող արուեստագործ ժամացոյց: —
 Ժամանակի և ժամանակաչափ Լուսաւորաց
 այլ հմայութիւնք կային. ինչպէս, « Լուս-
 » նահմայ, որ զօրն չար և բարի. ասէ Լուս-
 » նովն », ըստ Վարդանայ: Աղթարաց գրոյ
 մէջ այլ կան երկար բանք ըստ փոփոխմանց
 Լուսնոյ: — Անպահմայք այլ նշանակուին ի
 տումարս. զոր օրինակ, « Սեպտեմբերի 16.
 » այսօր յԱմպն հայել՝ առողջութիւն է մար-
 » զոյ »: Կ'ըսուին նա և Օրահմայք, կամ
 շաբթուն օրերէն չորեքշաբթին և շաբաթն
 չար համարիլ, ինչպէս իմացնէ Մանդակու-
 նին, թէ և հիմայ ուրբաթն այնպէս համա-
 բուի. կերպ մի խորանք կամ օրահմայութիւն
 է և Ծննդաբաշխոչքիւնն, որ էր տղայոց
 ծննդեան աւուր կենդանակերպէն և աստե-
 զաց զիբքէն գուշակել, թէ ծնածն այս կամ
 այն օր՝ ինչ բաղդ պիտի ունենայ. և այս-

պէս իրրեւ առաջուց կու բաժնէին մարդկան իրենց վիճակը. այսոր համար այս կերպ խը-
տրութիւնք կոչուէին Բաշխը. որոց շատ հե-
տամուտ եղած կ'երեւին Հայք, և իրենց մո-
ղերն ու քուրմերն շատ բան զբաժ այսպիսի
սնտեաց վրայ, զորս Բարդաժան Ասորի գտեր
և կարդացեր էր անոնց մեհենից մէջ: Խարու-
թեան գործ մ'այլ է ամսոց այս ինչ և այն
օրը՝ այս և այն բաները սահմանել ընելու.
զոր օրինակ, նաւասարդի 21ին (օգոստ. 34)
յարմարի Ակռայ խել: Օղերեւութից ձեւերուն
և ձայներուն այլ մանրամասն հմայութիւնք
գրուած կան, որոց հեղինակ՝ Գանիէլ մար-
գարէն գրեն անխմտօք, աւելի զգոյշքն՝ ու-
րիշ Գանիէլ մի, « յԱսորոց գրոց ասացեալ », և
Թարգմանեալ հայերէն:

Այս կերպ գիտելով զտարերս կամ զգի-
տութեան զիրս և շարժուածս՝ հմայողքն
են կամ պէտք է համարուին Նշանագետ
կամ Նշանադէտ կոչուածքն, կամ սոսկ Գետ
(գիտուն), և ըստ իրենց հանած հետեւու-
թեան կամ խօսքին՝ Գռչակ, որոց խմտոտն
յայտնի է: Բայց մեր մեկնողաց ոմն կամ
ոմանք՝ Նշանագետը համարին Մեռեաւոր-
ցոյ, կամ Մեռեաւորնայ (բայց այս ետքի
բառն չեմ հանդիպած ի գիրս). « Նշանա-

» գէտ (է կ'ըսէ մէկն) որ մեռելալք նշանա-
»ւոր առնէ » . միւս ոմն. « Նշանագետն որ ի
» գերեզմանս ննջէ և մարդ կերպարանէ, որ-
» պէս զՍամուէլ Սաւուղայ երեւցոյց Հար-
»ցոյ կինն » : Այս կերպ հմայողն պէտքէս
խաբէական գործերով և խօսքերով կարծեցը-
նէր, թէ մէկուն ուզած մեռեալը կու կանչէ,
խօսի և հարցընէ ուզած բանին վրայօք. և
եթէ շատ ճարտար է մեռելահարցուն՝ զմե-
ռեալն այլ կու ցուցնէ, կամ ստուերակերպ
բան մի տեսնել կարծեցընէ, որ Ոչրուակաւ
կոչուի առ մեզ սովորաբար. և զի խնդրողքն
այնպիսի առթից մէջ վախով այլ սրաշարուած
են՝ իրօք շտեմածնին այլ տեսնել կարծեն և
հաւատան: Այսպիսի բան էր վերը յիշուած
Սաւուղի ուզածն այլ՝ Հարցոյ կնիկան ձեռ-
քով. թէ և ըստ մեկնչաց-Ս. Գրոց՝ անոնց
ստութեամբ և մոլորութեամբ ուզածը, Աս-
տուած՝ ի յանդիմանութիւն Սաւուղի՝ ստուգիւ
երեւցուց կամ լսեցուց Սամուէլի ահաւոր և
մահալճիւ ձայնը:

Գալով այս անգամ և չար հմայողաց տե-
սակին՝ որ Հարցոյ ըսուեցան, շատ հեղ
զատանայ իրենց յօգնութեան կանչելու կամ
այնպէս կարծեցընելուն համար՝ կ'ըսուին և
Դիւակոյ. այլ և Վհոյ, որ սովորաբար՝ կա-

նանց համար կ'ըսուի. և բառն կրքնար կար-
ծուիլ ի վեհ բառէ, իբր զիւցազանց ուզոյ
վերաբերեալ. բայց հաւանագոյն է վիհ բա-
ռէն, որ խոր տեղ և անդունդ նշանակէ, ինչ-
պէս մեռեալքն և թաղեալքն այլ այնպիսի
տեղոյ՝ պատշաճին: Վերոյիշեալ վկայութեանց
զրոյ մէկն՝ զրէ և զայս. « Վհուկքն՝ որ ի
» վըհաց և յանդընդոց մեռեալ կերպարանեն,
» դեւք՝ ի կերպ մարդոյն երեւին, զոր Դի-
» շակոչ ասեն և Հագիւնք¹ ». միւսն այլ զրէ.
« Վհուկն՝ որ յանդընդոց մեռեալս հանէ, որ-
» պէս առ Սաւուղ՝ կ'ինն վհուկ, որ էր գեւ »:
Հին բառիբր զրեն. « Վհուկ՝ որ մեռելոյ ոս-
» կերբ հարցանէ կամ Գեշ հարցուչ » . խոկ
Սկեւոացին (Գեորգ ի Մեկն. Եսայեայ) հա-
մարի « Դեւ իմն չար՝ որ յորովայնէ կա-
» նանցն խօսի, և նոր իրօքն ջանայ հաւա-
» նելի առնել զմիւլութիւնն » : Ըստ այսմ
վհուկ և Որովայնախօս նոյն են. ի Ս. Գիրքս
այլ այս բառս զրած են իրենց լեզուով մեր վըհ-
կի տեղ. (Έγγαστρίμυθος. Ventriloquus).
Վհուկ բառն զրուի և Վոհուկ, զործն՝ վրո-
կոչքիւն, հարցընդոն՝ վհիկահարցուչ. թերեւս
իրենց կանչած ուղոց պէս՝ այս չարածնիկ

1. Հագիւնք՝ արարերէն ܐܬܬܝܬܐ նշանակէ
չարիք, վիշաք:

հարցուկք այլ՝ վհանման տեղուանք բնա-
կէին: — Եթէ պատմութիւնն ստոյգ ըլլար՝
չատ հին համարելի է վհուկութիւնն ի Հայս և
առ մերձաւորս. զի Շամիրամ այսպիսի իմն
հնարեով, կ'ըսեն, կ'ուզէր զԱռայ տեսնալ
կամ տեսած կարծեցընել. « Ակն ունէր (կ'ըսէ
» Խորենացի) դիւրառքեամբ վհուկութեան իւրոյ
» կենդանացուցանել զԱռայ »: — Գրիգոր
Մագիստրոս (Թուղթ ԺԶ.) մեղադրէ զորդին
Աշոտոյ (հաւանօրէն Բ Գագիկ, վերջին թա-
գաւոր բաղրատունի), զի « տակաւին հնարի
» զիւթութեամբ կիւռոյ, և վհուկս ընդ ինքն
» խորհրդածուս յուս իւր բառնայ, ստանձնեալ
» որպէս Կենտուոս Պիւտիթեայն »: Մա-
գիստրոսի խօսքերն այլ շատ հեղ իմանալու
համար՝ տեսակ մի հարցուկի պէտք զգացուի.
և չեմք իշխեր այնքան նանրահաւատ կարծել
զԳագիկ, զոր այլք՝ Յունաց զիտուն եկեղե-
ցականաց հետ աստուածաբանօրէն վիճող ցու-
ցած են: Ըստ առասպելաց Յունաց՝ Պիրի-
թուս կամ Պիւտիթոս ըստ Մագիստ. (Piri-
thous) թագաւոր Լեպելեայց, իր հարու-
նեաց հրաւիրեր էր զԿենդարոսս (Չիս-
մարզս), որբ հարսը յափշտակեցին, իրենք
այլ յետոյ ջարդուեցան. Խորենացի ասոնց
նմանցընէ Տրդատ բաղրատունոյ ըրածը (Բ.

ԿԳ), իսկ Մագիսարոս կիշս այլ մոցընէ կեն-
գաւրոսից հետ : — Վհուկ անունն և գործն՝
եթէ ի մեր լեզուէ ծագեալ և թէ ոչ՝ շատ
հին երեւի, ոչ այնքան հեռաւոր նմանութեամբ
ձայնին և իմաստին՝ Կելտաց և այժմու Փոան-
կաց Fée կոչածին, այլ աւելի Ficca որ
իսկապէս վհուկ, կախարդ նշանակէր (°) :

Մենք այլ բանէ ի բան, անունէ անուն
անցնելով, (թէ և ըսինք որ չեմք կրնար
զատոնք որոշակի զանազանել), Կիշս՝ յորմէ
և Կիշսահնայ, բառին ծագումը և բուն նշ-
շանակութիւնը չեմք գիտեր, բայց ի թարգ-
մանութեան գրոց՝ Նշանադէտի իմաստով
յարմարի. ինչպէս ի մարգարէութեան Զարա-
րիայ, (Գ, 8) Կիւսահմայն՝ յունարէնն Τερ-
τοςτος, Հրաշապէտ ստուգաբանուած է, ինչ-
պէս Վարդան վ. այլ ելից գրոց մեկնութեան
մէջ գրէ. « Կիւսահմայք նշանախնդիրք և հրա-
շապէտք են » : Մագիսարոս նման իմաստով
բառից հետ խառնէ Կիշսակերտող բառ մ'այլ,

2. Այս մերձաւոր նմանութիւնդ յիշեցընէ և
զուցէ արժէ գիտելու իրենց Eostra և մեր Աստ-
ղին, Wih, Wiha, վեհ, սուրբ, տաճար, Weiha
քահանայապետ (ըստ Գոթաց), Sifer Սուրբ.
Hea, Heag. Հսկայ (Հայկ) Hol-Ա. Saud-Ձոհ.
Թողով ուրիշ հասարակ բառեր :

որ կրնայ կարծուիլ կիւսի հնարած կախարդա-
կան բան մի, ինչպէս գրուածք կամ հնայեակ :
Հայերէն բառին նման կամ մօտ՝ լսուի առ Յոյնս
Կոես կամ Կոյես, յորմէ լատինն Koes,
Koies, որ Սամութրակեան կղզեաց զից պաշ-
տօնեայք էին, քաւիչք կամ խոտախնու-
թեամբ մաքրիչք իրենց հետեւողաց : Երկրիս
շատ հեռաւոր մէկ կողմի՝ (Ամերիկոյ Վեր-
գինիայ նահանգի) հին բնակիչք այլ գրեթէ
համանուն չատուած մի ունէին՝ Կիվոսա,
Kivosa, խնամող և խորհրդատու :

Կիւսի պէս արմատական և աւելի հասա-
րակ անուն մ'է առ մեզ Դիւմ, յորմէ Դիւ-
թովթին, և նոյնպէս սկըզբնական իմաստն
կամ ծագումն անծանօթ : Ըստ ձայնին և
իրին՝ արժանի էր Դիւի և Դից լծորդել-
մերձաձայն առ օտարս՝ Եզդիտացուց հռչակաւոր
Թոքն է, զիւսից և արուեստից հեղինակ
չատուած : Ըստ մեր վարդապետաց, « Դիւթ
» այն է՝ որ ձեռօք և նիւթովք գործէ. որպէս
» Գարի և Ալիշը և Աշազ և Զուշ և Քար,
» և Թոգով չափէ » : Ուրիշ մ'այլ աւելի համա-
նօտ. « Դիւթ՝ որ զգարի և զալիւր և զնոր
» զիւթէ » : Բայց բառը բայով բացատրելն
(Դիւթ, զիւթէ) որոշ բան չիմացընէր : Սա-
կայն յիշեալ նիւթերն և անոնցմով գործէ

ըսելն՝ յայտնէ, որ ինչպէս հիմայ այլ կ'ընեն անպարարք, նիւթերը կերպ կերպ կուշարժեն, շարեն, բաժնեն, մէջը բան մի պահեն, և այլն. և անոնց անուամբ բարդեալ հմայութիւնք այլ զանազանին. որոց գլխաւորն է Հատրնկեցոչքիւն կամ Հատահմայոչքիւն, զոր Դաւիթն Ալաւկայ՝ « գլուխ գիւթութեանցս » այսոցիկ է Հատահմայութիւն », կ'ըսէ : Հատնշանակէ ընդեղէն սերմանքն, ինչպէս ցորեն, գարի, և այլն. հասարակօրէն այս եաքինս գործածէին հմայողքն, որով և կ'ըսուէին Գարեդիւրք կամ Գարընկեքք. « որք ընկենուն հատս գարույ », կ'ըսէ զրուած մ'այլ : Դիւթն ափով գարին կու նետէ կամ ցրուէ, և ընկած հատերուն զիրքէն գուշակութիւններ կ'ընէ : — Այսոր նման են և Ալիւրադիւրք, որք ալիւրը բերանով կու փշեն և գուշակեն. այս տեսակ գիւթութիւնը յիշէքիւ մի մութ բանիւ Եայի վ. Նշեցի (ի մեկնութեան « Սիրեցից գբեզ Տէր՝ » Սաղմոսի). Եգիպտացիք՝ կ'ըսէ՝ իրենց քահանաները և Երագագէտները մարգարէ կոչէին, և կ'աւելցընէ, « և այն որ առ մեզ իսկ է, և ոչ » այլքն, որպէս ինչ Ալիւրադիւթքն, Գաւրէգիւթքն, Հարցուիքն և այլ այսպիսիք, որ » պէս Հնչեղ ախանջացն և մարմնոյ խաղալ.

» այլ յայտմ ամենայնէ օգուտ ոչ ինչ է, այլ » մանաւանդ զի ընդհարկէ զբնութիւնս, որպէս » որք վարին աստեղօք » : — Ալիւր՝ յիշեցընէ զիսմը. այսով այլ գիւթողք եղած են, զոր խոնրարադք կոչած է հին վարդապետ մի, Սիմոն Աղձնեաց եպիսկոպոս անուանեալ, բայց կարծեմ Սիմոն կաթողիկոսն է յԸ դարու : — Հատրնկեցութեան նման է և « Փայտ կամ Քար կամ Աւաղ կամ այլ ինչ ձգելն », ըստ մեկնչի միոյ (ի Գիւրալուծմանց). և ամենն այլ միով բանիւ վիճակընկեցոչքիւն կ'ըսուին. որ հիմայ այլ յայտնի է յարեւելս և աւելի կանանց դործ : — Ասոնց նման և նոյն պիտի ըլլան Քոշեւհարցոչքիւն և Քոշեք հմայից, յիշեալն ի Կաղանկատուացի պատմէն՝ Հոնաց վրայ գրած ատեն : — Ասոնց կարգին կրնանք շարել կամ մօտեցընել Մանգակունւոյն յիշածներն այլ, « Աղ և Ածող, կամ Ասղեկի առնուլ » կարմիր, և Երկար և Զոշր, և Ուշուշու » Յոշորից »... Գարձեալ կըսէ, գիւթողքն « Կոչեն գիւթսն յԱղ, յԵրկաթ, ի Զուր, » ի Նարօտս, յԻշուս, ի Գարի, ի յՈւշուշու, » ի Մոմ, և ի Հեր գլխոյ, և յամենայն սլող » ծովութիւնս » :

Այս յիշեալ նիւթոց մէջ գլխաւոր կամ

իրբ զօրաւոր և ազդու երեւին հմայողաց՝
Երկարն, Նարստն որ և Ասդանի, այսինքն
կարմիր և այլ գոյներով հիւսուած գերձանք
կամ ժապաւնք. բայց ամենէն աւելի Զուրն,
որոյ զիւթուծիւնն կ'ըսուի Զուրյուշուշք
կամ Զուրյուշուշքք, և սլարգապէս Զու-
շուշքք, Զուշուշքիւն. և գործն յուշերչ, ը-
սել է ջրով հմայել: Այս բառիս լծորդ է հա-
տարակ բառն յուշքի, որ նշանակէ ջրով ա-
ռատ, ջրարբի տեղի և ջրոտ բոյս: Զրոյ հը-
մայքն երկու կերպ էր, կամ սլարգապէս ա-
մանի մէջ ջուրը գննելով, և անոր մէջ ե-
րեւցած գէմքը. և զի սովորաբար տափակ ա-
մանի մի, կոնքի մի, լակակի մի մէջ լը-
ցած ջրքի վրայ կ'ըլլար զիւթուծիւնն, զիւ-
թոզն կ'ըսուէր Լակակագետ, հարկ էր որ
գործն այլ ըսուէր Լականահմայութիւն, թէ
և չեմ հանդիպած ի զիրս այս բառիս: Իսկ
միւս կերպն՝ հատընկեցութեամբ էր. այսինքն
գարի կամ ուրիշ հատեր ձգելով ի ջուրն,
կամ անոնց նման արուեստիւ շինուած հա-
տեր, որ Ուշուշք կ'ըսուին մեր լեզուաւ. ըստ
աւանդութեան մեր հին սլատմաց, Շամիւ-
րամ նախ այս կերպով կու յուծէր. կամ
ըստ այլ աւանդութեան, յաղթուած ի սլա-
տերազմի՝ փախչելու ատեն իր սլանուճանայ

ուշուշքը նետեց ի ծովն Բզնունեաց (Վանայ),
ուսկից ծագեց առակն « Ուշուշք Շամիրամայ
ի ծով », ըստ Խորեն. զոր այլաբանելով
մեր օրերուս հռչակաւոր բանաստեղծ Պատ-
կանեանի բանաստեղծ հայրն՝ Տէր Գաբրիէլ՝
գուսանօրէն երգած է: — Քրիստոսնէութեան
ատեն որ և է կերպով մնացեալ ջրոյ հմայքն՝
Զուր աղօթել կոչուած է: — Տեսակ մի
ջրոյ հմայից կրնայ համարուիլ և այն սուտ
կամ աղթարաց հաւատքն, որ արգիլէ զեկտ-
ամնոյ 29էն, « ի բաց ամանէ ջուր չի խմել
» ի զիշերիս, վասն զի զեւք կու փսխեն ի
» ջուրն, և որ խմէ՝ նա կու զիւահարի և
» և կու խեւնայ, կամ կու առնուի », կամ
զարնուի:

Յիշենք այս տեղ՝ որ Հմայից, զիւթու-
ծեան, կախարդութեան գործողութիւնները
նշանակէ և Հերքաւք բառն, իրբեւ հը-
նարք հմայից. եւս առաւել Բժժաւք բառն
կամ Բժժագործութիւն, ինչպէս անուանէ
Շնորհալի հայրն մեր ի թղթին առ Սամո-
սատացիս. բառին արմատն է բժիք և այ-
սոր այլ՝ բիժ, գուցէ լծորդ և բոյժն՝ յոբմէ
բժշկութիւն. վասն զի այս տեսակ հմայու-
թեանց մէկ նպատակն այլ էր բժշկել, այս-
ինքն բժշկութիւն հաւտացընել, որ և շատ

ուրիշ տեսակ հմայից այլ պատճառ է. և ըստ
Պլինիոսի (Լ. Ա), ամեն տեսակ հմայք և
խարութիւնք՝ բժշկական դիտողութիւններէ և
պատուէրներէ ծագած են : — Այս զիտամբ
յատուկ տեսակք հմայութեանց են՝ անձանց
կամ մարդու մարմնոյ վրայ եղածքն, որ և
է կերպով, և սովորաբար մասանց շարժմունքը
ցննելով. այս է Մարմնախաղ կամ Մար-
մնոյ խաղաղ կոչուածն, որոյ վրայօք երկար
գրուած և թարգմանուած սնտաի բաներ կան
ձեռագիր և տպագրեալ. որոց մէջ եթէ պի-
տանի բան մի կայ՝ մարդակազմութեան զի-
տելք բառերն են : Ըստ գլխաւոր մասանց
մարմնոյ՝ առանձին անուամբ այլ կոչուին հը-
մայքն, ինչպէս Ալեհախաղ : Այսպիսի սնու-
տիքը յիշէ մեր հին Եզնիկ Վ. այլ. « Յոր-
» ժամ Ակն խաղայցի բնական ազդեցու-
» թեամբ, վասն զնորոգ օք տեսանելոյ լինի՝
» ասեն՝ նշանակ, որք այնմ ստէսլ միտ դնեն :
» Յորժամ յերանս կամ յայլ անդամս միս
» խաղայցի, նշանակ հեծանելոյ ուրուք է,
» ասեն, կամ հանդերձս ազնիւս ազանելոյ,
» կամ սիրելոյն պատահելոյ, կամ գան ըմ-
» պելոյ : Նոյնպէս և յորժամ Ոտն կծիցի
» կամ Զեռն, մին ասեն ճանապարհի դնալոյ
» նշանակ է կամ Անձրեւի, և միւսն՝ առնելոյ

» ինչ յումեքէ կամ տալոյ : Նոյնպէս և
» Փնչելն և Լեզուիկն կծել, և Ունկանն
» հարկանել, և Բնքանիկն կծել (կոկորդ), ոչ
» թէ յԱյսոյ իմեքէ լինի, այլ ի բնական
» ազդեցութենէ անտի : — Եւ յօրանջելն
» և ձգտիլն՝ ոչ ի զիւէ լինի, այլ ի մեղ-
» կութենէն և ի թուլութենէ մարմնոյն... և
» ոչ փնչելն՝ ի հրեշտակէ, այլ կամ ի ցրտոյ
» կամ վասն այլ իրիք բնական ազդեցու-
» թեան : Նա և յՈգեցն հանել՝ երբեմն
» յիշատակաւ լինի և երբեմն առանց յիշե-
» լոյ գոք » :

Մարմնախաղի նման կըրնանք կոչել Մար-
մնակապ՝ պարզապէս Կապ կոչուածը, որ է
ըստ հմայից արգիլել կամ արձրիլ որ և է
մարմնոյ մասանց շարժումը. և այս այլ ըստ
մասանց յատուկ անուններ ունի. ինչպէս,
Քնակապ, բունի մէջ թմրիլ տալ. իրբեւ
բացատրութիւն, « Նոր փեսայ կապել », որ ու-
րիշ տգեղ բառով այլ կոչուած է, ինչպէս՝ անոր
արձակման գրուածին մէջ. « Հաւբալն նստեալ
» ի յանհուր և յանջուր և յանեղեմն դաշտին,
» լայր զերդ զայրի և ողբայր զինչ զգերի, և
» ձայն ածէր զինչ զանեղբայր քոյր : — Հրա-
» մայեաց տէրն... թէ, Հաւբալ, էր ես նստել
» ի յանհուր ի յանջուր և յանեղեմն դաշտին.

» Է՞ր կու լաս զերդ զայրի և կ'ողբաս
 » զերդ զգերի, և ձայն ածես զինչ զանեղ-
 » բայր քոյր: — Հաւբալն արար պատասխա-
 » նի, թէ ի՞նչ ցեղ չի նստիմ ի յանհուր ի
 » յանջուր և յանեղեմն դաշախն. ի՞նչ ցեղ չի-
 » լամ զերդ այրի և չողբամ զերդ զգերի և
 » ձայն ածեմ զերդ անեղբայր քոյր. երբ չի-
 » ծնանին իմ յղիքն և չյղենան իմ երբնճնի-
 » քնն, և չի արձակեցան իմ զողարգեղքն: —
 » Նա հրամայեաց տէրն. թէ, մի՛ նստել ի
 » յանհուր ի յանջուր և յանեղեմն դաշախ. և
 » մի՛ լար զերդ այրի, և մի՛ ողբար զերդ ըղ-
 » գերի, և ձայն ածել զերդ անեղբայր քոյր:
 » Քո յղիքն ծնանեցան, և քո երբնճնիքն յղե-
 » ցան, և արձակեցան քո զողարգեղքն: —
 » Արձակեցաւ երկինք և արձակեցաւ երկիր. և
 » արձակեցաւ ծառայն Աստուծոյ այս անուն,»
 և այլն: — Լեզուակապ, որ է հմայելով մէկուն
 լեզուն համբարընել կամ արձրել, հմայողն
 այլ կ'ըսուի Չար ղեզոչ. արձակման համար
 սնոտի աղօթք և բանք գտուին յաղթարաց
 գիրս, և առանձին թղթոց և ծրարից վրայ
 գրուած, որ Պապականակք և Գրապանակք
 կ'ըսուին, զոր յետոյ պիտի յիշենք. օրինակ
 իմն. « Գայր երկինքն երկնաւորօքն, և գայր
 » երկիր երկրաւորօքս. կու առնուր ի հրայն

» սուր և ի սրոյ հուր. և զնեն ի ստորոտս
 » բանք բերանոյն ամենայն չարկամաց և չա-
 » րախօսաց, Հայի և Տաճկի և ամենայն
 » միլլաթի, թէ չկարեն խօսիլ... Կարկեսցին
 » բերանք թշնամեաց և լեզուք չարախօսաց,
 » անուամբն Աստուծոյ », և այլն: — Լե-
 զուէն աւելի Ալքակապն, որ Ախուշի այլ
 ըսուած է, և շատ յիշուած, ըստ զրոյ է
 Յաչաղանք, ըստ ուսկաց Ալքիլել. թշնամու-
 թեամբ կամ նախանձով ծուռ նայելով մէկու
 մը վրայ՝ մանաւանդ ազայոց, որ շատ ազգաց
 և մերոյն մէջ այլ ինչուան հիմայ ըսուի, և
 այնոր դարման սնոտի հնարքներ ծանօթ են:
 Հմայողն կամ ծուռ նայողն կ'ըսուի Չար-
 ակն, որոյ դէմ այլ շատ սնոտի գրուածք
 գտուին. օրինակ իմն. « Անուամբն անեղին
 » Աստուծոյ. գայր Չարակն, և որոտայր իբ-
 » բեւ զամպ և զառիւծ, և գալարէր իրբեւ
 » զօձ. տեսուալ զնա և ասէ. Ո՞ւր երթաս,
 » պիղծ անիծեալ: Ասէ Չարակն. Երթամ
 » զիրեանց գործն խափանեմ. զեզն՝ ի լու-
 » ծէն, զկոփն ի կրթէն, զմաքին ի կաթէն,
 » զաղէկ մանուկն՝ հալեմ, զտղայն՝ ի մօր
 » զիրկն չարչարեմ և մատեմ: Ասէ ոյոր-
 » մութեան հրեշտակն. Կապեմ գքեղ կա-
 » թամբ Ս. Կուսին և ամենազօր խաչին

» Գերիստոսի, չորեքկերպեան աթոռովն և
 » չորս գլուխ աւետարանաւն, չորս տարե-
 » բաւն, չորս կողմն աշխարհիս, չորս գե-
 » տովն, տասն մասամբ արարածովն, որ ոչ
 » մերձենաս ի ծառայս Աստուծոյ » : Աւելի
 գուարճալի. « Չարակն՝ ի չար փուշն. չար
 » փուշն ի բարկ կրակն. բարկ կրակն՝ ի քարն.
 » քարն՝ ի յանդատակ ծովն. ամենայն չար աչք
 » և չար լեզուաւ չար խորհուրդ և չար զգայաւ
 » բանին՝ պատառի և խաւար դառնայ ի զիմաց
 » ծառայիս Աստուծոյ », և այլն : — Մեր
 պատմութեան մէջ առաջին Չարակն կրքնանք
 կոչել զԵրուանդ, զոր ուրիշ տեղ այլ յի-
 շած եմք. որ « ըստ հմայից դժնեայ գոլով
 » հայեցուածով, վասն որոյ ընդ այգանալ ա-
 » շալքացն՝ սոյորութիւն ունել սպասաւո-
 » բացն արքունի վէմն որձաքարեայս ունել
 » ընդդէմ Երուանդայ, և ի հայեցուածոցն
 » զժնէութենէ՝ ասեն պայթել որձաքար վի-
 » մացն » :

Մարմնոյ զննութեամբ հմայութեանց կար-
 գին համարելու է և թիզ բաւաւն կամ
 թիզ չափել, ինչպէս հիմայ այլ կ'ընեն շա-
 ղակրատ հմայողք, ափի գծերը քննելով և
 անոնց իրարմէ հեռաւորութենէն կամ մո-
 տութենէն, աւելի պակաս ըլլալէն՝ ստատու-

մուտ գուշակութիւններ յարմարեն : — Ուրիշ
 կերպ մ'այլ ձեռք և շարժմամբ հմայութիւն
 է Չեռնածոշրիւնն, զոր գործելն Չեռն ածել
 կ'ըսուի, գործողն Չեռնածոշ, որ՝ սոլորաբար
 տղոց վրայ պէսպէս ձեւեր կ'ընէ ձեռքն,
 շօշափելով կամ ոչ, իբրեւ անոնց բժշկու-
 թեան կամ յաջողութեան համար. յիշէ զայս
 և աւելի այլ Ալաւկայ որդին. « Այլ և
 » Չեռնածութիւն առնեն մանկանց տղայոց
 » իւրեանց. ասեն ոչ լինել ցաւ ի մարմինս
 » նոցա : Այլ և թքով բերանոյ իւրեանց ձե-
 » ռամբ մարձեն զայնոսիկ. ասեն, թէ յ'ա-
 » չաղկոտե հիւանդացեալ է, և մի՛ առցէ
 » դարձեալ յաչաղոշմն : Այլ և պառաւունք
 » անօրէնք յօրակնէն և ձկոռնմն առնեն ըզ-
 » հիւանդացեալ մանկամբն » :

Յաչաղանաց և Չեռնածութեան մէկ տե-
 սակ հմայութիւն է և Փարսերակնն, որ
 պէսպէս գլուխ, Փայրերակել, Փայրերակ
 առնուշ, Փայրերակ աւելանել, բայց որոշ
 յայտնի չէ ինչ կերպ ընելն. հմայական նիւ-
 թոց մէջ Փարսերակն այլ յիշուած ըլլալով՝
 փաթերակելն այլ փաթթելով մի գուշակուի,
 բայց միայն այնով չէ. յիշուի և Փարսերա-
 կել զմաւնկոշմն, որ յայտնէ ձեռնածութեան
 նման ըլլալը. յիշուած է յ'աղթարս և « Փա-

Թերակել ի բարձր տեղոյ», որ ցուցնէ իբրեւ վախցնելով՝ բայց անփաստ պահելով վերէն ի վայր զլորել. ինչպէս հիմայ այլ կ'ընեն անպարարք: Նոյն զրոյց մէջ յիշուած է և Փարերակոտ օր, փաստակարի նշանաւ կութեամբ. որ և բուն փաթերակի իմաստը կ'ընդարձակէ, և միշտ վտանգաւոր բան մ'ընել և վտանգէ պահել կ'երեւցնէ:

Նիւթախառն հմայից կըրնայ վերաբերիլ և խոտ հաւնելն, որ յիշուած է խրատական գրուածի մի մէջ, Գիյր առնելոյ և Չռն ածելոյ հետ, և թուի խարէական բժշկութեամբ խոտեր փնտռել, կամ խոտերով հըմայել, մանաւանդ հրաշալի բուսեղինօք, զորս ի բնապաշտութեան յիշեցինք (ԾԲ. 97): Այսպիսի ինչ գրէ և Ալաւկայ սրղին. « Ի » բացուստ արմատս բուսոյ հատանեն, և լիցս » կապեն ի ծառս տանձոյ և յայլ թուփ որ » լինի գտնեկաւն, և ասեն՝ թէ զեղ է » ջերմնոտի »: — Ազրեագող այլ յիշուի, և կարծուի իբրեւ տեսակ մի անպարար հմայող, զերձան կամ թեւեր իրարու խճըճելով և յետոյ անշիփթ և անխառնակ քաշելով. զուցէ ուրիշ խարդախանք այլ նշանակէ այս բանս:

Ռաւ կամ Ռաւղարկոչրիւն այլ կէս աճ-

պարարի¹, կէս հաշուով խաղի գործ մ'է. Ռամկարկն իբր զիւթական դաւազանով կու զարնէ կամ հասարակ նիւթոց կամ յատուկ ձեւաւոր շինուած խաղալիկ զնտակոց նման բաներու, և կամ անյայտ կ'ընէ, կամ յանկարծ տեղափոխէ զանոնք. բայց իր զխաւոր գործն է՝ այն փոքրիկ զնտակներուն՝ որ կէտ (Նօքտա) կոչուին, զիբբը և թիւը համրել, և մուրակաց ու քանի մի ուրիշ աստեղաց զրից յարմարցնել՝ աստեղացոյցի մի վրայ, և պէտքէս գուշակութիւններ ընել, և ասոնց համար իբրու ստոյգ գիտութեան երկար զիբբ այլ գրուած է, 16 գլուխ կամ տուն, այսինքն Աստեղատուն բաժնուած:

ԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆՔ. — Մարդուս ինքզինքը ճանչնալէն ետեւ՝ ամենէն կարեւոր գիտելիք իր հանդերձեալ կամ ապագայ կեանքն է. և եթէ հաստատ հաւատք մ'այլ ունի հանդերձելոյն կամ երկրորդ կենաց վրայ, ներկայիս տեսողութեան մէջ այլ երբեմն վերջի հանդիպելիքը, կամ զխալածի մի ինչպէս կա-

1. Անպարար կոչուի փռ. Prestigiateur, Թր. Օգգապագ. բայց և կախարդ և այլ աւելի օտար մէկ մի համարուի երբեմն. վասն զի երազահանն ի մէկ կարգի զնէ՝ Սատանայ, Դեւ, Աղանդաւոր, Անպարար, Քաջը:

տարուիլը, կամ որպիսի և է հող պատճառող կամ փափագած բանի մի յաջողելը կամ չյաջողելը՝ կ'ուզէ գիտնալ. և ճանչնալով որ այս բանս իր բնական խելքէն և կարողութենէն վեր է, գերազոյն գիտութիւն ունողի մի կու գիմէ, կամ լաւ եւս գերազոյն էակի և անոր պաշտօնէից, կամ կարծեցեալ հետաքրքիրաց՝ զապագայն իմանալու ո՛ր և է կերպով: Հասարակաց է այս փափագ և զգացումն, ամենայն ազգաց և ամենայն կրօնից մէջ, ճշմարիտ կրօնից մէջ՝ մանաւանդ հին օրինաց՝ շատ անգամ յայտնապէս եղած են այսպիսի գերմարդկային գիտութիւնք կամ յայտնութիւնք, աստուածային ազդեցութեամբ, պէսպէս օրինակաւ, որ Ս. Գրոց պատմածները գիտողաց ծանօթ է, և մեզի աւելորդ այս տեղ բացատրելն. բայց միայն յիշեցրնել՝ որ ինչ որ ճշմարիտ կրօնից մէջ Աստուծոյ ազդեցութեամբ կ'ըլլար, սուտ կրօնից հետեւողքն այլ կ'ուզէին իրենց կարծեցեալ շատուածներէն, ձեռամբ իրենց քրմաց, մագուց կամ ուրիշ աստուածատես համարեալ անձանց ձեռքով: Ուղիղ կրօնից մէջ այսպիսի բանից իմացողքն Աստուծոյ յատուկ շնորհքով մի՛ Տեսանող կամ Մարգարէ կոչուին. ինչպէս այն կրօնից ամեն հանգամանաց՝ հեթա-

նոսք այլ մոլորութեամբ, խարդախութեամբ և կեղծեօք՝ ուզեր են նմանիլ կամ խաբել մէկ-գմէկ, այսպէս ամեն ազգաց և կրօնից մէջ այլ եղած են յատուկ անձինք՝ մարգարէ կամ զուշակող կարծուած, որոնք այլ եւ այլ անուամբ կոչուին, իրենց զուշակած բանին կամ զուշակութեան կերպին համեմատ. և որ արդէն յիշուեցան տեսակ տեսակ հմայից վրայ զրուածովս. բայց այս տեղ կ'ուզեմք զարձեալ յիշել ամեն այս ցեղ՝ ըլլալիք բաներ առաջուց բողոքները, որ սովորաբար կոչուի Գուշակութիւն և յատկապէս Մարգարէութիւն:

Գուշակե՛ ըստ բառին նուագական մասնը կամբ՝ արմատը ցուցնէ գուշ կամ գոյշ, որ չի գտուիր առանձին ի գիրս, բայց եթէ գոյշ ըզձական մակբայ մի, և գոյշ բառն, որոյ հոմանիշ է: Իսկ Մարգարէ շատ հետաքրնական է մեր լեզուի մէջ, որովհետեւ չունի նմանութիւն զայն նշանակող Յունաց և ամեն արեւմտեայց գործածած բառին, Προφήτης, Propheta, որ կանխատաց բառն է, այսինքն առաջուց ըսող զեւ չեղած բանի մի. իսկ եբրայական բառն Նաբի՝¹ աս-

1. Նաբի արաբերէն այլ բոլորով նշանակէ:

տուշածագրեցիկ, Աստուծոյ ներշնչուած նըշանակէ, ուրիշ բառով այլ՝ Առեհ՝ տեսանող։ Արդ եթէ մեր բառն չէ նոյն ուրիշ լեզուի հետ (ինչպէս կարծեմ), ըսել է որ ոչ միայն յատուկ է իրեն այս, այլ և հին և քրիստոնէութենէ առաջ ըսուած, և անով ճանչցուած ուրիշ հեթանոսաց զուշակաց, կանխասացից պէս մէկ մի, (Divinus, Vates). Ըստ զիպաց կամ՝ մեզ անձանթ ինչ ստուգութեամբ՝ Մարգարէ բառն թէ ձայնիւ թէ իմաստիւք նմանի միայն Լատինաց Mercuriusի¹, որ է ըստ Յունաց Հերմէս շատուածն, որ թէ զուշակութեանց և պատգամաց շատուած համարէր, թէ փաճառականութեան (Հայոց մէկ յատուկ բերմանց), արուեստից, գիտութեան, ճարտասանութեան, և այլն. նոյնպէս էր և Եգիպտացոց Էռամեժ կոչուածն՝ մեծագոյն շատուածոյ Ոսիրիսին խորհրդականն։ — Մեր հին նախահարք ինչ համարէին զՄարգարէ. ինչպէս ասոնք զուշակէին, չեմք կրնար գիտնալ ստուգութեամբ, մինչեւ բառին ծագումն ու ծուծն այլ չգիտանք։ Որպէս և ըլլայ՝ ինքն Մարգարէն որ ուրիշներու բան յայտնէր՝ հարկ է որ զիտցող ըլլար. այսոր

1. Ոմանք համարին ի Mercis բառէ այսպէս կոչուած, որ վաճառք նշանակէ։

համար և կ'ըսուի Գետ, գիտցող, որ և Գիտակաւ, ըստ Յունաց γινώσκω, ըստ Լատինաց Sciolus. — Տղեար՝ անոնց կու հարցնէին, անոնք այլ իրենց շատուածոց հարցնել կարծեցնէին. այսոր համար այլ ըսուեցան Հարցուկք (Յ. Μάντις, Լ. Harriolus, Vates). շատ հեղ այն կարծեցեալ շատուածքն և անոնց տեղին (եթէ երեւելի պատկեր չունէին) նոյնպէս Հարցուկ կ'ըսուէր. ուր՝ ինչպէս հիմայ քրիստոնեայք յ'ովստատեղիս, կու զիմէին հեթանոսք՝ իրենց խնդիրները ստուգելու. և շատ հոչակ կ'ունենար այն տեղն՝ ուր աւելի ստոյգ և յաջող պատասխան և պատգամ կ'ընդունուէր, ինչպէս առ Յոյնս Գելփիս, Դոդոն. հոս Արամազդն էր պատգամատու, հոն Ապոլոն, որոյ Հարցուկքն այլ կանայք էին, Պիշրիս կոչուած, հանդէսըն այլ Պիլթիականք, պատգամախօս ոգիքն Պիշրոնք, մեծ պատգամատուն (Ապոլոն) Պիշրիս։ — (Արգեօք մեր հին Հայոց յիշած պաշտօնատեղին Բոշր (Էջ 43-47) այլ՝ այս անուան նմանութենէն զատ՝ յարընչութիւն այլ ունի). կամ անոնց զլիսաւոր պատգամախօսն չէր Տիւր շատուածն, ինչպէս յիշած եմք ի կարգի գրուած իս (Էջ 288 և այլն)։ — Խաբեքայ Պիլթիայքն,

Հարցուկըն և քուգմբ՝ իրենց եկողները հաւտացնելու համար՝ շատ հեղ վախցընելու կերպեր հնարէին՝ ձայներով, սրտամամբ շարժմամբ և կերպարանքին այլայլելով, փրփրալով, թապըլտկելով, և այլն, ինչպէս ստորագրեն Յոյնք և Լատինք իրենց համար. նոյնպիսի երեւոյթք նշմարեցինք մենք այլ ի Բուլթ և ի Պաշատոյզ (էջ 48. 258. 280). անշուշտ ուրիշ կողմեր այլ այսպէս էին. և թէ ոչ այնքան յայտնի և շատ ահաւոր կերպով և այլ մասամբ՝ խաբեբայք նա և ի բրիտանոլթեան դարս ըրած են իրենց հաւատացողներուն, և ինչուան վերջի դարեր (գուցէ և հիմայ) զըսուին ի Հայս պիւթիանման պառաք անպիտանք, որք Բնկնաւոր կամ Բնկուոր կուչուին, այստահարաց և լուսնոտաց պէս գեանի վրայ բնկնալով և քաշքշուելով։ Այսպիսի անշնորհք և իրենց սեռին շատ անխայել զործ՝ առ հինս և օտարս այլ կանանց մէջ յաճախեալ է, հարցընողն այլ հարցուողն այլ շատ հեղ կանայք են։ Հարցուկ արանց տեղ մի ցուցինք՝ Քաջաց վրայօք խօսած ատեն, Երուանդայ ի սահմանս վրահայոց հաստատած Քաջատունք յիշելով։ և հարցկին այլ Քաջաց գիտուէն կոչուին. (էջ 94—7. և այլն)։ — Եթէ աւելի հին մարգարէ փնտուել ուզէ

մէկն մեր երկրին կողմերը, աւանդութիւնն կըրնայ յիշեցընել զԲիշոսեան Սիրիշլայն, զոր ոմանք Հայկական Սիրիշլա կ'անուանեն, ոմանք այլ առաջին Սիրիւլլա մարգարէուհեաց՝ զկինն Յարեթի։

Խաբէութեան և ստութեան չափ և սահման չկայ. բարի բան մի չգիտցող և չկըրցողն՝ շատ մի սուտ կըրնայ հնարել. հետեւի՝ որ շատ տեսակք այլ ըլլային ձեւացեալ և հաւատացեալ ստութեանց և անոնց պաշտօնէից, այսինքն զուշակաց և հարցկաց։ Մեր նախնի ընտիր զրիշք և թարգմանիշք կամ իրենց բնասուր ճոխաբանութեամբ կամ իրենց հնագոյն նախնեաց պէսպէս աղանդները և մոլորութիւնները զիանալով՝ տեսակ տեսակ անուամբք կոչեն զանոնք. Եսայի մարգարէ (Ը, 49) իր ազգը յանդիմանութեամբ խրատելով՝ ըսած է, ըստ մեր թարգմանչաց. « Եթէ ասիցեն ցձեզ, խնդրեցէք » զՎհռէս և զԳետնակոչս և զԶրախօսս և » զՈրոշայնակոչս, ոչ իբրեւ զազգ որ յԱս » սուծոյ իւրմէ խնդրիցէ. զինչ խնդրիցեն » վասն կենդանեաց՝ ի մեռելոց անտի »։ Լատինն կ'ըսէ միայն՝ Պիլթոնք և հարցուկք որք ճշեն ի հմայս իրեանց, (Quærite a Pythonibus et a Divinis, qui strident

in incantationibus suis), մերոց յոյն բը-
նաղիրն՝ Որովայնախօսս, գետնակոչս, նան-
րախօսս որք յորովայնէ գոչեն¹ . Գէորդ Սկեւ-
ռացի մեր հաւաքարան մեկնիչն Յսոյեայ՝ Ոս-
կիբերանէ և յայլոց, կու հարցընէ այստեղ .
« Զքնչ է վհուկ . զի իմն չար, որ յորո-
» վայնէ կանանց խօսի, և նոր իրօքն ջանայ
» հաւատալի առնել զխաբէութիւնն . . և աղետք
» հաւատան թէ ճշմարիտ խօսի . յայտմանէ
» և Գետնակոչաց արուեստն հաւատալի թուի .
» և Զրախօսացն՝ ընդ վայր խօսողացն՝ որ
» յորովայնէն բարբառին : Իսկ Ակիլզաս (հին
» թարգման Ս . Գրոց) զՀաշագետս ասէ փո-
» խանակ վհկաց . Իսկ Սիմաբոս՝ զԳէտոս՝ որք
» ճճուիցեն . և Թէոփիստն՝ զԿանխագետս ձա-
» զացեալս, այսինքն՝ ձաղուց պէս ճըռուտ-
» զեալս (կամ ճըւճըւեալ) . Թուի թէ և այս
» զՄեռեղահարցուխն նշանակէ, զի նոր
» բարբառովն զարմացուցեն Գեւք իբրեւ ըզ-
» հաւս . զոր Եօթանասունքն՝ Զրախօս ա-
» սացին » : — Նոյն բանը՝ Գր . Տրաթեալի
էր վարդապետին (Յովհ . Որոտն .) մեկնու-
թեամբ գրէ . « Ոմանք ասեն՝ թէ վհուկն

1. Ζητήσατε τοὺς ἐνγαστριμύθους, καὶ τοὺς ἀπο-
τῆς γῆς φωνῶντας, τοὺς κενολογῶντας, οἳ ἐκ τῆς
καὶλίας φωνῶσιν .

» Հարցողքն են, որք լինէին պաշտօնեայք
» կոոցն, և ի նոցանէ՝ այսինքն ի կոոցն՝
» հարցանէին զլինեղեացն : Գետնակոչն այն
» է՝ որ ի ներքոյ կոոցն կամ ի ներքոյ ծա-
» ոցն ծածուկ լինէր գետին, և յայնմանէ
» խօսէր զեւն . որպէս յորժամ եկն Աղեք-
» սանդր թագաւոր ի մեհեանն արեգականն
» և լուսնին, և եհարց ի Գետնակոչէն : Իսկ
» Զրախօսն՝ ընդվայրախօսն է որպէս Գա-
» ըրնկէցին : Իսկ Որովայնակոչն՝ այն է՝
» յորժամ սպանանեն զարջառ կամ զօշխար,
» ի սիրտն և ի թոքն և յայլան՝ զիւթեն
» զշարժմունս նոցա : Գարձեալ վհուկն այն
» է՝ որ չար զեւք ի կանայս մտանեն և խօ-
» սին ընդ որովայնս նոցա : Իսկ այլ թարգ-
» մանք փոխանակ վըհկացն՝ զՀաշագետն
» են գրեալ . այսինքն, որք զձայնս ձագուցն
» և ագռաւուց և զայլոցն զիւթեն : . . . Եւ
» Որովայնակոչն՝ որ զեւն մտանէ ի մե-
» սեալն, և նովաւ ընդ վայր սուտ բարբա-
» ուէր » :

Ապագայն գիտնալ ուղղաց փափաղին
նայելով՝ որ իզձ այլ կ'ըսուի մեր լեզուաւ,
գուշակողէն այլ Իդօք և Ըղճապատուռնք ը-
սուած են, ըրածնին և ըսածնին այլ Ըղ-
ճաքիւն . և բառէն կարծուի որ բարի կամ

յաջող բաներու գուշակութիւնը էին. սակայն
թէ Ս. Գրոց թարգմանութեան մէջ և թէ
մեր վարդապետաց հեղինակօրէն գրուածոց
մէջ ամեն տեսակ հմայից և գուշակութեանց
տեղ այլ այս բառս գործածուած է. ինչպէս
ի զիրս Ա. Թղթ. Զ. Զ. « Կոչեցին այլադ-
» զիքն զբուրմեն և զիդան՝ զգէտս իւ-
» բեանց » . — Դոգոնի հարցկին համար
այլ յԵւսեբիոսի թարգմանութեան, « Դո-
» զովնէասաւ ըզձաւ վարէին Յոյնք » : Մա-
զիսարոս՝ Սաուդի և Սամուէլի պատմու-
թեան մէջ՝ իր սովորական ճօնաբանութեամբ
կ'ըսէ. « Իզձք Ելիսոյ հմայից զիւթութեան
» յարուցանեն զՍամուէլ » : Նմանապէս և
Նարեկացին յԱղօթս (ՀԵ) եկեղեցւոյ հա-
մար. « Օտարութիւն է ամենայնիւ զիցն
» զրօշելոց. . քակտումն է յայտնապէս Ոչ-
» րոշականաց Ըղձիցն աւտառաց... Խոր-
» տակումն է համայն զիւսպատիր Յոռքիցն
» աբճաւաց » : Երկու ետքի խօսքերն ակն-
արկեն ի բնապաշտութիւն : Յետին դարուց
զրոյներէն թովմա Մեծօրհնի՝ իզձք Աղօ-
րաբաւ ստուգաբանէ, այնու մտօք՝ ինչպէս
յիշուեցաւ Զուր աղօթելն :

Հիշմանոսաց հասարակաց շատ փափաղելի
գուշակութիւնն էր՝ իրենց երազոց ըլլալիքը

խնդրել. սխեալ ինք զինքը աշխարհիս տէր
կարծող Նաբուգոդոնոսօրէ՝ մինչեւ ի բանտար-
կեալ ներքինին Փարաւոնի, և մինչեւ ի յե-
տին աւախին : Տիր զից վրայ խօսելով յեւ-
ցինք անոր Երազմոյն և Երազացոյց մեհեանն
և աւերելն. եթէ ուրիշ Հայոց երկիրներում
այլ չկային այնպիսի մեհեանք՝ սակայն ե-
րազագէտը շատ, աւելի շատ երազոց հաւ-
տացողք կամ խարուողք. շատութիւնն նոյ-
նանիշ բառից պէսպէս գուգուելն այլ կ'ի-
մացուի. իրն կ'ըսուի Երազահաւնոռքիւն, Ե-
րազադիւռքիւն, Երազակեկեռքիւն, Երա-
զատոռ ճեռնաժոռքիւն, Երազահնայ յիկեռ-
գուշակոյն կամ հմայոյն՝ Երազագետ, Երա-
զադատ, Երազադիւռ, Երազահաւ, Երա-
զահնայ, Երազացոյց, Երազընդհաւ. այս
ետքի երկու բառերս կարդացինք յԱգաթան-
գեղոսի : Երազագէտը ոչ միայն խաբող էին,
այլ երբեմն և իրենք խաբուած, շատ հեղ
այսպէս հասկըցուի մէկ զրողի մի (յոսկե-
փորիկս) ըսածն. « Երազահան՝ որ ի զիշերի
» տեսանէ զզուս և մարգարէութիւն պատ-
» մէ՝ զի պատրաստեսցի » : — Յիշեցինք
տեղ մի մեր աշխարհակալ Տիգրանայ զիւ-
րահաւանութիւնը, պէսպէս հմայից զիմելով
Նաբուգոդոնոսօրի պէս. պատճառն էր երազ

մի, յորում կարծէր որ ընդարձակ դաշտի մէջ
 ոսկի կու ցանէ. երազահանք ինչպէս մեկնե-
 ցին, չեմ գիտեր. բայց ստոյգն այս է՝ որ
 Լուկուլլոս և Պոմպէոս ժողիւցին իր ցանած-
 ները, և ինքնին Տիգրան անոնց զօրալա-
 րաց և զօրաց միլիոններ պարզեց. իր և
 իր քեռայր Միհրդատայ գանձերով՝ գուցէ
 աւելի հարստացաւ Հոմըմ՝ քան ուրիշ աշ-
 խարհաց աւարներով. վասնզի անոնցմէ ա-
 ռաջ՝ ասոնք (Միհրդատ և Տիգրան) աւերեր
 և աւարեր էին զարեւմտեան և զհիւսիսային
 Ասիա, ինչպէս իրենց հայրն և աներն Ար-
 տաէս՝ զՅունաստան. որոյ նման երկուքն
 այլ, մէկն ինք զինքը սպաննելու ատեն,
 միւսն յաղթուելէն և տիրած երկիրներն ետ
 թողլէն ետեւ՝ կըրնային անոր պէս հառաչել,
 « Աւագ փառացս անցաւորի » : Այս խորիւտ
 և իր կասաց թաղաւորներ լծող թաղաւորաց
 թաղաւոր (Տիգրան), չլիտեմ ո՞ր հին պատ-
 մըի աւանդութեամբ, անգամ մ'այլ իր որ-
 դոյն բժիշկներէն անճարակ հիւանդութեանն
 համար՝ զիմեց զարձեալ հմայսդաց և գու-
 շակաց. ասոնք ըստ սովորութեան պատգամա-
 խօսաց՝ մութ և երկկիմի խօսքերով՝ ըսին.
 « Բժիշկներէ յոյս չկայ. այլ թէ լուացուի
 տաք տաք առանց թընուելու՝ կու բժըշկուի » .

այս պատգամն հասկընալու համար այլ՝ նոր
 գուշակութեան պէտք էր. Տիգրան՝ տաք ու
 չի թընուիլ մտածելով՝ տաք մորթով պատել
 տուաւ որդին և այնպէս լուանալ. սակայն
 օգուտ չեղաւ. յետոյ արեգական տաք շողի
 տակ կեցուց և վրան տարցուցած աւագ թա-
 փել տուաւ. այսով բժշկեցաւ : Գեղեցիկ գիւտ.
 որոյ նման համարելով ուրիշ շատ հին հե-
 ղինակաց պատմածներ և զիւրահաւանից խըն-
 դրածներն ի խաբէբայից, հեռանալով մեր
 ոճէն՝ հաճոյ համարեցանք յիշելը. միանգա-
 մայն և ի հաւաստիս, բայց ոչ պարծելի՝ այլ
 պախարակելի հաւաստիս՝ մերազդեացս այլ
 զրախօսութեան և զրալրութեան երազական
 բանից. որոյ ուրիշ իրական հաւաստիք այլ
 են՝ ձեռագիր և տպագիր Երագահաւք. այն-
 չափ կարեւոր և պիտանի համարուածք, որ
 թերեւս ամեն հայերէն զբքէ առաջ տպա-
 զրուած են, ԺԶ զարուն սկիզբում, (ի վե-
 նետիկ) : Իսկ ձեռագիրք աւելի ընդարձակ
 գտուին, և իբր երկու թերթ՝ թարգմանուած
 յարաբերենէ ռամկօրէն, յամի 1222, Ա-
 նեցի Առաքել արեգայէ մի, (օգնութեամբ
 Չեչկանց Մխիթարայ Շիրակլանեցոյ). հե-
 ղինակքն Առաքացիք կոչուին Խաչաշխան և
 Սոշրան. զրոյն համար կ'ըսեն, « Թռչ-

փառմունք է անուն գրիս, որ թարգմանի Ա-
 » դեկախօս, և ճշմարիտ վիճակն և ազէկ...
 » 56 ցեղ երազ է, ու ամենուն մեկնու-
 » թիւնն գրած է ի յայս գիրքս, բարի ե-
 » րազն ու չարն, և զամենայն մարդու որ
 » ինչ գալու է »: Անեցի գրաւորաց մեզի
 ծանօթ վերջին գրող և գրուած է սա, պի-
 տանութեամբ այլ վերջին, բաց ի քանի մի
 բառերէն: Յաջորդ վարուց օրինակողք գրոցս՝
 իրենց ժամանակին և տեղոյն յարմարցուցեր
 են Առաքելի լեզուն, կամ բառերը սլարգեր
 են, աւելի կամ պակաս փոփոխութեամբ:
 Կան նաև բառազրոյց կարգաւ բաժնուած Հա-
 մառօտ Երազահանք շատ անգամ տպագրուած
 Տոմարաց հետ, իբրեւ մասն գուշակութեանց
 օղոց, անոնց հետ իրենց արժանի Մարմնա-
 խաղացն այլ իգնատիոսի մէկու մի, և Դա-
 նիէլի անուամբ գուշակութիւնք Լուսաւորաց
 երեւման, խաւարման, շրջանի օրերուն, և
 այլն. և պէս պէս Աղրարք կամ Ախտարք,
 որ աստեղագիտութիւն կամ աստեղաց գու-
 շակութիւն նշանակէ պարզապէս, բայց նոյն
 անուամբ կ'իմացուին և սնտաի բժշկական
 բանք և նուսխայք, որոց հեղինակ գրուի
 Ճալիական, այսինքն Գալիենոս զգօն հին
 յոյն բժիշկն, և ոմանց՝ Կպրիստոս ոմն կա-

խարզ, իբր Ս. Յուստինեայ վարուց մէջ յի-
 շուած Կիպրիանոսն:

Այսպիսի գրուածոց մասին կամ առանձին
 մէկ հիւանդութեան մի դարմանի համար՝
 գրուածք, որ շատ գտուին, անոնց սուտ զօ-
 րութեան հաւատացողք իրենց ծոցում կամ ի
 զրպանի կրեւնուն համար՝ Գրապանակք կ'ը-
 սուին այլ և Պահարակք կամ Պահպանակք,
 իբր պահողք ի հիւանդութեանց և ի պա-
 տահարաց, վասն սրոյ և Գիթ պահպանու-
 րեալն կամ օգնականութեալն, կամ միայն
 Գիթ, որոյ գրեւն այլ՝ Գիթ հաւնել կամ
 Գիթ առնել, այլ լաւ եւս կոչէ մէկն՝ Այ-
 լախօս բռնորս: Մանդակունին կու զգուշա-
 ցընէ ըսելով, « Պահարակք և Սիբնկոնք ի
 կռապաշտութիւն տանին » . երկրորդ բառն
 ի յունարէն՝ Տսֆիյո բառէ՝ մանր նշխարի
 տիփիկներ նշանակէ, որոց մէջ գնէին պահ-
 պանիչ նիւթերը կամ գիրերն, որք և պրզ-
 աիկ ըլլալով՝ ըստ բանի Մանդակունոյն,
 « կապէին ի ձեռին և ի յակին և ի պա-
 » րանոցի »: Այսպիսի փոքր բաներն եթէ
 տիփով ըլլան, եթէ քսակի մէջ, և թէ այլ
 կերպ՝ Հնայեկք կ'ըսուին. որ է, հմայելու
 բան: Երկար գրուածքն սովորաբար նեղ և
 իրարու կպուցած թղթերու կամ մագաղաթի

վրայ զրուած են, ինչուան 10, 20, 30 եւ աւելի չափ (մետր) երկայն. զրուածքն մասամբ Ս. զրոց և օրինաւոր աղօթից բանք են, մասամբ նման վերոյգրեւոցն արիեղ ցփեղ. շատոնց վրայ մէջ ընդ մէջ նկարած են և պատկերք տէրունականք և ծանօթագոյն Սրբոց (Լուսաւորչի, Ս. Սարգսի, Գէորգայ, և այլն), ընդդէմ պէսպէս հիւանդութեանց, պատահարաց և վտանգաց, կամ վրնաստկար կենդանեաց: Զոր օրինակ. « Երդմնեցուցանեմ զ666 ազգ Օձիցն, զգաղանաց, զսողնոց, զեռնոց որ զեռան ի վերայ երկրի, որք հարկանեն և տկարացուցանեն զմարդիկ. և երդմնեցուցանեմ զ304 ազգ Կորն (կարիճ). երդմնեցուցանեմ զԿորն և զՄուրն և զՓոյլախն և զԿարիճն, և ըզԿուրն, որ ունի ի թիւնից սատանայի: Երդմնեցուցանեմ զհայր օձիցն և զամենայն զաղանաց, զԽմն և զՔարբն », և այլն. և առանց ձանձրանալու 30 կամ 40 տեսակ օձ յիշէ, հայ և օտար անուամբ, գուցէ զոմանս այլ զրոզն ստեղծած է. այսպէս մանր ճիճիներ, միջատներ, սողուններ այլ: — Ընդդէմ, կամ ի պահպանութիւն ի պատահարաց. « Փրկեա զծառայս քո, և ամրածածուկ աջուղ քո պահեա զսա յա-

» մենայն որոգայթից երեւելի և աներեւոյթ
» թշնամոյն, ի սրոյ և ի հրոյ և ի յօղոյ
» և ի ջրոյ, և ի հեղեղատէ, ի յընկղմանէ
» ծովու, ի յորդահոսան գետոց և յաղբիւրէ,
» և ի բքախեղդ ձիւնէ, ի լեռնատարափ
» թնդմանէ, ի վիմագլոր և ի թաւալագնաց
» քարէ. ի յորտամանէ ամպոց, ի շառափ
» նաթափ կարկըտէ, ի յանկարծակի փայ
» լատակէ և ի հրաբորբոց կրակէ, ի շարժմանէ,
» ի ցասմանէ և ի պատերազմէ, փրկեա և պահեա », և այլն:

Յայանի է որ մեր սուրբ կրօնքն այլ ներէ բարեպաշտից՝ վրանին կրել թէ՛ սրբազան բան մի, ինչպէս աւետարանի մաս մի կամ քանի մի խօսք, կամ ուրիշ հոգեւոր զրուած, և թէ՛ սրբազան նիւթ, ինչպէս Սրբոց նշխարք, եթէ ոսկերքն ըլլան և եթէ հանդերձ, և այլն. բայց միայն այսպիսիք անխառն ի սնտաի հմայեկան բանից. և ոչ բնաւ օտար նիւթ, նկար կամ ինքնահնար գրեր, ձեւեր, բառեր, և անծանօթ ու անէակ անձեր և անուններ. եւս առաւել աղտեղի քուրջեր կամ նիւթեր, լաւագոյն նիւթերու մէջ փաթթած. որոյ համար կ'ըսուին Փարթրայք, Հերթրանք, Հանգոռցակք, և այլն. ինչպէս նախայիշեալ քարապաշտ և

կրակապաշտքն ի կողմանս Անձեւացեաց, և
 յետոյ եւս, տային և առնուին քարախաժոր
 ծրարս և փաթեքանս, և « զեղս փխտականս,
 » առ ի կատարել զսղծութիւնս փխտից...
 » մարդիկ աշխարհին սուղորեալք անզ առ
 » քարին զեզերէին, առնուլ ի չաստուածոցն
 » ծրարս թարախածորս՝ ի պատճառս փխ-
 » տիցն, որպէս զծրարսն Կիպրիանոսի՝ առ
 » ի պատիր Յուստիանեայ կուսին », և այլն :
 Զատոնք ջնջեց Ս. Բարդղղիմէոս, և յետոյ
 Հռիփսիմեանք և Լուսաւորիչն. բայց ցաւալի
 և ամօթալի է՝ որ զեռ յետոյ այլ մնացած
 քչան այնպիսի Դեղատոշք, ինչպէս կոչուին,
 (թէ և սուղորաբար մահացու զեղ տուողք ի՛ ի-
 մացուին այս անուամբ) : — Ալաւկայ որդին՝
 իր ժամանակին սնահաւատներն այլ յիշէ, որ
 հմայեկաց վրայ գրէին խառն անուններ զի-
 ւաց և հրեշտակաց և Սրբոց, « և այլ բա-
 » զում ոգեկորոյս և օտարացուցիչ յԱստու-
 » ծոյ բանս յօդեն և գրեն ի մագաղաթի,
 » խառն ընդ անուանսն և բանաբաղ լինին
 » յաւետարանէն Քրիստոսի, և ի ներքս
 » խառնեն գրուք, զի կենաց բանին՝ զմա-
 » հացու բանն յօժարութեամբ առնուցուն. և
 » զայսոսիկ զրեալ լի մագաղաթիւ ծածկեալ,
 » կնքեն աւերուեալսն խաչին... և առեալ

» զնեն ի զըրծի ¹. այլ և կապեն ի բա-
 » զուկս և ի պարանոցս մանկանց իւրեանց,
 » և անասնոց, ձիոց և եզանց և ոչխարաց. և
 » Պահապանս կոչեն զայս ² : Իսկ Մանդա-
 կունին կոչէ « Ժաժմոռէկս մտացածին բանից...
 » և զանուան որ ոչ լսի ի պատուիրանս՝
 » գրածս առնեն, և զանուն Քրիստոսի ընդ
 » նոսին արկանեն, զի գրածն՝ աստուածական
 » համարեսցի » :

Անցեալ դարու կիսում Իգնատիոս Վ.
 Զաղատեան Չուզայեցի, իր վարուց պատմու-
 թեան մէջ գլուխ մի բան այլ գրած է,
 « Վասն սուղորութեան կանանցն արեւելեան,
 » մնացեալ ի հնոց ժամանակաց յօրէնս աշ-
 » խարհական, բանք առասպելք և ծիծաղե-
 » լիք » . յորոց համրէ կարճ բացատրութեամբ
 44 տեսակ, և աւելցընէ՝ թէ կան « Այլ
 » ինչ բանս ծիծաղելիք՝ որ ոչ կամեցաք գրել

1. Ուրիշ օրինակ մի գրէ ի քաղաքի. ուրիշ
 մ'այլ. « ի Քաղաքեան. և զայն լնւման՝ զոր ու-
 » սոյց սատանայ՝ զնեն անդ ի ներքս ի ծրարս
 » թաւութի և կապեն ի բազուկս », և այլն :

2. « Եւ յայս զանազան հմայութիւնս՝ խառ-
 » նեն որդե անկեալ ի վերք, որպէս ցեցդ է-
 » թովչութեամբ ասեն արտաքս բերեալ » :

» մասն առասպելութեանն »: — Մենք այլ իրեն հետեւելով՝ թողունք իր գրածներն այլ, և ուրիշ շատեր՝ քան զորս աւելի գիտեն, գուցէ և հնարեն այդ Արեւելեան կանայք, — զի Կարիանոս յԱղթարս՝ « 6672 աղանդս կանանց և կախարդաց », կ'ըսէ եղած կամ համրուած . — նոյնպէս թողլով յիշել և քննել ուրիշ աւելի անվնաս՝ այլ անօգուտ գրուածներ այլ, առանց հասկանալու պատուած և պահուած ի գիտնոց և յանգիտնոց, Խօրեագրեալք և վեցհազարեակ կոչուած եւս առաւել սնտաի և խտրական Ուրբարաւ գիրքն, որոյ հետեւողք կ'ըսուին Ուրբարաւ տեսք և Ուրբարալեզք, որ երզնիեցոցական և պահպանական աղօթք և աղճատանք են, և որ և է Բաղդ ճանչնալու կամ գտնելու ժաժմուլք և չնչմանք:

Աղթարք՝ ընդհանրապէս ախտից և հիւանդութեանց վրայօք (որ միտլ անուամբ Գաւ կ'ըսուին) այնպէս գրեն, իբր թէ կամուտ կամ չար ոգիք ըլլան, և ասոնց՝ կերպ կամ կարծիք մի տան. ինչպէս տեսանք (յերես 184). ի Շուտիկն որոյ հետ յիշուին Գեւայոն և Սողոն, Կեր, Սախքե, Գետնառիշտ, Աղոնասակ, Ծիրանոն, Խոշիկ, Խոշրդ, Աւրոնք, Մագիկ, Դիպոն, Գորտնիկ, Խաղողիկ,

Սեւրոշտ, Խոշմրա, Խոցտոն, Մարմնագոյն, և այլն. որոց շատն իբրեւ տեսակք ցաւոց և ախտից յիշուին ի Բժշկաբանս: Բայց Աղթարաց լաւագոյն ըսածն այս է. « Չիք ես և ի չիք դառնաս: . . Դեղ Յիսուս Քրիստոս լինի. ամէն »:

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

ՀԱՆԴԵՐՁԵԱԼ ԿԵԱՆՔ

Չար և բարի Ոգուց յիշատակը (Գլ. Է) ինքնին իմացուցին մեր հեթանոս նախա-հարց հաւատալը Հանդերձեալ կենաց. և ո՞վ տարակուսած կամ չէ ընդունած զայս՝ բովան-դակ ազգաց մէջ, բայց եթէ քանի մի լիբբ իմաստակը, որք զանատուածութիւնն այլ պարծանք համարին, եթէ խելագար չեն: Որքան այլ ընդհանուր է հանդերձեալ կենաց հաւատքն, այնքան միօրինակ չէ, մանա-ւանդ թէ շատ զանազանեալ է հոգւոց վի-ճակի կամ գործոց հատուցման, և արքայու-թեան ու դժոխոց դադափարն. և ըստ այսմ՝ շատ փափագելի էր գիտնալ մերայոց կար-ծիքն, որոյ վրայ որոշ աւանդութիւն հասած չէ մեզ, այլ նշմարք ինչ. աւելի երկուց կե-նաց կապին կամ կամըրջին և անոր եր-կրաւոր յիշատակարանին, այսինքն մահուան, յուղարկաւորութեան և գերեզմանի:

Գրողն և Առնակն յայտնեցին որ ըստ սահ-մանեալ ժամանակի Ճակատագրին, ամեն մարդու կու գայ հոգեպահանջ կամ հոգեկոչ Հրեշտակն կամ Գեւն, հանել զհոգին ի մարմնոյն. հրեշտակին կոչումն արդարո՞ց՝ կու վայլէր որ մեզմ ըլլար և ըսուէր Հրաշէր: Այս բացատրութիւնս նաեւ ի քրիստոնէու-թեան՝ ինչուան հիմայ ի գործ ածուի մեր լեզուի մէջ, գուցէ աւելի քան առ օտարս. իսկ հասարակաց համար՝ ճակատագրին վը-ճիւն՝ Հրաւնաւ էր, ինչպէս գուշակուի Եզ-նրկայ վարդապետութենէն. որովք՝ « Հրա-»
 » մանացն եւս հարցուածք... լուծանին: —
 » Ձե՞նչ Հրաւնաւքն իցեն, և ուստի՞ բան
 » Հրամանացն ընդ աշխարհ տարածեալ ի-
 » ցէ: — Հրաման վասն մահուան՝ յաս-
 » տուածատուր գիրս ոչ ուրեք զտանեմք: —
 » Ո՞ւր իցէ այն զոր ասեն, եթէ որ ինչ ի
 » ճակատագրին գրեալ է Հրամանացն՝ այնմ
 » չէ հնար վրիպել.. և ուր Հրամանքն իցեն
 » և յուժէ Հրամանքն՝ ըստ այնմ և մեռա-
 » նին, և վրիպել չէ հնար ի սահմանելոյ
 » Հրամանէն »: — Նոյնպէս և Յհ. կաթողի-
 կոսն Մանգակունի. « Մի՛ մոլորեցուք իբրեւ
 » գեթեանոսն՝ ի Բախտ և ճակատագիր և
 » ի Հրաւնաւս. զի զինչ և Հրամանքդ տա-

» բածին ընդ ամենայն երկիր և բանդազու-
 » շեալ խօսին սուտ, եթէ մարդ ընդ Հրա-
 » մանս վարի և գործէ », և այլն : — Բայց
 ինչպէս Հրաւերի համար ըսինք՝ Հրամանքն
 այլ գործածուած են ի քրիստոնէական գրուածս .
 ինչպէս նորագիւտ տապանազիր Արտաւազդայ
 Կամնարականի ի կողմանս Բասենոյ . « Աս-
 » տուծոյ Հրաւանաշք աստուածակոչ հրա-
 » ժարմաւք՝ աստ է հանգուցեալ », և այլն :
 Հրաժարումն այլ ըծրդ առաջիններուն (Հրա-
 վերի և Հրամանի) ոչ օտար թուի և ի հե-
 թանոս Հայոց, զուցէ և ոչ յիմաստէ Ֆէ-
 բունէրի (յերես 346) :

Մեռելոց պատանայ և յուզարկաւորու-
 թեան ծիսից կարգին այլ շատ ծանօթ չենք .
 բայց չեն կարծուիր շատ տարբեր ի համա-
 կրօն և ի մերձաւոր ազգաց, մանաւանդ եթէ
 դիտենք քանի մի յիշատակուած նշմարք . ինչ-
 պէս Լալական կանայքն, որք Եղեքաւաքք կ'ը-
 սուին (ողբացող մարք) և արտասուշարծ ձայն-
 արկու և երգեցիկ գոչսանք, հանդերձ չափա-
 զանց և հեթանոսաց յատուկ սգոյ և ցաւոյ ձե-
 ւացեալ նշանօք, մազերու փետտելով, երես-
 նին և թեւերնին կծելով և խածնելով՝ մինչեւ
 արիւն կաթեցընել . սովորութիւնք՝ որք սպըր-
 դած են նա և յանգղաստ քրիստոնեայս, և ու-

րոց դէմ շատ հեղ գրած են Հարք մեր և
 Կանոնօք դատապարտած ¹ : Աւելի պժգալի
 չափազանցութիւն էր կամաւոր և ակամայ
 մահ և սպանութիւն՝ սիրելեաց, կանանց,
 հարձից, ծառայից՝ թագաւորաց և մեծամե-
 ծաց, (թող անոնց հեծած ձիերն և շուներն) .
 ինչպէս յիշուի Բ Արտաշիսի համար . որոց
 թերեւս խեղճ և իրաւ ողբերը չսեղու հա-
 մար՝ երաժշտաց ձայները զօրացընէին : Այլ
 յետին անիրաւ և անօգուտ սովորութեանէն
 դատ, ողբասացք և դուսանք և երգք հան-
 դիսականք՝ պահուած էին և ի քրիստոնէու-
 թեան, թագաւորաց և մեծամեծաց համար,
 ինչպէս յատուկ գրուած է (թուի ի Խորե-
 նացոյ) մեծին Տրդատայ համար, և Արծ-
 բունի մեծ իշխանաց համար՝ ի Թովմայէ
 Արծրունոյ : — Սըգոյ նշանաց մէջ սեռու-
 թիւնն հասարակ է զրեթէ ամենայն ազգաց,
 բայց սպիտակոչիւն՝ նշանաւոր է մերազ-
 նեայց մէջ, թէ ոչ ամենու՝ բայց մեծամե-
 ծաց կամ թագաւորաց և քահանայից հա-

1. Քննելի է Յովհ. Գառնեցւոյ խրատն . « Մի
 տայցես թոյլ՝ առնել ի վերայ մեռելին Կոծ և
 Կապոյտ, և Կոտորս հերաց և Աշմիրս » :

մար. որոց յատուկ էր և սպիտակ հագնիլն. մասնաւորապէս աշխարհակալ Տիգրանայ Արշակունւոյ համար՝ իբր աչքի զարնող բան մի՝ յիշեն օտար հեղինակք մերձաժամանակք. իսկ արքունի և կրօնական հանդիսից մէջ այլ՝ ինչուան կառաց ձիերն և զոհելու կենդանիք պէտք էր սպիտակք ըլլային, ինչպէս խոսրովու և Տրդատայ համար պատմէ Ագաթանգեղ. թուի թէ անոնց արքունական և սրբազան աստիճանը զրկել համարուէր սղոյ սեւն. անոր համար դազադքն և յուզարկաւորութեան սպասքն և սպասաւորք՝ սպիտակազգեստ ըլլային: Այս սովորութիւնս՝ յարքունիս Հայոց՝ ինչուան վերջին հարստութեան (Ռուբինեանց) մէջ այլ պահուած էր, և ինչուան վերջին թագաւորն այլ (որ ի մօրէ միայն Հայ կըրնար ըսուիլ, Լեւոն Ե) սպիտակ զգեստներով և սպիտակազգեստ յուզարկաւորներով տարուեցաւ թաղուելու (ի Բաբիլ): Նա և Մաշտոցք մեր պատուիրեն վախճանեալ քահանայից սպիտակ զգեստ հագցընել և սպիտակօք զնել ի գերեզման:

Շատ տեսակ սովորութիւն եղած է մարդկան՝ իրենց մեռելոց մարմիններու նկատմամբ, պահելու կամ փճացընելու համար, կամ բնութեան յանձնելու՝ որ ինքնին պահէ

կամ քակէ իրմէ ձեւացածը. ըստ առաջնոյն՝ ոմանք (Եգիպտացիք) զեղերով և զմոսելով ջանային անփուտ պահել մարմինները, զոնէ մեծ համարեալ մարդկան. ամենուն ծանօթ են Մուսիայք. ոմանք այլ (ինչպէս Պարսիք, Հոմայեցիք, և այլն), կ'այրէին, և միայն ոսկորներն կամ մոխիրը պահէին. ուստի սովորութիւն է մեր կրօնական զոց մէջ այլ աճիւնացեալ մարմինք ըսել. բայց մեր հեթանոս նախնեաց մէջ այլ չի յիշուիր զիականց այրումն, այլ ըստ ընդհանրական և բնականագոյն օրինաց՝ թաղել ի հող, կամ կէս պահպանութեամբ աւանդել ի շիրիմ, ի քարեղէն գերեզմանս, զմոսելով. ինչպէս և ի քրիստոնէութեան կ'ընէին թագաւորաց, իշխանազանց և բարձր աստիճանաւոր եկեղեցականաց. ինչուան հիմայ այլ կ'ընեն այսպէս և օտարք: — Հնադոյնք՝ իրենց իշխանազոնքը կամ մանաւանդ վեհազոնքը՝ մարդկան մէջ իրենց բարձր ճանչցուելուն յարմար՝ բարձր տեղերում թաղէին կամ զնէին. Հայկայ համար կ'ըսուի՝ որ Բելայ զիակն այլ զեղապատեալ ի բարձրաւանդակ տեղ թաղել տուաւ, « ի տեսիլ կանանց և որդոց »: Եթէ նա կամ աւանդող պատմիչն ուրիշ զիամամբ այլ գայօ ը-

րած է, ինչուան հիմայ այլ գտուն՝ թէ ի մեր թէ օտար երկիրներ՝ լերանց և բլրոց վրայ գերեզմանք. և ոչ միայն անշէն երկրի բարձանց վրայ, այլ և շինուածոց, մանաւանդ լայն պարըսպաց վրայ իսկ կանգնէին գերեզմանս. ուսկից սովորութիւն է ի գիրս մեր՝ նոյն պարըսպաց բրգաձեւ և ուրիշ կերպ բարձր մասերն այլ՝ Մահարձան անուանել: Շատ պատճառներ կըրնան ըլլալ՝ այս կերպ բարձրադիր գերեզմանաց, զուցէ մէկն այլ Սշդեզներու իջման զիւրութեան համար ըլլայ: — Սովորութիւն էր հիներու՝ նա և Հողաբոլոր գերեզման շինել, այսինքն կամ ի գետնի թաղելով՝ վրան հող և քար կուտելով՝ ըլլակ մի ձեւացընել, որ կ'ըսուի եւս թիւ, կամ բնական բլրակաց մէջ փորել և գնել դազաղը կամ զիակը. բայց մերապնեայց մէջ շատ յաճախեալ չերեւիր այս կերպս. և նոյն իսկ թագաւորք և իշխանազուներ իրենց սեփական Գերեզմանատուն պատրաստէին, ուր՝ կամ առանձին փորուած և քանդակազարդ գերեզմանաց մէջ թաղուէին, կամ ի գետնի՝ քարի կամ Վիւրի մի տակ, որ ի հարկէ Տապանաքար կոչուելի է. ըստ որում մարմինն ամփոփող խորշն՝ կամ որպիսի և է ընդունարանն՝

Տապան կոչուի, իբրեւ սնտուկ ինչ, ինչպէս տապանակն այլ նշանակէ: Բայց զուցէ Տապանն՝ տապ բառի իմաստն այլ ունեցեր է ի սկզբան, նման Յունաց τάφος, τάφη բառին, որ նշանակէր զիականց այրման տեղը: Բայց եթէ այս չէ՝ աւելի հաւանական երեւի անոնց τήμβος անունէն (յորմէ և լատինն Tumba, փռանկերէն Tombe,) առնուած Դաւրանն, որ այնքան հասարակօրէն գործածուած է ի մեր լեզուի, մինչեւ մեռելոց վրայ ըսուած ողբն կամ խօսքն՝ դաւրանական բան կոչել, ինչպէս և գերեզմանական: — Յիշեցինք Պարսից աղանդին մէջ իրենց մեռելատեղի Դաշխան. այս անունը լսեցընէ մասամբ և մեր Կումալք բառը, որ մեռելոց՝ մսէ զատուած մասն՝ ոսկորները կամ չորցած մարմինը նշանակէ. այսու անուամբ և թագաւորաց գերեզմանատեղոյ բովի շէնքն կամ զիւն Կամախ կոչուած է և կոչուի մինչեւ այսօր:

Մարդիկ, (մերայնոց համար ըսեմք), զուցէ ի կենդանութեան՝ բնակարանաց այնքան զանազան անուն չեն տուած՝ որքան իրենց մեռելոց տեղոյ և պահարանին. ասոնց ամենէն հասարակն՝ բայց և ամենէն նշանաւոր՝ շատ անգամ գրածնիս է, Գերեզման.

որ թէ և բաւական երկար եռալանի բառ մ'է, բայց զեռ ստուգապէս չէ բացայայտուած, (ի բաց թողլով զծաղրական մեկնութիւնս գերե զսովեկն, գերշոյ աման). Վանական Վ. այլ այսպէս ըսած է, բայց աւելցընելով. « Դիր միոյ կամ գերոյ աման, » պարսիկ բառ է. Ներքոյ հոգոյ կամ երկրի » ասի Գերեզման ». հին հեթանոսական գաղտնիք մի պահել կարծեցընէ : Գուցէ պատահական՝ բայց ոչ հեռի է յիմաստէն՝ յոյն անունն Կոր կամ Կորթ, որ մահուան ուղիներ կամ քաջեր նշանակէր. նմանագոյն ձայնիւ՝ այլ հակառակ իմաստիւ՝ հին Լատինք Գերոռն—մանոռն Cerus manus, կոչէին զարարիչն Աստուած : Մերձաւոր է ձայնիս և ոչ հեռի իմաստիւ՝ զանդիկ Կորոտմանն այլ, զոր յիշած եմք յառաջ, և որ հաւանելի եղած է արեւելագիտաց ոմանց : — Ըսա ձայնի և ըսա իմաստի՝ մերձաւոր է մեր մեղմայուչիկ ֆեարան անունն այլ՝ Յունաց ֆեւի'րիոնի, Կενήριον, որ և բարդեալ ընդ տակոս՝ կ'ըսուի Կενόταφος, իբր ֆնատապան : Յոյնք սովորաբար այսպիսի գերեզման կանգնէին ծովու մէջ մեռելոց, կամ որոց մարմինք կորսուած էին. և յարմար էր՝ որ զոնէ ի քուն ըլլային. քրիստոնէութիւնն սրբ-

բեր և ազնուացուցեր է այս անունս, մանաւանդ մեր եկեղեցւոյ շէգուաւ, որ իր հաւատացեալ մեռեալքը Նեքեցեալք և Հանգուցեալք կոչէ : — Մէկ անծանօթ ծագմամբ բառ մ'այլ է մեր Շիրիմն, որ յայտնէ մեծագործ գերեզման, որ ըստ մեկնելի բառից Փիլոնի՝ Յիշատակաւոց կոչի, և ճիշտ Monumentum, Monument ըսուածն է. բայց նոյնն կ'ըսէ եւս, թէ « Շիրիմ կոչէին նախնիքն՝ զգերեզման մեռկացեալ ». իսկ Միթիթար Գոչ (ի Մեկն. Երեմիայ), « Շիրիմ՝ զայն ասէ՝ ուր զբազում մեռեալս զնէին » : — Յետին բառս կամ բայս՝ յիշեցընէ մեղ և զԴիրս, որով կոչուէին հաւանօրէն և ի հին Հայոց, տեղիք՝ ուր մարմինք մեռելոց զուլին, և քրիստոնէութիւն կ'աւելցընէ Դիրք հանգստեան : — Ուսմկան՝ բայց աւելի պարզ և զգայուն է Հողվերք կամ Հողվայրք կոչումն գերեզմանաւ տեղեաց, յարմար՝ թէ հասարակ մարդկան առանց քարի թաղուող և վրան հողակոյտով ծածկուողին, և թէ հողեղէն մարդուն՝ ի հող զառնալուն :

Հնութիւն և թշնամութիւն ջնջած կամ ծածկած են մեր հեթանոս հարց գերեզմանները, (երանի թէ ոչ և հին քրիստոնէայ աւագ

մարդկան), որով և չեմք գիտեր ստոյգ՝ ի՞նչ ձեւ
ինչ նշաններ ունէին, և ինչ բան մարմնոց հետ
ի մէջն զրուէր. իսկ մնացեալ քրիստոնէից զե-
րեզմանաց մէջ՝ հեթանոսութեանէ մնացեալ ե-
րեւին խոյակերս և ձիակերպ զերեզմանքն յե-
տին զարուց, զի հին թուականաւ (նախ քան
ՂԺԶ զար) արձանագիրք կարգացուած չեն:
Գառն՝ նշանակ հեզութեան Գրիստոսի՝ նախ
ի Մկրտչէն կոչուած Գառն Աստուծոյ, Հայոց
քրիստոնեայ հարց և իշխանաց սիրելի նշա-
նակ մ'էր և է. բայց այսու մտօր չեն խոյա-
կերպ զերեզմանքն. ոմանք կարծեն թէ մե-
սելոյն հովուական հարստութիւնը նշանակէ,
ինչպէս Չին այլ հեծելութիւնը. սակայն կան
շատ խոյածեւք՝ որոց տակ հանգչողքն՝ ոչ
հովիւ եղած են և ոչ խոյոց և ոչխարաց
տէր. բայց եթէ նահապետական զարուց ա-
ւանդութիւն համարել ուզուի այս ձեւս. յորմէ
և հոյակապ ձեւն ճարտարպետութեան կամ
մեծագործ շինուածոց, որ և իս տառիւ զրուի
խոյակապ. առանց պատճառի մի ընտրած
չեն և ճարտարքն Յունաց իրենց սեանց խոյի
զլուսքն, յորմէ և խոյակ բառ ի մեզ. նա
եւ անկերպարան սեանց (ինչպէս յոնիական
ոճոյն) վերին երկու եղջերակերպ զալարեալ
կողմերն, և այլն:

Ի՞նչ օրէնք, ի՞նչ պաշտօն, ի՞նչ հանդէս
կատարուէր մեռելոց և զերեզմանաց վրայ. —
չկան մերոց գրուածք, ինչպէս ունին Եգիպ-
տացիք և ոմանք ի հին ազգաց. հաւանական
է միայն որ աղօթք ինչ և զո՞րք կամ Մա-
տաղք կատարուէին, ոչ միայն ի յուզարկա-
ւորութեան՝ այլ և մեռելոց համար սահմա-
նեալ յիշատակի կամ տօնական օրերում.
Տիգրան Բ Արշակունի թագաւոր՝ իր սպա-
նուած եղբօր Մաթան քրմապետի համար
« Բագիւն ի վրայ զերեզմանին շինեալ, զի
» ի զոհիցն՝ ամենայն անցաւորը վայելեացեն ».
և այս թուի թէ ոչ միայն յատուկ հանդի-
սական, այլ և հասարակ օրեր, որպէս զի
ամենեացն աւելցաւոր վայելէ, իբրեւ ձրի ճա-
շարան կամ հիւրանոց: Երեւի թէ և կրակ
ու ջուր այլ փնէին զերեզմանաց քով, ինչ-
պէս հիմայ այլ ոմանք ի մերայոց՝ զերեզմանի
քարին վրայ խորշեր փորել տան, իբրեւ ըմ-
պանակ թոչնոց: Վարդան Վ. այլ Աբելի
զոհին « օրինակ է, կ'ըսէ, Հռոմ՝ որ ի վերայ
» զերեզմանի մեռելոյն արկանեն՝ խնկով »:
Մագիստրոս այլ իր սովորական խրթնաբա-
նութեամբ զրէ. « Ըստ... յուզարկաւորութեան
և արբանեկութեան՝ զկնի հռչք ի ձեռին, և
զդարձաւականէն քաջահնչող ձայնիւ »: Քրիս-

տոնէական է այս հուրս, բայց ֆրիստոսի վառածէն առաջ հեթանոսական կայծ մ'այլ փայլիլըայ :

Թողլով հիմայ մեռելոց արտաքին պահարանը և անոր քով կամ վրան կատարուածը, եթէ մէկ մ'այլ ուղենք նայիլ — ոչ իրենց վրայ — այլ գոնէ իրենց յատուկ անուան, նշանաւոր է անոնց մարմնոց Դի, Դիակն կուշուիլն, միալանի բառ մի, նման և ձայնին, և ոչ շատ հեռի յիմաստէ՝ Դեռ և Դիք բառից, որոց վրայ գրած եմք. նոյնպէս և երբեմն զիւցազանց համար ըսուած ի գիրս Դիք դիակոռնք կամ զից գիականց, եթէ արհամարհութեան համար ըսուած չէ ¹ :

Անցնելով և գերեզմանէ այնդին՝ զրազեւտական կամուրջով մի, որոյ ընդունուած ըլլալն ի Հայոց՝ հարկ է, եթէ այդ աղանդն ընդունած են, նոյնպէս այլ ընդունած կ'ըլլան հոգւոյ դատաստանը, զոր՝ Սերբոշ կ'ընէր կարճ և շուտ, կամ ըստ զրոց՝ Հաւառօտ : Սյո բառս շատ հաւանական է որ այն հին

1. Կըրնայ դիտուիլ՝ որ դի՝ իբրեւ մարմին մեռելոյ՝ չունի բնական յոգնակի, այլ նոյնանիլ Դիակն = Դիակոռնք :

աղանդէն փոխանցեր է՝ ի հեթանոս հարց Հայոց՝ առ քրիստոնեայ հարս մեր. ինչպէս շատք կարդացեր են յեղիշէ մեր (Ա), « Զհառ » մասօտ հատուցմունսն արդար դատաստան » նին » . կամ (Գ) « Առնել հաւառօտս յառ » և փոքնից ի մէջ արդարոց և մեղաւորաց » : Ուրիշ մ'այլ գրած է. « Հանդերձեալ է Ուրի » Աստուծոյ գալ փառօք և առնել զհաւառ » օտու յաշիտեակից » . նոյնպէս և Շարականի երգածն, « Որ ի վերջնումն աւուր » հաւառօտի » : — Համառօտ դատաստանն երկար բացատրութիւն այլ չէր կըրնար ունենալ. արագ արագ կարուած վճիռն, կամ յաջ կամ յահեակ նայել կու տայ, ի վեր կամ ի վայր. այսինքն ի կայանս արդարոց՝ որ է ըստ մեզ՝ Արքայութիւն, կամ ի կայս մեղաւորաց՝ որ են Դժոխք :

Սյո դժուրակ անունն զժողակազոյն իրի՝ անտարակոյս ի հեթանոսական հաւատոց Հայոց մնացեալ է, վասն զի և Պարսից ու մուսուլմանաց աղանդն այլ նոյն բառը կ'ըսէ, Տոշախ կամ Տիշախ, ܬܝܫܬܐ. ուրիշ կերպով՝ Ժոշաղիսք այլ կոչուած է առ մեզ, ինչպէս նշանակեն հին բառերը մեր : Ըստ անուանն հետեւի՝ որ զժողոց նկարագիրն և զատարարութեան պատժոյ ժամանակն այլ՝

նոյն զանգիկ և պարօիկ ազանդոյ համեմատ
 ըլլայ: Նոյն հին բառգիրք մեր՝ Տխռչք եւս
 անուանեն զգժոխս, որոյ իմաստն յայտնի է
 և շատ յարմար, հակառակ ուրախութեան և
 զուարթութեան, կամ լուսոյ, այսինքն մովթ
 և խաւար: Մթութեան վրայ յատուկ աւան-
 զութիւն մի չկայ առ մեզ, կամ ինձ անծանօթ
 է. բայց նշանական կամ զարմանալի է որ
 մինչ Մովթ բառն յատուկ է մեր լեզուիս,
 օտարաց մէջ (կարծեմ Ասորոց) նոյն բառն
 Մովթ (Mouth զրեալ յԵւրոպացոց) նշա-
 նակէ չատուած մեռելոց: — Դժոխոց ու-
 ըիչ անուանքն որ ի զիրս մեր եկամուտ են,
 Գեհեաւն յԵբրայեցոց (թուրք. Զ'հեհեհեմ),
 և Տարտարոն ի Յունաց: Իսկ ուսկից
 Սանդարն, յորմէ Սանդարաւետք և Սան-
 դարապետք, զորս ի կարգի չար ոգւոց յիշած
 եմք. անոնց հեա և Շահապետն, որ թէ և
 այլ և այլ իրաց վրայ կ'ըսուի, բայց յատ-
 կապէս այլ Շահապետ դժոխոց կոչուի, այս
 ահաւոր սեղդոյն ոստիկանն կամ իշխանն:

Ըստ ամենայն ազգաց հեթանոսական ապ-
 շութեան՝ աւելի չարեաց և դժոխոց վրայ
 զրոյց և հաւատք կայ, քան բարւոյն և Ար-
 քայոռքեան. սա և Դրախտ բառն որ հիմա
 մեզ երջանկութեան կայանքը նշանակեն,

բրիստոնէութեան բերք են. մեր նախնի զի-
 ցակրօն հարք արդեօք Պարսից նման Ահու-
 վահիսպա կամ Վահէշաթմ անուամբ կոչէին,
 չէ յայտ. այլ հաւանական է թէ Անոյշք այլ
 կոչէին որ գուշակուի Եզնըկայ ըսածէն.
 « Կէսն ի փառս և կէսն յանարգանս. և մի
 » թերին յԱնոյշս և միւս թերին ի դժոխս »:
 Ի Քրոնիկոնի Եւսեբեայ այլ կ'ըսուի վասն նա-
 խահօրն, « ՅԱնուշից և ի բազմերան կե-
 նացն տարագիր գտանէր »¹:

1. Մեր Յաճախապատում հին գրոց մէջ այլ՝
 որ Լուսաւորչի կ'ընծայուի սովորաբար, ար-
 քայութեան վայելքն ստէպ կոչուին Անուշակ
 փառք, Անուշակ պարգեւք, և այլն: Ակնարկե-
 լով և առ դրացի մեր Պարսից ազանդն, ոչ միայն
 զզուարճութիւն ու լաւութիւն միանգամայն կոչէ
 Էնոշի انوش, այլ և Աստուծոյ ընծայած ա-
 նուանց մէկն է Անուշակ:

ԳԼՈՒԽ. ԺԳ.

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ, ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆՔ, ՊԱՇՏՕՆԵԱՅՔ.

ՍՊԱՍՔ

Ի սկզբան զրոյս բացատրեցաւ, թէ ինչ է Պաշտօնն, որոյ կատարման կերպն և հանգամանքն՝ միանգամայն Պաշտամունք կ'ըսուին, առանձին մասերն և ձեւերն՝ Ծես։ Որչափ որ հետաքննական է գիտնալն զասոնք, թէ և ոչ հարկաւոր, պաշտելեաց հետ և այլ աւելի կորսուած մոլոցուած են. բայց հարկ է թէ աւելի կամ նուազ մասամբ նման ըլլային Հայոց հեթանոսական ծէսքն այլ՝ իրենց մերձաւորացն. բայց ի պատմութենէ յիշուած չըլլալով՝ չեմք ուզեր օտարաց համար ըսուածներն ի մէջ բերել. ուզողն կրնայ գտնել ընդհանուր զիցարանութեան զրոյ մէջ. միայն այնչափ յիշեմք՝ որչափ պաշտամանց բաւերն իսկ պահանջեն իմացուելու. որոց զխաւորն է,

Ա. ՊԱՇՏՕՆԱՐԱՆՆ. որ է ծանօթ կամ

հասարակաց տեղի՝ ուր կատարուի պաշտօնն աղօթքով, պատարագով, զոհիւ, և պէսպէս արարողութեամբք կամ ծիսիւ։ Յիշեցինք, որ նախահարք՝ առաջ (եթէ իրենց տանց մէջ կատարէին աղօթքնին), զգալի և տեսանելի պաշտօնը՝ անշէնք բաց տեղերում կատարէին, եթէ իրենց ազարակն և զաշտն ըլլար, եթէ բարձրէկ տեղ մի, և եթէ ծառոտ տեղուանք, անտաւք և մայրիք։ Յետինս յիշեցնէ մեզ Դից մայրի կոչուածն ի Վիշապաճոր, ի պաւոռի Գաբեղինից, Երասխ գետոյ եզերքում, մօտ ի կաղզուան. ուր ձորոյն անունն այլ և ուրիշ յիշատակը՝ յայտնեն նշանաւոր կեղրոն մի զիցապաշտութեան։ Տես և ինչ որ ծառոց պաշտաման համար նախ ըսած եմք։ — Բացօթեայ տեղւոյ հակառակ՝ շատ մոլորահաւատք՝ որ և մոլորաբարք, գետնի երեսէն այլ վար կամ անոր ծածուկ փոսերու և խորերու մէջ կ'ուզէին կատարել իրենց սնտախը նա և զըզուելիքը, համեմատ իրենց խըղճին, որ հեռանալով ի լուսոյ ճշմարտութենէ՝ մթութիւն կու սիրէ. ինչպէս տեսանք Քարանց պաշտաման մէջ, և ինչպէս գրէ մեր հին վարդապետաց մէկն այլ (ի խորհուրդ Եկեղեցւոյ). « Դեւքն խաւարասէրք են, վասն այնու

» րիկ և որ յանուն նոցա բագիւնքն՝ շինեալք:
 » Էին ի գետնափորս և ի խաւարին տունս.
 » քանզի համարձակ լիցին զեւքն՝ փայլա-
 » տակմամբք և արհաւորք և ահադին զնղլնշ-
 » մամբ կեղծաւորել »: — Դից պաշտաման
 մէջ այլ տեսանք զխաւոր պաշտօնարաններ ի
 բաց և ընդարձակ տեղերում, որպէս ի Բա-
 գրեւանդ և ի Յաշտի շատ: Թէ արդեօք ընդ-
 հանուր անուամբ այն ատեն այլ այդպիսի
 տեղիք Պաշտօնարան կոչուէին, ինչպէս ի
 քրիստոնէութեան, և որպէս զրուի յԱղա-
 թանդերոս, չէ յայտ. այլ յայտնի են Տաճար
 և Մեհեան կոչմունք:

Առաջին անունն, որ չունի նմանութիւն
 նոյնանիշ բառից ուրիշ ազգաց, եթէ յատուկ
 հայկական անծանօթ իմաստով բան մի չէ,
 հաւանորէն զոյգ է պարսկերէն Թեհեր, تهر,
 որ ձմեռնատուն նշանակէ. և բնական է հե-
 տեւցընել որ ձմեռ ատեն կարելի չըլլալով,
 մանաւանդ Հայոց երկրին պէս ձիւնապատ
 տեղ, կատարել զպաշտամունս, հարկ էր ծած-
 կուած և շինուած տեղ մի, և ահա այս
 կըրնայ ըլլալ Տաճարն. (Թողլով ծաղրական
 ստուգաբանութիւնն տայ—ձար)¹: Հիմակուան

1. Աւելի ստուգութեան համար պէտք էր
 գիտնալ և մեր Տաճատ յատուկ մարդոյ ա-

կամ քրիստոնէական իմաստով՝ Տաճար նշա-
 նակէ՝ մեծ և վայելուչ շէնքով պաշտօնարան,
 այսինքն եկեղեցի (համեմատ Templum Լա-
 տինաց), այլ և մեծ և ճոխ ապարանք, և
 նա եւ ուրախութեան, խնջոյից, կոչնոց ժո-
 ղովարան և ճաշարան:

Աւելի յատուկ անուն պաշտօնարանի մեր
 հին նախնեաց՝ երեւի Մեհեանն, և միայնո-
 թիւն իրմով բարդուածն են, (Մեհեանըկադ,
 Մեհեանապետ, Մեհեանաբարձ, Մեհեանազարդ,
 և այլն). որք ոչ միայն մեհնի պաշտօ-
 նեայն և ծէսերը գուշակել տան, այլ եր-
 բեմն և պաշտելին կամ զօրեալը, կամ թէ
 կուռքն իսկ Մեհեան կոչուի: Բառին ծագումն
 այլ ոչ հաւաստի, այլ հաւանական է՝ լուսնի
 Մահիկ և ըստ Պարսից մահ կոչմանէն.
 յորմէ երեւի և Մեհեկան ամիսն, քան թէ
 ի Միհրայ անուանէն. ըստ ձայնին մօտ է
 անոնց Մահիյնէ բառին՝ որ պարզ ամսական

նուան ծագումը: Եթէ Tago բառն ինչպէս
 գրեն եւրոպացիք՝ հին ատեն ըստ Իտալացւոց
 կամ Անգղիացւոց հնչէին և Ետրուրացիք, որք
 այս անուամբ ճանչնային շատուած մի, իրենց՝
 կրօնից պաշտամունք սովորեցընող, կըրնար այս
 քննութեան տակ ընկնալ, յիշելով այդ ազգին
 և Հայոց հին յարընշութեան կարծիքը:

նշանակէ. յիշենք և մեր Մեհեկան ամիսը: Խոկ ասոնցմէ հեանեցընելն և ստուգարանելը թողումք ի կամս և ի գիտութիւն բանասիրաց. յիշեցընելով և մարդոյ յատուկ անունն Մեհեռան, և Մեհնոռնեաց տոհմն՝ որ մեհենից պաշտօնատարութենէն առնուած է հաւանօւրէն, բայց կրնայ հին անծանօթ բառէ այլ ծագուիլ, ինչպէս Մեհնեղական. կան և Մեհւոռայ, Մեհեր, Մեհրիար անուանք, բայց ասոնք աւելի նոր ասեաններ լսուին և յօտարաց եկամուտ երեւին:

Կենդանեաց նուէրքն առ Դիս՝ եթէ մորթելով և եթէ այրելով ըլլայ՝ յատուկ անուն մ'այլ պահանջէ, թէ ոչ բովանդակ պաշտօնարանի, զոնէ մէկ մասին, (ինչպէս մեր եկեղեցեաց մէջ այլ մատուռն և խորանն), և կ'ըսուի Զոհարան և Զեհարան. զուցէ և Սպանդարան, որ նոյն կամ մօտ նշանակութիւնն ունի (մորթելու տեղ), և որոյ պաշտօնէից յատուկ եղաւ Սպանդունիք անունն և տոհմն, զորս վաղարշակ կարգեց « ի վերայ Զենարանաց », կ'ըսէ Խորենացի: Վասնայ բերդին մէջ փորուած սենեկաձեւ քարայրից, նոյնպէս և Բագաւիճայ ի Դերջան, ինչուան հիմայ կ'երեւին պատերուն ներքեւ խողովակակերպ նեղ երկայն խորք,

և կարծուին զոհից արիւնը թափելու համար. ոմանք ի տեսողաց՝ դեռ ցամբած արեան մնացուած այլ կարծեր են նշմարել:

Բագին. — Երբեմն մեհեանն իսկ այսպէս անուանի, բայց ստիորաբար անոր զըլխաւոր մասն, ուր որ կու գրուէր պաշտելին, կուռքն և զոհն, իբրեւ Սեղանն մեր եկեղեցեաց. և երբեմն շարժական կ'ըլլար. այսինքն սեղանն և կուռքն մէկտեղ փոքր ծածքով կամ առանց անոր՝ վերցընելով տեղէ տեղ տանէին, ինչպէս քրիստոնեայք այլ պատերազմի ատեն շարժական սեղաններ: Բագին բառն շատ հին ազգաց մէջ լսուի, ինչպէս Bog Սլաւեանց որ Ստուած նշանակէ, ըստ մեզ Բոգ կամ Բագ զառնայ, յորմէ և Հոշր—Բագ (էջ 47), հին պարսիկ լեզուաւ Բագա (ինչպէս գրուի ի բեւեռարձանս Պերսեպոլեայ), յորմէ և Պաճիստան կամ Պիհիսդուն լեռան, իբր Բագաստան. նոյնպէս և Հնդկաց հին գրոց Բագա (Bhaga) կոչուած չատուածն, և Բագուան՝ իւրենց Վիշնու և Սիւա չատուածք. Բագոս կամ Բագոռ՝ մեհեանք Չինաց, Հնդկաց և Սիւանաց. — կարծել տայ, թէ և նախ քան Պարթեւաց տիրելն ի Հայս՝

ծանօթ էր մերայոց, այլ ասոնց ատեն աւելի յաճախեց, ուրիշ պահլաւիկ անուանց հետ, և իբր օտար՝ Ագաթանգեղի թարգմանիչն հարկաւոր համարեր է նշանակել, թէ Բագաւաճ՝ Դից աւան ըսել է, Բագաւաճի՞ն Դից զիւղ: — Սասանեանց տիրապետութեան ատեն՝ Բագին կոչուեցան և պաշտելու կրակի սեղանը, որոց վրայ փոքր փորուած մ'այլ բաւական էր կրակն ընդունելու, և ըստ այնմ փոքրիկ բազինը այլ շինուէին, կանգուն կամ շարժուն:

Յաշտից տեղիք. — Զոհարանի նշանակութեամբ ըստ պարսիկ Յաշտ բառի, ծանօթ են ի Հայս ի Տարօն, ուր այդ պաշտօնաւորները՝ Վաղարշակ յանձնեց Հնդկի Գիսանեսի, ըստ Զենովբայ պատմութեան, և տեղին՝ բնակարանաց հետ կոչեցաւ Յաշտիշատ, որ երբեմն թարգմանութեամբ այլ կոչուի Մեհենագեօղ. Հնդկիք՝ Աշտակա կոչէին իրենց նախնեաց նուիրուած պաշտօնաւորներ, և Եւաշդակիս՝ զարժանաւորն պաշտաման կամ զսրբագանն¹: — Յաշտ նշանակէ թէ զբազինն և թէ անոր վրայ նուի-

1. Ըստ Պիւսնուֆայ նշանակէ, Digne qu'on lui offre le sacrifice. Ըստ Ռոզենայ՝ Sacris celebrandis.

րածը կամ զոհը. երկու անուանքն այլ թէ և ընկունուած են ի հաւատս հին Հայոց,

Պղնձեայ ամերիկացի Անահուայ Գոեալ ի Սատաղ. (եր. 259. 440).

բայց ասոնց հասարակ լեզուաւ նուիրաց և զոհից յատուկ տեղին Սեղան կ'ըսուի, ինչպէս և կերակրոց զնելի տեղին կամ շի-

նուածն. բառին ծագումն անշուշտ Սեղ պիտի ըլլայ, բայց իմաստն անյայտ¹:

Սեղան անուան կազմութեան նման է և խոր—ան (ինչպէս և Բեր—ան), մէջը բան մի ընդունելու յարմար զիրք մի նշանակելով. և ինչպէս հիմայ եկեղեցեաց Սեղանոց բոլորտիքն խորան և՛ ըստին, նոյնպէս թուի և մեհենից սեղանոց, և անոնցմէ անցած անունն ի քրիստոնէական շինուածն. և ըստ հասարակ նշանակութեան բառին՝ (պատի մէջ) փորուած խոր տեղ մի ցուցնէ, թէ և ուրիշ մօտեւոր նշանակութիւններ այլ ունի, ինչպէս Վրան, և այլն. և յայտնուի՝ որ այն խոր տեղում զետեղուած պիտի ըլլար պաշտելի առարկայն կամ կուռքն: Այսպէս կարծուեցան և վերոյիշեալ Վանայ քարակառու սենեկաց պատերուն մէջ փորուած խորշերն, զոր այլք սափորոց կամ տապանաց զիրք կարծեն. նոյնպէս և Բագառիձոյ քարափոր սենեկին մէջ կ'երեւի խորունկ զոգ մի և կուռք մի զնեղու տեղ համարուի: Այս

1. շին Բագառիք մի կ'ըսէ, Սեղա՝ թամբ նշանակէ. եթէ Sella լատին բառը չէ արտաբերած, որ թէ՛ ձիոյ թամբ նշանակէ, թէ՛ աթոռակ մի, և ըստ այսմ յարմարի Սեղանոյ:

պիսի բան մի կըրնայ իմացուիլ և թուլմայի Արծրունեոյ ըսածն՝ Բ Արտաշիսի համար, որ Վանայ մօտերում երեք բլրոց գոգածեւ հովտի մի մէջ՝ շինեց « Աշտարակ քարձրաձեւ փռ » թռածոյ միջոցաւ, և ի վերայ նորա կանգ » նէ զԱստղիան պատկերն, և մօտ նորա » տոռն գաւձոռ պաշտպանութեան կոոցն »: — Գանձերն զկուռս պաշտպանէին, թէ կոոց վայլէր զգանձս պաշտպանել. իրենց թողունք. բայց յայտ է որ ամեն Կառտունց մէջ կամ քով՝ կային և Գանձարանք, պահարանք նուիրաց մեծամեծաց և փոքր մարդկան, ինչպէս հաւաստեն Ագաթանգեղոս և Զենովբ պատմիչք և այլք՝ Լուսաւորչի գործերը յիշողք:

Այսպիսի տեղիք ոչ միայն ամուր և գոց պիտի ըլլային ապահովութեան համար, այլ և ծածուկ, միայն քրմաց և քրմապետաց զիտելիք. և այս բանիս համար այլ երեւի՝ որ նա և նոյն իսկ մեհենանք շատ մօտանելի չէին ժողովրդեան՝ իրրեւ աղօթատունք, և ոչ իսկ ընդարձակք, որպէս և ոչ հին եկեղեցիք Հայոց. այլ ժողովուրդն պաշտօնասէր՝ մեհեաններէն զուրս՝ բակի մէջ կամ անիակ տեղ կանգնած՝ բազմաց զիմաց կատարէր իր աղօթքը, նուէրքն և զոհը. ինչպէս յայտնէ և առաջին մեհեանները շատցնող աշխարհ

հակալ Տիգրանին համար ըստածն. որ « մե-
 » հանս շինեալ և առաջի մեհենիցն բա-
 » ցին. կանգնել, զոհս՝ ամենայն նախարա-
 » լացն հրամայէ մատուցանել, հանդերձ եր-
 » կըրպագութեամբ » : Գուշակուի ի բանէս՝
 որ հասարակ և աղքատ ժողովուրդն՝ և ոչ
 իսկ մօտենային Բաղնաց, այլ հեռուն կեցած՝
 իրենց պաշտօնը կատարէին, կամ հանդէս-
 ները զիտէին. և հրէական տաճարին պէս՝
 ի ներսն և ներքսագոյն կողմն իբր սրբարան,
 չըսեմք (Սրբութիւն Սրբոց), միայն քահա-
 նայից և աւելի բարձր ու ստորին պաշտօ-
 նէից մօտանելի էր : — Զենուիք (և ըստ իր
 բանից Յայսմաուրը) վկայեն՝ Տարօնոյ Յաշ-
 տիշատի երեք հռչակաւոր բազնաց (մեհենաց)
 համար, որք էին « Բարձրաշէնք, և մե-
 » ծամեծ ծախուք զարդարեալ յոսկւոյ և ար-
 » ծաթոյ և մարգարտաց և յականց պատուա-
 » կանաց » . բայց չըսեր մեծագոյն կամ ընդար-
 ձակ. այլ շէնքին ձեւին յատկութիւնն կ'ե-
 րեւից թէ՛ իր բսածէն և թէ՛ թուլ. Արծրու-
 ւոյ, որ քարձրաշէն և աշտարակաձեւ ըլլալն
 էր : — Արդեօք այսպիսի՞ շէնք էին Աստ-
 րեստանեայց Ծիկոշրատք աշտարակաձեւք, զոր
 տեղ մի յիշեցինք Ծիկրաւորի մնլորակ կամ
 աստեղ առթիւ (եր. 110) : — Ինչպէս այլ

ըլլան՝ մեր պատմչաց ըսածէն այլ յայտնուի՝ որ
 բազինք արտաքին մեհեան կըրնան կոչուիլ,
 և աշտարակաձեւ բարձրութիւնն՝ իրենց վրայ
 կանգնած կուռքերը բազմութեան տեսանելի
 ընելու համար. իսկ բուն մեհեանն յարմարի
 ներքին կոչուելու, ինչպէս որ հիմայ յիշուած
 Յաշտիշատի պաշտօնարանաց մէջ՝ պատմիչն
 զՆերքին Սեկեակս կոչէ. չաստուածոյն և
 իր քրմաց համար կարեւոր չէր տեղւոյ ընդ-
 արձակութիւն : — Վերոյիշեալ Վանայ և
 Բագաոիճոյ քարափոր սենեակներէն զատ,
 Այրարատ բնաշխարհին մէջ այլ՝ մէկ քանի
 տեղ փոքր շէնքերու հին մնացուածք՝ մեհե-
 նից տեղիք կարծուեցան. ինչպէս Քասաղ գե-
 տոյ մօտ Չամբըլու գիւղի քով քարաբլրի մի
 վրայ տեսնուէր մեր օրերուս, բոլորակ քա-
 լաշար բակի պէս տեղ մի, ի միջակին կոտ-
 ռած խարխախ կամ սիւն մի. ասոր մէկ ե-
 րեսին վրայ քանդակուած էր տղայակերպ
 անձ մի բազկատարած, ոտից ներքեւ երկու
 սնակաձեւ փորուածք, միւսին վրայ՝ փաթու-
 թած գծեր : — Արագածու Աղց գիւղի մօտ
 այլ լերին մէջ փորուած է խոր տեղ մի
 մատրան ձեւով, հանդերձ խորանաւ, որոյ
 մէջ կանգնած է սիւնակ մի, երկու կողմերը
 կիսաբոլոր խորշեր, և քանդակաւոր մարդ-

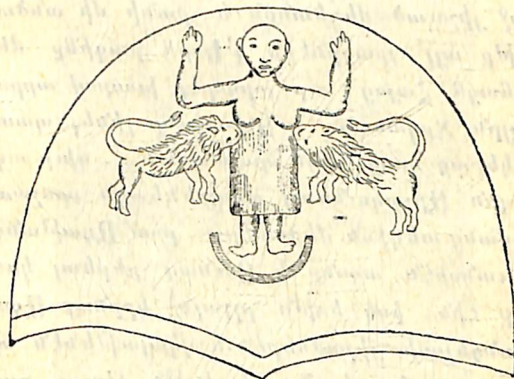
կան և կենդանեաց: Ասոնց նման տեղիք յիշէ զասոնք տեսողն (Յովհ. Շահխաթունեան) նա և յԱրմաւիր և յԵրուսաղիմերտ, որք արժանի են նոր քննութեան և նկարագրութեան:

Եթէ այսպիսի անձանօթ և անկարծելի տեղուանք խնամով քննուէին, զուցէ զեռ շատ հետք երեւնային հեթանոսական պաշտօնաւորանաց, քան թէ յայտնի և բացօթեայ տեղերու շինուածք, որք երեւելի ըլլալնուն համար այլ շուտով աներեւոյթ եղան զօրութեամբ խաչին Քրիստոսի և ձեռօք Լուսաւորչին և Տրդատայ. որոց աւրածներուն միայն զխաւորները յիշած են պատմիչք, միւսներն այլ մէկ ամենայն բառով կ'իմացընեն. որք՝ եթէ Հայոց քրիստոնէական տաճարաց բազմութեան հետ մտածուին, նոյնպէս բազմաթիւ կըրնան եղած ըլլալ. բայց ինչպէս ըսինք՝ ոչ մեծ և ոչ նշանաւոր, և աւելի ուխտատեղեաց զիմով երեւին մեր հեթանոս նախահարք՝ քան տաւանձին աղօթականք. մեզ այլ հարկ է այդ նշանաւոր տեղիքը քննել. որ և ի կարգի բանիցս շատ անգամ յիշուեցան. մանաւանդ ամենէն երեւելին, կամ այսպէս նշանակուածն ի պատմչաց, Յաշտիշատ, որոյ և անունն վկայէ՝ շատ մեհեան

ներ, պաշտելի և պաշտող ունենալ, և անոր համար շուրջ պատող բնակութեան տեղն այլ մէկտեղ կոչուի այդ անուամբ, և նշանակէ՝ ինչպէս որ գրուած այլ է՝ Մեհեհեազեօղ, քան թէ ըստ յոյն բնագրի Ագաթանզելոսի՝ շատայնչոտ, Πολύφωτος, յորմէ և լատինն Sacrificiis abundans. և այս բանիս համար կ'ըսուէր Բռնե տեղի մեհեհաց Հայոց. նոյնպէս և ի տիրել քրիստոնէութեան՝ Եկեղեցագեօղ անուանեցաւ: Եւ ինչպէս տեղոյն տէր էր քրմապետն, նոր տէր այլ եղաւ քահանայապետն Հայոց (Ս. Գրիգոր), յորմէ ժառանգութեամբ իջաւ ի Ս. Սահակ. որոյ և բնիկ կալուած կոչուի, ուր և թագեցաւ իսկ մարմինն, իբրեւ յետին ժառանգ պահելով զայն իրեն: Եւ ինչպէս մեծագոյն կրօնական հանգէսք Հայկազանց հօն կատարուէին, այսպէս նոր կրօնապետն (Լուսաւորիչ) հաստատեց հօն կատարել եկեղեցական ժողովքը: — Յիշեցինք քանի մի ուրիշ մեծ և յաճախեալ պաշտօնարարներ՝ որոյ շրջաբնակ տեղիքն այլ անոնց պատճառաւ կոչուեցան Բագաշաւ, որոյ և գաւառն ողջոյն՝ Բագրեշաւոյ, ուր աշխարհախումբ ազգային տօնք և հանգէսք կատարուէին՝ Նաւասարդի Ամանորայ օրերում (եր. 302): — Բագա-

րան, զոր շինեաց Երուանդ և հօս փոխա-
զրեց զժողով զից Հայոց յ' Արևաշրջ. սա
առաջին մայրաքաղաք Ըլլալով՝ յայտնէ որ
առաջին և մեծ կրօնատեղին Հայկազանց,
կամ կրօնական պետութիւնն այլ՝ քաղաքա-
կանին մօտ և ամրակից էր, ինչպէս յետոյ
եղաւ և Արտաշատ նոր մայրաքաղաքն: — Բագ-
առիձ, նոյնպէս Բագնաց կամ Դից գետոյ, ի
Դերջան գաւառի Բարձր Հայոց. ինչ պատճա-
ռաւ սա զիցապաշտութեան զլիաւոր կենդրոն
եղած է. — Թուի թէ իբրեւ մօտ և առաջին
բնիկ սահման Հայոց երկրի, Արտաշիսի և Տի-
գրանայ յարեամտից բերած յունական չա-
տուածներն ընդունելով, կամ բերողքն յար-
մար դատեր են այն կողմը, որ զրակից և
աւելի ծանօթ էր այնպիսի զից. որոյ և ե-
րեք գեանափոր մեհեանները յիշեցինք, և
անոնց մօտ լերան վրայ մեհեանատեղի մի: —
Դերջանայ սահմանակիցքն Եզրնկայ, Անի
թորդաւ, Սատաղ այլ նոյն վիճակն
ունեցեր են: Ետքինիս մէջ գտուած Ար-
տեմիսն կամ Անահիտն ամենէն նշանաւոր
մնացորդն է Հայ զիցապաշտութեան, և մի
ի մնացորդաց հելլենական ճարտարագործու-
թեան: ՅԵզրնկայ գտուած է նա և այս քարեղէն
քանդակս, որոյ առաջին նայուածքով՝ առիւծ-

ներն՝ Ս. Իգնատ. Աստուածազգեացը կարծե-
ցընեն. բայց բազկաբաց անձին կերպարանքն՝
հեթանոսութեան նշմար յայտնէ: — Իսկ հին
թորդանայ մօտ՝ հիմայ յԱւագ վանս պահուի
Դեղրափի կոչուած քարեղէն քանդակ մի, որ
այլ աւելի զիցաբանական շոշորդ ունի. միայն
թէ պէտք էր աւելի ճշգրտութեամբ և լուսա-

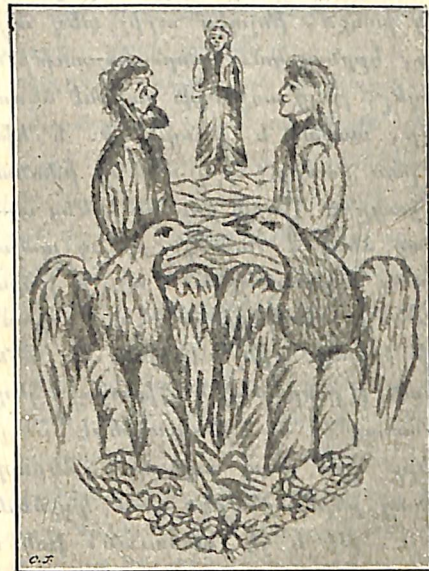
Քանդակապատկեր ի սահմանս Եզրնկայ.

տպութեամբ հանել պատկերը, զոր մենք մեզի
խաբուած մատիտով և թանաքով զծագրածէն
ներկայացընեմք:

Բագաւանն կոչուած է նա և Պագուի սահ-
մանն. ատենօք Հայոց 15 աշխարհաց միոյն՝

Փայտակարանի՝ գաւառ մ'էր. որոյ պաշտելիքն այլ զետնէն կու բղխէր, ծանօթ բոցափայլ և հրանիւթ Նաւթն: Երկրին մէկ մասն այլ առանձին գաւառ և անուն ունէր, Եօրնփոքակեան բագիւնք. որ ինքնին յայտնէ ինչ ունենալն այլ, եօթն փորուած բազին, լոյծ կրակն ընդունելու իբր զիւրապատրաստ տորուշան հրապաշտից: Ոչ ասոնք՝ այլ առաջ յիշուած մեհեանքն և քանի մի անծանօթք այլ՝ լրացնէին զ'Եօրն բագիւնք մեհեանցն Հայոց, ուր յորդորէր խոսքով արքայ հայրն Տրդատայ, « Ուխտաւոր լինել պատ » կերաց կոոց զիցն պաշտաման... զիւր ազ » զին Աւշակունեաց զհայրենեացն պաշտա » մանց տեղիսն մեծարէր », ըստ Ագաթանգ. հաւանօրէն ասոնք ի Յունաց բերեալ կոոց զիք էին. իսկ եօթն ըլլալն՝ կրնայ Ագաթանգեղոսի յիշածներէն և վկայութենէն այլ հաստատուիլ, կրնայ և եօթն թուոյ սըրբազան համարուելէն նա և առ հեթանոսս. ինչպէս և հին Հնդկիք ունէին իրենց Մահալախուրամը, որ թարգմանուի եօթն բազինք. Պարսիկք իրենց եօթն մեծ Ասրուշանները, նոյնպէս Կապպադովկացիք եօթն բազին կրակի, և այլն. թո՛ղ Յունաց եօթնամեայ զից պաշտամունքը:

Ինչուան հիմայ ըսածներէս յայտնի տեսնուեցան կոոց նիւթերն այլ, թէ պատուական մետաղներէ, որք Յունաց ճարտարաց ձեռագործք են, թէ ի փղօսկրէ, թէ պղնձեայ և

Դեղրափ. (եր. 441).

Թէ ի հասարակ նիւթոյ քարանց և փայտի. որք հարկաւ աւելի շատ էին և ի շատ տեղ. որոց համար կ'ըսէր Լուսաւորիչ Հայր մեր

առ Հայս, ըստ Ագաթանգեղի. « Որպէս և
 » առ ձեզի իսկ տեսանէաք զՔարայապաշտ և
 » զՓայտապաշտ մոլորութիւնսդ, որք առ տղի-
 » աութեան ի ձեզ ևկարեցան... անշունչ
 » անմուռնչ Քարանց երկիր պազանէիք » :
 Յետին խօսքն, ինչպէս ուրիշ տեղ այլ յի-
 շեցինք, կրնայ զուտ քարապաշտութիւն այլ
 նշանակել, բայց առջինովն յայտնէ ձեռագործ
 կուռքեր, տաշած և քանդակած. և եթէ ը-
 սածն ըստ բառից ճիշդ ուզենք իմանալ, ի
 ձեզնց ցուցնէ՝ Հայոց ինքնին իրենց արուես-
 տաւորաց ձեռքով հնարելն իրենց պաշտելի-
 քը. որոց ճարտարութիւնն այլ ի քարագոր-
 ծութեան յայտնուի քրիստոնէական շինուածոց
 վրայ ի Ե զարէ մինչեւ ցայսօր. և ակներեւ
 վկայ կան Այրարատայ և Շիրակայ եկեղեցիք
 և վանորայք : — Մետաղներէ ճոշլածոց
 պատկերք՝ իբր զուտ հայկական ձեռագործ,
 ի Յունաց բերուածներէն զատ, կարծեմ յի-
 շուած չէ, թէ և չէ անհաւան : Իսկ մանր
 դիցաբանական քանդակներ՝ պղնձեղէն նաեւ
 ոսկեղէն, թէ ձուլուած թէ զարբնած՝ դրոշմ
 են ի Հայս, մանաւանդ ի կողմանս Վան-
 սոսպայ, որոց վրայի պատկերքն՝ ոմանց ա-
 սորեստանեայ կերպ երեւին. բայց քանի մի
 հատ դրոշմ կենդանեաց կամ մարդկային

պարզ կերպարանք և զարդաձեւք՝ չեն կրը-
 նար անոնց յատուկ ըսուիլ. կրնան, և հա-
 ւանելի այլ է՝ որ ըլլան և Հայկազանց. որ
 աւելի կու ստուգուի՝ եթէ աւելի այլ յայտ-
 նուին այդպիսիք, մանաւանդ հողեղէնք և կա-
 լեղէնք, որք՝ զարմանք է, ինչուան հիմայ չեն
 յայտնուած, զոնէ զրոգիս :

Բ. ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ. — Ամենայն կրօնից
 մէջ պաշտօնարանն կամ տաճարն՝ իր հա-
 ւատացելոց ժողովարան է, առանձին կամ
 միաբան նուիրելու իրենց ճանչցած աստու-
 ծոյ՝ նախ իրենց խոնարհութիւնը, որ է ըսել
 ճանչնալն անոր գերազոյն մեծութիւնը, իշ-
 խանութիւնն և երախտիքն իրենց վրայ, և
 զայս նա եւ բերնով խոստովանիլ, որ է Ա-
 դօքք, երգ, գովառքիւն, և այլն : Երկրորդ,
 նիւթական բան մ'այլ նուիրել Աստուծոյ
 կամ աստուծոց, ո՛ր և է կերպով. և այս
 է Զօն, Պատարագ, Զոն, Ողջակեց, և այլն.
 Իսկ զայս նուիրելուն և կատարելուն կերպն՝
 ինքնին կամ ի ձեռն պաշտօնէից՝ կ'ըսուի
 Ծէս, օրհնք, և այլն :

1. Առաջին կերպին վրայօք բան չեմք
 կրնար ըսել, չունենալով և ոչ տող մի ա-
 ղօթական բանից հեթանոս նախահարց մե-
 րոց. այլ՝ թէ ո՛ր և է կերպով մի աղօթէին

և խնդրէին յաստուածոց, յայտ է օտարաց՝
Ս. Գրոց յիշածներէն՝ առ Բահազ կամ առ
ուրիշ կուսս ըրած աղաչանքներէն, նոյնպէս
և Պօղոս առաքելոյ գրուածներէն և խօսա-
ծէն առ անհատոս և հաւատացեալս : Պատ-
մուի մեր Բ Արտաշէս կենցաղասէր թագա-
ւորին համար, որ փափաղելով զեռ երկարել
աշխարհքի վայելքը, կամ ուրիշներն զինքը
վայելել ուզելով, զրկեց նախարար մի (Աբե-
ղոյ) « յեկեղեաց (գաւառ) յերիզա, ի մե-
» հեանն Արտեմիդայ, խնդրել ի կռոցն բժշ-
» կութիւն և բազում կեանս » . (զոր շտուա-
նա . չէր կըրնար ոչինչն՝ ինչ տալ) : Թագաւոր
և ծառայ, հարուստ և աղքատ, եթէ կրօ-
նասէքք էին՝ յայտ է թէ և ազօթէին, իւ-
րաքանչիւր իր զիտցած կամ զգացած կեր-
պով : Այս քննել չէ մեր խնդիրն, այլ թէ
կային սահմանեալ կամ շարադրեալ կարգով
ազօթք, մաղթանք, երգք, օրհնութիւնք : Հա-
ւանիմ թէ կային . և մեհեմակեան մատենաք
կոչուած գրոց մէկ մասն այսպիսի բաներ բո-
վանդակէր, թէ ոչ ժողովրդեան բերնով ա-
զօթքն, այլ պաշտօնէից բերնով ըսուածքն .
մէկ մասն այլ՝ ըսելու և ըսելու կերպը կամ
ծէսը, հանդերձ ձեւերով կամ շարժմամբք :

Ինչ տեսակ սնտաի և խայտառակ գրուածներ

կային այդ մատենից մէջ, կըրնայ դուշակուիլ,
ոչ միայն անոնց ջնջուելէն՝ ի ծագել քրիստո-
նէութեան, այլ և մեր քանի մի տեղ յիշած
ազթարական ազօթքներէն, որք թէ և յետոյ
ի քրիստոնէից շարադրած են, բայց հեթա-
նոսական հետք և հոտ ունին : Յայտնի է և
Բարդաժան աղանդաւորին ըրածէն (յի գա-
րու), որ Հայոց այդպիսի մեհեմակեան զրբերը
կարգալով՝ անոնց հակառակ զրեց . այս
գրուածներն Կռոց պաշտաման և Բաշխից
վրայօք էին . և կ'երեւի թէ կարգով և ոճով
մի գրուած էին, որ արժանի եղան ընդդի-
մաբան հերքման, թէ և ի հերքելի անձէ : —
Ուրիշ տեղ այլ յիշուին մեհեմակեան պատ-
մոտքիւնք, նման իմն մեր եկեղեցեաց, զի-
ւանաց և կոնդակաց (ի ուսմկաց Քիւրքիւն
կոչուած) . այսով այլ յայտնուի, որ եթէ ի
մեհեմանս պատմական գրուածք պահուէին,
ո՞րչափ եւս առաւել Ծիսականք :

2. Այս անուամբ կ'լմացուի պաշտօնարանի
մէջ պաշտօնէի ձեռքով որպիսի և է կրօնա-
կան գործ մի կատարել, որ սովորաբար Ա-
րարողոյնքն կ'ըսուի . բայց առջի բառին
արմատն միալանկ՝ Ծես՝ հնութիւն ցուցանէ,
և թէ արժէ քննութեան լեզուադիտաց . մեզ
անձանօթ է օտար լեզուի համաձայն բառ,

բայց եթէ Ծէս և Ծաս (թէ և զայիւ հընչուած ի Յունաց՝ Ջեսս) Սըամազդայ անունն, իբր կենսատու: Հարկ էր որ ծխից վարդապետութեան գիրքն այլ կոչուի Ծիսարան. բայց այս բառս զործածուած չէ ի գիրս, այլ անոր տեղ կ'ըսեմք և յայտնի է մերայոց՝ Մաշտոցն: Սա Ս. Մեսրոբայ անունէն առնուած չէ¹, և ոչ յ'Թի դարու այն գիրքը նորէն կարգաւորող համարեալ համանուն (Մաշտոց) կաթողիկոսէն, այլ ինքն հաւանօրէն ի զրոցն առեր է անունը, որ սարդ կամ թարգմանօրէն Օրհնոշրիշէք կամ Օրհնոշրիշնաքեր գիրք կոչուի: Սակայն Մաշտոց՝ անշուշտ ի Մաշտ արմատոյ՝ հին և նախաքրիստոնէական բառ և նշանակութիւն է ծի-

1. Եթէ այս մեծ Ս. վարդապետին անուամբ կոչուելի էր գիրքն՝ վայլէր Մեսրոպի կամ Մեսրոպ կոչուիլ (այս այլ անծանօթ նշանակութեամբ). կըրնար ըլլալ Մաշտոց յատուկ անուն մ'այլ ի հեթանոսութենէ մնացեալ, մանաւանդ ի Տարօն, ուստի էր Սուրբն: Այս այլ յիշենք, որ Օրհնոշրիշնաքեր Յոշցակն, որ է ցանկ կանոնաց կամ կարգաց Մաշտոց գրոց՝ Ս. Սահակայ կ'ընծայէ անոր կարգաւորութիւնը՝ ձեռամբ կամ դպրութեամբ Մովսիսի Խորենացւոյ, և ոչ Մեսրոբայ:

սականաց, և այսոր պէս հիմայ մեզ անծանօթ ծագմամբ. որոյ կըրնայ գիտուիլ լծորդութիւնն ընդ պաշտ և յաշտ կրօնական իմաստից. նա և ընդ Մշտիկի, որով կրօնական ջրոյ ցօղմունք կ'ըլլան, և ըստ հին բառազրոց՝ նշանակէ ցանիւ: Անտարակոյս է որ ինչպէս ուրիշ և գրեթէ ամեն ազգաց՝ մերոց պաշտամանց մէջ այլ՝ ջուրն իբր սրբիշ ցանուէր և ցրուէր, թէ անձանց թէ նուիրաց¹: Զբով կրօնական արարողութեանց մէկ յայտնի նշանն այլ է Զոշր յոշաքէն, զոր յիշած եմք:

Մաշտոց զրոց պարզազոյն անունը յիշելով՝ (Օրհնութիւնք) նոր նշանաւոր բառ մ'այլ կ'եղնէ մեր առաջ. որոյ արմատն՝ թէ և ուղղական գտուած չէ Օրհն է. բայց կայ հոլովեալ յոգնականն Օրհնից, և ի բարդութիւնս՝ Օրհնեք (ինչպէս Զորհնեք, և այլն): Յիշելի է որ ըստ հին վերծանողութեան՝ ոչ ո այլ աշ կարդալու է, Աշրհնեք. և դարձեալ քանի մի բաղաձայն տառից իրարու քով զուգուիլն՝ ձայնաւորի պէտք ցուցնէ, զուցէ և տառն այլ իբրեւ իմաստին զօրա-

1. Մաշտեղ՝ հին բառ մ'այլ կայ հայերէն, որ գլխոյ մագերուն թափել, ճաղատ ըլլալ նշանակէ. ասկէ չեմք կըրնար հետեւցնել զՄաշտոց:

ցուցիչ ըլլայ, ինչպէս ակն, հիմն, և այլն. և այսպէս ենթադրելով՝ թերեւս զանդիկ աստուածական ահռշրա բառի գուգուի: Ինչպէս այլ ըլլայ՝ հաւանելի է որ Օրհնութիւն բառն այլ հին է և ի հին Հայոց հաւատոց:

3. Թողլով զմտաւորականն և զձայնական, քննենք զնիւթական ընծայեալս առ պաշտելիս, զոր ընդհանուր անուամբ Նռէր կոչեցինք: Շատ տեսակ և շատ նիւթէ կ'ըլլան և եղած են առ զիս արուած նուէրք, որք շատ հեզ այլ մեհենից մէջ կամ խորանաց վրայ պահուելի հաստատ նիւթեր էին, ինչպէս մետաղեայ զարդք կամ պատկերք. և զուցէ այն տեղ կախուելուն համար՝ այսպէս կոչուած են պարսիկ բառով՝ Նիշվար, որ նշանակէ պարան, չուան: Ունի՞ արդեօք յարընչութիւն և զանդիկն Հռնովեր, որ նըշանակէ կրակի նուիրման կամ պաշտաման ըսուած աղօթքը:

4. Նուիրաց հասարակ և հիմայ սրբազանեալ անուն է Պատարագ, և այսոր ընդունուիլն ի բրիստոնէական ծիսի՝ յայտնէ որ հին հաւատոց մէջ այլ այս էր հասարակ և զխաւոր անուն նուիրմանց. Ս. Գրոց մէջ այլ այսպէս կ'ըսուի: Ամեն կրօնից նուիրաց համար բառին յատուկ նշանակութիւնն

կրրնայ ստուգուիլ ի բարդութեանցն. ինչպէս Լիւսպատար, յուսպատար, և ամանցմամբն՝ պատարուն. ամենն այլ շատութիւն, լիութիւն նշանակողք, ինչպէս կու վայլէր նուիրել Աստուծոյ կամ զից. կայ և առանձին ըսուած Պատար սիրոյ, (Ոսկիբ. Մեկն. Եփես. 889): Այս մտօք (լիութեան) կրրնայ եւս զուշակուիլ՝ որ պատարագի նուէրք ի սկզբան ոչ զոհք էին՝ այլ բնական բերք, որ առատապէս մատուցուէին, յետոյ ընդարձակեցաւ իմաստն՝ ամենայն տեսակ ընծայից վրայ, նա և կենդանեաց և զոհեւեաց. ըստ այսմ՝ զուցէ կարելի ըլլայ կարծել յարընչութիւն Պատարագի և Պատրուձակի, որ սովորական զոհելին էր:

5. Ս. Գրոց վկայութեամբ այլ զիտեմբ, որ առաջին նուէրքն երկրի անշունչ բերոց հետ՝ շնչականքն եւս էին (կենդանիք), ըստ պատմութեան պատարագաց Սքելի և Կայենի. և որչափ այլ պժգալի է ընութեան՝ կեանք մի փճացընել, ըլլայ մտրթելով ըլլայ այլ ընելով, չէր կրրնար մարդ ուրիշ կերպով բուրդովին իրմէ հեռացընել, զինքը զրկել այն նուէրքէն, բայց եթէ կերպով մի ոչնչացընելով զայն. և մանաւանդ, իր կեանքը Աստուծոյ նուիրելու համար՝ աւելի մերձաւոր բան

մի չկար՝ բայց ուրիշ կեանք մի, այնպիսի կեանք՝ որ ապագայ մի չունի, թէ շատ թէ քիչ ապրի՝ յետոյ պիտի ոչընչանայ. այսօր համար թող տուաւ Աստուած հին օրինաց մէջ այսպիսի նուէրք, որ կ'ըսուի Զոհ, իսկ այրածը՝ Ողբակեզ: Սակայն ամեն բանի մէջ մոլորող հեթանոսք՝ անբան կենդանեաց հետ՝ բանականն և հոգեաւորն այլ, իրենց նմանը՝ զմարդիկ այլ զոհէին. նա և իրենք զիրենք՝ անձնասպանութեամբ, և կամաւոր ողջ ողջ թաղմամբ ընդ սիրական կամ տիրական մեռելոց: Զոհն՝ ինչպէս անունն այլ յայտնէ՝ ի սեմական աղպաց երեւի մտած առ Հայս. Արաբացիք Զահայս կ'ըսեն, Եբրայեցիք Զեփախ, Զանդիկք այլ քիչ մի նման Զսարրա:

6. Յաշտ բառի նուիրական իմաստն արդէն բացատրեցինք, և ի Հնդկաց ծագումն, որ յետոյ միացեալ կ'երեւի ընդ Եւթատայ որ է Եւզատ Պարսից, առ մեզ Յաշտ, որոյ արմատն է Յազ, և զտուի աւելագ բացատրութիւն ի գիրս մեր, որպէս և յազեղ, իբր զոհել զկենդանիս, ինչպէս և Պարսից Եւզնա և Հնդկաց Եւթնա. Մագդեզն զրուածն այլ առ մեզ՝ Մագդիեւզնա զանդիկն՝ նշանակէ զոհող Որմըզդի. նոյն անուամբ ձեւացեր է և անոնց Իզեշկեանն՝ որ պաշտօնարան նշանակէ:

7. Զօն. Զօնիք. — Տեսակ մի նուիրաց երբեմն և ընդհանուր ամեն տեսակի յատկաբար. երբեմն եւս նշանակէ պսակաց նման նուիրուած բաներ. երբեմն այլ անձինք նուիրուած ի պաշտօն զից կամ ի պահպանութիւն նոցա. ինչպէս տեսանք զԱնուշաւանն հայկազնեայ՝ « նուիրեալ ի Սօսիսն Արամե » նակայ՝ որ յԱրմաւիր », որոյ համար և Սօսանուէր: — Անունն (Զօն) եկամուտ թըւի առ մեզ. նշանական է (թէ և բլլայ պատահական), որ թուրքարէն սոշնմագ ճիշդ ձօնել նշանակէ:

Թողլով նուիրաց այլեւայլ անուններն ալ քննել, աչք մ'այլ դարձնենք նորէն անոնց նիւթոց վրայ, որ և անուանց պատճառաւ արդէն յեշուեցան. և որոց առաջին համարիմք զԲուսականս, թէ՛ զԱրմտիս (ինչպէս Յօրեն, Գարի, և այլն), իբր յատկագոյն մարդոյ տուրք՝ իր արդեանց պտուղ, և թէ Ծաղկոռնք և Պսակք գեղեցիկ տերեւներով հիւսուած. ինչպէս Տրդատ կու հրամայէր Գրիգորի, « զի Պսակս և թաւ ուտու ծառոց » եռռէրս տարցէ բազնին Սնահաւական պատ » կերին »: — Իսկ ի կենդանեաց՝ նախ անոնց բերքն նուիրուէին, կաթն և իւղն, ասորն կամ գեղմն. յետոյ և իրենց մարմինն

և կեանքն վերոյիշեալ Զոհից կերպով. և ումանց ձագերն նուիրուէին, որ երբ մեծնան՝ զոհուին, ինչպէս յիշեցինք սոյն Անահայ համար յԵրէզ. որոց միան բաժնուէր քրմաց, աղքատաց և պանդուխտ հիւրոց. մաս մ'ալ այրելով՝ իբր միայն դից նուիրուէր: Յայտ է որ այս կենդանիներն սուրբ կամ ուսելի ներէն էին, ոչխար, երինջ, և այլն, նոյնպէս և ի թռչնոց: Թագաւորը և հարուստը առատապէս կու նուիրէին այսպիսի զոհելի կենդանիներ, քրմաց ապրուստի համար. այնպէս որ երբ անոնց կրօնքն շնջուեցաւ, անձարակ մնալով՝ հարցուցին Լուսաւորչի, թէ ինչպէս պիտի ապրին, զի ուրիշ արուեստ չէին գիտեր. Սուրբն այլ սահմանեց փոխանակ հեթանոսական զոհից՝ քրիստոնէական Ագապն և Մատաղն, առատ մասն հանելով այն քրիստոնէացեալ քրմաց, և յետոյ քահանայից: Մատաղ սատգաբանի յումանց աղ մատուցանելով օրհնուած նուէր. մի կըրնայ նա և հասարակ նշանակու թեամբ մատղաշ կենդանի նշանակել, կամ առջինեկ, ինչպէս Եբրայեցւոց այլ պատուութեամբ էր՝ այսպիսիներ նուիրել Աստուծոյ կամ քահանայիցն: Ս. Սահակ իր կանոնաց մէջ կ'ըսէ, թէ իր նախնեաց աւանդութենէն

ստուգած է զայս, և ըստ կարգադրութեան իր նախահօր (Ս. Լուսաւորչի), սահմանէ ուրոշակի՝ թէ ո՞ր մասն կենդանւոյն տալու է քահանայից և ո՞րն այլոց, որպէս զի հակառակութիւն և անվայել խնդիր չըլլայ: — Հետեւ թանոսք բաւական համարելով այս ընտանի և տնտեսական կենդանիները՝ զբաւստեղէններն այլ զոհէին. ինչպէս կ'ըսուի և մեր Տրդատայ հօր Խոսրովու համար, որ յետ վանելու զՊարսիկս՝ իբր յաղթանակելով և ուզելով զոհութիւն մատուցանել իր օգնական շատուածոց, « Սպիտակ Յըռք և սպիտակ » Եփեսոսք, սպիտակ Զոռք և սպիտակ » Զորոռք. զհայրենեացն սլաշտամանցն տեղիսն մեծարէր »: Դիտելի է այս նուիրական մեծարանաց մէջ՝ պախելից և զբաստուց սպիտակ և արու ըլլալն. զուցէ շատուածոց սեռին համեմատ, վասն զի Անահայ երինջ կու մատուցուէր:

Յիշեցինք անցողաբար և զպժգալի մարդագոհն, թէ զկամաւորն (ինչպէս ի յուղարկաւորութեան Սրտաշիսի), և թէ օտար ձեռօք, ակամայ և բռնութեամբ. ինչպէս շատ անգամ յիշեալ Անձեւացեաց կողմերու քարայրներու մէջ՝ որջացեալ իրաւ կամ խաբէական վիշապաց՝ Կոյս աղջիկներ և անմեղ

պատանեւներ զենուլ զոհելն, որոց արեամբ զուարճանային և բազմօքն զեւքն, կ'ըսէ պատմիչն, փոխանակ ըսելու թէ՛ զիտակերպ քուրմն: Յիշեցինք և Պլուտարքոսի պատմածն՝ Սիկիոմն սեւ քարի (Σικωv) առթիւ, զոր մարդագոհութեան համար ի գործ ածէին, և իբր թէ անոնց զարնելով՝ զոհելոց արիւնն յորդ հոսէր. և որոց համար նախա տելով զրէր յիշեալ Սնանիա վարդապետն, թէ « Յուութեալք հեթանոսական յիմարու » թեամբ և կաշկանդեալ կապանօք ի տննչանս » սրոյ? զազրալից ճենճերոց, ընուին զյա » տակս սղծալիցն յարկաց՝ արեամբ իւրեանց » ուստերաց և զստերաց »: Սակայն չեմ կարծեր որ մարդագոհութիւնն այնպէս հանդիսական եղած ըլլայ ի Հայս՝ որպէս առ Սեմականս և առ հին Գաղղիացիս, այլ աւելի ծածկաբար, ինչպէս յԱնձեւացիս և ի Բուժ եղածքն տան գուշակել:

ՅԱՄԵՏ ԵՒ ԶՈՂ. — Սովորական իմաստէն զատ նշանակեն երբեմն և պաշտամանց Սպարաք կամ գործիքը. ինչպէս հին զրուածի մի մէջ (ի խորհուրդ եկեղեցւոյ) ըսուած է. « Շինուածք պղնձոյ և Մահարձանաց և Զո » հից »: որոց որպիսութիւնն այլ կ'արժէր գիտնալ: Ագաթանգեղ Զոհարանները յիշած

ատեն՝ անոնց նիւթն և աղնուութիւնն այլ բայցարէ, « Ոսկեղէն և արծաթեղէն զար » զուք, և վերջաւորս փողփողեալս, Նշա » նակապ-պաշարակապ մետաքսիւքն, և ու » կովք Պաակօք, և արծաթի Զոհարանօք, յա » նօթս ցանկալիս՝ ակամբք պատուականօք, » ոսկով և արծաթով, հադերձս պայծառս, » և ի զարդս գեղեցիկս »: Ընդարձակօրէն ըսածէն թէ և որոշ չիմացուիր ինչ ձևը ըլլալին, բայց զիտելու արժանի են վերջաւորքն փողփողեալք, խոյրից ականջէն կախուածք, Նշա » նակապքն՝ թուի նոյն խոյրից վրայ, և Ոսկի Պաակքն. նա և արծաթի Զոհարանքն, որ թէ Սեղանը կ'ըրնան նշանակել, թէ զօհերը կամ անոնց արիւնը և մասերը զնելու անօթներ: — Ս. Գրոց, վկայաբանութեանց և փիլոնի զրոց թարգմանութեանց մէջ՝ տա » ճարաց և զոհից սպասուց այլեւայլ անունք, դառնին, ինչպէս Նոշիրանոցք, որ և Նոշիրաք, Ճաշակք, Սկաշաւակք, և այլն. որոց հարկ է թէ նման էին և մեր հեթանոսաց սպաքն. բայց զի յատուկ չեն յիշուած, կամ ջնջուած են յիշատակքն, օտարաց զիցաբանութեան մէջ կըրնան գտնել փափագողք այսպիսեաց հանգամանքը. յիշելով անոնց հետ և զՄշտիկն և զԲարսմունս:

Դից պաշտամանց վրայ գրելով՝ յիշած եմք
և անոնց ոմանց Տօնից օրերը. բայց հեթա-
նոսական հայ Տօնացոյց մի չէ հասած մեզ,
բաց ի հին տօմարից մէջ յիշուած քանի մի
քաղղէական յիշատակներէն: Տօն կամ Տառն
բառն այլ ի հին հաւատոց Հայոց համարելի
է, և հետաքննելի ծագումն կամ ստուգա-
բանութիւնն. դուցէ Տալ, տուրք բառից ար-
մատն ըլլայ, ինչպէս Չօն. (իբր համաձայն
յիշենք հարեւանցի Արգիացոց Հերա դի-
ցուհոյ տօները՝ զոր Տօնեայ կոչէին, То-
нёе): — Պարսիկ ազանդոյ հետ հարկաւ անոնց
տօնական անուանքն այլ մտած են առ մե-
րայինս. (ինչպէս կրօնական անուանքն Կեշա,
Քէշ, և այլն). այսպէս և Զէշ կամ Զաշ որ
տօն նշանակէ. ինչպէս լսուի ի Թղթի Ստեփ.
Սիւնեցոյ առ Գերմանոս. « Նստէաք ի խա-
» ւարի զիցատօնակ Զաշունց հեթանոսակա-
նաց »: Եւագրի գրուածոց մէջ այլ գրուած է
սխալ, « Զաշանց տօնից տարեկանաց հեթա-
» նոսաց չհաւասարել »: Հին բառգիրք զԶա-
շանց թարգմանեն՝ Զօհ, Նուէր, որ կրբնայ
Պարսից չիւնի բառը նշանակել, և մեր ճա-
շակը: Ուրիշ բառգիրք մ'այլ իբր ուղղական
անհղիւթ զԶաշանցն՝ զիւսպաշտ կամ զիւս-
նուէր մեկնէ:

Գ. ՊԱՇՏՈՆԱՅԲ, — Ոչ պակաս՝ դուցէ
և աւելի հետաքննական է ճանչնալ մեր հե-
թանոս նախահարց հաւատոց պաշտօնեայքը,
որք և թուին աւելի զանազանութիւն ունե-
նալ օտարներէն՝ քան թէ իրենց պաշտե-
լիքն: Այժմու կամ քրիստոնէական սովորու-
թեամբ՝ ամեն կրօնից հասարակ պաշտօնա-
կատարը՝ Քահանայ կոչեմք, բայց չեմք կար-
ծեր թէ այս անունս հասարակ ըլլայ նա և
անքրիստոնեայ մերայոց. բառն յայտնի է որ
սեմական է, կամ քաղղէական և եբրայական,
Քօհէն. նոյնպէս և ըստ Արաբաց Քեանհէնէ՝
յոգնաբար քահանայս նշանակէ, և իմաստն է
Քաւիշ, զլիաւորն այլ Քաւշապետ. ըստ այսմ
Սրբող և Մաքրող ստուգաբանէ մեր Լամ-
բրօնեցի Հայրն: Որչափ այլ քաւութիւն և
քահանայ՝ ձայնական մօտութիւն ունին՝ երկ-
բայական է նոյնասկիզբն ըլլալնին. թէ և
հասարակօրէն չէր զործածուած այս անունս,
բայց անտարակոյս ծանօթ էր մերայոց, մա-
նաւանդ հարաւայնոց՝ սահմանակցաց սեմա-
ցեղից: Նմանաձայնութիւն մի կըրնայ դառիլ
և առ օտարս, բայց շատ զարմանալի է,
(եթէ ստոյգ աւանդեն և լսեն օլիկիանոսի խո-
րերն այլ քննող եւրոպացիք), որ Սանալի-
զեան կղզեաց բարբարոսքն այլ Քահանայ կո-

չեն իրենց կրօնից պաշտօնեայն, և Քահռնա—Նոռի զքահանայապետն: Շատ մեծ և կարեւոր խնդիր կ'ըրնայ հանել այս համաձայնութիւնս, իբրեւ ամենահին կրօնական միաբանութեան, կամ հնադոյն նաւարկութեամբ բերուած յԱսիոյ առ անծանօթ կըղզեցիս:

Մեր հին պաշտօնատեղիք՝ տեսանք որ Մեհեան կոչուէին, յորմէ և պաշտօնեայք ոմանք Մեհեանակաղ և Մեհեանապետ, ինչպէս և զրուածքն Մեհեանակաղք. բայց յատուկ և հասարակ պաշտօնէի, կամ բնէք քահանայի՝ այս բառէն ձեւացեալ անուն մի չի յիշուիր. այլ այնոր տեղ մերոց հին կրօնից պաշտօնեայն հասարակօրէն կոչուի Քուրմ, զիստօրն Քրմապետ, բնակարանն կամ ժողովատեղին՝ Քրմարան: Նշանաւոր ձայնիւ անուն մ'է Քոռրմ, և հարկ է որ շատ հին ըլլայ. ծագումն այլ գուցէ յատուկ գուցէ ոչ յատուկ հայկական. վանական վ. հարցանէ և պատասխանէ. « Քուրմն զինչ ասի. — » պարսկերէն՝ Հրավառ »: Ասորոց լեզուաւ այլ Քոռրոյ քահանայ նշանակէ. Հնդկաց կրօնից մէջ այլ լսուի Քոռրմա, ոչ անձն, այլ սրբազան Կրիայ, վասն զի իրենց վիշնու մեծ շատուածն՝ որ եօթն անգամ այլակերպ

եղեր է, անգամ մ'այլ Կրիայի ձեւ աուեր է, որ և կոչուի Քոռրմաշադարա (Կրիայիտալութիւն), և այնպէս կըրցեր է շալկել ի ծով ընկած երկնից հաստատութիւն Մերու լեռը. — արգարեւ առասպելաց առասպել: Իրենց հին սրբազան (վեդայ) գրոց մէջ այլ յիշուի Քրոռմա, Քոռրոռմ, Քրառմոռ գետ մի: — Քուրմի սովորական անուն ըլլալուն ի Հայս՝ վկայեն վերոյգրեալ բարդութիւնքն, որոց աւելցնեմք եւս Քրմառնի, Քրմալի, Քրմառնոյ, Քրմոյդի, և աւելի պարզ բառ՝ Քրմառնի, և Քրմառաղ. իսկ Քրմարանը՝ Ստեփ. Ռոշքեան իր հայ—լատին Բառարանին մէջ կ'ըսէ Խորենացոյ պատմութենէ առած, որ այսոր ծանօթ Հայոց պատմութեան մէջ չի գտուիր. այլ տեղին գուցէ Քրմառն ղով ըսուածն ըլլայ. կամ բնակարան մի՝ թիպեղաց Լամայարանի նման, թէ ամուրի թէ կանամբի քրմաց, ուր ոչ հարիւրաւոր միայն՝ այլ և հազարաւորք բնակէին. յարմարի այսոր և Մեհեանագեօղ կոչուածն ի Հայս, իբրեւ գեօղ մի բոլոր բնակութիւն քրմաց, ինչպէս էին ի Տարօն. և այնքան բազմութիւն էին՝ որ զօրածոյով ընելով՝ թագաւորին զօրաց հետ կուեցան իրենց կուռքերը և մեհեանները պաշտօնեայն համար.

և յետ չարաչար կոտորածի՝ դեռ 438 հոգի գերուած բանտուեցան, Լուսաւորչի այս կողմերս եկած ատեն: — Հաւանօրէն այլ և այլ դասք և աստիճանք էին Քրմաց, որոց ամենէն գլխաւորն Քրմապետն՝ շատ մեծ պատիւ ունէր, իբրև զմի ի մեծագոյն իշխանազանց յարքունիս. հաւանօրէն ցեղով և ժառանգութեամբ էր քրմապետութիւնն: — Ի սկզբան Արշակունեաց թագաւորութեան՝ այս կրօնական մեծապատուութիւնն տրուեցաւ Վահագնեաց՝ որ էին ի ցեղէն Վահագնի զիւր ցազին Հայոց. « որք ինքնակամ խնդրեցին » զմեհնիցն պաշտամունս. և (Վաղարշակ) » պատուէ մեծապէս, ի ձեռն տալով նոցա » գրքմութիւնն, և կարգէ ընդ առաջին նախ » արարութիւնս, և անուն կոչէ Վահու » նիս »: Հաւանօրէն ոչ պարզ քրմութիւն էր անոնց տրուածն, լիսն զի առանձին դաւառի և ցեղի մի տեարք էին և չէին կըրնար բովանդակ Հայոց երկրին հասնիլ, այլ Քրմապետութիւնն. ինչպէս նոյն պատմիչն (Խորենացի) յետոյ կ'ըսէ, Ա. Արտաշիսի բերած կուքերը յիշելով « Զոր առեալ » Քրմապետացն՝ որ էին յազգէ Վահու » նեաց... կանգնեցին յայլեայլ կողմանս, » և զՀերակլեայն՝ զՎահագն իւրեանց վար-

» կանելով նախնին՝ կանգնեցին ի Տարօն, » յիւրեանց սեփական գեւղն յԱշտիշատ... » (իսկ Տիգրան որդի Արտաշիսի) ցատուցեալ » ընդ Վահունիսն, եթէ ընդէր յիւրեանց » սեպհականին իշխեցին կանգնել զպատկերն, » ընկենու զնոսա ի քրմութենէն, և զգեօղն » յարքունիս առնու » . բայց վերջը՝ տեղն նորէն դարձաւ անոնց, իսկ քրմապետութիւնն թուի թէ ոչ. այլ Տրդատ՝ երբ ջրն ջեցաւ կռապաշտութիւնն՝ Ջնջողին Լուսաւորչի պարգեւեց զԱշտիշատ: —

Տարօնոյ քրմապետութիւնն՝ ընդհանուր ազգին կրօնական գլուխ պէտք չէ համարիլ, այլ մի ի գլխաւորաց. իսկ ամենէն գլխաւորն իբր քրմապետաց Քրմապետ՝ թագաւորական մեհնեատեղեաց քով գտուէր, և նոյն իսկ (եթէ և ոչ միշտ) ի թագաւորական ցեղի. ինչպէս Երուանդ տուաւ զայն պատիւ՝ իր եղբոր Երոշազայ. Արտաշէս Բ՝ իր որդւոյն Մա. Ժաւնայ, ինչպէս նախ յիշած եմք, և զոր յետ սպանմանն՝ « տարեալ թաղեցին ի Բագ » նացն աւանի՝ իբր զՔրմապետ » . ըսել է որ այս տեղ էր իրենց գերեզմանատունն այլ, որպէս թագաւորացն՝ յԱնի. և իբր սըրբազան անձին՝ գերեզմանին վրայ բազին շինուեցաւ: — Քրմաց և իրենց սպասաւորաց

և սպասուց բաղմութեան վկայէ և Ստրաբոն ,
ի յիշելն զմեհնակալս Անահտայ և Մայ
զից ի Փոքր Հայս : Սա յիշէ և Քրիստոսիս
կամ Քրիստոսի , որք արանց պէս պատակարգ
պէտք է ունեցած ըլլային :

Ոչ միայն մեծ պատիւ ունէին Քուրմք ի
ժողովուրդէն , այլ և ի թագաւորաց , ազա-
տութիւն ի հարկաց և ի ծառայութիւնէ , ա-
ռատ եկամուտ . և ժառանգութենէն զատ շատ
այլ պարգեւ կ'ընդունէին յարքունուստ , և
պատերազմի աւարի մասն . ինչպէս կ'ըսէ Ա-
գաթանգեղ Ա խոսքովու համար , թէ « Հին-
» զերորդ եւս հանէր յամենայն մեծամեծ ա-
» ւարացն ածելոց , և մեծամեծ պարգեւս
» քրմացն շնորհէր » : — Ըստ պատուոյն և
աստիճանին՝ հարկ էր որ քրմաց և քրմապետի
Զգեստք այլ վայելուչ և ճոխ ըլլային . զկիս-
նոցն խոյր էր փոխադաճել . հագուստն՝ պա-
րէզօս մի չափաւոր լայնութեամբ , որոյ վրայ
շուրջառի պէս վերարկու մի . բայց յատուկ
յիշուած չեն ասոնք . և մնացածն՝ հասարակ
քուրմի ձեւ կրնայ ըսուիլ , ինչ որ կու տես-
նենք եղջերուանման պաշտեալ կենդանոց բազ-
նին քով կեցողներուն վրայ . որոց մէկն՝
զաւաղանակիրն՝ թուի ներքինի . մօրուաւորին
այլ պատակաց ապարանջանք զիտելի են :
(Տես յերես 161) :

Թէպէտ անծանօթ մեզ ըսինք քրմութեան
դասակարգը , այլ համարձակիմք կարծել՝ թէ
ինչպէս հիմայ ի կարգի քրիստոնէական քա-
հանայութեան՝ ստորին աստիճաններ այլ կան ,
ոչ միայն կար , այնոր մէջ այլ , այլ և Սար-
կաւագն . վասն զի սա քրիստոնէութեան դա-
սակարգի վերաբերեալ անուանց նմանութիւն
չունի , և ոչ յայտնի իմաստ : Ոմանք կար-
ծեն՝ թէ Սար (սպաս և զարդ) բառէ առ-
նուած է , կամ Սարիկ՝ իբր քօզ , ծածկոց .
կամ լաւ եւս Սարկ , որ առանձին գործա-
ծուած չէ , այլ ի բարկութենէն Սարկարակն՝
կ'իմացուի (սուրբ) ամաններու տեղ կամ պա-
հարան . որով Սարկաւագն այլ կ'ըլլայ պահ-
պանողն , կամ պահպանողաց զլիաւորն : Ո-
մանք այլ համարին թէ հոմանիշ է պարսիկ
Սերքեսար , سركسار բառին , իբր զլուխ գործաւո-
րաց , գործաւագ . կամ Սերքեսով՝ զլուխ գիտ-
նոց , բանախնդրաց : Ինչպէս այլ ըլլայ՝ հակա-
ռակ չէ որ մեր հեթանոսաց քահանայութեան
մէջ այլ այսպիսի և այս անուամբ պաշտօնեայ
մի ըլլար : — Նոյնպէս հեթանոսական դասա-
կարգէ մնացեալ երեւի ինձ և Մոնքն , ինչ-
պէս կոչուին ի վանորայս ժառանգաւոր զը-
պիւրքն , և աշակերտքն ի Գողթնեցոց : Քուրմի
և Մոգի պէս նշանաւոր հին անուն մի է և

այս. Ի խօսս Զուղայեցւոց լսուի և Մոնրոշ-
քիւն: Յօտար լեզուա՝ չգիտեմ թէ կայ այս-
պիսի կամ մերձաւոր անուն, բայց Մոնրոշ
Աթենացւոց, որ նշանակէր յատուկ տեղւոյ
մի Աթենացւոց Անահտայ տօնն: — Գուցէ
զատակարգութեան մէջ էր և Դաւաթաւան,
որ հիմայ սովորաբար մանկանց խնամողն և
վարժողը նշանակէ, և մոգուց Տեսդուրը յի-
շեցընէ:

Յառաջաբանիս մէջ կանխեցինք ըսել, թէ
այս գրած նիւթիս, այսինքն հին և սին հա-
ւատոց Հայոց, չեմք ուզեր խորամուկս բլլալ,
պատմական աւանդներ չունենալով՝ օտար զի-
ցաբանութիւն ստորագրել, կամ սնոտի ա-
զանդոց և զրուցաց վրայ երկար իմաստասի-
րել. որ՝ եթէ արժէք այլ ունի՝ թողուցինք
յարգողացը: Մեր ճանչցածէն և ըսածէն կրը-
նամք հիմայ բովանդակել կամ անդրադար-
ձընել քանի մի բան. և նախ, որ բուն ըստ
անուանն Կռապաշտոնիւնն որով կոչուի սո-
վորաբար Աստուծմէ դուրս պաշտօնն, շատ
ծաւալուած չերեւիր ի Հայս, և ոչ շատ հին.
քանի մի մեծ Բազարաններ իբր ուխտատե-
ղիք, և Եօթն բազնաց կամ մեհենից յի-
շատակք՝ տան գուշակել անոնց քիչութիւնը.
Արշակունեաց տիրապետութեամբ ի Հայս՝

անոնց կրօնից մուսքն կամ ծաւալումն ի
Հայս, և անոնց աշխարհակալութեամբ՝ յու-
նական զից բերուելն յերկիր մեր, յայտնեց
և անոնց պաշտաման նորութիւնը. և թէպէտ
անոնց իւրաքանչիւրին այլ հայկական ա-
նուանք սեփականած են, բայց այս՝ կամ
կերպով մի թարգմանութիւն է այն զից բը-
նաւորութեան, կամ յարմարութիւն՝ Հայոց
մէջ համբաւեալ անձանց, իբրեւ Քաջ կամ
Վեհազն, որք այդ եկամուտ կոոց պատճառաւ՝
աստուածացան: Հայոց բնիկ կամ աւելի աս-
տուածակերպք՝ Աստղիկ և Վահագն երեւին.
յետինս այլ ինչպէս ըսած եմք ի կարգին, նախ
ի վրաց պաշտուեցաւ. և նոյն ինքն Անահիտ՝
որ Հայոց աշխարհին տիկին և խնամակալն
համարուէր, նոյն անուամբ ի Մարաց և ի
Պարսից առաջուց պաշտուած էր, և Արա-
մազդ ինքն՝ յայտնի է իր պարսիկ կամ զան-
գիկ (Որմիզդ) անուամբն: Այս չափս յիշելով՝
աւելորդ համարիմք միւս զից ծաղումն և պաշ-
տօնը կրկնաբանել:

Երկրորդ, հետեւանք վերը ըսածիս, որ
Հայոց մէջ առաջ աւելի զիւցազանց պաշտօն
կամ պատիւ էր քան զից. բայց հակառու-
թիւն չկարծուի զիւցազն ըսելով Դիք ենթա-
դրել. Քաջի տեղ կ'ըսեմք այս բառս, սովո-

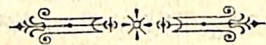
բութեան հետեւելով, և այնպիսի անձանց՝ զոր զերազոյն մարդ համարէր ժողովուրդն, և միջակ իմն ընդ ինքն և ընդ Աստուած կամ աստուածս, յետ ընդունելոյ զասոնք: Սպա, երրորդ, երկար ժամանակ ի Հայս հասարակաց կրօնն էր, (յետ ուղիղ աստուած պաշտութեան) տարտամ տարրապաշտութիւն մի, հանդերձ Աղթարաց աղանդներով, որ կերպով մի աւելի այլ տեւողական եղած է, և հեաքն ու շոշորդն ինչուան հիմայ թողած, ինչպէս յայտնուի Հիմայից վրայ գրուածէն: Ասոր այլ վրայ հասած է Մոգոչրիւնն, թէ քաղզէական կերպով Աստեղագիտոչրեալք և թէ Զրադեշտական օրինօք, որուն՝ տեղ տեղ յաջորդած է Կրակապաշտոչրիւնն: — Հայաստանի միջակայ գիրքն և իր ժողովրդեան օտարամուտ և հանրասիրւո բարքն՝ այս երեք տեսակ աղանդները՝ երեք կողմէ ընդունած է. զՀիմայութիւնն՝ յարեւմտից՝ ի փաւղացոց, (ուստի յետոյ և զԵլուս). ի հարաւոյ՝ Կիւսիս, յէրեքիւն, յարեւելից՝ Վոլարսից աղանդն և զԿրակն. երեքէն այլ անոնց պաշտաման բառերը սեփականած է, ինչպէս իւրաքանչիւր հաւատոց և պաշտելեաց վրայ գրուած ատեն բացատրած եմք:

Հապա չորրորդ կողմէն՝ ի հիւսիսոյ, ինչ

ընդունած են Հայք: — Այդ կողմն՝ մեծ բնական կամ աստուածագործ պարբսպով մի պատած և բաժնուած էր իրենցմէ. որ է Կովկասեան լեռանց կապակցեալ պարն. սակայն այն այլ ունէր իր մէկ քանի պահակներն և անցքերն. որոց կարօտ այլ չեն դադարէր՝ երկրէ երկիր անցնելու, և ոչ արգելք՝ լեռինքն և սառնամանիք: Հայոց ոտք՝ թէ ոչ ամէն ճամբայ բացած են, գոնէ կոխած են. կըրնամք ըսել թէ ամէն ազգի լեզուի և կրօնից և գոյից ծանօթութիւն ունեցեր են. և եթէ վկայուած այլ չէ՝ և ոչ այլ ժխտուի՝ թէ ի հիւսիսոյն այլ կրօնական ինչ առած չըլլան: Հին ատեն ընդհանուր անուամբ հիւսիսաբնակքն Սկիւթացի անուանէին, որոց պարզագոյն տարրն է Սակ. և Սակք կամ Շակք յատուկ ցեղ մ'այլ շատ հեղ և շատ տեղ յիշուած է ի պատմութեան. նա եւ ի Հայս՝ անոնցմէ կարծուի մնացեալ Շակաչէն գաւառի անունն. վասն զի ծանօթ և հռչակուած է Սակաց արշաւանքն յարեւմտեան Ասիա, անցանելով ընդ այս ի փոքր Ասիա, վեց դար առաջ քան զթուական փրկին, և անոնց հալածմամբ՝ հատատուած Սակական տօնքն և բարեկենդանն: — Ս. Եպիփան՝ իր Հերձուածոց գրոց մէջ առաջին աղանդն յետ

Ջրհեղեղի Սկիւբական կոչէ, Σκυθικός, մինչեւ
 ի ժամանակ Թարայի հօր Աբրահամը. անկէ
 ետեւ կարգէ զՀելլենական կամ զիցական: Այլ
 հին աղանդն հասարակ համարելու է և Հայոց
 և իրենց համանման Փռիւզացւոց. որոյ նշան
 մ'այլ կըրնան համարուիլ ասոնց և մերոց
 լեզուի մէջ նոյնանիշ բառեր. ինչպէս, Պապ՝
 որ նշանակէր անոնց մեծ աստուածն. Աթիս
 կամ Սփիս՝ չաստուածն երկրի, ի մեզ այլ
 Ափն ցամաքի նշանակ, նա եւ հող կամ եր-
 կիր նշանակելով զրուած կայ. « Տեսի զաս-
 » տեզս և զլուսին՝ զի կային անկեալ ափի » :
 Այսպէս Տապիտ՝ Կրակի զիցունի, առ մեզ
 Տապ բառն տաքութեան, առ Հնդկիս Տա-
 պատ, և այլն: — Եթէ ստոյգ և եթէ հա-
 ւանական համարուի յետջրհեղեղեան նահա-
 պետաց բնակութիւնն ի Հայս՝ մինչեւ ի խառ-
 նումն և բաժանումն լեզուաց, Եպիփանու
 սկիւթական աղանդոյ կենդորոնն այլ կ'ըլլայ
 ի Հայս, և Հայկական ու Սակական ա-
 նուանց մէջ այլ մեծ տարբերութիւն չկայ,
 երբ յիշենք հ և ս տառից լծորդութիւնն,
 և Հայկ ու Հայ անուանց տարրն և շատ հեղ
 Հա զրուիլն փոխանակ Հայի, Վրաց այլ զմեզ
 Հառս կոչելը կամ զրելը: Թողլով զայսպիսիս
 առ բանասէրս, կարեւոր ընդունելիք երեւցածն

է Սակական կրօնից հնութիւնն, Փռիւզացւոց
 այլ նմանութիւնն և հնութիւնն, յորոց շատ
 բան առին Յոյնք, Հայոց այլ Փռիւզացւոց
 հետ (շատ հեղ յիշուած) ազգակցութիւնն,
 որոց նոյն վկայուին և նահապետքն՝ Գոմեր և
 Ասքանազ. և մերոց և այս ազգաց լեզուի,
 զգեստուց և հին կրօնից նմանութիւնք. զորս՝
 հետազօտութիւնք լեզուաբանականք, կրօնա-
 բանականք և աշխարհագրականք կամ ազգա-
 բանականք, յուսամք որ աւելի այլ պարզեն:

ՎԼՈՒԽ. ԺԴ.

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Վերջի անգամ մ'այլ ակնարկելով մեր երկրի զրից և չորս կողմէն պատած այլալեզու և այլակրօն ազգաց, Հայաստանի բնական խառնարան մի ըլլալն լեզուաց և կրօնից, զարմանք չէ, և Հայ ազգին բարքն և բերմունքն այլ քննելով՝ զրեթէ և հարկ էր. և եթէ բաւական նիւթեղէն յիշատակարանք չկան կամ չեն երեւիր, և ոչ իսկ ազգային զրաւոր աւանդութիւնք, կրնան քիչ չըսուիլ օտարաց մէջ, մանաւանդ Յունաց՝ դրած յիշատակք. մեր կողմանէ այլ՝ ազգային լեզուի ընդարձակ ասպարէզն կամ բովքն, որ զեռ անսպառ է, և ոչ ըստ բաւականին փութուած, կամ ոչ արուեստադէտ հմտութեամբ:

Յետ ամենայնի հարկ է յիշել, թէ այսքան այլեւայլ ծագմամբ կրօնից ընդունող և

պահող ազգն, որ և յամառութիւն ունի ի կարծիս՝ (հանդերձ իրեն ղիւրաւ յարեւոյն յօտարս), ինչպէս այս ամեն բան թողուց, անհետ ըրաւ, և ոչ՝ կամ թէ զրեթէ ոչ ինչ զրաւոր կամ նիւթական մնացորդ մի թողուց՝ իր հեթանոսական զրուածոց և քանդակաց, կոռց, սպասուց, և այլն: — Ետքիններու համար կըրնամք ըսել, թէ զեռ երկրին ծոցը բաւական հետազօտուած չէ. զրուածոց համար՝ թէ շատ չէին և կամաւ այլ ջնջուած են. իսկ միանգամայն հին հաւատոց և կրօնից համար (թողլով ազթարական մնացեալ հետքը), հարկաւորիմք խոստովանիլ՝ որ հրաշալի կերպով մի եղած է այս բանս. և աւանց այսոր չէր կըրնար ըլլալ առ հատարակ բազմամիլիոն ազգի մի թողուլ իր նախնեաց պաշտօնն և պաշտելիքը, և ընդունել զքրիստոնէութիւն. և արդէն մշանջնաւոր հրաշք մի է, որ այն արիական կոչուած (Հայ) ազգն, իր ցեղակցաց մէջ մի միայն և բոլորովիմք քրիստոնեայ ըլլայ, մինչ այլք կամ իրենց հին զիցաբանութիւնը պահած են, և զեռ իրենց կրակը վառեն և պատուեն, կամ իսլամութիւն ընդունած են: — Շատ ազգաց մէջ առ փոքր փոքր մտած է քրիստոնէութիւնն, նոյն իսկ և ի Հայս՝ ի սկզբան

քարոզութեան Առաքելոյ և առաքելաշաւիկ
 Հարց. և միշտ մնացեր է Բարդղիմեայ և
 Թադէոսի սերմանած հասն և վառած լոյսն ,
 այլ նուազ , սակաւ և ծածուկ . ինչպէս վը-
 կայեն նահատակութիւնք անոնց աշակերտաց
 'ի Գողթն և ի Սիւնիա , Ոսկեանց , Սուբիա-
 սանց , Սանդխտոյ , Թէոփորոսի Սալահունոյ ,
 Այրարատեան վկայից , Մեհրուժան եպիսկո-
 պոսի կամ եպիսկոպոսապետի Հայոց , և այլն :
 Բայց այսոնք , եթէ կրնամք ըսել , աստուա-
 ծային ընդհանրական սքանչելեօք էին , ինչ-
 պէս և ուրիշ ազգաց մէջ . իսկ Տրդատայ՝
 այն Հայոց զոռ և զոռոզ և ամեն կերպով
 հսկայ տիրապետին ատեն , կարծես մարդկան
 միտքն այլ պահանջէ՝ որ Աստուած այլ գե-
 րազոյն զօրութիւնը յայտնէր , և անով նուա-
 ճէր նախ այն սէգ թագաւորը , — « որ այնչափ
 » երեւելի եղեալ քաջութեամբք առաւելոյր
 » ի մարտս պատերազմացն . նա եւ յուղում
 » պիտան Յունաց՝ հսկազօր երեւեալ... որ
 » սիւզալոյն աւերեաց զթուճա գետոց , ցամա-
 » քեցոյց իսկ ի սիգալ իւրում՝ զյորձանս
 » ծովուց » . — յետոյ այնոր հզօր բազկաւ իրեն
 բիրտ և հնապաշտ հպատակաց բազմութիւնը ,
 աջակցութեամբ կենդանահրաշ Լուսաւորչի
 փափուկ ձեռաց : Երկու բարբ և բռնութիւնք

միախառն՝ կատարեցին Հայոց դարձն ի հին
 հեթանոսական հաւատոց՝ ի նոր և ի բուն
 ի ճշմարիտ հաւատս Քրիստոսի . որոյ շուտա-
 փոյթ ընդունելութեանն հարկ և առիթ եղան
 այն սքանչելիքն՝ զոր պատմէ Ագաթանգեղոս ,
 և որք ինչպէս այլ քննուին , ամփոփուին և
 մեկնուին , չեն կրնար առանց հրաշից սոսկ
 երեւել , և խախտել Հայոց 1600 տարուան
 հաստատուն և եռանդուն աւանդութիւնը . զոր
 ի միջի այնքան այլադէնից և հալածանաց՝
 (բաց ի քանի մի վատ ուրացողներէ) սիրով և
 պարծանօք պահեցին և պահեն , և յոյս ու-
 նիմք որ պիտի պահեն . շնորհօք առ հասա-
 ըսկ մարդկութեան յաւիտենական լոյս ծագող
 Ամենափրկչին Քրիստոսի , և աղօթիւք յա-
 տուկ Հայոցս Լուսաւորչին՝ Ս . Գրիգորի : Սմա-
 սէր և պատիւ , և Նմա փառք և գոհութիւն .
 և ինձ ուրախութիւն , որ այսպիսի յիշատա-
 կաւ՝ քաւեմ գրիչս , ասանկ խափանուած և
 խափանելի իրաց վրայ գրեւէն :

Ուրախ լեր հոգի քրիստոնէութեան , զի
 խաւարն մերժեցաւ և տիւն ծագեցաւ . և միշտ
 և հանապազ լուսատու լիցի քեզ Քրիստոս .
 որում միւսանգամ , բիւր անգամ և միշտ՝
 փառք , այժմ և ի յաւիտեանս :

ՅԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՅ

Տ Ե Ղ Ե Ա Յ Ե Ի Ա Ն Ձ Ա Ն Յ

(Նշանակք. — Դ. Դեթ, Դեյուզն. — Լ. Լեւ. —
Յ. Մալիկ. — Ժ. Քաղաթ)

Աբգար 314

Աբրահամ նաչապետ 25

Ագաթանգեղոս 40. 164. 198. 260. 275. և այլն.

Ագամեմոն 274

Ագենոր 240

Ագեւոր ասող 152

Ագնիս 301. տ. Ագնի

Ագոստոս 0ձ 154

Ագոստի քար Լ. 57

Ագամ 15

Ագամանդ բոյս 78

Ագոնիս 84

Ագուա դ. 19

Ագատ Լ. 55

Ագատք 262. 286. 337

Ագքնադող 388

Աղէր-Պէհրամ տ. Վառապան

Աղոնակ մուգ 352

Աղուր. Աղուրական (ամիս) 337

Աթանայէլ հրշտ. 204
 Աթարլան հմայք 555
 Աթենաս 261. 265. 277
 Աթենոգինէս (Ս.) 297. 307
 Ադահակ 18. 152. 295
 Աւ. Աւք 222
 Աւուռնք (աստղ) 114
 Աւիգլա (Անահիտ) 261
 Աւիկա. Աւիկէ 58
 Աւերադիւթք 578
 Աւկիմոս 244
 Աւմոն. Աւմոս դէտ 55
 Ախտարք տ. Աղթարք
 Ակըռքի քար 40
 Ակնի (կրակ) 86. 295
 Ակնի 265. 501
 Ահարիման 545
 Ահեկան. Ահիկ 141
 Ահեւական (գիւղ) 296
 Ահիաի դէւ 264
 Ահունաւատ (օր) 540
 Ահուլահիս 555
 Ահուրա 212. 255
 Ահրանք (օր) 143
 Ահրմէն. Ահրմ 210. 555. 554. 556
 Աւ 579
 Աւսանի 165. 367
 Աղբակ 296. 510
 Աղբերք 44. 48. 59
 Աղեղն (Հայկին) 119
 — ծիածան 118
 Աղեղնաւոր (աստղ) 127

Աղէկ Մանուկ 205
 Աղէկախօս. տես Թուփառմուլք
 Աղթամարայ ծով 20. 55. 45
 Աղթարք 75. 4. 77. 88. 97. 203. 402-9. և այլն
 Աղիճ 248
 Աղնոս (Արտեմիա) 502
 Աղուեսուկ (ցաւ) 408
 Աղջամուղջ (ժամ) 147
 Աղան 25
 Աղք դէօղ 457
 Ահպարար 588-9
 Ամայէլ օձ 155
 Աման տ. Օման
 Ամանորայ Գիւք 256. 502
 Ամարտատ 517. 557
 Ամիսք 158
 — Պարսից 557-9. 540
 Ամմոն 545
 Ամշաքանտ տ. Էմշաքէնտ
 Ամդահմայ 571
 Ամդար աստեղք 112
 Ամդարաքաշ 552
 Ամդտես օձ 154
 Ամփին 40
 ԱՅծեղլիւր 128
 Այո 215
 Այսահար 215
 Այրաքաջ (Սմբատ) 247
 Անագուն (օղ) 64
 Անդաւա 517. 275
 Անակ 49
 Անահիտ 58. 119. 259-77. 455. 440 և այլն.
 — ԺԹ օր ամսոյ 144

- Անահայտայ աթոռ 267
 Անահայտական դաւառ 266-8
 Անամեւք 263
 Անանիա Վ. 46-7. 258. 272
 — Շիրակ. 66. 111. 116. 119. 133. 295
 Անքնակ տեղեր 225
 Անդեան? ասող 150
 Անի դ. 266. 317
 Անի (Կամախ) 237 և այլն.
 — օր 144
 Անիտակ 150
 Անիրան (օր) 344
 Անկասող 150
 Անձեւացիք 57. 43. 267. 406
 Աննիոս 22-3
 Անոյշ 200
 Անուշակ (Աստուած) 200
 Անուշաւան 70. 246
 Անտար (շար) 343
 Անտեմոս (Նեոն) 251
 Աշալուք (Արշալոյս) 143. 282
 Աշխարհ 337
 Աշխարհամատարան օր 140. 281
 Աշմուղ (դէւ) 343
 Աշտիշատ տ. Յաշտիշատ
 Այ 244
 Աշիուրի. Աւքակապ } 583
 Աւքիւրէն
 Աւքուր (ցաւ) 408
 Ապան ամիս 339
 Ապուրն 88. 289
 Ապուք 61. 174
 Ապուտատ Յուլ 354

- Ապրիլդէկեան 389
 Առաքել Սեւեցի 208. 223
 — Անեցի 401
 Առիւծ ասող. 127
 Առիւթն (ցաւ) 408
 Առէղ 177-9. 187. 416
 Առնակ 226-8. 235. 411
 Առնորիոս 551
 Աս (աստուածային) 18-9
 Ասակ (օր) 144
 Ասբուրդ } 49
 Ասկերա }
 Ասդաւատ } (Էական) 18
 Ասդլատ }
 — Բ օր Աւերկայ 340
 Ասկալոնացիք 314
 Ասկիւպիոս 296
 Ասդենի 379
 Ասուլ 134
 Ասուր դ. 21. 84
 Ասուրաս (ողէք) 216
 Աստարտ 268. 313
 Աստեղք 104-53
 Աստեղադիտութիւն 364
 Աստիադէս դ. 18
 Աստղալոյս 113
 Աստեղատուք 126
 Աստղիկ 48. 268. 279-85 467.
 — Դուստր Նոյի 208. 245
 — Է օր ամսոյ 145
 Աստղնաբերդ 280

Ատոլիկոս հրչտկ. 17
 Ատուած 5. 15
 Ատուածածին 104. 119. 199. 240
 Ատուածաշէն 20
 Ատուատթա 18
 Աքանաղ-եան 241-2. 552. 471
 Աքընէշ 545
 Աքինոս (Լուսին) 242
 Ափունճակէր 545
 Ատահեր կամ Ատահեր աստղ. 120. 124
 Ատերկատ դ. 514
 Ատիդիաս դ. 284
 Ատրաս 112
 Ատրուշան 50. 530
 — Եօթն Ատրուշանք. 549
 Ատրպատական 83. 549-50
 Արադած Լ. 51
 Արածանի 62
 Արամ 244
 — Գ. օր ամսոյ. 145
 Արամաղդ 40. 48. 107. 115. 255-9. 555
 — Ամարոպլին 258
 — Ուրմպեան 257
 — այ Աստղ 126
 — այ տուն 258
 Արայ 177. 244. 375
 Արայեան մանուկ տ. Անուշաւան
 Արարատ Լ. 51
 Արաց ամիս 141
 Արաքս 54-5
 Արաքսա բոյս 78
 ԱրբէԼ 54

Արեգ ամիս 159-41
 Արեգ Ա. օր ամսոյ 145
 Արեգակն 83-95
 Արեգական ծաղիկ 94
 Արեգակնապաշտք 88-95
 Արեգակնածաղ բլուր 90. 268
 Արեգակնահայեաց օձ 154
 Արեաթա դ. (Երկեր) 25
 Արեւ 79. 89 տ. Արեգակն
 Արեւածաղ ծղ. 94
 Արեւու վարէշք 88
 Արեւատուծին 89
 Արեւիք դաւառ 90
 Արեւորդէք 72. 90-5
 Արեւորդի ծ. 94
 Արիկ 155
 Արծուի. Արծրունիք 165
 — աստղ. 150
 Արկաս 115
 Արկոլ աստղ 150
 Արհաւէքք 519
 Արհմ. տ. Ահրմէն
 Արմաղ 514
 Արմաւիր 70. 87. 247. 267
 Արմենակ 70
 Արմենիոս 515. 531. 545
 Արմէս 518
 Արմինի 55. 100
 Արմնա 518
 Արմոգ 245
 Արմոնիա 240
 Արշալոյս 145

Արշամ 88

Արուեստաւոր օձ 137

Արջ ասող 115. 129

Արտախոյր (լուսնթաղ) 109. 110. 111. 127

Արտաշատ 267

Արտաշէս Ա. 88. 100. 250. 257. 312. 400. 446. 462

— Բ. 35. 38. 67. 160. 260. 309. 338. 463.

Արտաշիր Սասան. 31. 328. 338

Արտաւազդ Ա. 251

— Բ. 35. 178. 191-3. 219. 247. 257. 267. 306.

— Կամարական 412

Արտեմիա 261. 263. 276-8

Արտիպէհէշէ 12. 336. 446

Արտուիւղւոր, աղատ 343

— աղբիւր 264

Արիւղ (ժամ) 146

Արբայուծին 333

Արքտորոս ասող. 113. 122. 126

Ացի Դ. 19

Աւա, աղատ 343

Աւարոս Երկայնածնօտ 162

Աւելեաց աւուրք 143. 370

— Պարսից 340

Աւեստա տ. Զինտաւեստա

Աւետիք Ամբիցի 110. 150

— Տիգրանակերտցի 125

Աւիւս 470

Աւիրոզես 81-2

Աւիմհենեանք (Պարսք) 346

Աւիւտ (հմայ.) 367

Ափուլի (լար) 343

Աֆրին (աղօթք) 356

Բաբելոն 262

Բազ. Բոզ. Bog 451

Բազայառիճ. Բազառիճ 287. 450. 452. 454

Բազաստան 451

Բազարան 255. 267

Բազաւան 50-1. 302. 452

Բազուէ. Բազէոս 451

Բազին 14. 451-2

— Գերեզմանաց 421

— Եօթն Բազինք 251. 442

Բազու 50

Բազրացիք 37

Բազրեւանդ 50. 502

Բազէ. Բազունիք 163

Բազմաստեղք 112. 114. 122. 135

Բազմոտանի ասող. 127. 129

Բազմոյթ տ. Բազմաստեղք

Բազում. Բազումք ասող. 114. 133

Բաթնիքաղ 314

Բախտ. Բաղդ 363. 370. 408. 411

Բախորոս դէտ 34

Բահաղ 84. 214. 313

Բահման (անմահ) 356

— ամիս 338

Բամբակ ծղ. 95

Բանսարկու 218

Բաշաւոր օձ 137

Բաշիք 364. 372

Բարդաձան 364

Բարդոդիմ. առաք. 37. 45. 90. 267. 406. և այլն

Բարդախրան 88
 Բարշամ Ասորի 116. 293
 Բարշամինա 312
 Բարսեղ Մայկեւոր 15. 60
 Բարսմունք 348
 Բարաի ծառ 72. 93
 Բաքոս 200. 307
 Բեջող օձ 154
 Բեզեկ (արեւ) 85
 Բեզդեբուղ 212
 Բեւ 24. 54. 84. 121. 256
 Բեկիսամա դ. 315
 Բեկոնա դ. 317. 264
 Բեւեբուղ 84
 Բերանակապ. տ. Փանդաթ
 Բեւեռք աստղ. 112. 129
 Բժժանք. Բժժագործութիւն 381
 Բժշկարան 409
 Բնապաշտութիւն 27. 89
 Բողապիտ 352
 Բու 181
 Բուզանդ սլաոմիւ 178
 Բութ Լ. քար. 43-9. 393
 Բութիւ Ս. Գեորգ 49
 Բուժունք 150
 Բուլղարք 273
 Բուժմաղ. Բուժմաղ. Բունալ տ. Բմբունալ
 Բրահմա դ. 18. 301. 315. 350
 Բրետոնք (աղբ) 39
 Բրեթ դ. 317
 Գազեիկ Բ. 373
 Գաղանաճակք 181

Գամիւք (Կապուղուլիկա) 16. 323. 368
 Գայիանէ 50
 Գայիմ և Գաջիմ 316
 Գայլ աստղ. 150
 — դէտ 268
 Գայլալաղ 151
 Գան (ցաւ) 408
 Գանիւմիդէս 241
 Գաննէէ (Գանձակ ?) 356
 Գարեգիւթ } 378
 Գարբնկէց }
 Գեհեան 424
 Գեաք 54
 Գետահայ 364
 Գետնակոյ 395-7
 Գետնառիւծ (ցաւ) 408
 Գերեզման 410. 415-22
 Գերիոն 117
 Գեորգ Սկեռացի 180. 374. 396
 Գէտ 372. 393
 Գիզակ (ժամ) 147
 Գիշերակի դեւ 215
 Գիշերամուտ 145
 Գիշերալար աստղ 122
 — Լ օր ամսոյ 144
 Գիտանէս 299 տ. Գիմետր
 Գիտաւոր աստղ 152
 Գիր առնել կամ հանել 388. 405
 Գնացուն (ցաւ) 408
 Գողթն 70. 152
 Գոմեր 471
 Գորգոր (իւ. օր) 144

- Գորտնիկ (ցաւ) 408
 Գուառաղա (Աստուած) 17
 Գուլթանի աստղ. 115. 126
 Գուշակութիւն 372. 389
 Գուպարք աստղ. 115. 155
 Գուսանք 412
 Գրապանակք 584. 405
 Գրարարութիւն 564
 Գրգուռ Լ. 53. 56. 57
 Գրիգոր Լուս. 59. 40. 49. 150. 271-2. 278. 281. 290-1 297. 306. 445. 454. 474
 — Նարեկ. 240
 — Մաղիսո. 70. 91-2. 220. 309. 373
 — Սկեռացի 15
 — Տաթեւ 109. 195. 206. 222. 596
 Գրողն 184. 226. 411
 Դախմայք. Դուխմա 547. 417
 Դահման (ազատ) 542. 556
 Դամբան 417
 Դանաթ. Դանիթ 263
 Դանաֆուր (մեղք) 556
 Դանիէլ մարդ. 108. 572. 402
 Դաշտէր ազատ 542
 — աստղ. 288
 Դարբնաց քար Լ. 58. 45. 47. 267
 Դարեհ 550. 559
 Դարմատ 545
 Դարուատ. Դարվատ 557
 Դաւիթ Անյաղթ 208
 — Աւաւկայ որդի 91. 568. 578. 587. 406
 — Սալաձորեցի 95
 — Մեկնէլ 181

- Դեւլէիս 595
 Դեղատուութիւն 366. 406
 Դեղթափ քար 441-5
 Դեմետր և Գիսանէ 160. 275. 298-502
 Դեն 11
 Դենի մազդէզն տ. Մազդէզն
 Դեւք 48-9. 192. 204. 212-5
 — Նիւթական 220
 Դէմոն (Դեւ) 204. 212
 Դժնիկ (չար) 225
 Դժոխք 511 425-24
 Դի. Դիակն 422
 Դիանա 260
 Դիոնիսոս դ. 507. 509-11
 Դիոս (Զեւս) 254. 258. 510
 Դիորփոս դ. 24. 56. 79
 Դիպուկ (ցաւ) 408
 Դիւր. Դիւք (զերեղման) 418-9
 Դից մայրի 427
 Դիւակուշ 575
 Դիւահարցութիւն } 564
 Դիւթութիւն 564-5. 577-8
 Դիք 254-5. 248-89. 467
 Դոդոն 70. 595. 598
 Դուխմա տ. Դախմայ
 Դուղդա, Dughda 527
 Դատերք Զայլեմանց, Համբարեաց, Վայրենեաց 180-2
 Դրախտ 424
 Դրուք 218
 Դրուիդք, Druides 69. 291
 Եաճատք. Եաղատա 557. 452
 Եաշի (Երդ) 528. 557

- Եսանա (գիրք) 328
- Եղնակ Աստուծոյ (հօր) } 166
 — Ոսկե } 166
- Եղնիկ Կողբ 52 · 162 · 171 · 176 · 184-5 · 213 · 249 ·
 353 · 382 ·
- Եղնկացի Յոհ · 109 · 140 · 216
- Եղող աստղ 126
- Եզտ (Աստուած) 16
- Ելաստղ 150
- Եղանակք 155-147
- Եղերամարք 412
- Եղիւն 51 · 111 · 350-353 · 425
- Եղիւրու 160
- Արուսեակ աստղ 109-10
- Եղիւրուաքաղ 160 · 175-5
- Եղրեակ բոյս 95
- Ենանոս 88
- Ենիոս դ · 274
- Ենովս 110
- Եպիփան 188 · 470
- Եսայի Նշեցի 578
- Ետրուք 268 · 305 · 368
- Երազք 399
- Երազան (գիրք) 196 · 399 · 401
- Երազագէտ }
 Երազադատ } 399
 Երազադիւթ }
 Երազահմայ }
- Երազընդան 290
- Երազմոյն 290
- Երակէս 115
- Երասխ 54 · 78

- Երասխ Թագաւոր 519
- Երեզ 268 · 272-5 · 454
- Երեմիա Մեղրեցի 124
- Երեմուկ 269
- Երեք Թագաւորք · աստղ · 120
- Երիննէ · տ · Ընգղայ
- Երեցուկ ծղ · 95
- Երկաթ (հմայ) 580
- Երկնահայեաց օձ 154
- Երկնէր Երկին 86 · 294
- Երկրատես (ժամ) 146
- Երնջան բոյս 77
- Երողոտ 524
- Երուաղ 558
- Երուանդ 192-4 · 219 · 256 · 586
- Երբեալ 119
- Եւոլոս 64 · 67
- Եփեդենի 275-4
- Եփրատ 55
- Եօթնադրեանք 408
- Եօթնաստեղեան խորան 115
- Եօթնփորակեան բազէնք 80 · 442
- Ջադեն 314
- Ջակրոս Լ · 310
- Ջանդ աւեստա տ · Ջենտ-աւեստա
- Ջանդեկք 17 · 527
- Ջատիկ 515
- Ջարատ մոգ 352
- Ջարուանա արեւրան 255 · 352
- Ջաքարիա Կաթողիկոս · 111-5 · 118
- Ջեթէս · Ջեթիկ 515
- Ջենականք (հմայ ·) 565

Զենարան 456 ա. Զոհ
 Զենո-աւետա 527-29. 521. 525
 Զեւ 15. 19. 212. 254
 Զերտիւթ-նամէ 529
 Զիւլ- Զեւ 267. 270-4. 517
 Զիւյ դ. 288
 Զոհ. Զոհարան 452. 455. 445. 452 456-57
 Զոտրիանոս 245
 Զովաղ. Զովող 126
 Զուարթունք 203
 Զրադեշտ 17. 42. 51-5. 92. 525-59
 — Հայ մոգ 245
 Զրախոս 595
 Զրուան 109. 156. 280. 526. 552
 Զօկրէ ա. Լուսաբեր
 ԷԼ. Էլոհիմ 15
 Էմշապիէնո 555-7
 Էսֆինդամատ (Գ օր Աւելեաց) 540
 Էր (Արայ) 244-5
 Էրիս դ. 517
 Էրտիպիէէշդ (օգոստոս) 558
 Էրիմէրտէս 99
 Էֆրափաղ 559
 Ըղձապատումք 597. ա. Խշձ
 Ըմբունաղ 151
 Ընդդայ 60
 Ընկնաւոր. Ընկուոր 594
 Ընձուղտ ա. Սուռնափա
 Թաթառ 65
 Թադէոս Աւաբեալ 259
 Թանաթ մոգալետ 528
 Թարա 249. 470
 Թարաթա դ. 514

Թարիմովս աստղբիւ. 109
 Թաւութ (հմայից աման) 407
 Թերափ 249
 Թէոդորոս Սաւահունի 474
 Թէոդոմպոս 557
 Թէոս 254
 Թիւ բանալ, չափել 576
 Թիւն աւան 278
 Թիւ (գերեզմանք) 416
 Թիւուրանցի Յովհ. 95. 215
 Թմենի. Թմիւ 37
 Թոնրակ-եանք. 54. 91
 Թովմա Արծր. 24. 198. 296. 509. 415
 — Մեծութ. 92. 566. 598
 Թովլութիւն. Թովլէ 564
 Թորդոմ 240. 244
 Թորդան 512
 Թուիք 216
 Թուփառմուլք (Աղթարք) 401-2
 Թաղա. Թեպղ 221
 Թուիչ աստղ 154
 Թուչման Զի աստղ 129
 Թուչուն օձ 154
 Թուչունք 166-7
 Ժաթմուք 407
 Ժամահար (հմայ) 570
 Ժամանակ 156
 Ժամանակ անսահման 552
 Ժամք տունջեան 146
 — Գիշերոյ 147
 Իդնատիոս (աղթար.) 402
 — Վ. Զաղատեան 71. 407

- Իդասեղ դեւ 245
 Իժ տրամադէին 456 · 404
 Իշէք 595
 — Անտառաց 598
 Իննանկնեան տեղիք 502
 Իշայծեամի 175
 Իշացու 176
 Իսամ. Իսման (գաւազան.) 549
 Իսդէն (Աստուած) 49
 Իսկուհի 199
 Լաբուբնա 88
 Լակնադէտ 380
 Լակրոզ, Lacroze 48
 Լապտակալաղ օձ 454
 Լատոնա դ. 40
 Լեզուակաղ 384
 Լեպիդեայք 575
 Լեոնեան լիճ 452
 Լերդահմայութիւն 525 · 565-7
 Լերինք 55
 Լեւոթէա 513
 Լիպարեան հողմ 67
 Լուծ (Փայլածու) 409
 Լունուա (Լուսին) 404
 Լուսաբեր (Արուսեակ) 409 · 425
 Լուսադէմ (սլահ) 445
 Լուսադերք 59
 Լուսաւորք. տ. Աղթարք
 Լուսին 87 · 95-104
 — մասունք 96
 — ծաղիկ 97
 — քար 98
 — հետ (Լուսնթաղ) 409

- Լունամէտ. Լունահար 96
 Լունախտիք 564
 Լունակ (ԻԴ օր) 444
 Լունատակի ծառ 97
 Լունեակ 402
 Լունոտ ծղ. 97
 Լուսոյ աստղ 428
 Լօտակ 75
 Խածք 217
 Խալախան (Աղթարք) 404
 Խաղողիկ (ցաւ) 408
 Խաչաստղ 445
 Խառնարան աստղք 429
 Խարաման տ. Հարաման
 Խարբուղ (պծեամի) 475
 Խափանք (Լլիւ համաստղ.) 429
 Խեխմորթի ձոր 475
 Խեցդետին 427
 Խեչասպատ (աղատ) 542
 Խերֆէսդար (պիղծք) 550
 Խիթնասող (հէի) 455
 Խիւտա 15
 Խիփակ 427 · 429
 Խլաթայ ծով. տ. Աղթամար
 Խլուրդ (ցաւ) 408
 Խմորաթաղք 279
 Խնի (հէի) 455
 Խող (աստղ) 450
 Խողովակ (աստղ) 427 · 429
 Խոյ. կենդանակերպ 428
 — պաշտելի 458
 Խոյակ. Խոյակաղ } 459
 Խոյակերպ }

Խոյր հայկական 101 • 464
 Խոռ, որդի Հայկայ 159
 Խոռեմ (ապրիլ ամիս) 558
 Խորածոր 68
 Խորան 464
 Խորխող օձ 154
 Խոցտուկ (ցաւ) 409
 Խուակ տ. Խիփակ
 Խուլիկ 408
 Խումբա 409
 Խուրշիտ 545
 Խուրտատ (Անմահ) 556 • 559
 Խալլիկ (ցաւ) 228
 Խաիւրք. Խտրադէլթ 569
 Ծաղկամուտ 505
 Ծաղկունք 72-9. 94 • 118
 Ծայգ (ժամ) 146
 Ծառապաշտութիւն 67-72
 Ծէս. Ծաս. Ծիսական. Ծիսարան 447-8
 Ծիածան. Ծիրածան 114 • 116 • 118
 Ծիծառն աստղ 129
 Ծիր կաթին 114-6
 Ծիրանի դօտի 118-9
 Ծիրանուկ (ցաւ) 408
 Ծիրինկատար տ. Տերինկատար
 Ծկուրատ 110
 Ծկրաւորի 109 • 110
 Ծմակ (հիւսիս) 157
 — ԻԳ օր ամսոյ 144
 Ծմակա (դէւ) 157
 Ծննդաբաշխութիւն 571
 Ծովացու 174-6

Ծովու դատերք 65
 Ծունգա քղ. 496
 Ծպաւոր (Հրատ) 111
 Ծրարք (հմայք) 406
 Կադամ 241
 Կադմոս ո. Հայկայ 256
 Կախարդասարք } 566
 Կախարդատեարք }
 Կախարդութիւն 561 • 565-6
 Կաղնի 69 • 291
 Կամախ 417
 Կամար 117
 Կայան աստղ. 116
 Կայծակնատես օձ 155
 Կանամինոյ (չար) 545
 Կանգուար Լ. 57
 Կանաչ օձ 117
 Կանխագէտ 596
 Կազ (մարմնակապ) 585
 Կապարին աստղ 127
 Կապոյտք մեռելոց 415
 Կապաղադովկացիք (Գամիւրք) 16 • 525 • 568
 Կառք երկնից 116
 — Մօրի 117
 Կատու 156
 Կարթ ծիրանադու աստղ. 116
 Կարիճ 155 • 404
 — համաստեղ. 127
 Կարիւպտիս 60
 Կարկառք քարանց 59
 Կարճընդեաց աստղ 129
 Կարմիր աստղ (Հրատ) 109

- Կարմիր-կանաչ (Ծիրանի դոտի 119
 Կարօտմանա 335
 Կաւկաս Լ. 291
 Կելթք, Celti 39. 69
 Կենդանակերպք 126-9
 Կենդանեաց պաշտօն 148-67
 — անուամբ շէնք, անձինք 162-5
 Կենդար դեւ 215
 Կենտաւրոս 375
 Կեշք Պարսից 551-5
 Կեր (ցաւ) 408
 Կերբեր շուն 157
 Կէսր 322
 Կիւքիւէ դ. 264. 278. 316
 Կիւճարաւ 529
 Կիւս. Կիւսահմայ 576
 Կիւրոս 245
 Կլեմէս Աղեքս. 245
 Կճաւ (տեղի) 49
 Կմախք 417
 Կլիւ համաստղ. 124. 127
 — Հայկն 124
 Կոդ, Գոդ, God (Աստուած) 15
 Կոծ մեռելոց 415
 Կոկորդիլոս 182
 Կոմանա քղ. 267. 270
 Կոյս համաստղ. 128
 Կոնկունատ Լ. 36
 Կոնփուկ 550
 Կովլաս (ոգի) 545
 Կոր. Կարիճ 155
 Կորլակ (տօն) 270

- Կորդի իմ օր ամսոյ 144
 Կորդիք Լ. 36
 Կորոտման. տ. Կարօտմանա
 Կուառս գղ. 299
 Կուռք 249-52 Լայլն
 Կուր (ճճի) 155
 Կարինոս 402. 406-8
 Կռապաշտութիւն 25. 249 - 519
 Կռեփոս (հրեշտ.) 204
 Կռոնոս 156. 255
 Կռեսիաս 245
 Կտուրք հերաց 415
 Կրակ-ապաշտութիւն 41-82. 356. 349
 Կրողն 227. տ. Գրողն
 Կրօնք 7 - 10
 Հա. Հայ. Հասո 470 տ. Հայկն
 Հաքուրենի (աղատ) 542
 Հադիան 229
 Հադիմաթ (հմայ) 574
 Հազրպետ 95
 Համակդեն 552
 Համառօտք (շատաստան հոգւոց) 422-5
 Համասպրամ }
 Համասփիւռ } 76
 Համաստեղք 107
 Համբարու 179-85
 Համիտան պէհլու 555-6
 Համհամ ծ. 550
 Հայակն Փռիւզացի. 259
 Հայկ 20. 24. 158. 256-49
 — բերդ 20
 Հայկն (աստղ և դ.) 114-9

- Հայկն Կլեոք 124
 — Շամիրուք 120-4. 258
 — Շրջան 123. 294
 Հայկին եթն աստեղք 258
 Հայկին Պատրուակ 121
 Հայք (հակայք) 236-7
 — վրացաձև 38. 235
 — մոգք 531
 Հանգուցակք 403
 Հանդերձեալ կեանք 410-25
 Հանկն աստղ. 130
 Հատահայուլթին }
 Հատահարցուլթին } 364. 378
 Հատընկեցուլթին }
 Հարաման. տ. Ահմէն
 Հարդուրէնկ (աղատ) 342
 Հարուանց ամիս 141
 Հարցողք. Հարցուկք 290. 573. 593
 Հաւախօս (սլահ) 146
 Հաւակուիւք 568
 Հաւահարցուլթին }
 Հաւահայուլթին } 364-8
 Հաւքալ 583
 Հաւք (սլաշտելի) 167
 — անուանք անձանց 163
 Հեթեթանք 403
 Հեթում Ա. 193
 Հեծանակ (աստղ) 134
 Հեծանոց (աստղ) 117. 297
 Հեղահարուլթին 364
 Հեռ 318
 Հետեաւէլ ցուլ 337

- Հերա 118
 Հերակլէս 117. 292. 296. 297. 510. 515
 Հերմէն 318
 Հերմէնաուլ (քարինք) 59
 Հերմէս 288-9
 Հերոյիդ (տօն) 142
 Հերով 142
 Հերպէտ. Հերպատ 535
 Հեփեսոս 222. 285
 Հէլ (դէւ) 222
 Հեդրա 132. 175
 Հերիկ ծղ. 118
 Հիրպէտ Նամրի Արմինի 35
 Հիւսիսայդ 135
 Հմայեակք. Հմայեկք 403
 Հմայք. Հմայուլթին 360-6
 Հնչեւ ականջաց 578
 Հոգւոց վանք 43
 — կայանք 333-7. 422-3
 Հոլտա դ. 223
 Հողաբլուր }
 Հողվերք } 416
 Հողմ 64-3
 — դիպաւ 203. 215
 Հով. Հովա 342. 350. 357. 365
 Հոյակապ տ. խոյակ
 Հոնավար. Հոնովէր 533
 Հոնուէտ 545
 Հոլէտէրմահի 536
 Հոռեան }
 Հոռի } գիւղ. 159. 140. 279. 538

Հովիւ աստղ. 150
 Հոր Հորա. Հորի. դ. 159. 200
 Հում (աղատ) 542
 Հուր տ. կրակ
 — բակ 47
 Հուր Գերեղմանաց 424
 Հումա դ. 304
 Հասափ (օղ) 64
 Հաքիէլ հրշտ. 204
 Հեմփա 214
 Հեփսիմեանք 54. 48-9. 59
 Հիկսք 256
 Հրաման մահու } 441
 Հրաւեր — }
 Հրանդ (Բ. օր ամսոյ) 145
 Հրաչադէտ 376
 Հրատ 109. 124
 — տ. Ստրուշան
 Հրեշտակք 190. 201-4. 226-8
 Հրետ, Hrede դ. 142
 Հրէշք 60. 168-89
 Հրոտից. Հրորտից 142
 Հրուդեն տ. Ֆերխոուն
 Զե (պաշա.) 137
 Զեաղու 175
 Զինադոյն օձ 154
 Զեռնածու. Զեռն ածեւ 587
 Զինամբ 65
 Զկտուձն (հմայք) 587
 Զմեռն. Զին 157
 Զուկն համաստղ. 128
 Զօն. Զօնիք 455

Ղաղար Զահեցի 156
 — Փարպեցի 51
 Ղամէր (Ղուսին) 97
 Ղեռնդ-եանք 52. 552
 Ղերուդման (աղատ) 542
 Ղուկաս Վանանդ. 129
 Ղուկարի (աղատ) 542
 Ճակատադիր 565. 444
 Ճանճիկ } 214
 Ճանճկու Լ }
 Ճաշակք 457
 Ճեւեղիկ } 188. 208. 220
 Ճեւաղք }
 Ճէկք 166
 Ճոկանոտ աստղ. 129
 Ճուհի տ. Զուհի
 Ճուճախք. Ճուճաղք 425
 Մա. Մաս. դ. 274. 516
 Մաղանայէլ հրեշտ. 204
 Մաղատ տ. Նաղատ
 Մաղդեղանց դեն 520-59
 Մաղդեղ (օր) 145
 Մաղիկ (ցաւ) 408
 Մաթրա (բան) 555
 Մաման 237. 506
 Մահարձան 416
 Մահիկ 103
 Մահմի դեւ 546
 Մալա (հրապոյր) 565
 Մայր դ. 518
 Մանաղկերտ 92
 Մանասիւր 101

Մանաւաղ 35
 Մանէս, Manes 200
 Մանի 36. 400
 Մանի (ԺԶ օր ամսոյ) 144
 Մանիթոս 308
 Մանիտոն 208
 Մանիքեցիք 354
 Մանտէսթանդ (աղատ) 345
 Մանրադոր 74
 Մանրոյ (ճճի) 135
 Մաշտոց 448
 Մասիս Լ. 35-6
 — ԺԸ օր ամսոյ 144
 Մատաթիա Դոմինիկեան 25
 Մատաղ 484
 Մատթէոս Ուռայեցի 155
 Մատրան ամիս 140
 Մարգար (Դ օր ամսոյ) 145
 Մարգարէ 391
 Մարգաց 142
 Մարգարոհ 47
 Մարգարտոտ 75
 Մարգարայ 183
 Մարգաքաղ 185
 Մարզոն աստղ. 129
 Մարկոս Անտոնիոս 271
 Մարմադոյն (ցաւ) 409
 Մարմար մոդ 352
 Մարմախաղ-աց 382. 402
 Մարմատես օձ 155
 Մարուտ 216. 294. 342
 Մեգաբէս 358
 Մեզնէ Ադէկներն 205

Մեծահառաչ օձ 154
 Մեհեկան. Մեհեկի 105. 141
 Մեհան
 Մեհնակալ }
 Մեհնական մատեանք } 429-50
 Մեհնատեղիք
 Մեհրութան եպիսկոպոս 474
 Մեղու 155
 Մեղվոս հրշտ. 204
 Մեղտի գիւղ 299
 Մեռեւանայ }
 Մեռեւանայրցուկ } 372. 396
 Մեռուր 392
 Մեսրովլ 448
 Մէն (ժուհի) 101. 316
 Մէնիւր 39
 Մէշիա. Մէշիանա 354
 Միթին Լ. 35
 Միթրա. Միթրոս 285
 Միհր 23. 56. 44. 47. 84. 164. 285-8. և այլն
 — Ը օր ամսոյ 145. 339
 Միհր անուն անձինք 162. 288
 Միհրական տօնք 34. 285. 345
 Միհրականք (քանդակք) 283. 345
 Միհրան Վրաց թագաւոր 314
 Միհրդատ 400
 Միհրներսէհ 286. 347
 Միլարտա (յազեալ) 351
 Միջագիտութիւն 364
 Միռա դ. 318
 Միա դ. 316
 Միապէլ եպիսկոպոս 189
 Միարա (Անահիտ) 262

- Միւլիստա դ. 262-5
 Միւլ տ. Մոգ
 Միւլեա 223. 348
 Միւլիթար Անեցի 238
 Միւլիթար Ապարանցի 92
 — Գոշ 73. 180. 238
 — Կաթողեկոս 92
 — Հերացի 76
 — Չղկանց Շիրակլանցի 404
 Մծխիթա 258
 Մծղնեայք 91
 Մկնանկ }
 Մկնարած } 436
 Մկնոսն }
 Մղձաւանջ 228
 Մշտիկ 336
 Մնիսալի 53
 Մող-ուլթիւն 320-39
 Մողպեա 323. 348. 332
 Մոլորակք 109. 111
 Մոխրանոցք 43-6. 349
 Մոխրապալտ 43. 321
 Մոկիտոն. Մողխոս 323
 Մոկք 49. 110. 324
 Մոկաց բերդ 380
 Մողք 82. 214
 Մոնթուլթիւն 463-6
 Մովսեան մովպեա 333
 Մովսէս Խորեն 192. 206. 230. 234. 292-3. Էպլի
 — Կաղանկատ. 309
 — Մարգարէ 15
 Մորի (հեղինակ) 273
 Մորմենաչայեայ օձ 153

- Մորադման (գերմանացի) 17
 Մուշեղ Մամիկ. 178
 Մուր (ճճի) 133. 404
 Մուրտատ (ամիս) 339
 Մսուրք (աստղ.) 116-7
 Մրբիկ 66. 294
 Յաբէթ 243
 Յաղ. Յաղեւ 331
 Յաղդ. Եղտ 17
 — Սիւնի 17
 Յաղկերտ 31. 308. 349
 Յակովբ Մծբնայ 34
 — Նաչապեա 39
 Յամբուլատ 78
 Յաշտ 436
 Յաշտելատ 233. 299
 Յաշտից տեղիք 432
 Յասոմ (օդ) 64
 Յարդադող 114-7. 134. 297
 Յաւերթահարսունք 63. 203-7
 Յիզկարուզիա 349
 Յիշատականոց 419
 Յոբնաղ 364
 Յովիէլ Հրշտ. 204
 Յովհաննէս Խմատ. 136-7
 — Կարապետ 307
 — Մանդակունի 364. 403. 411
 Յովսիմիոս 174
 Յուդարկաւորուլթիւն 412-7
 Յուշկապարիկ 179. 186-9
 Յուռուլթք }
 Յուռլթուլթիւն } 362. 380

- Գուտիանէ 405. 406
 Գորանջէլ (հայ) 587
 Դաբի (մարգարէ) 591
 Դաբուգ. Դաբու. դ. 313-4
 Դաբուլէոն 252
 Դադատ (օդ) 64
 Դահիտ 109. 266. 276
 Դայատը 63
 Դայիդէ երկիր 266
 Դանա. Դունէ դ. 266. 277-9
 Դարօտը 379
 Դաւաճարդ 67. 159. 195. 304-7
 Դեբրովթ (բէլ) 198
 — Լեռն. 35
 Դեպտուն 119
 Դեռն 250-5
 Դեարաբ 163
 Դերեանք, Nereides 60
 Դերիողէնի 529
 Դերսէս Լամբր. 282
 — Դնորհ. 91. 205. 581
 Դեսփա դ. 64
 Դիդակաւոր աստղ 152
 Դիէթ }
 Դիյաթէ } 265-5 276
 Դիոբէ 40
 Դիրիւշէնի 542
 Դիւմփուք 209
 Դհանդը 62
 Դիւրկու դէւ 215
 Դնջեցեալը 419
 Դշանադէտ. Դշանադէտ 572

- Դշանակապը 437
 Դոխադոտունք 185
 Դոյ 25. 25. 279. 526
 Դոյակ մոդ 552
 Դոննոս 284. 525
 Դոուն (Դեռն) 252
 Դուէրք. Դուիրանոցը 457
 Դունէ (Ս.) 258. 514
 Դուիկադ դէւ 215
 Դպատ 1. 56
 — Իջ օր ամսոյ 144
 Դավիտ (Սրուսեակ) 262
 Դակաշէն }
 Դակք. } տ. Սակք
 Դահապետը 185
 Դահաթունեան Գովհ. 458
 Դահրիվար (անմահ) 556
 — ամիս 539
 Դադաւոտ (ժամ) 147
 Դամանդադ 67
 Դամիրամ 177. 575. 580
 Դամիրուք Հայկին տ. Հայկին
 Դարժմակք բժժանաց 565
 Դեշլախտիրք 564
 Դեմոն (արեւադաշտ) 94
 Դընդունդն 61
 Դիւարք 219
 Դիւ և Դամիրուր. տ Դամիրուք
 Դիրիմք 419
 Դնիկ աստղ 125. 129. 151. 527
 Դնուոր 227
 Դուադ 184

- Հուն (սլաւոնական) 157. 369
 — Մեծ 121. 125. 150
 — Երեքսկի 61. 157. 175
 — Արտաւազդայ 82. 178
 Հունան ծղ. 95. 356-7
 Հուռոս } 184
 Հուռոսահան }
 Հուռիկ 184. 408
 Հոսմարանք հարաւոյ 122
 Հրջող դէւ 214
 Ռգամ. Ոկամ 518
 Ռդեղէնք 190. 410
 Ռդեք Բարեք 201-209
 — Չարք 209. 245-6
 Ռդոց հանել 585
 Ռդիւսեւ 62
 Ռդոտնահմայք 564
 Ռլիւմպոս 107. 280
 Ռկոմի դղ. 518.
 Ռդակեղ 445. 452
 Ռսերիւ 84. 592
 Ռսկեմայր. Ռսկեծին } (Անահիտ) 275
 Ռսկէհատ }
 Ռսկեծդի 282
 Ռստանէս 531
 Ռւկի տ. Աւիկա
 Ռւրեստէս 275
 Ռւրիւս 526
 Ռւրիւգ 235. 355-540
 — Կրակ 46. 81. 538
 — Կրիւի դիւան 289
 Ռւրիւգական դեք 505

- Ռրովայնախոս 575. 596-7
 Ռւլունք 579
 Ռւխար (օդ) 134
 Ռւնկան հարկանէն 585
 Ռւլման (Աւուն) 156
 Ռւոի ծառ 556
 Ռւոն մոգուց 548
 Ռւրակ, Uragus, օձ 170
 Ռւրանիւս 262
 Ռւրանոս 245
 Ռւրբաթագիրք } 408
 Ռւրբաթալէզք }
 Ռւրբաթատեք }
 Ռւրի 199
 Ռւրու (Արեւ) 90. 198
 Ռւրուական 191. 197. 201. 575
 Ռւրուապալա 198
 Չարն. Չարք 210-7
 Չարադէւ 215. 218
 Չարակն 585
 Չինեկատ կամուրջ 535
 Չնչմանք (Ժամամուկք) 407
 Պալարակապք 457
 Պահապանք. Պահպանակք } 565. 584. 405. 407
 Պահարանագիր }
 Պահաւք } 552
 Պահաւիկ դէն }
 Պահք աւուր 145
 Պաղատանք 12
 Պայադիւ 160
 Պայլիկեանք 91. 156

Պայք 185
 Պան 185
 Պաշատ-ոյլ Լ. 48. 258. 280. 594
 Պաշտօն. Պաշտամունք 5. 426. 445-58
 Պաշտօնական սպասք 456-8
 Պաշտօնարանք 426-45
 Պաշտօնեայք 459-466. Լայլն
 Պապ դ. 470
 Պասարգատ քղ. 279
 Պատարագ 12. 450
 Պատերազմիկ աստղ 150
 Պատկանեան Գաբրիէլ 581
 Պատկեր Ս. Աստուածածնի. 58. 45
 Պատրուակ Հայկին. տ. Հայկն
 Պատրուակ 551. 451
 Պարաուդ դեւ 214
 Պարզի (աղատ) 942
 Պարզկայ Լ. 56
 Պարթեւք 552
 Պարիկք 185. 187
 Պարխար Լ. 56
 Պարկայք 252
 Պարսից կրօնք 41. 521-59
 Պարսկադէն 552
 Պետմոդ տ. Մոգպետ
 Պերսեփոնայ առաքատ 116
 Պէհրամ (աղատ) 545
 Պէրսամ տ. Բարսամունք
 Պիգաս աստղ 129
 Պիծակ 155. 175
 Պիհէլտ 12
 Պիղծ. Պեղծն 222

Պիսիդոն 119. 259
 Պիւթիա. Պիւթոնք 595-5
 Պիւլուս դ. 54
 Պիւսիթոս. Պիւթիթոլս 575
 Պլէյֆլ աստղ. 112
 Պլինիոս 78. 551
 Պլուտարքոս 55-6. 54. 518. 557 և այլն.
 Պոնաւնի (Սնահեա) 265
 Պոլատոն 179. 546
 Պոկ (Աստուած) 14
 Պոմոնա 504
 Պոմպէոս 271. 400
 Պոռէ, Eug. Boré 16
 Պոնտասիւ (գիրք) 529
 Պասիք 455. 457
 Պրիա Լ. 56. 517
 Պրոկիոն աստղ. 125
 Պրոկոպիոս 269
 Պօղոս Առաքեալ 277. 289
 Զալհանց. տ. Զալանց
 Զայլամ 180-1. 186
 Զայլամանց դստերք 180
 Զամբա ծղ. 557
 Զաշ. Զաշանց 458
 Զով աստղ 115
 Զուհի 200-1
 Զուր (պաշտելի) 44. 55-65
 — աղօթեւ 581
 — յուսովք 580
 Զրհեղեղ 55. 59. 507
 Զրհոս 128. 241
 Զրշուն 276

Զրօձ. աստղ 129
 Ռադտէսդ (ազատ) 542
 Ռամ. Ռամիւարկուիւն 588
 Ռայ դ. 265
 Ռեհան ծղ. 556
 Ռեւանդախ (աղատ) 542
 Ռեշնէվասդ. Ռուշնի 545
 Սաբաղ 510
 Սաբալան Լ. 509
 Սաբէացիք 90
 Սադի դ. 515
 Սաթիւնիկ 275. 281. 515
 Սալահունք 296
 Սալամարդեսայ օձ 154
 Սակ } 262. 269. 275. 469-71
 Սակեան տօնք }
 Սահակ Պարթեւ 51
 — Ռչտուն. եպիսկոպոս 52
 Սահմի 140. 275
 Սամիա յաւերժահարոն 140
 Սայլաթաի 112-4
 Սայլք 112-4
 Սանամօր Դարմանադուղ 117
 Սանդակ 516
 Սանդարամարք } 511
 Սանդարք }
 Սասանեանք 520
 Սատաղ քղ. 235
 Սատանայ 210. 225
 Սատիւ, Satyres 183. 259
 Սառուռնոս 255

Սարամայ Եղնիկ 294
 Սարասուղա } 506
 Սարատառ }
 Սարարդ Լ. 57
 Սարաքինէլ հրատ. 204
 Սարսափ դ. 64
 Սարկաւադ 465
 — Յովհ. վարդապ. 155
 Սաւալան տես Սաբալան
 Սաւան (չար) 545
 Սաւուղ և Սամուէլ 598
 Սաքսոնք 59
 Սեաւ քար պաշտեալ 45
 Սեղա. Սեղան 455-4
 Սեմ 526. 552
 Սեմականք 42. 58
 Սենեակք մեհենեայք 457
 Սեպուհ Լ. 56
 Սեւա դ. 501
 Սեւադէմ աստղ 129
 Սեւանայ ծով 55
 Սեւքուշտ (ցաւ) 409
 Սէին (Իճ օր) 144
 Սէրթօշ 556-7
 Սէրոշ 542. 545
 Սէրիլա Բիւռստեան 279
 Սէքնկոնք (հմայք) 405
 Սիկիւ Կ. Սիկիւ
 Սիմէոն վ. Աղձնեայ 501. 579
 Սինա Լ. 57
 Սինկուլին ? 175
 Սինձ բոյս 95

- Սիսակ դ. 262
 Սիսիանոս 222-5
 Սերադեա 215
 Սերիսուր (օր) 340
 Սեւա դ. 315
 Սելւլանոս 185
 Սելնիք 90
 Սերենեայք, Syrenes 62, 180-1. 187
 Սեփան Լ. 54
 Սիփենտարմիտ 308
 Սեքսին (Սեաւ քար) 45
 Սկանոնիաւեանք 19. 277
 Սկիւլաս և Դիպլինոս 257. 295
 Սկիւլլա } 60-1. 174
 Սկիւլ }
 Սկիւթական աղանդ } տ. Սակք
 Սկիւթացիք }
 Սիոցաձուկն 57
 Սմբատ Այրաքաձ } 58
 — այ աւան }
 Սննիկոնք 564-5
 Սոթիս, տ. Հայկին Շրջան
 Սողոմոնի աթոռ աստղ. 150
 — Մատանի 74
 Սողոփ. Սաղոսի. Սուլիփա Լ. 57
 Սոմա 565 տ. Հոմ
 Սուսատաղա 17-8
 Սուդ մեռելոց 412-14
 Սուլթան (աղթաբք) 401
 Սուռնափա 216
 Սուրհալ (օդ) 64
 Սուքայէլ հրշտ. 204

- Սպանդարմեա 67. 507-517. 556
 Սպանդիար 509
 Սպիտակ զգեստ 414
 Սպիտաման (Զրադէշա) 527
 Սպիտառեալ ? 116
 Սիփենտարմատ 556-8
 Սօսի. Սօսանուէր 70-1. 246
 Սօսիան (Սպոլոն) 246
 Վալա Ասորի 295
 Վահագն } 86. 116. 175. 246. 292-294. 462
 Վահանգն }
 Վահանգն (իկ) օր ամսոյ 144
 — Սենեակ 281
 Վահեթան 281. 294-5
 Վահուխադրի (օր) 540
 Վահրամ Բաբուն 172. 179. 186. 195
 — Աղուանից իշխ. 25
 Վաղարշ Թգր. 506
 Վաղարշակ 87. 160. 247. 297
 Վան ծով և սահմանք 57. 40 տ. Աղթամար
 Վանական վ. 25. 66. 178. 211. 219. 265. 565
 Վանանդ (աղատ) 542
 Վանատուր դ. 256. 502
 Վատքն (չաբք) 215
 Վարադ Լ. 56
 Վարադ 162. անուանք մարդկան 165
 Վարդաման 282
 Վարդան (Ս.) 82
 — Պատմիչ 15. 24. 111. 216. 566
 Վարդապատ 56. 285. 505
 Վարոս (Ս.) 151
 Վարսաման ծղ. 548
 Վարսաւոր աստղ 152

- վաք ասող. 129
 վհք 254-5. 245
 վհեղեմ 555
 վհեղտուշ (ե օր Աւել.) 540
 վհնտետատ (գիրք) 528-9
 վերեթրակնա դ. 296
 վերտուձնոս դ. 504
 վեցիկ ասող 115
 վեցհաղարեակ 408
 վէմ գերեզմանի 416
 վիզար դ. 546
 վիլլ-ֆոն 16
 վիթխարի 170
 վիշապ օձ. 149-50
 — աղունք 152. 292
 — ամուխ նիւակք 154
 — առիւծ. 175-4
 — ասող 127. 129
 — հանել 65-6. 155
 — կուլ 127
 — աքաղ 155. 160-2. 172-4
 — քաղաք 151-5. 298
 վիրադ 170
 վհական օդ 67
 վհուկ. վհուկթիւն } 565. 575-6.
 վհկահարցուկ } 596
 վշկաղարի տ. Յուշկաղարիկ
 վշտիկ դեւ 215
 վուկան դ. 286
 վշամական կրակ 42. 46. 50
 վրաստան. վիրք 87. 102. 196. 258. 295
 Տաճար 428-9

- Տայ տ. խոռոմ
 Տանուտերք տարւոյ 127
 Տապան (գերեզման) 416-7
 — աքար 416
 Տապան Նոյի 56
 Տապիա դ. 470
 Տատիանոս 266. 568
 Տարմենդ մոդ 552
 Տարուն (քաղաք) 551
 Տաթուլի (չար) 545
 Տարտարոս 424
 Տարրապաշտութիւն 80-117
 Տարօն 86. 280. 293. 456. 461-5. և այլն
 Տեւաս 11. 15
 Տեւդուր 555. 456
 Տեւան 264
 Տիգրան Հայկազն 86. 152. 246. 292-5
 — Արշակունի Ա. 88. 247. 250-1 281. 297.
 — Բ. 506
 Տիւրքիոս տ. Դիւրի
 Տիտան 250-1. 245. 280
 Տիւր } 109. 119. 140. 164. 218. 288
 Տիւր } 502. 544
 Տիւզուա Հեռուեախացի 516
 — ամիս 558
 Տիւրկան. Տիւրկան դօտի 119
 — տօնք 288
 Տերեթ 547
 Տիւրք 424
 Տմորիք 58
 Տուգախ (Գժոխք) 555. 425
 Տուէծ (Աստուած) 18

- Տուշայիմ դեւ 543
 Տանաւոր օձ 155
 Տրե ամիս 140. 288
 — դեւ 218
 Տրդատ 54. 240. 256. 538. 415. 474
 — Բազրատունի. 375
 Տրեայ դղ. 288
 Տօնք 438
 Բուտրա դ. 142
 Յանիչ տ. Մշտիկ
 Յովսէփ-Կուշ, շուն 555
 Յորենքաղ մշակ ասող. 150
 Յուլ 55-4. տ. Ապուտատ
 — համասող. 127-8
 Յրօն (Իե օր ամսոյ) 144
 Փաթեթայք 405
 Փայթերակ առնուլ }
 Փայթերակէլ } 587-8
 Փայթերակոտ օր }
 Փանամ. Փանդամ 548
 Փառաւան լիճ 258
 Փառնակ (Լուին) 102. 246. 516
 Փարսէք 522
 Փաւնոս, Faunus 189
 Փերոս 84
 Փեննա 75
 Փենունա 74-6
 Փեռազնոտի. Փառազնոտի 109. 111
 Փէնճի մաղտեաղն 559
 Փիլոն երբայեցի 117. 457
 Փոթորիկ 65-6
 Փողախ. Փոյլախ (ճճի) 404

- Փութկա. Փութկա 505
 Փոխւղացիք 17. 102. 259. 510. 565. 470-1 և այլն
 Փահանայ 459-60
 — ատակ (բոյս) 74
 Փաղ (Քշ) 159. 175
 Փաղղէութիւն 85. 108. 151-2
 Փաղոց ամիս 141
 Փաշք (ոգիք) 55. 191-7. 208. 225. 594
 — մարդիկ 256
 Փաճղաբուրդ դղ. 195
 Փաջալաղ 195
 Փաջաբար լ. 195
 Փաջունակ 197
 Փառասի օդ 64
 Փար (պաշտելի) 59-40. 45
 — և Կլիո (ասող) 124
 Փարադման 555
 Փարաթոշ 181-2
 Փարք 404
 Փարքէ լ. 175
 Փաւղեայք տ. Փաղղէութիւն
 Փաւութիւն (հմայք) 407
 Փեաղուս (Խպրլիկ) 229
 Փէյիմէրս 554
 Փէշ (կրօնք) 11
 Փէքքէղ. Փարքաղ 150. 166
 Փիմեո 175-5
 Փնար (ասող) 150
 Փնարան (գերեզման) 418
 Փուհարցութիւն 564
 Փուրայք (լէրանց) 58
 Փուրմ. Փրմարան }
 Փրմուհի. Փրմանոյշ } 460-64

- Քրայցեր (հեղինակ) 266
 Քրիստոնեութեան ծաղումն ի Հայս 473-3
 Քօչ տ. Բաղ
 Քօչք դեւաց 176
 Օգերեւոյթք 64-7
 Օման 44. 275. 517
 Օձք 47. 149. 133. 404
 — անուն տեղիք 151
 — քաղաք 298
 Օձակուչ 568
 Օսերք (սգոյ) 415
 Օձուն դղ. 131
 Օշուէտ (աղատուհի) 545
 Օս (Աստուած) 19
 Օր. անուանք ատուրց 145-4
 Օրահմայ 571
 Օրեովն 119-122. 258
 Օրհնութիւն 448
 Յարվարտեհեան (Աւելաց) 559
 Յերելչէ 202. 557
 Յերեւուն 527. 559
 Յերուհեր 198. 546. 412
 Յերվերտիցն (Հրոտից) 558
 Յիւրիհունտա (աղատ) 542
 Յոհուխէշթրէ (աղատուհի) 545
 Յրաշքարդ (Յարութիւն) 556
 Յրաւաչէս տ. Յերուհեր

192-
70-71, 87-88, 102, 194,
196, 246, 267, 274, 276, 288-90,
344, 358

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0368016

